

Чортівська СКЕЛЯ

ЮРІЙ КОСАЧ

diasporiana.org.ua

ЮРІЙ КОСАЧ

**ЧОРТІВСЬКА
СКЕЛЯ**

РОМАН

LIBRARY
UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF THE USA
So. Bound Brook, N.J. 08829

В-во — М. П. КОЦЬ
Нью-Йорк — 1988.

Обкладинка Богдана Титли

Copyright 1988 — M. P. Kots Publishing

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Твір «Чортівська Скеля» був писаний у 1983 році, а закінчений у 1984-му. Тому не є він результатом сьогоднішніх перетворень у Радянському Союзі.

Два рецензенти висловили свій погляд на книжку: твір майстра; другий уважав його спрошенням підпільної боротьби.

«Чортівську Скелью» не можна вважати літературно-публіцистичним твором, (хоч таким бачить його Автор) бо немає в ньому хронології випадків та не всі герої відповідають дійсності. Літературність твору лежить у передачі боротьби за свободу нації, починаючи Весною Народів, через бойові гуртки Холмщини, Полісся, Волині, акцій Галичини, включно з фактами деяких дій босвіків у 40-кових роках, хоч кульмінаційною точкою є вбивство міністра внутрішніх справ Польщі у 1934 році, в столиці окупанта. Власне, цей якраз факт Автор уважає державницьким.

Сьогоднішня поява цього літературного твору, не була подумана як гальмо у зближенні польського й українського, двох слов'янських народів.

«Чортівська Скеля», — це, мабуть, перший літературний твір з тематикою підпільної боротьби 20—40-х років на Західній Україні.

З думкою вшанувати пам'ять тих, які згинули й цих, що були співтворцями дій, — видається о ця книжка.

СЛОВО ПРО РОМАН «ЧОРТІВСЬКА СКЕЛЯ»

Доба XIX, а згодом і XX сторіччів, зокрема на Україні були насичені неймовірно динамічним патосом підпільного руху, натхненого вщерть ідеями соціальної, а також національної революції та повсякчасною готовністю до геройчної боротьби проти самодержав'я, хочби ціною власної загибелі в ім'я ідеї.

В 1848 році революцію в країнах Західної Європи, зокрема в Австро-Угорщині, приборкано, залишаючи народам імперії тільки обмежені змагання за конституційні права. Зате в царській Росії, в другій половині XIX ст., передреволюційний фермент, а враз із тим посилені репресії уряду становлять тривалий привід до вирішального зудару обидвох сил: тупо-абсолютної монархії і революційної стихії пробуджених мас.

В останніх десятиліттях спрямованих на замах проти царя Олександра II, діє група Народної Волі, яка становить найзважтішу одиницю революціонерів, у якій керівним і безкомпромісним чинником стають українці, як її основа, яка довершила замаху 1-го березня 1881 року на царя Олександра, під фактичним керівництвом Софії Перовської з роду Розумовського. Групою царевбивців-народовольців керував також українець Андрій Желябов, що був співробітником і однодумцем Михайла Драгоманова; третім визначним українцем у цьому русі, спрямованому проти царата був Микола Кибальчич, геніяльний винахідник споруди, яка ще в минулому сторіччі могла нав'язати контакти землян з Космосом.

Варто відзначити, що оскільки Желябов стверджував, що «ми також люди», то С. Перовська йшла далі, ствердивши те саме про себе. На її думку революціонери «не повинні віддалятися від законів гуманності та людяності і наше вийняткове становище не повинно нам туманити голову...» З тією певністю та й з усміхом на лиці С. Перовська йшла на шибеницю. Такі були борці-революціонери в XIX та ХХ сторіччях.

Таким був Мирослав Січинський, юнак, що вбив, на початку поточного сторіччя на знак протесту, ціарського намісника в Галичині, графа Андрія Потоцького.

Чіткішої форми, політично-соціальної виразності, набули

фортеці спротиву, а також терористичної дії в пізніших часах, зокрема після закінчення 1-ої Світової війни внаслідок загарбання земель Західної України польською державою в силу Версальського договору. До 1930 року, а де-не-де довше існував неформальний стан облоги, а пацифікація 1930 р. була останнім етапом окупації перед 2-ою Світовою війною західно-українських земель. Опір, ставлений окупантам реалізували численні організації українців у Галичині, на Поліссі, на Західній Волині, на Холмщині й на Західній Білорусі, опір реалізований ще напередодні 2-ої Світової війни.

Даний роман присвячений саме тому періодові історії Західної України, тим її патріотам, які чинили опір проти окупантів до вересня 1939 року.

Поза загальними фактами та подіями, незалежно також від автентичних учасників описуваних подій, «Чортівська Скеля» становить літературний твір без претенсій до точної хронології, чергування фактів і біографій осіб, що являються дійовими особами роману.

Роман «Чортівська Скеля», згідно із задумом, повинен би бути демонічний, але він таким не став. Проблема українсько-польська не може бути макабричною втіхою тих, що знають і люблять свій край, зокрема Галичину, хоч у романі є люди із Волині, і з Холмщини. Минуле Львова навіть у невпорядкованих листах, щоденниках, — це криця. Сталевий Львів, такий же — Перемишль і Сокаль — усі сталеві, якими були в княжі часи і такими служили народові й державі.

Але є щось у тому багатовіковому Львові навіть нині, зокрема в сяйну ніч, є снага і гордість. Такою нехай буде — нехай читається «Чортівська Скеля».

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to the author Miron Kosach. The signature reads "Мирон Косач". It is written in black ink on a white background, with a large, thin, curved line underneath the main name.

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

Gwałt niech się gwałtem odciska...

**Adam Mickiewicz —
“Oda do młodości”**

Болить серце, як згадасти!
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю...

**Тарас Шевченко —
“Гайдамаки”**

Львів, березень, 1928

Рада Амбасадорів остаточно підтвердила анексію Східної Галичини, привертуючи на руїнах імперії Габсбургів володіння Речі Посполитої в кордонах перед 1772 роком. Але, на газетних сторінках ця подія була обмежена лаконічним повідомленням, без коментарів; більше місяця займало звітування про подорож по Європі короля Афганістану Аманулли, про черговий арешт Аль Капоне в Чікаго, про виступ Брюнінга в Райхстагу. «Українка» в світі означувалась лише згадкою про виставку митця Олександра Архипенка в Берліні.

В одному з підвальних приміщень «Дністра» відбувався семінар українського таємного університету, секції мистецтвознавців. Дарма що було нестерпно холодно, слухачів, що сиділи і тутилися у свої лихенські, підбиті вітром, пальта, було чимало. Виклади професора Святицького про українське мистецтво XVI і XVII сторіччів та чергові повідомлення доцента Дарагана були завжди цікаві і, крім студентів, їх приходили слухати митці, редактори з «Діла» і «Громадського Голосу», історики і всілякий принародний народ. Професор Святицький, не зважаючи на свою неймовірну хронічну нервовість, що нівечила його благовіде обличчя з кущами рідкої, сивавої борідки постійним шарпанням, захоплено розповідав про українських мальярів Львова другої половини XVII ст., — доби барокко, — Сеньковича, Петрахновича, Ляницького та про відомих лише за іменами, чудесних іконописців Євстахія і Василя.

Височений, жердястий доцент Дараган коротко повідомив про школу бойчукістів у Києві, ілюструючи її творчість кількома зразками, що випадково дійшли з України, про прагнення учнів майстра Бойчука до нових візантійських традицій, звичайно у власній, модерністичній концепції.

Це повідомлення було виголошено в півтемряві серед блимання свічок. На електричній станції шоразу виникали неполадки. Однак, як це бувало завжди на лекціях Дарагана, він не зважаючи на ніщо, продовжував говорити як звичайно монотонно і без емфази. Проте іноді Дараган міг спалахнути, зокрема коли з України приходила вістка від якої спалахував і сам професор — особливо коли його навістила сміла як вітер, але палюча думка про події, що торкалася життя,

подій у мистецтві, в літературі чи в театральній ділянці. Адже він був справді знавець свого діла і ерудит, то ж при водів до дискусії було багато і на Дараганові лекції приходили не тільки студенти. Так було й цього разу: люди поспішали у будинок «Дністра» юрбами або невеличкими гуртами, незважаючи на передвесняне, проймаючи холодне сутеніння.

Орест Струхманчук нахмурило йшов, переступаючи тендітні поверхні криги на вибоїнах Руської вулиці з її заїмленими, тоскними ліхтарями і похнюпленими старезними камянінцями, посіченими мжичкою. З дзвіниці Волоської церкви сумовито лунав дзвін. «Хтось либо нь помер і тому так крячуть ті кляті гайворони», — думав Струхманчук. Він ішов мовчки, згадуючи Париж, де був ще так недавно, сяйва Бульварів і Латинського кварталу, «але й там тепер мжичить, все й там засотане імлою...» Поряд з ним ішов говіркий філолог-студент Карпишин, що говорив з Орестом і іншими безпересталь, підбігав аж захекуючись.

— Пане товаришу, — відродження гряде! — мовив Карпишин, — Відродження нашої культури, поезії, мистецтва... Бойчук — так це ж об'явлення! А ви читали «Вітер з України» Тичини? Ах той вітер, Боже мій, який вітер! А неокласики — Рильський, Филипович, Зеров, ви читали, ні? Втрачаєте, пане товаришу, багато втрачаєте. А Сосюра, Фальківський і всі наші футуристи! Пане товаришу, відродження, могутнє відродження українського слова... Вирватись, ах коли б то вирватись, дихнути тим вітром, степовим вітром...

— Не вирветесь, — злісно посміхнувся Струхманчук, — врахуйте, що над нами, над тією сумною і понівеченою землею Данила і Лева, загуркотіла завіса... Нині ми — не український П'ємонт, а глуха провінція, не більше. І мабуть надовго, пане товаришу....

...«Ось де зразок гіпокризії Заходу — чулося за ними — (це говорив, ідучи у своєму гурті, юрист Недільський), — ганьба їм, цим, зжалиться Боже, творцям Європи! Нової, дійсно! Ще й Японію до цього приплемі! Яка облуда, яке лицемірство, одверта брехня! Це ж наруга над усіми принципами і нормами міжнародного права і права народів! *Pacta servanda sunt!* «Зобов'язання треба виконувати». А де ж чотирнадцять пунктів президента Вільсона? Де ж самовизначення націй з правом на державну незалежність? Що

вони вчинили, ці панове амбасадори, з українським П'ємонтом?...»

В гурті зареготали. «Забудьте про П'ємонт» — гукнув котрийсь; — Право народів, — обернувся притьом до Недільського Карпишин, — це право на боротьбу, тільки на іхню боротьбу, а не на капітуляцію...

— А де мораль, де етика? Те, що вже скроплене кров'ю...

— Панове, — обернувся, заслонюючись від мжичі, редактор «Діла» в окулярах, з колючим підстриженім вусом, — це все дитячі розмови або базікання в стилі каварняних філософів у Відні, за блаженних часів під скіпетром здитинілого найяснішого пана Францішка Йосипа. Три імперії розвалилися на наших очах; на їхніх руїнах тиняються голодні шакали і розбійники як нинішня Польща. Адже їй вже сниться загарбання не лише Галичини й Львова, але й Києва та Смоленська! Антанта й оті менші хижаки як панове у Варшаві й Букарешті, в чеській Празі і в Београді, справляють подзвіння по імперіях і шматують шкури добитих ведмедів... Австрії, Німеччини, Росії Романовичі...

— З ласки отих великих миротворців у Версалі, Тріаноні і Сен-Жермені...

— І з наказу отих наших «народолюбців», які мріють про нафту Борислава та пшеничні лани нашого Поділля...

— А ви гадали, пане меценасе, що вони мріють про нас? Що вони журяться нашою долею? Чи ви знаєте, що коли наші післанці вистоювали у передпокоях добродія Клемансо, то цей старий тигр, або, краще сказавши, старий розбішака, знехотя сказав служкам: «Випровадьте тих людців геть»... Ось вам творці післявоєнної Європи... Свобода, рівноправність націй, суверенність...

— Суверенність, яка там суверенність! Цинічне узаконення поярмлення націй, зрада великих, красномовних ідеалів, торг народами, лицемірство...

Орест Струхманчук самотньо йшов крізь мжичку, слухаючи і не слухаючи, гомоніння супутників, що проривалося немов крякання гайворонів скравками крізь імлу.

У Львів він прибув недавно. Всього лише декілька тижнів тому він жив у своїй убогій мансарді в Латинському кварталі, один із небагатьох, він виставлявся в гроні «молодих незалежних», вирішив, продавши («трапився такий собі оригінал — меценат», посміхався він), декілька картин, по-

бачити рідну землю, батьків, декількох знайомих. І, може, знов повернутись у Париж, куди його надило як нетлю, де йому невідомому синові Галицької землі, похмурому і не швидкому до спілкування з людьми, ще й на чужині, було аж ніяк не легко. В Парижі починав як ремісник, у труді і поті чола, занятий і незламний як яструб на скелі, серед злиднів і в самоті, прагнув знайти себе в мистецтві або кинути все до біса, раз назавжди. В Парижі, він, не як усі інші, нидів і роздобарював під час цілоденних висиджувань на Монпарнасі, при незліченій кількості «кафе-кремів». Не надили його експерименти і витівки сюрреалістів, і як іх ще не охрещувано. Він вчився, це було найголовніше. Просиджував у Луврі або в залях Елізейського палацу чи в Трокадеро, вивчав таїни великих майстрів, вдивлявся у твори давно вже утверджених велетнів, хотів збагнути їх шлях до довершеності, простежував їхні шукання, невдачі і звершення. Його приголомшували творче могуття майстрів «кватро-ченте» і «сінквеченто»; це були титани-учителі; наподобляється їм, нужденно повзти за ними, видавалось блузнірством. Вони були єдині і неповторно великі. Зачарований майстрами іспанського барокка, Рібейрою, Сурбараном, Мурільйо, а над усе Веласкезом і Ель Греко, прагнув розгадати похмуру таїну їх мистецтва так само, як, вдивляючись у насмішкувату голубиність чудесного майстра доби рококо Ватто, таки викривав в усмішці його елегійність людської долі і проминальність усього.

Критики (проте ще досить скупенько) вважали Струхманчука неоімпресіоністом, а дехто неorealістом, а взагалі важко було сказати, хто він. Може був нічий, до нікого неподібний.

Орест Струхманчук, із селянської вбогої родини (старший брат його хотів бути також митцем і згубився в чортоприї революції на Україні, молодший брат помандрував до Канади) виходив на крем'яний шлях чужини сином народу, ім'я якого навіть мало хто чув і знав на Заході, без грейцара в кишені, натхненний небувалою весняною снагою, чорноzemною первіністю, якій так дивувались усі, хто його знав.

Він повертається неначебто на батьківщину, але вона була в полоні; там була займанщина. Всюди, як тільки він минув прикордонні стовпи з білими орлами Польщі, була пиха, погорда, зневага. В рідному селі — він побув там декілька днів, — бачив безпросвітні злидні і смуток, таке

було його забуте світом і людьми усе Поділля. У Львові ж — замість паризького синягого леготу — свистючий і недобрий як вимах шаблі вітер; замість сонячного Монмартру, височіє катедра Сакра-Кер, снігово-біла де немов із слонової кості, де вулички, такі улюблені Утрільє — тут сірі, похмурі, кам'яніці, позначені кулями ще з війни, посічені дощем, заметені снігом. Львів як і рідне його село — немов смутне, жалібне подзвіння після хуртовини, що прогреміла над ними. Заклопотані, постарілі батьки. Ненависні, зловорожі жандарми; податки, каганці, в хатах біднота, із-за віконних шиб — вовчі очі. Зажурена мати — в Коломії розстріляно недавно її братанка разом з кількома товаришами як «диверсантів». На горі — панські палаці споглядають гордовито як і споконвіку. Хто не може стерпіти цієї зневаги, злиднів, безнадійно-чорного смутку, подається в Канаду, на Пруси, у Францію, або світ за очі.

Але ж це був його край Струхманчуکів і не тільки його; це була волость його батьків і дідів і далеких пращурів, що виходили з луками і топорами на звіря і на ворога. Вони осьде народжувались, росли і вмирали, витесували свої хати у селищах і городищах, будували з дубових колод церкви і замчища, до друзів ішли з добрым словом, зустрічали наїзника — татарина, ляха чи угра, близкавками лютих очей під навислими бровами.

Такий і княжий Львагород, віками рідне, його Орестових предків, місто, а нині безобличне, похмуре, нічне. Однак — думав Орест, ідучи крізь провісну негоду, хто ж сміє бити копитами своїх коней цю землю, займати її, начебто вона нічия? Адже вона була споконвіку і завжди наша, тільки наша. І що похмуріше виростали в сірій імлі зариси цього міста, зруби якого кладено майже сім сторіччів тому, що важче над вулицями і площами нависали будівлі, з карбами минулих політь, тим настирливіше накипала в Орестові ненависть до тих, що загарбали і володіють цим містом. Але враз із тим, коли він чув молодий сміх і уривчасту рідну мову, крізь заволочену мряковинням далечінь вулиці, якою, на одшибі від нього, йшли гурти його супутників, в ньому здіймались, як ураган-буйтур, снага до бунту і нескореннності. Такого з ним ще ніде й ніколи не було. Це була вже влада цього мовчазного, суворого міста.

Втім із заулку, засотаного імлою, виринула постать. Це був корінystий молодик, що порівнявся з Орестом і

з-під його хутряної шапки замерехтіли насмішкуваті очі, але й проникні очі. «Ви — майстер Струхманчук, пробачте мені?» Орест посміхнувся. «Я — Струхманчук, але ще далеко не майстер...» А я Дмитро, від борців за волю, прошепотів молодик, вас просить, щоб ви рівно через два тижні, о шостій ввечері були коло Волоської церкви. Вас чекатимуть. Людина скаже гасло «— Звенигород, відзвів — Чортівська скеля...»

І молодик вмить пропав серед мжичі й імли.

Орест спинився на хвилину. «Вірити, чи це тільки провокація?...» Але він був на рідній землі, де нічого не страшно.

З-заду надійшли говірливі супутники. Разом з ними Струхманчук завернув на вулицю Супінського, до Академічного дому. Вітер потахав; бралось на відлигу.

II

В залі, що була студентською харчівнею, вже було повно народу. Була тут не тільки молодь, але і старші, деякі навіть «батьки народу». Про віче ніде не оголошувано, але людей набиралось чимало: хто сидів на столах, приставлених до стін, хто на імпровізованій трибуні, але більшість стояли із-заду щільним натовпом. Вирив шепіт, шемріння голосів, перегуків, виглядано знайомих; учасники старшого віку ввічливо кланялись і відклонювалися між собою, відчуvalось схвилювання. Орест майже нікого тут не знав, крім відомих особистостей, які сановито походжали з парасолями під пахою і гуторили між собою.

— Я цікавий знати, — сказав Орестові філолог Карпишин, що з'явився знов біля нього, — хто з отих батьків народу першим пристосується до обставин. Адже опортунізм так і пашить їм з обличчів.

Крім Карпишина Орест побачив акварелістку Мирославу Музику, дівчину, що ходила у студію Олекси Новаківського. Орест тоді й познайомився з нею і вона пильно слухала, коли він розповідав про Париж і тамошніх художників-українців Глущенка, Нечитайлі-Андрієнка, Грищенка. Тепер вона радісно посміхнулася і він зніяковів: її чорні очі світилися, уста були налиті, перлилися зуби, була в ній радість польової квітки і провесни й нерозтрещена в далеких віках снага вольної дочки Підкарпаття.

Врешті навіть притишений гомін притих, усі слухали,

що говориться з трибуни. Доктор Недільський, поставний хороший, говорив плавко та із знанням справи. Рішення Ради Амбасадорів перекреслює всі надії західних українців на об'єктивну безсторонність, вже не кажучи про справедливий і згідний із загально прийнятим принципом самовизначення націй, який проголошено союзними переможними державами у Версалі. Вирішуючи тепер вже остаточно й безповоротно проблему Східної Галичини, версальські миротворці навіть не згадують про обіцяні проекти референдума чи плебісциту, на що можна було, *volens-nolens* погодитися, оскільки вислід волевиявлення народу без найменшого сумніву був би корисний для нашої національної справи...

Промова доктора Недільського, вислухана з увагою, зазнала схвалення переважно перших рядів, де сиділи діячі старшого покоління; гурти попід стінами навіть у коридорах сприйняли її холодно. Втім промова була таки об'єктивна, майже наукова; промовець, у логічній послідовності, вказував на суперечність постанови з міжнародним правом, та з зasadничими положеннями післявоєнних концепцій Європи. Доктор Недільський говорив майже без патетики; факти і висновки були представлені речово, автім всім були відомі; однак деяка вогнистість почувалася між рядами.

— Попередній промовець, — говорив після нього також відомий юрист, один з директорів «Карпатії», доктор Рибачук, високий, дещо згорблений, короткозорий, здавен признаний авторитет у ділянці цивільного права, — констатував факти, аж надто болісні факти з яких найважливіший: повне ігнорування волі українського народу. Отже, нема необхідності оспорювати, коментувати, осуджувати, виявляти тенденційність, односторонність, більше того — повне занехтування основними принципами справедливості. Це ясно. Рішення Ради амбасадорів має для нас єдине позитивне значення — це болісний факт, що поховав всі наші ілюзії. Не тільки щодо віри в якусь абстрактну і абсолютну справедливість, що, за нашими ілюзіями, начебто рядить світом, але і щодо наших, залюби леліяних надій, начебто існуючий «статус кво» може зазнати зміни. Маючи на увазі історичні аналогії, хочби на прикладі історії Польщі, ствердимо що для нас наступила доба, в якій вирішатимеме не одчайдущий героїзм, не ескапади «з мотикою на сонце», як це говориться, а важка муравлина праця. Надійшов

час, щоб від доби дитячо-юнацького романтизму перейти до доби позитивізму...

Авдиторія з увагою готувалась слухати промови чергового промовця, колишнього посла до австрійського парламенту, сивоголового доктора Цеглинського, безконкурентного каварняного дискутанта, мудреця і загально шанованого, популярного скептика-критика та й блискучого трибуна на провінційних вічах у свій час. Він похвалив попереднього промовця і блиснув окулярами в золотій оправі.

— ...Нешчаслива, руїнницька доба революцій, кривавих і безкровних, мої панство, закінчилась. Ми — українці вийшли з цієї доби переможеними. *Vae victis!* Горе переможеним! говорено у старовинному Римі. Що ж, погодімося з чіткою логікою цього вислову. Не ремствуймо: ми до суверенності ще не дросли і такими нас уважають безсторонні спостерігачі в Європі, а тим більше ті, що вирішали нашу долю. До державності, до претензій на престиж між народами далеко старішої і вагомішої культури, нам ще дуже далеко.

...Погодімося з фактом, що для світу, а зокрема для держав-переможців, ми залишаємося паріями серед націй, плебеєм серед народів, якоюсь безголовою бестією — *bellua sine capite*, якимсь *Zwischending*-ом, без роду і племені і, головне без розуму. Де наше *credо*? Його нема, як не було політичного розуму, а головне чіткої політичної лінії у наших, зжался Боже, так званих провідників. Нам нині залишається прийнятидійність як заслужену покуту і шукати інших, неромантичних шляхів для нашого самовизначення, як нації з претенсіями на суверенне, державне існування...

В залі, після цих промов видатних представників старшого покоління, до речі ще й тепер активних політичних діячів, настала зловісна тиша. Хуртовина наростала.

— *Dolce et decorum est pro patria mori!* — вигукнув знечев'я хтось із залі, що проштовхувався з глибу крізь натовп і швидкими кроками прямував до трибуни. Перші ряди дивилися на незнаного ніким молодика, що, видно, і собі збирався промовляти. Орест пізнав у ньому Карпішина.

— Солодко і почесно вмирати за вітчизну! Знов дзвінко вигукнув молодик, — ні, панове-громадо, античні філософи,

видатъ, помилялися. Нині, як бачимо і чуємо, солодко і почесно бути рабом, вічним наймитом! Здатися на волю переможців, сказати про себе «горе переможеним» і поховати раз назавжди всі ілюзії, забути «хто ми, чиїх батьків, ким, за що закуті»...

— Правильно! Добре сказано!

Це гукали з-під стін, з юрби студентів, жителів Академічного Дому й хто прийшов з вулиці.

... Нас повчають, — продовжував Карпишин, відкидаючи буйного чуба, — що романтизм віджив і наступає доба позитивізму! Якого, спітайте! Підлабузництва до сильних світу цього? До займанців і жандармів, що топчуть і гвалтують нашу землю, що глузують з нашого імені, з нашої історії, з наших дідів, батьків, що кістями лягали, а не посorомили землі нашої?.. Закликають нас скоритись ворогам, стати невільниками і підляками, ціluвати султанський чобіт, бути яничарами і зрадниками... — Ганьба ім! Тричі ганьба!

— І це діється в той час — вискочив на стіл ще якийсь юнак, що стояв далеко позаду, під стіною та смагнув усю залю й присутніх у ній своїм лунким голосом — Орест аж скочив за руку Мирославу від зворушення; це так відповідало його думкам; — в той час — гукав юнак (це був студент медицини Роман Булак, як сказала Орестові Мирослава); — ...час, коли стопа займанця, наперекір правді й історії, топче наші споконвічні права... Коли йде наступ на наші святощі — на нашу мову, нашу всенародню правду, нашу споконвічну дідизну — землю... Коли наших братів розстрілюють без суду й закону, катують і розпинають у тюрмах... Коли наші села голодують і вимандровують у світ за очі... Коли жандармські нагайки гуляють по спинах наших селян, а з сеймових трибуn, з катедр і амвон лунає водноголос гасло: *Finis Ukraine!* Коли воїни нашої славної галицької армії караються за дротами у Берестю, Тухолі, Домб'ю... Коли стогнуту Волинь, Полісся, Холмщина і Підляшша... Коли наш великий народ стає до боротьби, не боячись ні канчуків, ні казематів, ні шибениць, коли дивиться в очі смерті, не вагаючись кидати виклик і прокляття катам...

...І в той час, панове-товариші, наші знаменіті і преславні проводирі, закликають нас, саме нині, в ганебний день виторгування нашої вітчизни ворогом з легкої руки

продажної Ради амбасадорів, скоритися і шукати шляхів якогось туманного позитивізму...

— Ганьба їм! Тричі ганьба! — Смерть вислужникам!..

— Вони торують вже заздалегіль собі шлях до посольських мандатів і високих посад...

Ганьба їм!

Хвиля гніву наростила. І доктор Недільський і Цеглинський і Юркевич поблідли та почали відступати до дверей. Там стояла стіною юрба студентів, юнаків і дівчат. Академічний дім гудів, від найвищого поверху до сутеренів.

А тоді Орест почув, як Мирослава, тримаючи все його руку у своїй, почала сильним і дзвінким голосом, якого він не сподівався у неї, заспівувати:

...Не дамо, не дамо, не дамо
Осьмомисла землиці Ляхам;
В бій підемо за рідне предківське гніздо,
На загибель навідсіч катам...

(підхопила вся заля, — пісню співали на відому мелодію «Не пора...»)

Роковий боротьби час іде,
наступає велика доба,
Нині стяг свій підіймем
За право святе,
Завтра впаде народів тюрма...

Втім ті, що із-за натовпу тиснулися у сусідніх коридорах, прожогом повалили в залю.

— Поліція! Поліція оточила Академічний Дім!

За дверима, що були навстіж, позаду юрби, вже бліснули багнети, насаджені на карабіни. Поліції перлися в залю.

— Тиша! — гукнув, прямуючи до трибуни, де стояли промовці, офіцер із сріблом на еполетах; — всім виходити на подвір'я! Всі арештовані!

Студенти хапалися за стільці, їх відштовхувано, жінки охкали, багнети виблискували вже в залі, з-під стін зганяли людей, з коридору, на сходи, в усьому Академічному Домі роїлося від поліціїв і цивільних шпиків. Вони погейкували, вигукували, лаялися, штовхали непокірних і повільних,

виганяли їх, б'ючи прикладами, вниз, у подвір'я, у ніч, у сльоту.

Втікати було нікуди. Ореста боляче вдарив у плечі прикладом карабіна поліціянт, що, вибалувавши налиті кров'ю очі, злюще гукнув на нього. Внизу, в головних двер'ях стояв заклавши руки за спину грубезний, опецикуючий черевань. Карпишин, якого відштовхнули разом з Орестом, сказав, що це відомий надкомісар львівської поліції Кайдан. "Нотеп-отеп" Орест з'їдливо засміявся й разом з натовпом, штовханим і битим прикладами та чобітьми, коли хтось чинив опір, ішов без поспіху, чіплявся за поруччя сходів, вийшов з будинку.

Мирославу відштовхнули до жінок, яких виганяли окремо.

Падав пухкий, лінивий, мокрий сніг.

III

У шевського майстра Качмара було людно й накурено. Колишній стрілець Качмар повернувшись із війни, ледви висовгувався із страхітливих зліднів. У нього крім того було троє синів, що доростали й усі вони готові були вже й тепер, разом з батьком, служити всенародній, святій справі. Качмара знав ще з війни із України, Шахтар, вони пройшли багато: разом вмирали на тиф, були в неволі, разом визволялися і повернулися додому, однаково ставали прелюто згіркнілі й гнівні.

Такі ж були й усі інші, що зібралися того вечора. Може тільки флегматичний Сич, який вмів усюди і завжди влаштовуватися, дивився на все збайдужило й з посмішкою. Він вже мав невелику власну канцелярію, що займалася дрібними адвокатськими справами, Шахтар також працював у котрійсь з економічних установ — вони були старші, знали й уміли більше ніж інші, молодші від них. Штурман найнявся статистом у міський театр і співав у хорі. Ганджа працював робітником на тартаку під Львовом; чим займався Дума мабуть ніхто добре не зінав, можливо писав для якогось видавництва, але також клепав біду. Крім Шахтаря і Сича кожний з них ще доношував військове лахміття, підковані австрійські черевики, перефарбовані шинелі, автім життя не лише для них було злиденне. Воно для всіх ще було жорстоке, жебрацьке й безвиглядне. Село

ще не підVELOся з воєнної руїни, цієї весни, на переднівку голодували на Покутті, на Бойківщині, та й на усьому Підкарпатті, в місті було безліч безробітних і безопічних, що стояли в чергах за скупим провіяントом; молодих, що поверталися з тaborів і з-за кордонів, та й більшість інтелігенції не приймали на працю, бо не були поляками; люди виїздили на Пруси, у Францію, хто міг до Канади. Край був під займанцем, було так безпростінько, так похмуро, здавалось, як ще ніколи. І в цьому місті, сповненому одчаєм і безсилім гнівом, зокрема видавалось, що все навколо приречено до безнадійного животіння, без промінчика надії. Куди йти й навіщо йти, світ за очі йти, де й своя біда й своє лихо, де такі самі міста з простріляними мурами, похнюпленими кам'яницями, сіризною вулиць, взятих мокрою відталлю, заметених сніговім, що на бруку ставав вмить брудною розвезеною калюжею; в містах де ніхто, навіть діти не посміхались, а валки народу, мандруючи в безвість за якоюсь іншою, але по суті такою ж гіркою долею і бідою, гляділи з-під лоба і в очах у кожного була невимовна безнадійність, тупа нудьга, безсила лють.

Низький, сутулуватий Качмар крутив безнастінно цигарки і покашлював. Він люб'язно дивився на всіх у кімнаті. Вони були його побратими, хоч він був усього на всього стрілець, а вони офіцери. Але він з ними лежав у Вінниці і в Проскурові в тифозному забутті, їх як і його штовхали чобіттями в таборах Щип'орна, Домб'я...

— Припечатали нас амбасадори...

Було вже далеко за північ. Не хотілось по правді йти, на дворі була сніговиця, а там відлига і мжичка. В мряці по Мар'яцькій площі аж до Льва Сапєги, коло Політехніки, ходили патрулі.

— Того треба було сподіватись, — розвів руками високий, завжди сумовитий Шахтар, — чого було чекати від тих панів у маншетах і високих комірцях? Манни з неба?

— А наші, там за кордоном, політики надіялись, чекали. Тепер чекати вже нічого. Тепер фініс «Галіціє і Подомерії». Тепер Малопольща Східна.

— От вам європейський подарунок на Великдень — гірко засміявшася Дума, ляхи тріумфують, а ти, дурний руснаку, що завжди про грушки на вербі mrієш, мовчки та диш, бо тобі навіть рипатись нікуди...

— Треба було вам, панове, — вкинув Сич, розсівшись, — залишатись на Україні, а не тут пилками дошки різати або в хорах співати, або в кооперативах оселедці завивати...

— І то правда, — озвався Качмар, — дивіться, скільки там народу залишилося і скільки за Збруч пішло, а які ж люди. Коссак, Конар-Палацук, Букшований, мій сотник... Адже навіть нашого командира Шостої бригади ось нашого Ганджу більшовики залишали командувати, а він сюди подався щоб дошки різати, як ви кажете...

Ганджа спинився посеред накуреної кімнати, очі у нього завжди палахкотіли з-під чорних навислих брів, чуб падав на чоло.

— І знов теревені, балаканина австріяцька! А хто тут має бути? Хто осьде має справу підйомати? Хлібоїди, каварнянні ватахки, опортуністи, які давно в усьому зневірились і тільки чекають, щоб чкурнути під крильця Варшави. Кому діло робити?

— Яке діло, Ганджо?

Ганджа припинив своє ходіння по кімнаті. Як видно він приборкав своє пересердя, яке мабуть в тракті попередніх довгих розмов висвічувало на його худому обличчі. Він говорив спокійно і діловито, неначе про справи зовсім буденні, всім відомі.

— Ситуація є така, як вам відомо, що наш край у вогні. На це складаються й економічні й психологічні чинники, які діють і не тільки у нас і які підміновують усю Європу, зокрема її невральгічні пункти. Ми є одним із таких пунктів. Ви може менше знаєте про це, але у мене є свої люди з якими я у зв'язку. Про факти читаете іноді в газетах. Ситуація є в Румунії, на Буковині, в Чехословаччині, в Югославії така як у нас у краю, що під займанциною, що висотуваний, поневолений, безправний, безперспектив на краще. *Lasciate ogni speranza*, як кажуть в Італії. Народ підіймається стихійно, неорганізовано, проти цього післявоєнного ганебного статусу. Тоді була нужда, нині така сама, а то й гірша. Безробіття, голод, злидні... Народ хоче жити на своїй землі й бути вільним. Наслідок — саботажі, вбивства, виступи проти терору, який зовсім зрозуміло стосують владі імущі. Чи ви знаєте, що існують окремі, зі спонтанної ініціативи утворені, більші й менші революційні загони, свого рода партизанщина, навіть отаманщина: «Гайдамаки» в Перемишлі, «Іван Гонта» на Терно-

пільщині, «Дзвонар» на Волині, «Довбуш» на Підкарпатті... Бувають, звичайно, провокації, коли влада зумисне викликає відрух народу, щоб його потім щільніше вбрести в шори. Але позатим все це добре, це все хороші, чесні люди. Я давно є тієї думки — скорочено кажучи, щоб ми — оті, що тут, які знаємо один одного, ми пройшли всі однакове пекло, ми всі майже однаково думаємо (і може вже діємо) утворили єдину революційну організацію, метою якої була б координація всіх стихійних дій і виступів, утворення єдиного керівного центру і підготовка та виконання акцій, мета яких є боротьба проти окупанта до перемоги...

— Ви думаете, Ганджо, перервав його Сич, що при наявності державного апарату, поліції й армії Речі Посполитої, скажімо, так, одверто, такі акції матимуть будь-яке значення? Кожна акція навіть при найкращих засновках і умовах приведе тільки до ще більшого терору, ніж той, що є нині...

— Власне — терор є вже нині, — продовжив Ганджа, — і він буде ще більший, оскільки дедалі важчим буде становище нашого народу в цьому краю. Ми терором маємо відповідати на терор. Народ вже сам відповідає, як бачите. Це вкінці примусить окупанта змінити свій курс і піти на уступки. Друге — такими акціями ми даємо знати не лише Європі, але всьому світові, що ми живемо, боремось... Згідні ви з цим?

Присутні мовчали. Було ясно, що вони згідні.

— Хто за тим, щоб такий координаційний центр, осьтаку організацію, незалежну, з максимальними поступлятами і домаганнями, в складі людей високої ідейності й моралі, нарешті утворити її керівництво зцентралізувати, взятися до діла як слід, і діяти організовано?...

До Ганджі простягалися руки. Він взяв їх обома руками. Всі підвелись і підійшли до нього. Це сталося само собою, ця сув'язь рук як спонтанна присяга, самозрозумілій братерський договір по власній волі.

— Це наша присяга, — тихо сказав Ганджа, — ми утворюємо те, на що давно чекає ввесь край. Назва нашої організації...

— Чортівська Скеля, скажімо, — озвався Штурман, — я її бачу завжди як вона височиться у нічній мряці. Ось там височіє. Це наш символ, це клич нашої землі, нашого народу, що йде...

Шахтар посміхнувся; замислено, замріяно. Стverдити свою крем'язну, скелясту волю: жити вільно і славетно...

...Йти все вище й вище як до лицарського замку Граала...

Починало світати. Учасники зборів виходили з Качмарової хати, йшли навшпиньках через кімнату де спали сини. Біля них сиділа, ще не спала їхня мати.

IV

Арештованих, протриманих на дворі для обліку, знов погнали в будинок. Було ще темно.

Свічки бlimали на столах, за якими сиділи писарчукі. Тіні всіх згromаджених у просторій залі Академічного Дому чудернацько танцювали по стінах. Поліцейські офіцери стояли громадкою і з реєстрованих вибирали тих, що їх вже знали давніше, або які не сподобались вже осьде, тільки з одчайдушного вигляду. Карпишин, що стояв поруч з Струхманчуком, видно вже мав діло з ними і показав йому начальника львівської поліції Білевича, людину шакалячої подоби, худого і жовчного мабуть від недуги, що його зжирала, та чепурного комісара Лукомського. Орест дивився на Кайдана, на це барилувате, невміру опецькувате сство, з червонюшою пикою, що випирава з коміра. Невеличкі, вузькі кабанячі зірки, позирали і сверлували кожного мстивим поглядом, готові вмить зайнятися живтавим, нелюдським вибліском.

— Ось Кайдан, звірюка й катюга, — прошепотів Карпишин, — не раджу вам коли-небудь попасти в його лабети...

Реєстрованих розділювали комісари, заглядаючи у списки, споряджувані писарчуками, мабуть з відповідними коментарями. Одних затримувано, іх було декілька десятків, в тому і декілька жінок, інших відпускали. Арештованих шикували, мабуть, щоб відставити, як говорено, до поліційної команди на Яховича. Карпишина і Булика, як зауважив Струхманчук, а тільки їх він знов, таки затримано.

Кайдан упер свої зірки в Струхманчука. — Також студент?...

— Ні — відповів Струхманчук, не підводячи очей, — так би мовити, вільний мистець...

Декілька секунд Кайданові щілини очиць упиралися в Струхманчука, міряючи його з голови до ніг. Цей черевань міг бути різником, власником корчми, містечковим писарчуком. Він міг багряніти від люті, міг би бути й шуткарем-тулякою, мочимордою й дотепним кавалером біля панянок. Проте мабуть його властива істота виявлялася у в'язничих льохах і катівнях, де його ницість, назовні приховувана жага до знущання над людиною, ставала всевладною, визволяла його звірючість.

— Вільний мистець? I такі є?

— Малярі вивісок, — вкинув глумливо, повагом Білєвич. Поліцянти зареготали.

Струхманчук відчув, що він зблід. Але вгамувався. Він станув оподалік, вже не серед тих, що викладали свої документи, їх відсилаю набік, як затриманих, а серед звільнених; тут була й Мирослава. Її з похітливою усмішкою розглядала поліцейська зграя. Вона ж їх просто не зауважала.

— ...Кайдан усе ж особистість, — сказав Струхманчук, коли вони вийшли з будинку.

За ним ішов незнайомий, котрийсь із старшого покоління, шпакувата людинка в лихому пальті з підойнятим комірем; йому мабуть було з ними по дорозі. Вони йшли по вулиці Мохнацького до Академічної. Була четверта над ранком. Крізь мжичку й дрібний, ледви помітний сніг, виступали контури сонних кам'яниць.

— ...Кажуть, що він перевертень — цей Кайдан, говорила Мирослава. Аж дивно як наша земля могла породити таку потвору. Вже є численні оповіді про нього... Справа не тільки в безтямному битті в'язнів, а неймовірно рафінованому, середньовічному знущанні над людьми... І це діється в нашому сторіччі, в ХХ сторіччі, тільки подумайте...

— Шановна товаришко, — озвався шпакуватий добродій, що поспішав і собі до Академічної; Кайдан — це явище зовсім не випадкове. У багатьох людей, серед нас, живе й ще довго житиме звірюка й кат, або, інакше кажучи, навіть сповидно нормальна людина може стати вміть маніякальним садистом. Продовж усієї історії нашої цивілізації існували й діяли маніаки, навіть на високих становищах, які милувались у тортуруванні, приниженні і вбиванні інших людей. Скажімо, у старовину були такі як Нерон, чи Калігула. Потім був англійський король

Генрих VIII, або два німецькі інквізитори, домініканські черші, до речі, Крамер і Шпрегер, які написали книгу «Молот для чарівниць». Через їх руки пройшли і зазнали неймовірних мук сотні в нічому неповинних жінок; це було в 80-х роках 15-го сторіччя, не так то й давно, мої друзі...

— З усією пошаною до вашої ерудиції, пане професоре, — сказав Струхманчук, притримуючи капелюха від вітру, — бо ж ви, без сумніву — професорський авторитет, але приклади наведені вами, це тільки відірвані патологічні випадки, від яких наша сучасна суспільність не застережена. Згадайте лондонського злочинця Джека Розпороювача, чи хоч би Ландрю (щодня читаєте про нього в газетах). Адже він милувався у четвертуванні і спалюванні жінок... Або цей опир з Дюсельдорфу... Це, звичайно, одиниці, навіщені манією мучення і вбивання своїх близьких, але ж маркіз де Сад, це ще все людство, що однак несе в собі відповідальність за сторіччя, які вчили нас прогресу і гуманізму...

— Але ж, але ж, — професор аж спинився, щоб рятувати парасоль, борюкаючись з негодою, — зовсім вірно, я таки намагаюсь бути об'єктивним і стосувати наукові методи, спостерігаючи мое власне довкілля... Я — професор Руслан. (Він здійняв превічливо капелюха і вітер розвівав сиваву чуприну); — однак не заперечуйте, юний друже, що садизм, який виводиться з якихсь таємних стимулів, що існують у людській натурі й іноді яскраво виявляється назовні, хоча б у деяких одиниць, проте може бути навіть масовий. Ось візьмімо античні часи — ігрища в Римі з тортуруванням християн, роздиранням їх звірями при повній апробаті глядачів, серед яких напевно були люди високого рівня, адже не всі були Калігулами і Неронами, до речі... поетами, хіба це не масовий садизм? А візьміть з пізнішого часу: різню альбігензів, ніч святого Варфоломія, масакри протестантів в Новій Англії, або всі ці огидні ауто-да-фе в Еспанії. Ви чули напевно про таке знаменне видовисько в Парижі біля собору Нотр-Дам, на Гревській площі, в 1770-х роках, коли протягом цілого дня повільно, з якоюсь диявольською майстерністю, катовано Дам'яна, що пробував, правда невдало, вбити короля, «вельми любленого» Людовика XV? Та ж маси паризького народу, натовп глядачів з усіх шарів суспільства, навіть високоосвічені на той час учені, залюбки і навіть з якоюсь небувалою насолодою приглядалися цьому

огидному видовищу...

— Ви говорите про давнину, професоре, я думаю, що людство всеж-таки виросло з тієї огиди...

— Гай, гай, виросло? — професор аж заломив руки, — Пане митець (я бо знаю, що ви — Струхманчук) — наше освічене сторіччя, вершини цивілізації й культури! Чи ви чули, що ще сьогодні в Китаю стосують методи тортур, так звані Лін Чі?.. Чи ви чули про криваву різню християн у Нагасакі в 1899 році? Чи відомо вам що діється в Індії, Бурмі, в Альжирі, Тунісі, Абісинії? Чи ви знаєте, що вже зовсім близько до наших часів в 1915 році турки вирізали серед страшних знущань і тортур три четверті мільйона вірмен?

— Справді? Таке було? озвалась Мирослава, — і про те ніхто не знає?...

— Будьте певні, що й не скоро довідається. Кому до того діло? Німецькі офіцери в Алеппо і в Рас-ель-ейн, що стояли і приглядалися різні, яку чинили на їх очах вірменам їхні союзнички — турки, казали, що «встрявати в такі справи незгідне з німецьким поняттям ввічливості...»

— Цивілізований світ! — засміялася Мирослава, — а чи знає він і чи взагалі хоче знати, що у нас діється? Не досить, що тут під час війни хазяйнували мадяри і віщали кожного, що попав ім під руку, але що роблять ті, що хизуються своїми великими чоловіколюбцями — Міцкевичем, чи Сенкевичем — автором «Кво вадіс», який напевно затирає руки з утіхи, коли б дожив до нашого часу. Ось вам літературний садист. Недаремно Сенкевич так докладно розписувався про муки християн, про тортурування козаків і гайдамаків... Ви цього не знаєте, маestro, — це ще зовсім ніким не списане, — але від 1918 року у нас, в цій скатованій, убогій, закривавленій Галичині, чуєш не тільки про цього собаку Кайдана, але й про масові звірства. А що польська солдатеска виробляє по селах і містечках Верховини і Підгір'я! Не так давно бандити й кати в уніформах змушували українських селян і інтелігенцію навіть священиків, уявіть, пити власну кров, не кажучи про інші тортури, про шибениці і розстріли юнаків і дітей... Адже ж ви знаєте про це, пане професоре...

— *Vae victis!* Горе переможеним, зітхнув професор Руслан, що зробиш? Адже Польща — вибрана нація, Христос

народів, нація шляхетних героїв, мучеників — свободолюбців, гуманістів, Польща — легенда героїзму і самопосвяти для всієї Європи й Америки...

— Кожна війна, а зокрема окупація завойованої і підкореної, але не скореної, країни, приносить вихор руїни і страждання, — вкинула Мирослава, — тоді визволяється звірюка, бестія насильства, люті, зради й ненависті, тоді на кін виходить не один Кайдан, а тисячі таких Кайданів, у яких до білого розпалена жага до відомості, (за що, спитаєте?), жага до поневолення, до знущання, до приниження тих, що сміють ставити їм чоло, хто слабший...

Професор кивав головою.

— Але що ж, власне, сприяє визволенню тієї бестії, професоре?

— Стимулом у таких як Кайдан, тобто у ренегата, людини сірої, досі нічим непомітної — пояснював професор — це насамперед комплекс нижчості. Він затаєний у таких суб'єктів здавна і він у відповідний момент, спрагнений визволення будь-якою ціною, вибухає. Це сприяє посиленню вродженої brutальності, повного знахтування прав і людської гідності жертви. Такий суб'єкт підсвідомо відчуває духовну вищість своєї жертви. І йому якраз хочеться завдати цій безборонній людині ще більше наруги, фізичного болю. У деяких суб'єктів визволяється при цьому саме той, досі затаєний садизм. А у жінок, навіть інтелектуально й морально вищих від Кайдана і йому подібних, можливо навіть і добродухих людей у мирний час, посилюється давніше приховуваний релігійний, соціальний і національний солліпсизм. Хворобливо нарощає шовінізм, тобто ненависть до людей, які розмовляють іншою мовою, мають інші звичаї та історію, свій окремий побут... Тоді зокрема утворюється у них комплекс власної начебто вищості, начебто права на володіння над підкореними, тоді вже нестримно палахкотять найнижчі інстинкти, тоді наступає межева ситуація... Людиною володіє виключно сліпа і тупа злоба та прагнення (майже біологічне) знущання над безборонною жертвою...

Струхманчук уважно слухав. Вони спинились на вильоті вулиць, бо треба було розходитись. Академічною продудніли підкови. Проїздив швидким підтюпцем відділ кінноти.

— Ви цікава людина, професоре, — посміхнувся Струхманчук, — хотів би з вами ще зустрінутися...

— Та й ви з цікавих людей, — простяг йому руку професор, — мені про вас розповідали і я деякі картини ваші бачив. Ви йдете добрим шляхом...

Він подався праворуч до Марійської площі. Починало світати. Мирослава жила недалеко, на вулиці Хмельовського, що була як всі, ще пустельна і глуха.

— Ви подивітесь, яке лиховісне місто, — промовила Мирослава, так і відчуваєш, що тут кожен камінь дишить ненавистю... Мені іноді стає так чорно-сумно, що я б утікла звідси у світ за очі...

Справді — місто не з приємних, — озвався замислений Струхманчук, — тут надто багато історії, вона пригнічує своєю ваготою, це місто в тісній кітловині, на розстаючихся шляхів. Погадайте лише: хто тут не був, хто тільки не наблизився до тих узгір'їв із затаєною жагою, з люттю грабіжника, з шалом наїзника: торки, татари, угри, литвини, поляки, німці, шведи, а потім важка, задушлива ніч габсбурзької імперії. Зважте, скільки в цих брамах, у цих мурах, в кожному камені, людських сліз і крові! Скільки було брязкоту кайдан у льохах цих усіх монастирів, палаців і підземель, вкритих плісню і сірістю, скільки гірких людських доль затаюють ці Бернардини, цей Арсенал, ця катедра, Ставропігія...

— Невже ніколи не було тут радісних днів?

— Напевно були вони. Може і тут також колись починало світати... Я гадаю тоді, коли із Заходу принесено сюди перші вісті великого Ренесансу..., визволення людини... Адже сюди примандрювали найрізніші люди: одні, щоб збагатити, інші, щоб втішати світ своїм мистецтвом — архітектори, різьбярі, майярі... і мені здається, що коли під кистю безіменного майстра тут поставали мистецькі твори, людність ставала іншою, погожою, добристою, дарма що була така різноплемінна, її мимоволі надихав той незображенний елан творчості, будівництва... І тоді це місто лагідніло... А потім? Згадайте, скільки разів тут скаженіла чума, скільки раз буяло полум'я пожеж... Замість любови, братерства і радості з весен і життя, сюди вривається понура доба навал, облог, кормиг, приборканіх бунтів... Ні, Мирославо, цьому містові або скніти назавжди під цим непривітним понурим небом, або оновитись у проміннях світанку...

— Коли ж прийде той справжній золотий день?...

Орест мовчав.

V

Варшава, березень 1923

Вирішати треба було — важили бо ж секунди, однак Зорянчук, мить за миттю, відкладав своє рішення. Поліціянт вів його із слідчої в'язниці на Даниловичівській, за всіми ознаками, на Пав'як. Щастя, що він не закував його, а крім того, так виглядало, що він був добрячою людиною. Він навіть жалісливо, з-підока, дивився на Зорянчука, приймаючи його в тимчасовому арешті і шепотівся із своїм колегою в той час, коли Зорянчукові видавано його убоге майно, забране напередодні.

Справа Олексія Зорянчука була тепер у слідчого для винятково важливих справ Деманта. Він майже не допитував Олексія, був зайнятий читанням паперів, підписав своє рішення, щоб передати його машиністці. Демант — ця непоказна людинка з рудавою чуприною та ластовинням на обличчі, був холодно ввічливий, але за всіми ознаками завзята бестія, яка ретельно робила своє діло. В тимчасовому арешті, де Зорянчук перебував ніч, старі досвідчені в'язні висловлювались про Деманта з огидою: він був слугою режиму, закопував людей на довгі роки в тюрми — зокрема білорусів, українців.

Не було сумніву, що й Зорянчука чекає ця доля. Демант дав йому прочитати наказ про безтермінове, превентивне застосування засобів, які запобігали б утечі перешкодам у слідстві, ухиленню від карної відповідальності й таке інше. За старим, ще російським карним кодексом, що зобов'язував у колишньому Привіслянському краю, постанова слідчого спиралася на статті 102-й (2-га частина). Зорянчукові друзі на Волині й Поліссі вже були засуджені на підставі цієї статті на довгі роки в'язниці й сиділи у Вронках, Святому Хресті, Равічу, Фордоні — кам'яних могилах для живих.

З кількох питань і натяків, які прошепелявив слідчий Демант, знехотя й позіхаючи, Зорянчук розумів, що його справа ані не пахне жартами. Виходило б, що його давно розшукувано у Бересті, Холмі й Володимири Волинському; покидувано прізвища знайомих і товарищів, які або вже

сиділи, або їх розшукувано; (дивлячись на нього своїми риб'ячими очима, Демант натякнув і про Ратно, де нещодавно начебто зірвано диверсантами залізничний міст). Навіть цей добродухий поліціянт, що, не поспішаючи, вів його на Театральну площе, а звідти брався б до Муранова, на Лешно, до Пав'яка, хитав головою: «Посидите, пане студенте на Пав'яку, той Демант, як почуਪить кого у свої лабети, то не швидко відпускає. Саме слідство у нього затягається іноді на півтора-два роки...»

«Тільки тікати, тільки, — тиснулося у думці Зорянчукові, било у скроні молотом; от ще одна вулиця, ще не тут, цікаво, куди він зверне тепер...» Вони йшли по тротуарах, що золотіли у провісному, ще холодному сонці. Але весна вже була близько. Зорянчук подумав про води, що рвучко зараз ринуть на Володимирщині і Луччині, про бруньки на ясенях і дубчаках, про проліски, що починають синіти на взлісся. Поліціянт, ішовши, бубонів, проте дуже приязно, як до доброго, давнього знайомого — от собі такий добродухий дядько — якого чорта він був у поліції, хіба там потрібні такі люди? І Зорянчук відповідав йому недоладу, — заважали власні думки, їхня навала, — шуткував, сміявся разом з ним. У поліціянта був червоний ніс — любив видно перехилити чарку; говорив про свою жінку, про дітвака, що йде в школу, а навколо них і назустріч їм ішли, їх минали байдужі юрби варшав'ян й варшав'яноч, як завжди бистрооких, зальотних; одні були привітні, інші зайняті своїми щоденними справами і не в гадці було їм, що ось повз них ведуть людину, яку обвинувачено у державному злочині, за який треба буде довгі роки покутувати у сирій, ще царській в'язниці.

— Ех, пане студенте, — спинявся поліціянт (він, до речі, звався Варга і Зорянчук вже звертався до нього — «Пане Варго», не інакше) — Навіщо вам було встрявати в це все; ви ж і з виду добряча людина, не бандьор, не злодюжка, добрих батьків либонь, по мові видно, що мабуть кресов'як?

— Українець, пане Варго...

— Ну й щож — українець — поляк собі браття, по якого дідька бунтувати? Все одно правди нема на світі ніде... Ех, ех, життя наше собаче, нікчемне. Ви от думаєте собі про мене: поліціянт, а це ж собача служба! Де коли я думав, що буду осътаким, пане дзейку, «гліною», як то кажуть...

А тоді він спинився, почухав лоба, зсунувши шапку. Вони йшли вже Старим містом, його кривими вуличками з привітними, старовинними кам'яничками і затишними шинками.

— Гай, — гай, — знов зітхнув Варга, — добрий ви хлоп'яга, видно з лиця і панянки вас шкодували б, коли б знали, — чи не зайти нам та по одній випити?..

«Він самий напрошується, подумав Зорянчук, немов підказує...» А сам, що начебто знітився і вже мирився з долею (безглаздя: зловлять, будуть стріляти, гнатися), стрепенувся, посміхнувся.

— Що ж, як ваша ласка, пане службо, таке гарне знайомство, за нього варто випити...

...Вони вже вихилили по третій (добре, що у Зорянчука було дешо гроша); пан Варга зовсім розімлів і хто б, — у цьому старому заялозеному шинку, зранку й людей було мало, — сказав, що це поліціант, який супроводить в'язня? Вони торкались чарками, зичили собі усіх благ, сиділи за столиком, куди невиспана заклопотана дівчина приносила їм питво і кислі огірки на закуску.

Олексій Зорянчук ажнік не був ні імпровізатором, ні нервовим суб'єктом, що прийнявши рішення, вмить його змінює, усвідомивши начебто, об'єктивно, неістотність цього рішення. Але він все ж таки вагався. Рішення, однак, не було неістотне. Пан Варга вже посоловів, розповідаючи про свої службові каверзи, про кризисну ситуацію країни, про девалюацію польської марки та всілякі родинні обставини. «Дозвольте, пане шефе, — перебив його Зорянчук, — залишти вас по власній потребі на хвилину...»

— Але ж, що за питання? Йдіть, пане студенте...

Мабуть і для обслуговуючої дівчини і для насупленого господаря, що вештався за баром, порядкував пляшками, цей поліціант, що вже скинув свого кашкета, який натер йому чоло червоною рискою, і цей юнак були просто добрі друзі. Нехтуючи годинами служби, вони дозволили собі на невелике дозвілля.

Дівчина дала Зорянчукові ключа від убиральні, що була в затхлому коридорі. Але він не заходив туди. Торкнувшись незачинені двері, він виглянув у старовинне подвір'я, що з'єднувало три сусідні будинки бароккового вигляду, з галеріями, кружганками, колонками. Посеред подвір'я був навіть невеликий водограй, що зрештою давно не діяв. Мешканці довколішніх кам'яниць вішли

тут білизну. Саме попід цією розвішаною білизною Зорянчук обминув водограй і обачно увійшов під склепіння ганку в сумежному, також старосвітському будинку. Скрізь було тихо — у сусістві скиглила катеринка. Крізь визъкий коридор, під склепінням Зорянчук дійшов до брами і відчинив у ній важенну, заржавілу фірту. Там була друга вулиця, мабуть Криве Коло; праворуч ішлося до старовинної винарні Фукера. У вузьку вулицю в'їхав і загородив її фургон, запряжений дебелими кіньми. Зорянчук шугнув повз нього, швидко завернув за ріг, а тоді пішов ще швидше, обігнув ще один ріг, через подвір'я вийшов знов у заулок і вже йшов без поспіху у бік Замку. Ніхто його не здоганяв. На невеликому ринку із статуєю святого Яна Непомука та невеликою криничною вовтузилися голуби і пустували дітлахи. «Пробачте, шефе, даруйте, пане Варго», — засміявся сам до себе Зорянчук. «Що ж, може, й не гарно я повівся, але воля, адже ж найгарніша», і він озирнувшись, за звичкою старого конспіратора, швидко, на ходу, вскочив у трамвай, що скрипів, ілучи униз Медовою вулицею.

VI

Зорянчук стояв на платформі трамваю і серед гомону натовпу, трамвайного деренчання думав про цю завжди легкодумну, вітрогонну Варшаву, столицю одчайдушної безтурботності, хоч сповнену примарами і ще не такої далекої минувшини — і зловісних років повстань і шибениць на схилах Цитаделі, і подвигів, і зрад, і довгої ночі займанщини, і неволі. А нині ця столиця держави, що спурхнула мов Фенікс над попелищем, на румовищах трьох імперій, розмріяна під поблажливим оком добродійних держав «спілки серць», неначе чарівниченька-панянка ступає на шлюбний килим із зальотно піднесеним підборіддям. Все та сама метеликувата граціозність і без журність, думав Зорянчук, ідучи через Krakівське Передмістя, Новий Світ, Маршалковську, слухаючи щебетання варшав'янок; минаючи жевжикуватих офіцериків, громотячих довгими шаблями і дзеленъкаючими острогами; зgrabних фінтиків післявоєнних доробкевичів і бундючних лігнітаріїв; ось вона — Варшава, по шляхетськи гонориста, розбавлена, осяяна веселкою театрів і театриків, жирандолями великопанських

ресторанів «Оаза», «Асторія», «Ресурса», зачарована на-
зувжди порвистим мазуром, пінистим шампанським, бенке-
туванням до самого сірого ранку, коли сонними вулицями
блукає все та сама мара приреченості...

І знов думалось, крізь серпанок тієї розгуляні, хисткої
як пелюсток зів'ялої троянди, пишної столиці, про сірі
курні хати на Полісся, про безпроглядну ніч, про шелест
бодяччя на роздоріжжях, про невилазні багна, де застрюва-
ють коненята, тягнучи рипучі підводи; про обличчя юна-
ків, багряні від лучини, про юнаків, що смалять махорку
і пильно слухають його, Зорянчукової розповіді про інше
життя, про заграви революції, про ганьбу неволі, про
боротьбу. І мигтять вогники лучин у похнюплених хатах,
де по складах вичитують прокламації, що кличуть до бою
й іскрясто палахкотять очі тих, що не вагаються повстати
на перший заклик; що не жахаються ні тортур у слідчих урядах
і жандармських катівнях, ні сиріх казематів Луцька, Ковеля,
і Замостя, що будуть німі на допитах мов скеля і холодно-
байдуже дивитимуться в очі катюгам, які їх розстрілю-
ватимуть біля залізничного насипу або на в'язничному
подвір'ї.

Він зліз на Маршалковській, бо йому не подобався
тип, що чомусь спильна приглядався йому серед юрби
супутників у трамваї. Адже вже напевно бідолашний
Варга сидить у поліцейському арешті за жалюгідний не-
догляд у службі, вже дзеленькотять телефони по всіх
двірцях і комісаріятах, вже десятки шпигів заалірмовано
по всій столиці, щоб розшукувати і гнатися за втікачем.

Зорянчук стояв серед пронизливої мжичі на розі Гожі.
Куди йти, до кого податися? Не було мови, щоб іти до това-
ришів, навіть ось тут недалеко — на Вовчій, або до знайо-
мих українців, на Нововійській. Вони може прийняли б
його, але навіщо їх наражати? Щодо Академічного Дому
на Празі, в якому були земляки з Підляшшя і з Волині,
то йти туди також небезпечно. Про деяких земляків про-
хоплювалось під час допиту у Деманта і вони, більш ніж
певно, вже арештовані, а в самому їхньому домі чатує
засідка.

Бася — майнуло, осяяло. Тільки Бася, тільки до неї.
Бася або Варка Поліщук була з Холма і колись, одного разу,
прийшла на доповідь до Студентської Громади. Сиділа
тоді сама, ніхто до неї не підходив, студенти її не знали,

як і багатьох українців, що іноді, потайки і несміло, приходили до Громади. Це мабуть були ті затуркані несмілі душі, що опинившись серед польського моря, боялись і натякнути про те, хто вони, і крадькома з'являлися, пильно слухали всіляких доповідачів і промовців, мовчали і швидко щезали. Тоді, до Басі, підсів Зорянчук і вона спочатку вагалась, ніяковіла, більше мовчала й слухала, але, либонь набравши довір'я, посміхнулась і розговорилася. Зорянчук навіть проводив її до трамваю і двічі потім зустрічав її на Шевченківськім концерті та на доповіді якогось заїзжого діяча. «Будьте обережні, — сказав їй між іншим Зорянчук, — всілякого люда, земляки також бувають всілякі, тут буває чимало...» «А от вас я начебто давно знаю, — посміхнулась вона і було в ній що подобатись. Обличчя її добре, русива коса, ясні очі, — все було погоже, може тому що своє і рідне: вона була з Холма й історія її була сумна. Батьки наприкінці війни вмерли від тифу, також і сестри, бо тоді шаліла епідемія. Їй вдалося скінчити три чи чотири класи якоїсь школи, а потім почалося поневіряння у родичів, таких самих бідних і, дійшовши літ, вона виїхала до Варшави за роботою. За чиєюсь протекцією її найняли як покойку в дім одного прославленого генерала, де треба було пильно приховувати своє походження і національність. Як генерал, так і генералиха, під час принагідних розмов і, коли була до того нагода, вважали, що українці, чи швидше гайдамаки — це суцільна дич, яку треба наховстati і постійно приборкувати канчуками, що Польща повинна мати кордони принаймні з 1772 року й бути «моцарством від моря до моря», що навіть у самій Польщі треба завести порядок і лад, а всілякі ліберальні, соціалістичні й селянські уряди й партії розігнати, а ватажків посадити у фортеці.

«Тільки Бася», — прошепотів Зорянчук і скочив у трамвай, що гнав до Уяздовських алей, де була вілла генерала. Той генерал, до речі, учасник української війни 18-го і київської кампанії 20-го року, був одним з улюблениців «дідуся» — тобто тієї легендарної, сивоусо-сумовитої постаті, жив на широку ногу, хоч теперішній уряд його не любив і ігнорував.

Генералова вілла, якраз навпроти Уяздовського парку, на розі мальовничої вулиці Шопена, як пристоїть — затишна і великопанська. Двоповерхова, в стилі ампір, біліла коло-

надою серед бузків, а по другому боці були стайні для генералових жеребців та флігель для служби.

Зорянчук проходжувався по парку, віддаленого від Уяздовської розлогими яворами, не втрачаючи з ока вілли. Бася напевно, раніше чи пізніше, вибіжить за орудками. Мабуть, там, як звичайно, було людно — автомобілі й екіпажі раз-у-раз під'їздили під браму, з них виходили військові з аксельбантами і відзнаками славетних полків, або й пихаті добродії з дамами.

Мжичило. Люди поспішали. Крізь голе віття яворів височився генеральський будинок. Нарешті, після двох годин виглядання, Зорянчук зауважив Басю, що бігла, зсутулівшись, поміж дощ, мабуть за орудками.

— Басю, або скажімо краще, Варю, — стиха говорив Зорянчук, наздігнувши її; вони затрималися біля пустельної альтани в парку, — можете мені або допомогти або зразу ж спекатись. Але я знаю, що ви думкою зі мною. Я недавно, още сьогодні, утік з-під самої тюрми. Якщо мене зловлять, то або віддадуть під військово-польовий суд, а це означає розстріл; у звичайному судочинстві мене чекає найменше з десять років каторги. Я вважаюсь диверсантом, мені приписують зірвання мостів, низку саботажних виступів і найголовніше керівництво у революційній організації «Зоря Народу». У нас люди її називають «Дзвонар» і вона діє на північно-західних землях України, стоїть у запеклій боротьбі з окупантами... Мені треба переховатись, роздобути нові документи і щезнути з Варшави. Допоможете мені?...

Вона зблідла. Уста її стиснулись.

— Тихо. Більше ні слова. Я все зроблю. Мій брат розстріляний два роки тому, мої шкільні товариці сидять засуджені на довгі роки у Равічу і Вронках. Я сама належала до групи «Ластівка» у Холмі і допомагаю їй досі... Вас треба віправити до Львова, там, як я чула, вже діє сильна революційна організація. Знаєте когось у Львові?...

— Тільки одного і я зразу повірив йому. Він зветься Ганджа і тримав з нами зв'язок через Берестя, де також є й наші хлопці. У мене завжди гасло до нього...

— Я вас приміщу, на недовго звичайно серед наших, що тут дивляться за кіньми, я їм скажу, що наречений; це свої хлопці; — шепотіла Бася, — будете день-два, а тоді

я вас виряджу до Скірнівич, де у нас також є добре люди, а вони переправлять вас до Перемишля і до Львова. Зараз ідіть і чекайте мене в цукерні на розі Кошикової і Служевської. У нас сьогодні, зрештою як завжди, бенкетування. Полковники всілякі, як видно, ремствуєтъ всі разом і змовляються. Мене пані генералова тільки терпить, бо я мовляв, кострубата, мужичка, не навчусь ніколи манер. Я належу до чорної служби, прибіральниця, дівча на посилках, також набігаєшся, ніг не чуєш. Що ж, нехай думає, що хоче...

Вони засміялись. Ця дівчина подобалась Зорянчукові. У неї була швидкість рішень і завзяття як у холмщанки. Та й думали вони про одне. І Зорянчук, дивився їй вслід, коли, посміхнувшись до нього, вона швидко пішла крізь докучливу мжичку, збегнув, що така дівчина — скарб, золото, та й криця. Вона буде з ним завжди. Вона буде вірна до скону. І для таких варто жити. Він став відразу несказанно спокійний. Пішов, не поспішаючи алеєю парку, повз альтану з білими колонами, поуз став, де було тихо і пустельно, в напрямі Кошикової. Віття дерев стріпували холодні, сизі краплини.

VII

Двоє чоловіків стояли біля каплички на Вулецьких узгір'ях, далеко за футбольною площею «Чорних». Дивно, звідки і як узялась ця капличка на пустків'ях, що тільки спрокволу почали забудовуватись. Капличка була під росохатими дубами, постійно замкнена, на гірці. Праворуч бігла вулеська дорога, звичайна шоса, що нею гнали вантажні авта, підміські селяни на фірах до міста. Але завжди більше було військових фургонів.

— Чортівська мжичка, туман, нічого не видно, — сказав, здрігаючись від пронизливого провесіннього вітру вищий чолов'яга. — Що вам впало на думку зустрічатись осьде, на пустирі? не можна було в місті?

Другий знизав плечима. Він підійняв коміра, моршився від мжички, неначе говорив неохоче. Цідив слова.

— По перше, нікому не прийде на думку осьде і в таку пору за кимсь стежити... по друге — я хотів гартувати, випробувати цю дівчину, чи не боятиметься.

— Навіщо її випробовувати, товаришу? Мені про неї

говорено. Її знають. Це не паняночка з балю смотриків. Дівчина — криця. Піде в вогонь і в воду, сотнику. Селянська дочка з Покуття, малярка і не погана. Випробовуймо спочатку до менших справ, а потім до великих. Вона з нами, я її певен...

Другий, затулуючись від мжички комірем, шоб закурити цигарку, осявся мерким відсвітом сірника. У нього було худерляве, остре обличчя, різко різьблене в сутінку.

— Залишіть ці величання, — промовив він, — армії нема, нема й старшинства. Я для вас — Ганджа, а ви — Штурман. От і все.

Вони помовчали, вдивляючись спильна крізь мряковину. Здовж по Вулецькій рідко блимали блакитнаві ліхтарні, заткані дощем.

Втулюючись і бгаючись у лихий дощовик, Штурман мовчав. В армії, звичайно, він був нижчий рангом, але тут він такий самий як і цей, що був з ним. Він зразу ж із табору інтернованих знайшов свою стежку до тих, що прагнули діяти.

Так вони стояли мовчки під дашком каплиці, що наглухо зачинила свої ворітця. «Хто сюди ходить? — подумав Штурман, — може хіба влітку»...

— Чи ця Маруся має відношення до справи Хлібича? — сказав він, намагаючись сказати це якнайбільш байдуже.

— Звичайно, що має, — хмуро глянув на нього Ганджа, — а як немає, то матиме. Вона тримає зв'язок і дозори...

— А можна вас спитати, знов озвався Штурман, — чи ви впевнені в доцільності всієї цієї справи? Адже ж це всетаки наш, земляк...

— Що з того? — жорстко відповів Ганджа і його обличчя осяялось смugoю ненависті. Як ви того не розумієте? Дивуюсь вам просто. Хлібич — це зрадник, хрунь, підлota, що продалася ляхам за шмат гнилої ковбаси. В той час, коли наш увесь народ, принаймні найкращі люди, стоять у гострому опорі проти польської навали, цей добродій виламується з солідарності і не тільки це, він собі ще робить капіталець із зради і намагається це ще виправдати якоюсь смердячою ідеологією, політичною програмою... Його попереджували. Він не слухав нас... Собаці собача смерть. Ми стоямо без компромісів з дійсністю. А вам я просто дивуюся, Штурмане. Ви ж знаєте, що це рішення не тільки моє.

— Та я зовсім не проти, озвався Штурман: як треба то треба.

— Слухайте, — різко повернувся до нього Ганджа. — Не думайте, що це все легко підготувати, це містерно задумана справа. Ми недаремно відрядили Дика, що начебто перекинувся на бік цих хлібоїдів і став їхнім довіреним... Ми про все подумали...

— Не подобається мені цей Дик, — сказав Штурман, — побачите, що ще буде клопіт з ним. Така якась в'юнка, слизька особистість. І хто б на це пішов — супроводжувати тих зрадників на всі їхні віча, разом з ними пити, чоломкатись і наражатись на ненависть всього суспільства. Треба справді бути добрим комедіянтом...

— Наказ, от і все, — холодно промовив Ганджа, — Дик розуміє дисципліну. Що йому сказано, те й виконує.

— А ось і вона, Маруся, либо...

Жінка з постаті молода і швидка, йшла по камінних сходинках, вирубаных в гірці, до каплиці. Вона на хвилинку спинилась і, мабуть пізнаючи Ганджу, підійшла до нього. Січена вітром і мжичею, вона прийшла видно здалеку, чалапала бальоро крізь дощ і вітер, обличчя її ясніло, очі іскрилися, адже й вона таки була вояком революції.

— Це Штурман, наш товарищ, — сказав їй Ганджа, — треба, щоб ви були знайомі, Марусино. Якщо б зі мною щось сталося, то він ваш зв'язковий. Потиск її руки був міцний. Штурманові вона зразу ж подобалася.

Ганджа говорив стиха, коротко, вривчасто.

— Два револьвери, тієї ж самої марки Оргес, завтра передасте кому треба. Точно о 3-ій будьте в пасажі Міколяша, біля кіно «Ютшенка». До вас підійде людина в короткій чорній куртші і спитає: «Чи ви хочете квитки на «Ас-Каро», друга серія?» Ви йому відповідаєте: «Ні, дякую я вже бачила другу серію; я хочу на третю». «Ви так любите Дугласа Фейєрбенкса?», спитає чоловік, а ви скажете «Захоплена». Це подвійна асекурація. Запам'ятали?

— Запам'ятала.

— А тоді він візьме у вас торбинку з належною галантістю львівського кавалера, ви підете з ним аж до виходу на Коперника і Словашького, де пошта, і розійдетесь. Це Ящур, якого потім ви ще будете бачити. Зрозуміло?

— За наказом. — Дівчина посміхнулась і пішла знову крізь дощ.

— Як дівчина? посміхнувся Ганджа. І обличчя його з гострого стало лагіднішим.

— Чудова, — сказав Штурман, — таких треба більше.

— Вони є — Ганджа знов посміхнувся — таких багато. Вони іноді кращі ніж чоловіки. Мало говорять, виконують усе що треба, діють без зайвих розмов. А що до цієї справи Хлібича, — голос його знов став жорсткий, — не майте вагань, ні ілюзій, Штурмане. Нема що панькатись. Боягуз — це ще розумію, а тут ще гірше — зрада. І зрадникам куля в лоб.

Він не прощаючись, глянув на Штурмана мимохідь, пішов униз сходами, до Вулецької, шез в імлі.

VIII

Львів, березень 1923

Віче розігнано. Був це провісний похмурий день, крізь який ледве-ледве проглядало сонце. Проте відталь безумовно перемагала. На площах і вулицях дзюркотіли брудні струмки, сніг танув дуже швидко. Денеде, на бруках пропступало камінечча, яке швидко просихало. На вулицях, де гримотіли, котилися фіри, і, час від часу, сновигали автомобілі, було жовтаве місиво; сніг ще змагався з відлигою.

Ще зранку до Юра йшли звідусіль люди, — молоді поспішали громадами, гомінко й бадьоро, старші приєдинувались до них розважливо, хоч без остраху, але похмуро та маломовно. Люди валили і з підміських сел — з Винник, Скнилова, Голоська, багато приїздили із ще дальших околиць і, гуртами, з Головного двірця йшли до Юра. В подвір'ї собору, за брамою було глітно, вже не було місця, люди юрмилися за муром і на площі, і в скверику з голими, тремтливими деревами і кущами. Сходились, як видно, стихійно, не було звичної організованості, яка буває на вічах і в походах. Люди йшли і йшли, спинялися, стояли в гуртах, гуторили, терпеливо чекали. Молодь виявляла нахил до керування тим усім натовпом, сновигала, впорядковувала у багатьох з'являлися стрічечки з національними кольорами — їх роздавали проміткі дівчата. Проте, як зауважив Струхманчук, стоячи в сквері або мандруючи серед натовпу, терпеливе вичікування і зрівноваженість юрби були сповидні: люди були зосереджені, напруженні,

гадано — спокійні, але всежтаки могли щоміті спалахнути. Натовп зростав, роздавався вже по всій площі, над якою літало і крякало чорнокруччя, натовп надслуховував; на вулицях, що виходили на площу, чулось парскання коней, крізь ім'лу лунав цокіт підков, також і на рубіжах площини зранку шикувалася кінна поліція та вистоювали піші поліції, з карабіном біля ніг, на яких виліскували у блідому сонці багнети. Під брамою з митрополитчими гербами нашвидкуруч зладжено поміст, на нього входили і стояли мабуть ті, що збиралися промовляти — казали, що буде один — це редактор, а там священик, відомий із своїх патетичних, громових проповідей, за ними — представники молоді. Всі промовляли коротко; поки що ці промови не хвилювали натовпу, деякі голоси губилися в просторі, дальші лави їх навіть не чули як слід. Але найбільше враження зробив і зразу ж захопив усіх високий, майже велитенський, кремезний чолов'яга в довгому аж до п'яті кожусі, без шапки, з довгими козацькими вусами. Це був Марко Луцкевич з Волині, один із тих, кого північно-західні землі [що своїм статусом різнилися від Галичини, бо відійшли до Польщі за Ризьким трактатом] вибрали торік до польського сейму по списку 16-му. Декілька з них посланців були на помості і говорили, але Струхманчукою подобався найбільше Марко Луцкевич; він навіть накреслив його постать у своєму шкіцівнику. Якщо інші промовці тільки коротко констатували факт ганебного запродання Галицької землі Радою Амбасадорів, Луцкевич зразуж закликав до боротьби, до невпинної відсічі займанцям, до протестної дії проти ганьби і неволі, до солідарного опору. Він бо був з тих промовців, що зразуж захоплюють маси. І коли промовець скінчив, натовп враз і одночасно затягнув і підхопив «Не пора...» Промовці закликали іти походом через місто аж до Ринку і до намісництва, де тепер містилось воєвідство. Народ рушав з піснями. І якраз тоді відряджено на нього поліцію — спочатку щільний піший загін з рушницями і насадженними багнетами, але коли натовп таки проривав кордон, на площу, з іншого боку чвалом рушила кінна поліція, що була на поготові на вулицях Скарги і Шептицьких. Настав заколот, усе змішалося; поліції били людей пазом шабель, топтали кіньми. Юрба не поступалася, счиняла колотнечу, пнялася до коней, хапала їх за уздечки. Однак,

врешті опір зламано, віче розігнано.

...Мирослава сиділа на лавці в Єзуїтському саду, якраз проти університету. Струхманчук підійшов до неї радісно усміхнений. Разом з натовпом, що розбігався під напором поліції, він подався і собі вниз, вулицею Мішкевича, та завернув повз сад, до університету, немов знов, що її зустріне.

— Я вас бачив, Мирославо, — сказав він, — ви були з дівчатами, що роздавали стрічки. Тільки не можна було до вас проштовхатися...

— Слухайте, — вона підвелася і скопила його за руку — у вас на чолі кров...

— Та смагнув мене чортів посіпака плязом шаблі — засміявся Струхманчук. — Це нічого, я його за те стягнув з коня...

— Треба було б води, дивіться як запеклася...

— Лишіть, це ж тільки задряпина...

Поряд з ними на тій же лавці сидів панок, сутулій, у мишастий киреї з прижмуреними, хитрезними очицями.

— А то ж не ходіть на демонстрації, добродію, — повчально проскрипів він, — добре, що дісталисьте тільки плязом...

Струхманчук, який досі не звертав уваги на панка, бо був увесь занятий Мирославою, що не випускала його руки із своєї й свою хустинкою, витирала йому запечену кров на чолі, обернувшись до настирливого сусіди.

— А ви що, не були на вічу?..

— Був, був, не бійтесь. Також мало що не обірвав від поліцай, але своєчасно зробив ретіраду. На мій погляд, це все нісенітниці...

— І ви українець, як мені здається, і таке говорите? — спалахнула Мирослава, — всі як один там повинні були бути. Всі у кого українське серце б'ється в грудях. Розігнали, ну то й що? А увесь край, увесь світ знатиме, що ми не здаємося, що ми живемо і протестуємо і боремося і будемо боротися от що...

Панок прижмурив оченята, заволочені імлою окулярів і з цікавістю дивився на неї. Хто б він міг бути, подумав Струхманчук.

— Як гарно, моя пані, — вкрадливо заговорив до неї незнайомий, — як шаную ваш патріотизм, вашу енергію, вашого духа свободолюбного, гай-гай. Тільки все це міраж,

моя пані, — ми переможені, кажучи загально. Чи не логічно, якщо в нашому повоєнному світі речниками права і справедливості стають шуліки й іхні невеликі, але хижі, як і вони, шуліченята? Але хто міг сподіватися, що буде інакше, по нашему? Та ви подумайте, що ми ще несповна сто років як стали приблизно собою, ми — народець без імені, убогий безіменний народець Галіції і Лодомерії, рутені, русини, руснаки, хто нас відає. Ніхто нас не знає. Ми тільки курчатко для всесвітніх шулік. І ви хочете, щоб ми перемогли? А що, по суті, ми? Убогий селянський народець. Нашої інтелігенції як кіт наплакав. Щоб не скапцанити на клаптику земельки, наш селянин бере у лихваря гроші на шифкарту, їде до Америки, до Канади, гарує там у лісах-джунглях, у шахтах; наших людей там називають «люди в кожухах», і вуйко повертається, щоб за пару загарованих горбом долярів докупити півморга земліці. І ви хочете, щоб ми налякали оту всю зgraю Дідушицьких, Пінінських, Потоцьких та й батярську галайстру по містах, які не наші, щоб ми перемогли іхню шляхетсько-месіяністичну легенду, отого Христа народів, що може вислати на конференцію у Версалі своїх прекрасних аристократок, щоб вони зводили з розуму вершителів европейської політики, амбасадорів, які, насолоджуючись коханням, навіть і в думці не мають, яка там буде наша, українська доля...

— Волю 40-мільйонного народу можна лише до часу ігнорувати...

— Мільйони, мільйони! — театрально, заскрипівши, вигукнув панок у миршавому плашикові. — А де ті мільйони? На папері, у поетів; як це:

Кожний думай, що на тобі
мільйонів стан стойть,
Що за долю мільйонів.
Мусиш дати ти одвіт...

— Ой, панянко, який стан, який одвіт! Це наш незабутній, бідолашний Франко ідеалізував і гіперболізував все на світі, а сам кінців з кінцями не міг звести, та прогодувати свою родину. Мільйони! Я реаліст, мої панство. Я математик, коли хочете. На мільйони можна тоді розраховувати, коли кожна одиниця свідома своєї причетності

до цього масиву цифр. А хто у нас причетний? «Люди в кожухах», як називають нас у Канаді. Ми нічії, розумієте? Res nullius (Річ нічия). Безголова бестія, звір. Чотириста років тому нас зрадила наша провідна верства, мовляв, і з того часу ми тільки хлопська нація. Кріпаки, а потім тільки клаптик морга, церква та й коршма, як красно описують тую нашу сумну ідиллю оті наші Стефаники, Бордуляки, Мартовичі та іже з ними...

— Плещете ви, пане добродію, невідьщо, — Спалахнула до краю Мирослава, — найкращі наші люди вийшли з селянства...

— Чекайте, Славо, не перебаранчайте, пан добродій говорить дешо до речі, — спокійно попестив її по руці Орест, — слухайте далі...

Панок зсутулено, піднявши коміра, із-за окулярів, споглядав на них і незбентежено крутив цигарку.

— Ті ваші заскорузлі селяни, вкинув Струхманчук, що думають як ви кажете тільки про свої півморга та про коршму, здійснили небувалу ще в історії соціальну революцію, перемогли армії контрреволюції, і інтервенції...

Панок відмахнувся. Те, що, мовляв, сталося в Росії і на Україні в 1917 році, це окрема справа. Він, з природи речей зайнятий своєю близчкою справою — Галичиною.

— Революцію на Сході здійснили інтелігенти — професійні революціонери, і селяни в солдатських шинелях, яким вщерть докучила війна — сказав панок; — крім того, соціальні рухи на Заході й на Сході різні між собою. Так було в минулому, так є й нині. Селянин Заходу не знає об'єднаності в праці, в продукції, не відчуває солідарності з іншими пригніченими громадами і клясами, а через те він не знає бунту в масштабі всієї країни; він бунтується лише в своїй околиці. Знаю, знаю, ви скажете опришки, хлопська війна в Німеччині, краківська різня і таке інше. Так, це були відірвані спалахи лише в околиці і з приводу того чи іншого надужиття панівної кляси. Нині ніяка абстрактна ідея не хвилює такого селянина на Заході, бо він мріє лише про те, якби йому самому стати глитаєм і так по щабельниці дійти до справжнього буржуа. Національна свідомість у нього заімлена — це, скажімо, прив'язання до своєї релігійної обрядовості, яка зокрема

в Галичині, дуалістична, різко розмежована; це стихійна підсвідомість ганебного нехтування нас, бо ж національність ідентифікується з соціальним та економічним пригніченням. Це озлоблення тих, що не мають, супроти тих, що мають. Оце й усе. Звідки ж, скажіте, у нас, що раг excellence, скажімо, є цією затурканою, селянською нацією, могла взятись зовсім абстрактна ідея власної державності і боротьби за неї..., або хочби революція в масштабі всієї країни, як було на Великій Україні. Я — матеріяліст, повірте; в силу самих ідей не дуже вірю.

— Ваші розуміння хоч надто різкі й тенденційні, по-декуди справедливі, — завважив Струхманчук, — вони тільки надто нівелюють людину; така вона, звісно буває, але здебільшого вже такою не є. Не забувайте, добродію про так зване повстання мас, таке характерне для нашого сторіччя. Не заперечуйте, що війни й революції піднесли маси на небувалу височінь і визволили їх при наймні частково з довговічної темряви і наші маси нині також розуміють що таке ідея.

— Слушно, але у нас це повстання мас приходить опізнено і без визначеності цілі. В результаті це приводить до анархізації мас, а не до їх усвідомлення. Бачите — по-сміхнувся панок, — віки феодалізму, а він і тепер ще існує, польсько-шляхетський імперіялізм не позбавили нашого селянства одного — так званого хлопського розуму. І він знає, що як не він то його діти таки доживуть часів кращих ніж нинішні, від яких не було либонь підліших... Ось у цьому, потіштеся, покищо, наша сила.

— Я бачу, — посміхнувся Струхманчук, — що ви, пане добродію, не лише матеріаліст, як кажете, але капітулянт і опортуніст. Не диво, що ви так скептично ставитесь до демонстрацій і подібних справ...

— Цей пан ставиться як кожний пристосуванець і майже зрадник, — сказала Мирослава, — ще й розводиться про хлопський розум...

— Не треба, Мирославо, чому б нам і не послухати розумної людини...

— Вам, розумний пане, — гнівно говорила Мирослава, — як бачу, прямісінька стежка до так званих хлібідів, тобто хрунів типу отця Ількова і Хлібича. Вони також проти таких демонстрацій та проголошують як ідеал лакейську пристосованість...

Панок підвісся і зайнявся своєю вбогою парасолькою.

— Ні, моя молода пані, стежки туди я не топтав і не топчу, зрадником також не був. Я тільки за витривалість. Якщо ми витримали п'ять сторічів неволі, то витримаємо й цей короткий відтинок часу, який історія дала відродженні Польщі і її рахітичному імперіалізму. Горе переможеним! Якщо б перемогли не вони а ми, то я не здивувався б, якщо б ми чинили таке саме безчинство і безглаздя. Справа в тому, що великим цього світу потрібна така сезонна держава як Польща та й інші витвори Версалю. Вони бояться Німеччини, яка спрковолу набирає сил і того величезного твору, що почав недавно називатись Союзом радянських республік. Польські каліфи на годину намагаються віддячитись як лакеї за цей подарунок, який їм зробив Версаль. Але майбутнє не належить до них...

— А до кого ж, шановний?

— До тих, хто зуміє перетривати і загартуватись. До тих, що служитимуть широ не Злу, а Добру, яке потрібно зруйнованому, виснаженому і збитому з пантелику нашому світові.

— А ви служите Добру?

— Стараюсь, — я служу дійсності, а не химері, — посміхнувся панок і, чемно вклонившись, пішов геть.

Струхманчук дивився йому вслід і гукнув йому: — Скажіть ви також і філософ? Може й професор, бо Львів — місто професорів?... Я хотів би ще з вами побачитись...

Панок озирнувся.

— Ні, я не професор, — посміхнувся він лукаво, — я собі маленький службовець в магістраті. Звати мене Іvasик, а живу я на Жовківській...

Орест презирливим поглядом супроводив цю невеличку, скандзюблену постать, поки вона не шезла за вильотом вулиці Міцкевича.

— Преогидна істотка. Іvasик — ще й прізвище таке...

— Але говорить дещо до речі, — проказав задумливо Струхманчук.

Сонце знов зайшло за хмарини. Збиралось мабуть на дош. Струхманчук і Мирослава підвелися. Єзуїтський парк шумів старими осокорями. Брався імлою старий університет.

IX

Львів, квітень 1923

Життя в місті йшло своєю чергою. Снігу на вулицях і в скверах вже майже не було, земля просихала, бруки ставали гулкіші, обрії прозоріші. На Марійській площі продавано фіялки, на рогах людніших вулиць топталися і вигукували «Гайсе марони печоне, горонце сві-і-же» так як тому сто літ, продаючи печені каштани; на Краківському базарі і в Ринку пропонували «байгеле» і це перегукування крамарів у лотках і рундуках стрічалося з горланням газетярів, які тічкою вилітали з брам редакцій і бігли по місті. Розхолітані трамваї дзеленькотіли, львівське пиво розвозили здоровенні коні. В міських парках було свіжо і вологого.

У шинок, на розстаю Городецької і Янівської, що здався здавен «У Михалка» зайшов чоловік ще у зимовій шапці та в кожушку, підперезаному пояском. В господі було чадно. Сюди заходили залізничники, візники, робітники, що принарадно працювали в околиці. Чоловік озирнув, жмурячись від диму, простору кімнату, де за столиками сиділи, не роздягаючись, знайомі і незнайомі та пили пиво. Дехто замовляв «одну чисту» або й більше, закусував ковбасою, огірками. Поміж гістими, не поспішаючи, сновигали послугачі.

Той, що прийшов, нарешті знайшов, кого треба було. Поміж людьми він пішов у найдальший кут, де за столиком сидів, читаючи газету, низький чоловік в окулярах. «Честь», сказав його знайомий, новоприбулий і сів за столик спиною до господи. «Дві чисті», замовив окулярник у послугача. Розмова велася по польськи. Той у кожусі мав буйну чорну чуприну і пронизливі очі, якими впирається в окулярника. Руки його, що лежали на столі і гладили важкий дзбан із пивом, були жиласті, вузловаті.

— Ті будуть на пероні, — сказав окулярник, — я його стрічаю.

— Я також хочу його бачити. Дику, а він що? З віча приїде?

— Так, він сьогодні парадує в Кам'янці Струміловій...

Помовчавши, він сказав:

— То буде його останнє віче, Ящуре.

— Надіюся, Дику.

Пили пиво і вино і по чарці горілки. Дик скривився, очі йому зайшли слізами. Ящур закурив «спортув», Дик смоктав люльочку.

— З двірця ви підете за нами, але здалека; ми їдемо трамваєм, одинкою.

— Це десь на Личакові?

— Тиха вуличка. Живуть переважно лікарі. Це госпітальна дільниця. А хлопців ви бачили?

— Познайомимося. Той з Левандівки нічого собі, подобався. Свій хлоп. А другий, хто його знає. Видно, що рвуться до роботи.

— То й добре. Будете до двірця за мною йти на яких двадцять кроків віддалі. Допивайте. Потяг о 5-ій сорок п'ять...

— А чому ви не поїхали до Кам'янки?

— Я вже наїздився досить. Просто не хочу показуватися. В Бережанах мене мало що не побили. Адже мене також за сволоту вважають... Вигукують, прізвиська називають; якого дідька? Добре, що вже кінчиться...

Розглядали людей. За столом, де сиділи залізничники, було гамірно. Інші вешталися від столика до столика, один був п'яний і похитуючись спинився біля Ящура та розглядав його. Хотів з ними випити. Дик торкнув Ящура за рукав: «Час іти... Тут чортівські накурено...»

Дик насунув по самі вуха капелюха з великими крисами; був сам на диво низькуватий, зате пальто було довге. «Це варшавська мода», пошукав він. На дворі було ще видно, дні ставали довші; Дик пішов по Городецькій, а Ящур закурив шигарку, щоб перечекати, Він ішов по другому боці, але не втрачав Дика з очей. До двірця було недалеко. «Яка безнадійно сіра ця вулиця, думав Ящур; будинки обдерти, брами як паші, чорні і мерзенні. Нікому не хочеться їх відновляти. Взагалі, місто понуре як дідько, автім не дивно: війна, мури ось як посічені кулями... Бої тут були...»

Дедалі ближче до двірця вже відчувався ритм залізничного руху, адже Львів був неабияким вузлом — звідси йшли й розходились лінії в усі сторони світу. На схід — Броди, Рівне, аж до кордону з Україною; на південь — Станиславів, Чернівці, а там десь Бухарест; на захід — Перемишль, Krakів; на північ — Люблин, Вільно... Ящурів

батько був залізничник; все дитинство й хлоп'ячі роки Ящура минали в Сокалі. І далекі висвисти поїздів, капітальна будівля Головного двірця, натовпи подорожніх, що йшли Городецькою, — все це було знайоме і навіть рідне. Залізничником Яшур не став, але мріяв про механіку, про машини, хотів бути якнайшвидше інженером. Прийшовши з війни, яка залишила в ньому тільки фрагменти імлистих спогадів, сум'яття вражень, серед яких не було нічого приємного, крім задоволеності, що це все нарешті скінчилося, що це була якась безглузда, недоладна юність, по якій залишилась тільки гірчаність, сіризна змарнованих днів, втраченої намарне енергії.

А проте, коли Його випадково зустріли два товариши з війни і з табору інтернованих і запропонували пристати до революційної організації, він без надуми погодився. Може тому, що Йому так беззастережно довірились, — значить він виправдав себе як чесна, гідна довір'я людина; — (з цього можна бути гордим), — може тому, що ще не вигас у ньому вояцький дух і готовність виконувати накази, а це таки був майже наказ, може й тому, що так важко було терпіти приниження і погороду переможців: адже він не міг вчитися, знов марнував, безглуздо втрачав роки.

...В будинку двірця, який своїми полуපленими стінами, закінченими високими вікнами, натовпом людей, що сиділи на клунках або вешталися, чекали своїх потягів, а, найголовніше, своїм специфічним сопухом, видно ще не отрясся від злочастя війни. Люди були заклопотані своїми щодennими, маленькими справами, сірі, в жебрацькій одежі, здебільшого кучмах і кожухах, з клунками й баньками, в яких привозили молоко, з «ругзаками» за плечима. Оддалік стовиціла група вояків, отупіліх і втомлених. Яшур озирнув почекальню: біля кіоску стояли хлопці, що зочили його й собі. Це був Пасіка, якому надано прізвисько «Тонько» і Садовський — «Олесь», що був біля нього — русявий, рум'яноликій, мабуть школляр останніх класів. «Тонько» низьколобий, з глибоко осадженими очима, кремезнавий мабуть таки був, як Дик казав, шевський челядник з Левандівки. Яшур бачив їх всього один раз, мимоходом передав їм револьвери, що їх принесла Маруся. Їх вибирав і надіслав Ганджа. Ящурові доручувано їх на швидкоруч повчити, як обходитьсь із зброєю та обговорити

увесь плян. Він підійшов і прикурюючи цигарку, не дивлячись на них, стиха запитав, чи перевіряють документи. Юнаки ажнік не були схвильовані чи знервовані, як він пропускав. А може силкувались вдавати осътакіх собі безжурних; пересміхувались, споглядали на дівчат, голосно коментуючи їх вигляд. Група школярок мабуть поверталася додому у підміську околицю без особливої причини маніжитись, зиркала на натовп, і сміялась. Ящур залишив юнаків, підійшов до таблиці з розписом поїздів і діловито вичитував його. Наблизилась п'ята сорок п'ять. Поїзд з Луцька і Кам'янки вже от-от мав надійти на перон номер чотири.

Дик, що чекав поїзда на пероні, зустрів кого треба було і тепер ішов поряд з панком із щітинкою вусів, пузулуватими, з випнутими губами і тихими «кролячими очима, збільшеними як у риби старомодним «цвікером» на чорному шнурку. Цей панок, що його із-за юрби озирав Ящур, ажнік не виглядав на політичного діяча, самовдоволеного народного трибуна. Він швидше нагадував дрібного урядовця, звиклого до затхлих і людних канцелярій. Він дріботовав, несучи свій набитий паперами портфель, а біля нього поступав Дик, а зовсім позаду чимчикував невідомий тип — мабуть агент-охранник.

«Канцелярський черв'як, навіть не гадина», подумав Ящур, коли панок пройшов поуз нього разом з Диком, що голосно і безжурно роздобарював, а панок тільки гордово-вито як порожній бовванець кивав головою. Дик напевно бачив Ящура і обидвох юнаків, що стояли серед юрби, але не моргнув оком. Ящур, минаючи Тонька, не дивлячись на нього примирив: «Вони йдуть зараз у перший клас, у ресторан; це така їхня звичка після подорожі. Подбайте, щоб не попадатись на очі, але сидіть поблизу, часу досить; вони балюватимуть, поки стемніє. Я йду, бо треба мати муроване алібі на всякий випадок...»

...«Він ще й пише вірші, так кажуть, — думав Ящур, коли трамвай віз його у центр міста, — може українська поезія втрачає? Вірші цього черв'яка, кажуть, марненькі, ось собі таке шкрябайперце». Ящур взагалі не інтересувався літературою, — ані не надавав їй значення. Майже всі українці — думав він, — поети, тому так багато у нас мрійників, сентиментальних, розвезених плаксів. Більша за поезію, більша за літературу (могло б її і зовсім не бути) — людина

сама, її характер, цілеспрямованість, її гарт, її віра в ідеал, конкретно, в спільну, вагому мету і доскінна вірність. Але якщо для цього треба знищити навіть талановитих літераторів, але зрадників, боягузів і взагалі безхарактерних перевертнів, то ані хвилини не треба вагатися. Це математична формула, це закон, хоч і суровий.

От хоча б Дик — ні, це не так просто: підшиватись під зрадника, бути увесь час в масці, публічно погоджуватись, виправдувати зраду, її обґруntовувати — це справді нелегке завдання. Але, якщо є «культіма рацію» і вона наказує — вороття нема. Яшур знав Дика ще з часів війни — нічого особливого; він навіть у деякій мірі був йому несимпатичний, приязні з ним ніколи не добивався, але, дивись, він таки людина вірна, згодився носити маску. Не кожний би це міг. Скажімо, це, патетично висловлюючись, навіть самопожертва, посвята. В боротьбі всі засоби добрі, все що наближує мету, добре.

Дик супроводив зрадника і терпляче вислуховував похвали на власну адресу креатури, що сиділа з ним за столом.

В ресторані першої кляси львівського Головного двірця діяча хліборобської партії вже знали віддавна, коли він тільки починав свої виїзди у провінцію на віча, які однак не були ні надто людні, ані не приносили йому честі, чи слави. Ті віча одчайдухи з натовпу звичайно розбивали і треба було своєчасно рятуватись швидкою утечкою під захистом поліцейських агентів. Все це однак не зменшувало, а тільки збільшувало пиху Хлібича. Він у довкіллі своїх однодумців, а навіть тільки в товаристві Дика, зміцнював свою впевненість у власному післанництві. Про нього писали в польській пресі, що він «благовісник українсько-польської згоди, велика людина». На ділі ж як думали ті, що його знали, це був безхребетний сірчик, нарцисист, досі мало кому відомий, графоман, нічим не помітний учитель гімназії. Його, що вчив латинську мову, не любили й учні. Але тепер він не дбав і про них. Від польського уряду він мав може втрічі більше.

«Тонько» і «Олесь» їхали тим самим трамваєм, що й світоч хлібоїдів. Він жив на Личакові, на бічній вуличці в районі госпіталів і будинків, де проживав здебільшого персонал навколоцінніх лікарень.

Було вже темно, коли Дик доводив Хлібича до його

будинку, увесь час терпеливо вислуховуючи його вже нетверезу самохвальбу, Додаткового охоронця-поліцейського агента Хлібич відослав до дому, за порадою Дика. Він був непотрібний, бо Дик супроводив Хлібича аж до брами і там ще затримався, щоб вислуховувати проєкти дальших виїздів на провінцію. Вулиця була пустельна. Вже було пізно й мешканці сиділи по своїх житлах — кому хотілось виходити у цей провісний вечір, коли з Гологорів ще вривались докучливі вітри і час-від-часу сікла пронизлива мжичка.

...Дві постаті вийшли з темряви. Ліхтарня заточувала коло на тротуарі своїм млявим відсвітом. Постаті підступили ближче.

— Не бачите?... Якісь підозрілі типи, пане Дик, — Хлібич зненацька обірвав свою шепеляву мову; на двірці настрій у нього був добрий, адже ж і випито чимало, але раптом усе вивітрилось, стало боязко. Хлібич аж сполотнів...

Постаті блиснули в світлі ліхтарні дулами револьверів. Хлібич сахнувся, кволо спробував захиститись руками.

— Так буде усім зрадникам, за кривду українського народу — вирок і кара... Постріли залунали коротко і гнівно пустельною вулицею.

X

Краків, березень, 1923

Навальний сніговій прийшов до Кракова з гір, з Бескидів. Провесна вже починала розкрилюватися, бо ж уже щезали у привітньому сонці снігові пагорби на Плянтах, вже, як казали, навіть проліски несміло показувалися на узліссях з-під снігу, а тут раптом війнуло нескореним холодом. Плянти, Надвисля, Мар'яцький костел, мури Вавеля, знов притрушував сніг, а вітер мів ним по тротуарах. Люди поспішали до теплих затишків. На вулицях майже нікого не було.

Точно о 7-ій присадкуватий, але кріпкий чолов'яга, у кожушку, теплій шапці і в чоботях та в рукавицях спинився на розі вулиць Ягайлонської і Довгої, озирнувся. Блимали ліхтарі і сніг, що безугавно падав, видавався жовтим, бо так мерко і з-жовта, мерехтіли ліхтарі; рідкі в цій околиці. Потім високий чоловік надійшов з Ягайлон-

ської. І на ньому був кожушок, але панський, добротний, як носять заможні, випущені мисливці. Бобровий комір був піднесений високо так що закривав обличчя. Близкотіли лише окуляри. Той присадкуватий порівнявся з новоприбулим.

— Не треба й гасел — ми свої, чи не так? — він широко засміявся. Але скажімо Червень...

— А я скажу: Чортівська Скеля. — Посміхнувся і собі чоловік у мисливському кожушку й простяг руку. «Не помилюся, якщо це не Палій?»

— А ви, Легат... Куди ж нам податися?

— Як знаєте, я проїздом, опівночі відходить швидкий поїзд до Перемишля. Туди на кілька годин, а тоді до Львова...

— Варто було б розігрітися в приємній атмосфері, але не раджу. Мені донесено, що вас, Легате, розшукують і їм навіть відомо, що ви чимчикуєте до Львова. То ж підемо туди, де нема надто багато знатних людей, а також і не в непевні місця, де не самі лише візники, але бувають і облави. Підемо до «Лайконіка», на Мар'яцькій площі, недалеко від Мар'яцького костелу, там збирається всіляка богема і ніхто не зверне уваги...

— Я переходив кордон у Цешині і, на щастя, не наїжився на Битом. Там тільки що був провал і пункт зліквідовано. В Цешині патріярхальні відносини — на кордоні, ви переходите тільки міст і ви вже в царстві Білого орла. Між пепічками і тутешніми просто ідилія. Коли б тільки втримати нам цей Цешін.

— І тут як у Бога за дверима, — озвався Палій, — працюю невеличким писарчуком і кур'єром у магістраті, хе-хе-хе. Також ідилія! Ніхто нічого не подумає лихого, автім у Krakovi вже маємо чимален'ку групу людей.

Палієві чоботиська поскрипували. Говорили мало, бо стрічних, дедалі до центру, було більше.

«Лайконік» був справді безпечним. Тут роїлося від молоді, чудернацьких, веселих дідуганів-мистців, столики облягали скуйовджені люди з палаючими очима; пито вино, денеде виднілися жіночі обличчя. Жінки тут були такі самі як і всі інші — недбалі про свій вигляд, порвисті, закохані мабуть в одну справу на світі — мистецтво.

— Гай, гай, — вдивлявся Палій в Легата, — так ви ото той легендарний Легат, невловимий, непереможний.

Останній час ми бачились ще у Проскурові, під час роззброєння 7-ї бригади. Ви тоді були такий легко спалахуючий молодик, без вусів і без тієї сивини...

— А потім був Ялтушків, потім Домб'є, утеча, Чехословаччина, Німеччина, Бог знає, де я тільки не побував.

— І змінили личину.

— Цілковито.

Вони допитливо вдивлялися один в одного. Палій вугластий, приземкуватий, виглядав на вуйка із глухого села, автім міг бути й маляром як і ті всі, що сиділи в «Лайконіку». «А цей фанатик», — думав він про Легата. «Його сталеві, безжалісні, балухаті очі більшали за окулярами». Легата обличчя було бліде, худерляве. Він знов знатного хоче. Повна противага Палієві: той був провінціял, либо ньширий сваток (для кожного), так як і пристало дрібному магістратському урядовцеві, а цей був денді, закордонець, космополіт — комівояжер, журналіст, чи чорт зна що нервовий з-біса, міг свою личину змінити вмить. «Потрібні й такі», — думав Палій, надпиваючи каву, якої він не любив.

— Я оце згадав, що в експресі до Варшави, попадуся, — засміявся Легат тричі. — Проходили вагоном людці, мабуть з «двійки» і озириали мене з голови до п'ят, але вагалися. Мої документи в порядку. Я представник Сіменса в Варшаві, у Львові я буду чехословаком, інженером гірником... За мене не бійтесь. Я старий лис...

Він засміявся й у його водяно-сірих очах блиснув такий гарп, така вирішеність, така незламна воля, що Палію стало аж лячно.

— Вам добре бути поліглотом, — промовив він, — серед наших дипломатів мало знайдеться таких, що знають будь-яку мову, а якже вони потрібні їм. Це все, що у нас — хлопіська репані.

— Не згадуйте мені про наших політиків. Справа ганебно програна. Іншого, зрештою, я не чекав. Говорімо про істотне. У мене мало часу. далеко менше ніж у вас. Може повертаючись, затримаюсь довше у вас, Бог тільки зна, ніхто не зна... Ми живемо над динамітом, кожної хвилини треба бути готовим до катафалку...

— Давайте не будемо, — сухо сказав Палій, — висновки у нас однакові. Особливо нині, коли все запродано.

Легат скрутів цигарку.

— Так, усі надії тріснули мов миляна банька, — Європа нас продала. І треба розуміти цих панів: вони налякані Німеччиною, що гуртує сили для реваншу. Радянський Союз — покищо велике невідоме. Його також бояться. З інтервенції нічого не вийшло.

— Їхня, — панів амбасадорів, надія на буферні, створені «ал гок», сезонові державки. Між двома силами, що підводять голови. У Німеччині Штальгельм і неймовірно небезпечний рух якихсь штурмовиків. У Москві діють обережніше. Там, так званий НЕП... Знаєте що це?

— Два кроки назад, один вперед, казав Ленін...

— Нема що, там знають, коли перечекати, коли вдарити. Це не наші бійтесь Бога, Винниченки, Галагани, Васильки... Але справа вже не в них, пане товаришу. Це відроблена пара історії. Пам'ятайте, що нема самитнішої нації ніж наша. Ті, що нас продали в Версалі і в Сен-Жермені знають про це. Вони нас взагалі не хочуть знати, зрештою як і багатьох інших. Колись нас згадають, бо не штука заломатись і сидіти як миша в норі. Штука витримати і...

— Боротись...

— Так, лише «боротись значить жити». Яка школа що нема Франка. Він був би з нами, а не з тими усіми, що, підобривши хвости, вже скавулять перед Варшавою. Оті всі Хлібичі, Яцькови...

— Народ не скавуличтъ...

— Ваша правда й для цього ми живемо. Ми знаємо, що робить народ.

— Нема дня без спротиву окупантам... Динаміт, саботажі, підпали і розстріли. Усе підпілля горить. Покутя горить. Стефаниківське село промовило.

— Треба лише кадрів і організованого керівництва, централізації, — стиха промовив Легат, — зміцнююте організацію, вибирайте людей...

— Ах, які ж ентузіясти є. Молоді, а яка іскра в них...

— Вони й перетворили, як каже той великобританський крутій, містер Ллойд-Джордж, Галичину в «Ірляндію над Сяном». Це наша сила й ось вона підвелаась. Треба щоб про нас заговорили в усьому світі, Тільки тоді збагнуть, що ми є нація, свідома своєї мети й рабами ніколи не будемо...

Гурт біля столиків затягав весільної гуральської пісні.

— Нехай співають, — глянув на них Палій, — у гармідер краще говорити.

— Треба не говорити, а діяти...

— А хто сказав, що ми не діємо?

— Хвалю вас, пане товаришу. Ви мало говорите, але дієте; так і повинно бути. Слухайте сюди. У Варшаві мене повідомлено з найпевніших джерел, що сам начальник держави, тобто інакше, президент, вибирається до Львова. Чи не ганьба, скажіте, — окупантський вельможа важиться ступити на землю, що палає, що ніколи не продається? Цим у Варшаві хочуть припечатати, що Галичина це їхня земля. Ale вона наша і буде нашою. Підготуйтесь до прийняття його світlosti. Дайте всьому світові знати, що українці живуть, боряться й ніколи не визнають влади займанця.

— Це все робиться, — відповів Палій, — добровольців є доста. Розробляємо покищо деталі, пане товаришу... Готовимося до головного...

Чи вірив, чи не вірив йому Легат — невідомо. Він знервовано позіхнув.

У юрбі мистців і їхніх грошовитих і підстаркуватих меценатів та всіляких принасадних кумпанів чомусь стихло. Люди вставали із-за столиків і наближалися до великого гурту, що оточив стоячи, чи сидячи чорняву дівчину, що слухала якісь вісті з радіоскриньки, заложивши навушники.

— Що сталося, панове, — Палій підійшов до столу мистців, студентів Krakівської академії.

...У Львові йдуть арешти, — пояснила чорнява дівчина, — українці застрілили сьогодні одного з керівників так званої партії хліборобів і співпраці з польським урядом, письменника Хлібича.

— Ах, знов ті українці, знов ті гайдамаки, караїми...

— Час рушати, пане колего, — підвісся Легат.

Вони вийшли із сповітої димом залі й мовчки йшли Ягайлонською.

— Це ваша робота, Палію, — посміхнувся Легат, — тому ви веселий, ви знали про це, гратулую вам...

— Одним із зрадників менше...

— Це було досконале мементо. Тепер мало хто відважиться разом з хлібідами й хруньями просити ласкавого хліба у ляхів, — стиха сказав Легат, — але готовтесь

— До повстання?

— Ні, на це ще передчасно. У нас ще нема великого Богдана, хоч Гонти вже з'явилися. Наше сторіччя, пане товаришу, викарбую полум'яними літерами єдине слово, яке для мене під цю пору важить: терор. Це сила, що примушує тремтіти великих і малих тиранів. Це шлях до волі й до перемоги.

— Інакше, як казав, хоч і наш ворог, але великий поет, — задумливо промовив Палій, — Адам Міцкевич: «насилия нехай відтискається насилиям...» “Gwałt niech się gwałtem odciska”.

Біля трамвайної станції, все ще серед снігової хуги, серед тиші сонного старовинного міста, вони попроща-лися. Легат зник на розстаю безлюдних вулиць, під замис-леною вагою зітхаючих віків.

XI

Початок травня, 1923

ЛИСТ ЗОРЯНЧУКА ДО БАСІ

Товаришко Басю! Цього листа передаю через товариша, якому можете в усьому довіряти. На гасло, або як тут кажуть, «кличку», відповідайте так, як ми з вами умови-лися. Це нехай буде і на майбутнє, поки з вами не побачимось, а це таки колись, може й незабаром, станеться.

Покищо пишу вам про все як було, тільки листа *негайно* треба знищити після прочитання.

Отож після того, як ви мене, так по сестриному, погостили та посадили на поїзд, я у Скернівіцах пересів на швидкий і прибув до Лодзі, де мене зустріли товари-ші. Після того довелось теліпатися звичайними поїздами, що спиняються на всіх станціях, але перед Скаржиськом-Камінним я вистрибнув, бо в перших вагонах жандарми почали перевіряти документи. В Скаржиську я перебув у товаришів (як бачите у нас всюди свої люди, земляки) і звідти спокійненько доїхав до Кракова, але там пові-домили мене добреї люди, що за мною є вже стежні листи й я звідти на фірманках, а то й пішки, дібрався до Тарнова, де знов без пригод, при допомозі добрих товаришів дотрясся до Перемишля. Тут у мене також земляки, зокрема у війську, що попередили мене про

всілякі несподіванки, що можуть трапитись по дорозі до Львова. На щастя в поїзді був мій знайомий — кондуктор, якого нещодавно перенесли з Ковеля. Він мені дуже допоміг, бо кожночасно попереджував про патрулі, що перевіряли документи і переховував два рази в багажному вагоні. Перед самим Львовом я зіскочив біля Підзамча і ще того ж вечора був на зустрічі з товаришом Г., якого ви знаєте. Мене примістили, не повірите, у сестер Василіянок — місце дуже добре, бо окрай міста, серед садів і пустирів, однак і монахинь, час від часу, турбують. Але завжди буває час, що, поки наблизяться посіпаки, можна вискочити через вікно і перечекати в улоговині. Тут я був тиждень, постійно зустрічаючись з людьми із «Чортівської Склі», з якими проведено дуже корисні розмови.

Співпрацю наладнано як слід і мене відряджено в наші сторони, як тільки буде до цього нагода. Треба вам знати, що піднесення тут величезне. Це не те, що наша Волинь — тиха сторона, хоч щоправда вона не така то вже й тиха! Тут все кипить, раз у раз всілякі несподіванки, народ хвилюється, а окупанти скаженіють.

Тепер про те що було далі, до чого я сам зголосився і навіть довірено мені керувати однією групою. Йдеться про те, ви мабуть того не знаєте, бо таких справ багато, і не про все пишеться в газетах, що в Золочеві саме відбувався наглий суд над членами партизанського загону, які діяли в тамошній околиці й далися зaimанцям добре взнаки. Вони попереривали комунікацію, палили панські маєтки і фільварки, нападали на поліцейські постерунки. Проти них виряджено кілька батальйонів, багато повстанців утекло, а п'ятнадцятьох зловлено і поставлено перед наглий суд. Суд ще тривав, коли стало відомо від оборонців, наших адвокатів, що всім загрожують великі карі: смерть, а в кращому випадку, довгі роки каторги. Ми, у Львові вирішили, що підсудних (ув'язнених у золочівській тюрмі) треба визволити, принаймні тих, яким загрожує смерть. Нашвидкуруч зорганізовано два загони під командуванням Ганджі (людина, що мені надзвичайно подобалася — сміла, до нестягами, рішуча, за ним можна йти на самого сатану). Треба було поспішати і Ганджа негайно змобілізував бойовиків, що вже брали участь у акціях і виготовив плян, який одобreno. Дві групи по шість чоловік у військо-

вих одностроях мали прибути до в'язниці і маючи добре документи за підписами військових начальників перемиської округи, вивести найбільш обтяжених в'язнів. Був це найвищий час, бо залишалось до виконання вироку тільки дві ночі. Трьох підсудних Скочиліса, Павлишина і Ковала засуджено на кару до смерті, а вісімкох на в'язницю до 20 років. Ми роздобули з допомогою товаришів у Цитаделі військові однострої й з Перемишлян дістали грузовик. Пізньої ночі увесь загін вирушив до Золочева, озброєний карabinами й гранатами. Одним командував у формі поручника я, другим доводив у формі капітана Штурман. Всі учасники акції відбули вже раз військову службу, всі вміли обходитися із зброєю й звичайно говорили по польськи. Коротко перед північчю ми були в Золочеві й спинилися біля тюрми. Її охороняли в'язничні службовці й два плутони вояків, які мабуть призначалися і до виконання вироку на світанку. Коли браму відчинено і заляярмовано начальство, я і Штурман представили документи з наказом вивезти негайно всіх засуджених до Перемишля та осадити в перемиській фортеці. Охороною командували три чи чотири офіцери, які негайно пробудили своїх вояків, прийшов також начальник тюрми і всіляка нижча шаржа. Наші вояки тримали напоготові карабіни з насадженими багнетами і чекали тільки на нашу команду. На наш подив, ні в'язничні, ні військові начальники, не виявляли ніякого сумніву, що документи й наш загін автентичні. Вони наказали негайно вивести всіх засуджених на чолі з Скочилісом на коридор і готовалися підписувати документ щодо видачі. На моє здивування вони навіть не завдали собі клопоту потелефонувати до Перемишля чи до Львова, щоб підтвердити видачу. Автім ми своєчасно перетяли телефонічне сполучення з тюрмою. Я вже був певний успіху і наказав шикувати в'язнів, тобто заковувати їх у кайдани, для транспорту. Щоправда, троє засуджені на смерть вже були заковані. Майор, що мабуть мав доводити екзекуційним плутоном враз із поручником, Штурманом і мною пройшовся перед лавою наших бойовиків. І треба було дурниці, щоб справа провалилася. В поспіху декілька мундирів, які нам передано з Цитаделі, були кавалерійські, з жовтими випушками Язловецьких уланів. У той час, коли в паперах, ми всі фігурували, як відряджені з 23-го піхотного полку. Це заставило майора, який на-

хмурено почав шепотітися з поручником. Втім його погляд впав на одного з наших бойовиків, парубка з Любитова, на Волині.

— Сокальчук, — вигукнув майор, а що ти тут робиш? Та ж ти вже відслужив своє! Я тебе пам'ятаю з Рави Руської...

— Це, мабуть, був мій брат, пане майоре, — сміло відповів Сокальчук, — але майор безперервно, спильна вдивляючись у нього, похитав головою.

— Другого брата нема, Сокальчук, я тебе добре пригадую, бо ти був капралем у першому плютоні моого полку... Пане поручнику, — звернувся він до свого колеги, — історія мені не подобається. Прошу панів офіцерів зі мною до канцелярії. Ми телефонуємо на команду в Перемишлі.

— Варта до зброї! Вигукнув поручник і я бачив, що справа вже програна.

Штурман добув револьвера, добув і я.

— Справа пильна, пане майоре, процідив Штурман, ми маємо суворий наказ нині ще привезти в'язнів...

Жовніри стали лавою за офіцерами, відгороджуючи їх від нас. В'язнична варта також витягала револьвери.

— Хлопці, пробоєм! Гукнув Штурман рушив, відштовхуючи майора. За ним рушили бойовики з багнетами і рушницями напоготові.

— Пане майоре, гукнув ззаду начальник в'язничної тюрми, — це українська боївка! Це не польські жовніри!

Він вистрілив у Штурмана. Я поклав його пострілом з мого револьвера.

— Відступ! На подвір'я! Скомандував Штурман, тримаючись за бік і збліднувши. Постріли падали з обидвох сторін. В'язні зрозуміли, в чому справа і метнулись в наш бік, але їх відштовхнено прикладами. Ми відступали, прикриваючись пострілами. З того боку падали люди, але і з нашого були поранені, яких підхоплено і виволочено з коридора на сходи. Там, у темряві, при мерехтінні ліхтарень і в тумані, що обволікав усю споруду, ми, відстрілюючись, бігли до грузовика. Постріли ще лунали та здоганяли нас, коли ми виїздили за браму. Тепер постріли падали з темряви з усіх закутків подвір'я, з вікон на поверхах. Стогнала сирена на тривогу. Акція не повелася. Один з бойовиків, важно поранений, вмер у дорозі. Було декілька ранених, в тому числі й Штурман. Ми заходилися біля них.

Ви не уявляєте собі, в яке пересердя впав Ганджа та й інші внаслідок нашої невдачі. Але, признайте, що таких несподіванок ніхто не міг передбачити.

Другого дня ми довідалися, що присуд наглого суду виконано. Вранці Скочиліса, Павлишина і Коваля розстріляно. Інших в'язниці чекають на довгі роки. Ідучи на страту, засуджені зустріли смерть як герої. Вони вмерли з кличами: «Хай живе вільна від Сяну до Кавказу Україна!» Стріляйте — сказав Павлишин. — Я спокійно вмираю за волю України! Нехай живе вільна, об'єднана, самостійна Україна!» Гукали інші.

Всі засуджені в золочівському процесі були селяни. Нехай вони стануть зразком для наших інтелігентів і псевдоінтелігентів, що пишаються своїм патріотизмом, а тимчасом клопочуття про сите життя і тепле місце на землі.

Я завтра подамся на Волинь. Наши північно-західні землі також хвилюються. Я їду, щоб приєднатись до їхньої боротьби за свободу. Ми об'єднаємо нашу боротьбу з боротьбою наших братів над Сяном і Дністром.

Я живу на нелегальному становищі. Стежні листи шукають мене повсесюдно. Надіюсь, що в підземеллі мене не знайдуть, бо закороткі руки, а наші волинські і поліські бори і ліси — дрімучі, туди не сягне лапа окупантів. Листи від мене будете отримувати, а мені пишіть на адрес нашої доброї товаришки у Любліні, Софійки Пригоди. Я їх одержу. І прийде час, що я вам перешлю кліч із-за обріїв. Ви нам потрібні і станете з нами в одній лаві. За свободу, за народ за Україну!

Ваш Олексій

XII

Орестові здавалось, що в це місто ніколи не прийде ні весна, ні літо. Це не був Париж з його прозорим усміхненим видноколом, з його Монмартром, Латинським кварталом, Пассі, блакитніючими в садах, що брунчіли юною листвою, з його юрбою на Бульварах, усміхненою і легко-крилою. Це не був ні сонячний Рим, ні коронковий, статечний Брюсель, навіть не діловитий Берлін, ані затишний Мюнхен з його вайлуватим, але всетаки погідним Німфенбургом, із модною, погідною Маріїнською площею,

де з закапелків «гаствавзів», глітних натовпом оберемкуватих бюргерів вдаряло пивом і рейнськими винами. Львів — з його вагою кількох сторіччів нічного міста, — нашого і не нашого, адже ж тут нараховано кілька-надцять національностей, Львів — місто монастирів і цвинтарів, нагадував денеде квартали цісарського Відня; його лонурі, довжезні казарми, кам'яниці сірого габсбурзького барокка або безобличного стилю «сецесії», могли бути і в Зальцбургу і в Граці й у Братіславі.

Навіть усі люди тут видавались Орестові пригніченими, безбарвними, заклопотаними, нашошореними — і не диво, думав Струхманчук, — над цим містом, що виросло на пустельних узгір'ях, серед борів і диких скель, недарма званих Чортівськими, тяжів неспокій, постійне сподівання інвазій, війн і бунтів, адже ж це місто лежало на перехресті світів — Сходу і Заходу, на розстаю шляхів, що ними котилися орди, бралися під гору купецькі каравани, дріботила запиленна кіннота. В цьому місті невпинно жевріли зловісні жарини конфліктів. Це було місто підземного наростання ненависті, глухого гніву, що міг кожної хвилини вирватись столунним полум'ям. Так, це місто черців і черниць, що, перебираючи вервицю, дивились на інаковірюючих з-під лоба; воятва, що невгавно марширувало вулицями невідомо куди й пощо; місто пенсіонерів і ремісничого люду, що з затаєною думою снував щілинами древніх вулиць і гарував у своїх шевських, римарських, кравецьких і Бог зна яких ще задушливих майстернях та ніс у своїх очах і смуток і бунт. Це місто могло спалахнути кожної хвилини кривавим маревом. Недаремно Львів стільки разів карано полум'ям пожеж. А цей Львівград всеодно, випурхував із попелу як Фенікс, стаючи ще завзятішим, ще більш роз'ятреним ненавистю.

Струхманчук оселився на розі вулиці Потоцького і невеличкого заулку Снядецьких. «Самі польські найменування, — думав, перебираючись туди, Орест; — яка наруга над споконвічним українським людом Львова. Як на глум, тільки три невеличкі, нікому майже не відомі заулки, нарешті, немов із панської ласки, відступлено українцям: Шашкевича, Лисенка, Шевченка...»

Будинок, де оселився Орест був мікрокосмічним розрізом міста — тут жили українці, поляки, жиди, цигани, навіть вірмени, всі в здиднях, у важкому гаруванні та й у взаєм-

ній нехіті і призирстві. Були тут і мішані сім'ї — столяра Туркевича, кравця Марусевича, залізничника Дичка — українців одружених з польками. І на поверхах, час від часу, спалахував вогник непримиреності. Дочки йшли за матерями, сини за батьками. Струхманчук посміхнувся: яка іронія долі і навіщо це? Адже ж всі вони — люд рахманний, соціально одинаковий, у всіх ті самі проблеми і ті самі нездійсненні праґнення, проте він намагався бути з усіма приязній; його начебто полюбили. Навіть пишалися: дивіться, ось у такій рудері живе такий чудесний маляр. У нього була простора кімната, завалена початими і нескінченими картинаами, чи пак образами, як казала сусідка Ядзя — голубинооке дівча. Тут пахло фарбою й терпентином, синім вогником спалахувала газова кухонька, вікна виходили на обидві вулиці, було просторо, ясно, сонячно. Приходили люди, знайомі, малярі, критики, меценати провінціального масштабу і просто цікаві, навіть діти. Орест никому не боронив. Дивувалися, навіщо було отаборюватись у такій безоблачній, старій, галасливій кам'янниці? Але Орестові тут подобалось. Тут ніхто йому не докучав. Навіть челядники столяра, пана Заремби, п'янчужки і завзятого патріота, дебелі здоровила, що регулярно встрявали з будь-ким у сутинки й бійки, віталися з Орестом, зустрівши на сходах. Між мешканцями говорено, що він «свій хлоп» і швидко звикли до нього.

А він всетаки не здав що з собою робити. Гроші, що їх привіз із собою за виставку в Парижі, вичерпувалися. В країні була інфляція, польська марка летіла навіжено вниз. Замовлень крім двох-трьох портретиків жінок місцевих борзобагатих патриціїв було мало. А йому хотілося знов у Париж, де всежтаки було мистецьке життя, а не загумінок і застій, він хотів побачити Архипенка — це найважливіше. З Берліну і Праги писали, що лаштується виставки, тож якщо будуть гроші, неодмінно треба звідси геть, ген за обрії. тут була сіризна, нудьга, ніщота, пустеля і головне — безнадійність.

Справді: бути приреченим до безнадії на нашій не своїй землі, він гірко посміхався. Покищо не було нічого, щоб його зворушило, зворохобило, надихало такою неймовірною силою, що він її самий чув у собі, але боявся її усвідомити, бо ж боявся і її, щоб це не було миттєве полум'я, яке б спопеліло. Не було ні друзів, ні однодумців. Прихо-

дили критики в окулярах, хитруваті провінціяли, дуже певні себе, приходили панотці в реверендах, миршаві меценати, що встигли трохи доробитися на війні, сухезні професори, сповнені нехіттю не лише до будьякого бунтарства, але до власної, вільної думки не обчімхані від цісарсько-королівського стилю дрібних урядовців. Була ще Мирослава, щоправда. Вона йому подекуди подобалась, але тільки як символіка всього рідного. Він одвік, а то й майже не знав українок. Та й великої краси в ній таки не було, а тільки нежіноча скитянсько-половецька суворість. Такі от жінки з Покуття, думав Струхманчук, разом з Височаном, товаришем Хмельницького, повставали проти панів, такі от дружини і любаски опришків ладнали з ними мушкети і сокири, боролись за народну волю, кремезні і кремінні, стрункі як молоді берези, бистрі як лані, хижі як вовчиці. Вона була молода вдова — її чоловіка зразу ж вбили на італійському фронті, і вона не встигла з ним навіть кілька тижнів прожити. А тепер вона кипіла нестримним гнівом, жагою до дій, нехтуючи своїм малюванням, увесь час була зайнята, щось і когось організувала, вистоювала перед в'язницями, щоб подати допомогу політичним в'язням, працювала в десятках комітетах і, мабуть, це бо важко було приховати, мала зв'язки з підпіллям, про яке стільки говорено пошепки.

Тепер вона сиділа у нього в майстерні.

— А я дивуюсь, — насмішкувато дивився на неї Орест, — як це ви наважились прийти до мене, одна, знаючи звичку до поговорів тутешніх фахових пліткарів...

— Я не належу до клану попівен або львівських докторових, Оресте, — посміхнулась Мирослава, — я легінєва дочка, я з роду Довбушевої Дзвінки, що нехтувала поговорами. До вас кожен може прийти, хто топче поговори і облуду та невігластво, нашої, на ділі, дрібноміщанської глухомані. Стефаниківський мужик поклав край міщанської моралі, забріханості і святенництва. Коли край у вогні, коли народ наш стоїть над прірвою — бути чи не бути йому, до всіх чортів треба післати всіх цих святенників, облудників, боягузів...

— Ого, то ви й неабиякий іконоборець, Мирославо...

— А ви не іконоборець? Принаймні в мистецтві, — стиха промовила вона, — ви на порозі великого мистецтва, майстре. Ваш святоюрський цикл, ваша «Демоніяд», ваша

«Апокаліпса», ваша звихрена Європа — це речі у нас небувалі. Це не ці солодкаві пейзажики, оті барвисті гуцулики, оті здокучілі хатиночки під стріхою, оті ставочки і млиночки, що у нас малює кожен, кому охота... У вас є сила, ваша кисть як виблиск меча, ваша природа, ваші хмари, ваші потоки рвучі й гнівні...

Ось чому ви мені подобаєтесь...

Вона стояла і дивилася на останню роботу Струхманчука — коні, що рвуться серед трав до захмареного присмеркового обрію. І раптом ця жінка, міцна як камінна, з чорними великими очима, що жагтили, з блискучою чорною гривою, що спадала на чоло, ця її опришківська гнівна міль, що била з її різьбленого, рубаного з кремені обличчя видалась йому страшенно дорогою. Він поклав свою руку на її, але вона лагідно відвела її. Орест посміхнувся. Чудні й химерні бувають шляхи і стежки жіночі. Але він мовчав.

— Нині нема й не може бути нічого особистого, — сказала Мирослава, начебто відповідаючи його думкам, — сьогодні ми всі, та й ви і я, і кожний, в кому б'ється українське серце, вірні одній максимі, «або добути, або вдома не бути», пробачте за деяке спростачення поняття “*Virtus*”. Над нами пройшов гураган війни, невже тільки нам не дано після гурагану зустрінути сонце свободи? А якщо нам не відповідають, чи з нас глумляться, то нехай же мають те, чого хотіли... Ось послухайте...

...Горить далі: в Даашаві коло Стрия згоріла стідола у Манастирі, — читала вона, добувши з торбинки якусь газетку — слухайте далі, це сьогоднішня «Хвіля»: у Камінці Струміловій невідома рука спалила залізничний магазин... Недалеко від Кам'янки спалено будинки польських колоністів... У Нестаничах біля Радехова спалено забудування віта Галущака... В Слободі Золотій згоріли до тла двірські будинки і стоги збіжжя... А ось ще. Вбивають війтів. У Дулібах біля Стрия вбито начальника промади за те, що він дав печатку і підпис, щоб Східна Галичина належала до Польщі... телеграфічні дроти перервано знов на лінії Львів — Жовква... Бомбу підложено під фабрикою лікерів у Стрию... Знищено рейки на лінії біля Хирова, внаслідок чого сталася катастрофа. Озброєний відділ напав на польську варту на мості через Прут. Динамітні набої підкладено на нафтовий шиб у Космачі, що є власністю польської компанії... Екразитний набій вибухнув під мостом недалеко від Яворова, внаслідок чого пасажирський поїзд попав у катастрофу... Ручні гранати кинено крізь вікно у мешкання начальника поліції в Стрию. В Журавні спалено будинки і скірди в маєтку князя Чарторийського... В Дрогобичі кинено гранати у військові казарми...

— Досить, досить, залишіть це... Так якби я не знав про це... Я теж читаю газети.

— І, що ж, ви може осуджуєте це? Адже це вулкан і ми на ньому...

— І не думаю осуджувати. Може й я це саме робив би, — спинився перед Мирославою Орест, а Мирослава радісно сяялась, — тільки от той вулкан, вулкан... Але що з того?

— Це пролог до всенародного повстання...

— Такого, що для нас кінчився Солоницею і Кумейками та Коднєю... Ворог сильний, Мирославо. У нього армія, поліція і дипломатія, а на підмогу Антанта... Не забувайте, що ми програли війну, ми переможені, от що... Не штука забавлятися екразитом і динамітом, палити князів Чортоприйських, але яка мета цього всього, до чого це веде, ви тільки погадайте, що нас чекає...

— Заглада, так чи так, спалахнула знов Мирослава, але краще вмерти не посоромивши себе, ніж капітулювати...

— Ой, яка ж це голівонька замріяна... Ви іскра, не Мирослава, от хто ви. Може ще й Жанна д'Арк прикарпатська? Але що ж — кидайте бомби, підкладайте динаміт, вбивайте поліцай — підете до тюрми як тисячі, що вже сидять по тюрях, або й виснуть на шибеницях. Зважте на хвилину: це не 17-те сторіччя повстань. Не наслідуйте тих недоумкуватих панів-ляшків, що три рази здіймали повстання в надії, що їм допоможе Європа. А Європа навіть і не думала їм допомагати. А що казати про нас — за нами пес не гавкне, не то що Європа. Ви ж знаєте — повернувся він до неї і на його обличчі був гнів, аж воно шарпнулось з обурення, — що під час Весни народів, аж до 1848 року про нас ніхто не знав у Європі, ми взагалі не існували. Навіть у Відні не знали хто ми, вважаючи нас за безіменне плем'я польських мужиків... І нині нас не знають та й знати не хочуть. І не Варшава про нас вирішає, а ці всі панове, що в Версалі чи Сен-Жермені викresлюють кордони так як їм догідно. Пам'ятайте — цим амбасадорам, що нас недавно припечатали як невіддільну частину Речі Посполитої, потрібні не ми — що їм цей безсталий закуточок з 4-ма мільйонами невільського, popul ignoti; — їм треба лімітрофи і вірний васал — Польща, яка буде проміжною силою між Німеччиною і сходом. Вони знають, що реваншистська Німеччина ще підведеться, вони знають, що й з більшовиками не так легко дати

собі раду. От їм і буде «заборолом християнства» Польща, яка має від них «карт блянш», навіть на колоніальну експансію і, якщо трапиться нагода, то й на підкорення України, Білорусі, Криму... Польща «моцарствова», хоч і паперова, от що їм потрібно; поки що зважте! Бо й вони не в тім'я биті і знають, що без них і Польща може пирскнути як миляна банька...

— Ви далеко заглядаєте...

— Я тільки намагаюсь логічно накреслювати здогадну перспективу історії.

— Ой, щось це таке близке до капітуляції...

— Ні, ви помиляєтесь, Мирославо, я тільки збираю і конфронтую реалії, історичні й сучасні, щоб хоч приблизно устійнити головний напрям нашої національної стратегії. А капітулянти безумовно будуть, вони вже є: будуть опортуністи, позитивісти (пам'ятаєте поляків після Січневого повстання?), угодовці, хруні і просто зрадники. Це неминуче, зокрема коли розраховувати не на момент, яким керують емоції, а може, хто зна, на десятиліття. Така стратегія визволення, зважте, оперує прагматично, враховуючи обставини, можливості, міжнародну кон'юнктуру, констеляцію сил, а також потенціяль власного суспільства. Така стратегія заперечує піротехніку, з її дешевими ефектами, анархічні відрухи, діяння згідно з так званим історичним призначенням, яке є насправді фікცією, бо народ є закостеніле поняття, він росте, розвивається або занепадає і загибає. Треба покласти край безголовій бестії, яка колись верховодила на степах України і приводила до поразки і до ганебної капітуляції, а то й просто до агонії національної субстанції. Нам треба насамперед сили і то сили духа, інтеллекту і глибинно усвідомленої ідеї. Це мета, яка виправдує і революційне підпілля та його дію. Не залишаємо без уваги й опортунізм менш відпорних груп, які, всежтаки керуючись ідеєю, хочуть здійснити її іншими засобами. Отже якобіни і жирондисти; у поляків теж були Червоні і Білі... Union Evangelicorum, як це було в 18-му сторіччі в пошматованій Німеччині.

— Ви утворили б щось у роді координаційного центру, — посміхнулася Мирослава, — який не дозволив би партіям шалатись врозбрід, а визнавати єдиний, непомильний аеропаг...

Струхманчук спинився біля мольберту; він рисував, чи

тільки так знехотя водив вугликом.

— Ніяке суспільство не буває однієї думки. Одні — за, інші — мовчи лихо аби тихо...

— Ви чули про гетерію під час визвольної війни греків у минулому сторіччі? Про карбонарів в Італії, або про «залізні боки» Кромвеля? Або про «когорту приречених», про декабристів у нас на Україні? Як тоді говорили: «сто прaporщиків змовилися перевернути престоли»... Історію може змінити навіть — невелике гроно, спане незламною волею, високим серцем і кришталевою чеснотою. Не координувати треба, а діяти. Не скорятись, а прагнути. Не чав'ядіти, а жити. Забути все, крім єдиної мети... Іноді історію творить невеликий гурт фанатиків...

— Ви знаєте, — Орест вихилився із-за мольберту, — але ні, ви не могли про це чути. Я трохи займався Сходом у час дозвілля. В XI сторіччі був у Персії такий шейх Хасан Ібн Саббах. Він десь у горах готував людей, які охочі були кожної хвилини жертвувати своїм життям. А мета їхня була перемога над земним життям і віра в те, що наше земне життя це тільки передсінок того найщасливішого життя, що наступить після смерті... Ось таких людей і нам треба...

Мирослава замислилась.

— Хто зна, може такі вже у нас і є. Ось така «когорта приречених»...

— Не знаю, сказав Орест, я жив на чужині, далеко, й про такі справи не міг знати...

— А чи ви належали б до такого грони, якби воно було?

— Також не знаю, автім може й належав би...

Він підійшов до вікна і відчинив його. Вже сутеніло і в кімнату увірвався неспішний гомін вулиці, де спалахували ліхтарі. Запахло весною.

— Мені, на жаль, треба йти, добродійко, мене очікують в одному місці; — сказав Орест, а Мирослава зашарілась і підійшла до мольберта. За той час, нашвидкуруч, Орест накреслив зарис її обличчя.

— Перехвалили, — засміялась вона, але радісно, враз розцвіла, — я ж зовсім не така гарна, автім, дайте мені...

Вони йшли сходами. На другому поверсі стояла Ядвіга й гуторила з дівчатами. Вони хихотіли, зиркаючи на Ореста, замовкли й з-підока, немов знехотя, споглядали

на Мирославу. Вона виступила як князівна, гордовито, глянувши звисока на дівчат із кам'яниці. «Жінки завжди люблять успіх, перемогу, от що вони люблять. Свою, розуміється», думав Орест і засміявся.

XIII

Юнак, що чекав на Струхманчука біля Волоської церкви, був малословний, похмурий. З блідого обличчя можна було погадати, що він друкар, або виконує якусь іншу роботу в затхлому, морочному приміщенні. До Струхманчука він підійшов сам (мабуть йому десь його показали), відповів на гасло-відзвів і вони з-під будинку «Дністра» поїхали трамваєм «одинкою» на Личаків. По дорозі перекидались короткими реченнями, звичайно по-польськи. Публіка була байдужо-сіра, робоча, мабуть поверталася додому з праці.

На Личакові, на передостанній станції, вони висіли й пішли пішки.

— Ще далеко?

— Та далеченько, відповів, зразу ж змокнувши, зв'язковий.

Вже стемніло; це був шлях на Винники; обабіч шуміли придорожні каштани і липи. Хоч ще було місто, але околиця ставала дедалі пустельнішою. Треба було звернутися в бік, іти пустирями; денеде, в невеликих будиночках блимали світла. Орест спотикався — стежка була кам'яниста, раз угору, раз, несподівано, вниз. Поводир спинився перед високим парканом, за яким бовваніла двоповерхова будівля, непривітна й мовчазна, з денеде освітленими вікнами. Поводир був тут не вперше, він впевнено ходів і в темряві, відчинив рипучу фірту в паркані; там їх чекав якийсь незнайомий, що повів їх подвір'ям до будинку, імовірно з чорного входу. Двері відчинила молода жінка в чернечих шатах. Зв'язковий пошепотівся з нею; вона зиркнула на Струхманчука з помітною цікавістю, навіть, як він подумав, з деякою зальотністю, посміхнулась і повела їх коридором і сходами нагору. На стелі мерехтіли притильмарені лампки, назустріч попадалися невеликі громадки дітей у супроводі черниць. «Сирітський заклад, — подумав Орест, — сестер Служебниць, також мені підпільниці»... Він, нехочі, засміявся, черничка обернулась і засміялась собі.

Молодість усюди погідна. В одні двері на другому поверсі черничка застукала, Орест увійшов, а поводир і черниця залишились в коридорі. Струхманчук увійшов в кімнату, що мабуть була колись келією, продовгаста і накурена, вкрай непривітна, освітлювалась свічками. На стіні висів хрест. Крім стола і кількох ослонів не було нічого. В блимі свічок сиділо чотири чи п'ять чоловіків. Коли Струхманчук сказав, хто він і що прийшов за закликом, один з чоловіків з присмінним, ще молодим обличчям, приязно посміхнувся і подав йому руку: «Сідайте, пане Оресте. Ви прийшли, однак, не на заклик, а на наше запрошення». Інші підводились і також стискали йому руку. «Ось вона когортя приречених, або сходини комітаджі!... подумав Орест і розглядав присутніх, що вдвівлялися в нього одні — байдуже, інші з цікавістю. Їх було таки п'ятеро. Згодом він відрізняв їх за прізвиськами.

Перший, що заговорив до нього і видавався тут старшим, був гарного виду, без сумніву джентельмен з добрими манерами. Він говорив повагом, аж надто спокійно, зате наполегливо вдвівлявся, вивчаючи. Його називали «Шахтарем».

— Ми знали про вас, ще не знайомлячись, — лагідно сказав цей Шахтар, — наші друзі за кордоном доброї думки про вас, пане Оресте. Та й міродайні тутешні особи висловлюються про вас з пошаною. Ви були тривалий час на Заході. Ви вже на терені не від нині, то ж не дивуйтесь, що ми вас запросили на цю зустріч, яка має на меті лише взаємне пізнання і вас до нічого не зобов'язує.

— А хто такі ви, дозвольте спитати, — перервав його Струхманчук, — я радий би знати...

— Мабуть ви про нас чули, — різко озвався той, що сидів біля Шахтаря, похмурий і перевтомлений, а тому нервовистий, з проймаючими, глибоко осадженими очима, смагливий, і з постави, автім як і всі інші, мабуть колишній військовий. Його називали коротко «Дума»; — ми організація Чортівська Скеля (назва має свою символіку), — продовжував він, — революційна, бойова, підпільна — того не втаємо перед вами. Зібрани тут ажнік не якийсь штаб, ані не команда, чи аеропаг... Лищімо це інцим — бюрократам від революції. Ми всі рівні, все вирішаємо поспіль, діємо спільно... Нас ніхто не знає, але ми знаємо всіх. Ми обмірковуємо, діємо коли треба, засуджуємо та караємо...

Наші організаційні ланки є скрізь — у краю й поза ним; у Krakovі, Rіvnому, Varшаві...

— Не будемо тут обговорювати цих справ, Думо, — вкинув Шахтар, — наша розмова лише академічна...

Всі мовчали і чекали на слово Ореста.

— Що ж вам сказати про себе? — сказав Струхманчук, — ті ваші закордонні друзі перебільшують; яка я там відома, шанована людина! Мені було сімнадцять років, коли я став вояком. 205-й полк піхоти. Погнали нас на італійський фронт. Був на Ізонцо, під Тальяменто, під Горицею. Поранили, взяли в полон. Там всіляко було, а що я трохи малював, то в таборах якось витримав, але не раджу бути в полоні у італійців. Нарешті докучило, а до того прийшла вість про революцію, в Росії і на Україні, тож рвався до дому. Втік із табору в Авєццано, був у Римі й у Венеції якийсь час, добре люди допомогли, папери були добре, італійською мовою трохи оволодів. Думав податись чимшивидше до Відня, та ж Австрія розвалювалась, а тоді міркував, — на Україну, адже вісті доходили; та провалдався осьтак, а дібрався тільки до Задару, де мене не тільки пригорнули сербські партизани, а просто врятували, то ж з ними був якийсь час. Операції у Фіюме, Тріесті, ви ж знаєте. І так до дев'ятнадцятого року, а тоді все ж таки прoderся до Відня і на Чехословаччину, де мене знов затримано і я опинився в Яблонному. Сидів, нидів. На докучило це все, я втік звідти і подався до Праги, а відтак до Лотарингії, де гарував у шахтах. Зібравши трохи гроша, рушив до Парижу, щоб учитися і працювати... Ось така моя історія.

— У кожного з нас така ж або вдвічі гірша історія, — сказав третій з п'ятьох, чепурно одягнений, оглядний, що скоріше нагадував діловода, учителя чи адвоката. Його називали «Сичем», — всі ми пройшли війну, і ганебне роззброєння і полон і Щипорне, і Домб'є, катівні Берестя, Бригідок...

— А що доля однієї людини чи й сотень і тисяч людей, коли це справа мільйонів? — озвався кремезний високий чоловік; він ходив, дещо сутулій, по кімнаті-келії. Говорив неначе котив камінюки, то гнівно і вривчасто підкresлюючи свою мову, то затихаючи на хвилину, неначе добирав слів, важив їх.

— Тихіше, Гориничу, стиха промовив Шахтар.

— Нічого, ніхто тут не підслуховує, а як почусє, то його справа. Черниці моляться, може й вимолять собі ласку. А нам ласки не треба, тільки навіть перед шибеницею того не скажеш, бо не буде коли... Автім, а що таке страждання котрогось із нас? Що наруга або тортури, коли ти знаєш, що в цей самий час, в цю ж хвилину, кривдою завоюване все наше небо, скрізь, навкруги, нужда, злідні, глум і наруга над усім людським? Від Карпат до Гориня — темінь, як у ямі, бо нас усіх приречено на яму й на загибелль... А ви, он як нам відомо, пане Струхманчук, займаєтесь мистецтвом... Приємне й спокійне заняття, повірю вам...

— Що ж, мистецтво також потрібне для мобілізації народу, — вшіпливо й недбало посміхнувся Струхманчук; він з іронією, але без люті, дивився на цього вовкуватого волиняка, що помітно відрізняється від усіх інших рубаною, твердою мовою. — Пісня, музика, поезія, малярство — це також зброя, земляче Горинич. Не забудьте, що сотні тисяч патріотів, колись у Франції, відстоювали свою революцію і захищали від ворога свою батьківщину, а їх зірвала й окрилила мов хуртовина марсельєза, створена митцем Руже де Лелім... Значить, і мистець для революції і для історії таки потрібний...

— Шевченко, — озвався Штурман, — білявий, веселуватий юнак, що сидів окраї столу і дружньо посміхався до Ореста. — Хто ж нас усіх пробудив як не він?...

Орестові надокучило сидіти на невигідному ослоні немов на суді. Він підвісся, розпростував крижі і проходжувався по кімнаті поряд з Гориничем. А той з-під лоба озирав його, немов вивчаючи, але вже приязніше.

— Мистецтво — це велика справа, не правда ж? — говорив Струхманчук, немов до самого себе, — Але, правда ваша, батьківщина все таки ще більша, бо без батьківщини нема митця. Поет творить словом, яке породив народ: митець творить барвами, такими, які розцвітають тільки в його вітчизні; композитор своє натхнення черпає з рідних ритмів. Для мене, пррабачте, що так вам скажу, мистецтво — це не дозвілля, не забава. Без мистецтва мос життя, наприклад, та й багатьох інших, було б полинне, гірке і сухе як бадилля. Але вітчизна, — це правда, а для митця вона ще більша правда ніж життя: це його душа. Отож широ кажучи, без усякого бажання

вам подобатись, і без шумних фраз, коли б мені сказали віддати життя за вітчизну, я зробив би це не вагаючись, бо вітчизна — це джерело Кастальське; без нього життя нема, тому я хочу бути не тільки митцем, земляче Горинич...

Обличчя в усіх, здавалось, проясніли. Ореста обступили, може трохи патетично, стискали йому руки. Навіть Горинич, хоч і незgrabно, підійшов і пробачився за свою недавню різкість. Проте він, як і Штурман, подобався Орестові найбільше. Всі ж інші, однак, кожний по своєму, також були приємні, хоч і, сповидно може, надто діловиті й суворі. Найважливіше, як видно, було те, що їх усіх об'єднували одна мета, одна думка.

— Я знов, що ви, маestro, наш, — стиха промовив Шахтар; він був тут очевидячки таки головним.

— Що ж, — озвався Сич, протираючи окуляри, — приєднуюсь і я; становище майстра похвалене. А тільки скажіть, — багато митців, оце ваше і наше фундаментальне гасло, оце рго patria тогі, наважилися б здійснити? Історію мистецтва я трохи знаю. Щось ми чули нічого про патріотизм аж до самовідречення хоча б Рафеля, Мікеля Анджело, Тіціана, Рубенса... Всі вони служили, кому далося, брали золото від папів, принців та королів, збагачувалися, жили по сибаритськи і не в гадці їм було, що десь животіють нищі люди, повернені в рабів та в злідарів, що й іхній власний народ знає лише голод, і животіння та наругу саме від тих, кому оці всі велики майстри вирізьблювали пам'ятники, розмальовували іхні собори і палаци; або навіть, як ось Леонардо да Вінчі конструктували воєнні машини, щоб якнайбільше вбити людей. Ніде правди діти, ці панове-мистці цинічно й одверто служили тиранам, дарма, що в душі може ними погорджували. Чи, скажете може — ні? — І Сич злосливо зареготав.

— Воно таки не зовсім так, добродію Сич, — приборкуючи наростаюче пересердя відповів Орест, — і якщо це алюзія до мене, то мені насамперед ще дуже далеко до тих імен, які ви назвали; я був би щасливий, коли б міг бути іхнім учнем, розтирати їм фарби. Мистецтво — це велика річ, пане шановний. Митець не обов'язково мусить бути професійним бунтарем чи народним трибуном. Але якщо він справжній великий творець, то водно-

час він і революціонер. Він і іконоборець і тираноборець. Згадайте Леонардо, Ель Греко, хоча б — Гойя; чи його портрети, а радше карикатури короля Еспанії та його сімейки, такі як «Капрічіос» або «Вознесіння» не є бунтом проти тогочасного клерикалізму, деспотичного монархізму, висловом свободної думки проти її ув'язнення, чи не є гротескний реалізм Гойя — революцією проти феодалізму, темноти забобонів? А чи навіть сучасні митці-експресіоністи в Німеччині, Сікієрос у Мексиці, Пікассо та інші митці у царській Росії не кликали своє суспільство до протесту або й до революційної дії? Чи не демаскують і нині абсурдальність нашої епохи, не обвинувачують паліїв війни, не кличуть до бою, не мобілізують народи, заковані в кайдани, такі ось як наш народ?...

Пронизливе обличчя Штурмана, худерлявого молодого чоловіка, аж проясніло. Він слухав уважно, ловив кожне Орестове слово, притакував.

— Та ж саме того ми хочемо і від вас, товаришу Струхманчуку, — проказав він із захопленням; — не слухайте Сича — він одвічний скептик; будьте митцем, поетом, музикою, чим хочете, але пам'ятайте, що наше завдання усім ващим натхненням і талантом показати нашу ганьбу неволі, наших розстріляних юнаків, наших катованих в'язнів, всю наругу над нами показати; також і наш упертий опір, нехай і приречених...

— Бо самотніх, — докинув сумовито Шахтар, — правильно, Штурмане...

— Нашому мистецтву треба відкрити двері у світ, ви розумієте? — продовживав Штурман, — у нас є таланти, є Труш, Новаківський, Івасюк, Кульчицька, Курилас — першорядні майстри, безперечно, але де у них наша дійсність? Де душа закованого, віками знедоленого, безіменного народу, де його одчайдуще і зовсім не таке сліпє борсання в кайданах, де гнів його?...

— Добі у мистецтві треба визріти, — сказав Йому Орест — час на наших Гойя, Бройгелів, Делакруа мабуть ще не прийшов. Митець повинен відкрити цю гнівну душу насамперед у собі. Доля митців — глухих до гомону суспільства, егоїстичних продуцентів «мистецтва для мистецтва», непричетних до народного зриву — це доля боягузів, себелюбів — такі є також. Подолати в собі оцю невтральності і байдужість, своє, хоч і як довершене ремісництво, стати

на великий подвиг творчості для народу, для людей — ось мета митця. Але формація митця, його суспільницьке видіння світу й усього буття не приходить відразу, не з чиєгось натхнення згори. Іноді це важкий і тернистий шлях... А ви, як бачу у Сича, хочете від митця дій ось зараз, ви від митців жадаєте негайної реакції... Ви — воїни доби, безобличні й безіменні, а чи може ним стати відразу митець?

— Ми робимо те, що наказує нам мить, — холодно промовив Шахтар, — а вона в усіх нас на межі життя і смерті. Але ми не хочемо, щоб саме ви вбивали, або вас убивано. Залишіть це нам. Ваш зв'язок з нами буде вертикальний, тільки з одним-двома з нас, ось хоча б із Штурманом, чи Ганджею. Ви людина покищо нічим не обтяжена, таким і будьте. В нашому гурті, у «Чортівській скелі», ми будемо вас називати «Чорний». Подобається вам «Чорний»? Це дуже безособово, безоблично, безіменно, як ви сказали, але для конспірації добре. Мені подобається ваша мистецька, козацька чуприна... То ж будете у нас Чорний. Вас ще не знають поспіаки. А ми майже всі — нелегальні, ходимо по гранях. Ви будете нашим зв'язковим із світом, майстре, нашим посланцем... Може вам доведеться і подорожувати, бути знов на Заході... Ви маєте вхід усюди. Бож мистецтво вселюдське, всім зрозуміле, — а ви — всесвітняни.

— Зроблю все, що треба й що зможу...

— Ніяких горизонтальних контактів; тобто, не турбуйтесь юрбою. Ми — вояки, це наша справа: бути безперервно на чатах, на варті нашої справи, нашого народу.

— Чорний Оресте, — знов озвався поривчасто Штурман — ваша справа оспівати в барвах, чи як ви хочете, нездоланну міць нашого народу. Ви ж знаєте, яким гнівом він кипить, як нуртує, як рветься до свободи? Яка ж бо гірка доля наша! Погадайте! Після того коли блиснув нам світанок, коли ми мали своє військо, свою владу, відчули свою пробуркану міць, прагнули злитись з усією Україною, втратили це все й опинились під чоботом віковічного ворога, що стільки сторіччів нас катував і розпинав, жив нашим коштом і нашим трудом, а тепер шаленіс, знущаючись і нехтуючи всіми людськими правами... Чи це не глум, не витівка історії?...

— Ворог скаженіс і тепер і скаженітиме ще більше —

вкинув Ганджа, що досі мовчав, — тисячі в тюрмах; осадники пруться на наші прадідівські землі, забороняють рідну мову, перетворюють нас на безіменне плем'я же-браків, яких злидні женуть у світ за очі... Як відповісти їм, цим оскаженілим катам?... Чи не терором на терор, — гукнув Ганджа, — вистрілювати поліцій і конфідентів, палити панські й осадницькі маєтки, конфіскувати гроші, які не їхні, а наші, бо здерти з народу...

Струхманчук слухав цих людей. Вони йому подобались і не подобались. І з вигляду і з темпераменту вони були військові, енергійні, жорсткі офіцери незримої армії. Вони були маломовні, стримані, але в своїй надрі клекотіли жагою, прагненням до негайної дії. Це були, по своєму, одержимі люди. Фанатики. Може один Сич, а подекуди й начебто лагідний Шахтар, мабуть контролювали себе розумом. Інші, особливо Ганджа, що ніразу не посміхнувся, зосереджений, худий, наче палений із нутра полум'ям ненависті і жаги до відомсти, могли бути й сновидами; їм мабуть кожної миті верзлисъ видіння шаленої, до безмежжя сміливої, одчайдушної діяльності, мета якої була: загибель ворога, руїна, хаос.

— Яка мета? — прошепотів Орест, немов питуючись сам собі;

— Мета чого?...

— А от цих усіх нападів, вбивств, підпалів, експропріяцій — я ж читаю газети...

Ганджа спалахнув:

— Як, яка мета? Повстання, от яка кінцева мета. Загальне, всенародне повстання... Революція, оволодіння краєм, прогнання окупантів, встановлення своєї революційної влади...

Всі мовчали. Очевидно погоджувались з Ганджою.

— Кожна іридента чи бунт, має тоді лише глузд, — сказав Сич, — коли вона у відповідний момент переходить у всенародне повстання або в революцію...

— Згоден, — Орест знов всадовився на чернечий ослін, — але, прошу, не беріть моїх думок чи просто зауважень за єресь, опортунізм, капітуляцію міщанчука, який завжди усього бойтися, в ніщо не вірить... Я в основному, впovні одобрюю вашу дію, я є і буду разом з вами. Я й не скептик, як може ви думаете, але живучи якийсь час на Заході, вивчав характер зокрема романських народів: іта-

лійців, бельгійців, французів. І дивіться, дарма, що їх уважають експансивними, рвійними, здатними кожної хвилини до вибуху, вони все ж таки раціоналісти. Подумки, вони всі розважливі, вдумливі, стратеги... Я працював у шахтах на півночі Франції, в Бельгії. Ви знаєте яке жахливе життя, умовини праці шахтарів. Але як важко цих найзнедоленіших підняти на страйк?

— Добрі мені раціоналісти, вдумливі стратеги, — озвався Ганджа і заходив по кімнаті. — А хто здійснив велику французьку революцію? Чи це була така надто певна справа? А поясніть мені розумом і стратегією революцію Сімнадцятого року в Росії?... Чи й тоді перемогу революції принесено ось так у подарунку?

— Це були революції соціальні, — спокійно сказав Орест, — постійне нуртування серед народу, теоретична праця критиків системи протягом багатьох літ та й саме безглуздя й ганебність перестарілої системи феодалізму і абсолютизму, гніт, поліцейський терор, сваволя королів, дворян, поміщиків-самодурів, це все логічно довело до революції у Франції, яку перехопив, в ім'я таки своїх економічних інтересів сильний третій стан, а за ним потяглося все поспільство. Королівський режим у Франції був як прогнилий тин. Тільки штовхни, він і завалиться. Соціальну революцію в Росії, підготовлювану революціонерами на протязі півтора сторіччя, здійснили в основному селяни в солдатських шинелях. І прискорила війна, безцільна і кривава. Натомісъ революція в Західній Україні може бути національна, тобто збройний зрив пригніченої національної групи проти панівної національної групи, в посіданні якої опинився державний апарат і всі засоби до появлення громадян окупованої країни. Національною революцією кермує здебільшого не розум, а всежтаки емоційна наснаженість...

— Близче до справи.

— В тій хвилині, пане Ганджо. Аналізуїмо! Нині національні революції або, скажімо скромніше, ірридентистські рухи існують у Ірландії, Каталонії, в Басконії, Хорватії, Македонії тощо. Я не кажу про Індію, Мезопотамію, Єгипет. Покищо, на жаль, з невеликими звершеннями. Синедріони у Версалі, що діють за диктатом світової індустріально-земельної автократії, банків і монополій великих концернів, уклали проект стабілізованої Європи так,

як їм це догідно, тобто за їхньою стратегією. Вони допомогли стабілізуватись Малій Антанті, тобто Польші, Румунії, Литві й іншим, вони підтримують їхні поліцейсько-мілітарні системи і, у випадку потреби, навіть дозволять не лише на погноблення восьми мільйонів західних українців, але охоче привозять на дальшу колоніальну експанзію цієї ж Польщі. Та ж вона із своїми кавалерійськими корпусами вже мріє не лише про кордони перед 1772 роком, але й про Одесу, Крим і Кубань. Які ж перспективи перед нами, що становлять всього одну п'яту всієї відродженої української нації, стиснену фактично в одному великому концентраційному таборі, твердо взяту в шори окупантам, який не спиниться перед нічим. Дальше застеження: (момент надто важливий!) — сама наша суспільність. Понад дев'ятдесят процентів її становить селянство, яке мовчало аж до «весни народів» і тільки спрокволу почало пробуджуватись. Соціально-економічна структура земланщиків у Галичині на протязі віків, польсько-угорської, польської, австрійської і знов польської, перетворила це селянство в масу, відчушену від могутніх революційних ідей. Воно здобувалось тільки на спонтанні, анархістичні ребелії. Провід нашої суспільності — це слабкий прошарок інтелігенції, яка по своєму характеру — опортуністична, спрямована перш за все на свій власний економічно-становив прогрес. Всенародне повстання у нас було можливе двічі — в 1920 році, коли Польща була в найкритичнішому становищі, загрожена зі Сходу, і в 1922 році, коли народні гніви у наслідок небувалого пригнічення й польського шовіністичного терору був у зеніті. Цих моментів не використано, а нині, коли Польща більш-менш усталізується, нації політичні проводирі та їх партії вважають збройний опір, навіть при триваючій ірриденті мас, пориванням з мотикою на сонце. І послідовно, вони вже нишкомтишком не від того, щоб погодитись навіть на ганебний «статус кво», потверджений оце недавно Радою Амбасадорів...

— Я згідний був би з цим, коли б у нас не було надій на декого з потенційних союзників, які нам подали б допомогу у вирішальній хвилині, — озвався Сич.

— Ви мате на думці деякі зі згадуваних, покривдженіх національностей? А насамперед, я припускаю, думаєте про Німеччину, — повернувшись до нього Орест — і ще раз, підкрес-

люю, я нічого не пророкую, а лише аналізую. Недавно я був проїздом у Німеччині. Безперечно вона вибує, вона не лиш покривдженна. Вона у безвихідді, тобто, послідовно, у потенціальному наступі. Сильні радикальні рухи мають велике значення, але внутрішні процеси, економічні, соціальні й політичні, які там ферментують, вже виносять на поверхню інші сили, однак, не лівого напрямку, а сугубо реакційні, демагогічні, що прагнутьимуть не тільки до реваншу, але більше того: до пан-германізму. Він може змобілізувати оті реакційно-націоналістичні рухи до повторного походу під гаслом пангерманізму для здобуття нових просторів. Адже близько сто мільйонів німців нині тиснуться на обкарнаному Версалем клапті землі. Ви гадаєте либонь, добродію Сич, що отою рух «народу без простору» змете такі сезонні утворення як Польща? Можливо, але цього пангерманізмові буде надто мало. Він mrятиме і плануватиме підкорення й України й Криму, Донщини, та Кавказу як теренів для колонізації й експансії. Отже цей начебто союзник нині, буде завтра дуже небезпечний. Це потенційний гнобитель і майбутній кат українського народу...

— Картина не принадлива, ніде правди діти, — озвася хтось через цигарковий дим, що хмарою заволікав кімнату.

— Тож можна було б, слухаючи вас, маestro, сказати — (Сич зареготав) — «не тратьте куме сили»...

— Пробачте прошу, — Орест підвівся й продовжував, — я цього аж ніяк не говорю і не говорив. Ви хотіли аналіз, — отже я тільки конфронтую мої висновки з об'єктивними даними. Я ж не заперечую ні дії наших революціонерів, ані передреволюційної ситуації в краю, ані не передрішую майбутньої долі Європи. Я тільки за тим, щоб стратегія дій, яка осьде ведеться революційними силами була розумна і доцільна...

Зі задимленого кутка підвівся Шахтар. Він, можливо, слухав Ореста найпильніше.

— Не думайте, що я заперечую раціональність. Історія взагалі химерна й найрозумніша стратегія не може ні кому не лише запевнити, але навіть провіщати перемогу. Можливо, що наше повстання, наша західно-українська революція скінчилася б Солоницею чи Берестечком. Можливо, що нас навіть власний народ прокляне за те,

що ми жбурнемо його в провалля ще більшої неволі ніж зараз. Нема сумніву, що по нас не заплачуть, коли було б так, а не інакше. Але ж ми діємо не для себе, ми діємо для майбутніх поколінь, коли хочете... Ми сподіваємось без надії, як каже поетеса, ми вже приречені або до перемоги або до поразки. Засів може нині наш, але те, що вибуяє на нашій ниві, пожнуть можливо наши діти і внуки.

Він замовк. Замовкли й усі. Така хвилина могла б навіть видатись урочистою, але швидше — подумав Орест — це була хвилина роздумів, в якій ці молоді люди, неначе пригнічені своєю відповідальністю, втомлені своїм буттям у вічній тривозі й у вічній потребі вирішати їх діяти, подумки відпочивали. Може ім mrіялись зелені луги й шум лісів, може вважалися сині гори й полонини, що ними йде їх заквітчана наречена. Може десь було інше життя, молоде й барвисте, надхнене й співуче. Але не для них.

— Вони — desperados — подумав і сказав уголос Орест. Desperados... І посміхнувся: «десперадос» по еспанськи — це лицарі безналійності. Ось такі «десперадос» ішли одчайдно крізь піски й взгір'я Палестини, щоб визволити гріб Господній...

— І я десперадо, — посміхнувся він, — разом з вами...

Втім Горинич, що досі мовчав із захмуреним чолом і думав свої думи, підійшов до нього, немов за відповідю на те, що йому здавалось з усього найбільш вагомим.

— Ви все говорили про Захід, майстре, а от про Схід я хотів би почути від вас. Що ви думаете про це? Хто ж нам не найбільший і не найближчий союзник, як не Велика Україна?...

У двері застукало. Увійшла та сама черниця, що супроводила Ореста в цю келію. Вона була стурбована. До неї підійшов Шахтар і вони шепотілись.

— Панове — обернувся він притисном; — сестра Марія, завідуюча цим закладом переказала, щоб ми негайно розходились. У місті патрулі поліції й війська. Вони питаютъ у людей документи, і багатьох затримують; вони обставили Личаківську та сумежні вулиці. Можуть обшукувати кожний будинок. Найшвидше щезати...

...Юнак, що привів Ореста, вів його іншим шляхом, яругами, повз склади, шпиталі, самотні темні будинки. А потім повів вулицями, де було глітно від озброєної мужви. Було давно після півночі. Місто німіло нашорошене.

На багнетах патрулів, що перегукувались крізь темінь, блимали далекі зірниці.

XIV

Львів, травень 1923

На світло у вікнах, або на «вогник», до Струхманчука, у його майстерню, всі йшли охоче. Того вечора було особливо тривожно в місті й гості заходили, розсідалися, де хто міг, гуторили, а навіть з приводу чиїхсь уродин, чи з іншої будь-якої нагоди, пили вино. Зайшов і професор Руслан і Ірина, були Карпишин і Булак з двома студентками, був один із грошовитіших меценатів, що помаленьку поростав у добробут, торгуючи чим траплялося, а тишком-нишком валютою й діамантами, пан Дичко та редактор Гірний, невтомний всезнайко.

— Що з цим містом діється, — сказав, входячи, добродій Дичко, — посилені патрулі поліції, кожного питаютъ за паперами, крамарі замикають свої крамниці, народ поспішає, вулиці пустошують... Так, якби на щось заносилося...

— На ніщо не заноситься, пане Дичко, — час би вже звикати. Львів був і буде завжди сполоханим містом...

— Слово даю, — сказав стурбовано пан Дичко, — якби не справи, то чоловік зашився б кудись у затишний закуток та й сидів би там як щур...

Всі засміялись, бо важко було знайти такий затишок, адже ж якраз на шляхах, по селах і по лісах, було мабуть ще тривожніше ніж у місті. Але у цих, що зібрались не помічалось особливої тривоги, ані переляку. Дівчатам-сміхункам було весело-без журно.

— Наша потвора має те, про що давно марила, — спокійно розкурював свою люльку професор Руслан, — вона проковтнула понад свої можливості й тепер платить за це. Півтора століття ось цей сумирний Львів помаленьку животів собі під ласкавим омофором Габсбургів та мало чим жутився; адже навіть «Весна народів» його майже не торкнула. Він — «завжди вірний» Semper Fidelis, своїм панам, тимчасовим чи довго тривалим, відстоює, як ці пани кажуть, свою історичну місію: бути на порубіжжі світів вартівничим священної європейської рівноваги, що зненацька

може спалахнути загравами. Функція, може для декого й почесна, але не надто поплатна. Потвора Речіпосполитої завжди терпить на перевантаження національними аборігенами та не може впоратись із явищем, що дипломатично зветься ірридентою...

— Все це нове, професоре, для Польщі, я маю на увазі, — озвався редактор Гірний, промітний новинкар, велесловно-в'юнкий, всюдисущий як дзига, — Польща, особливо, коли в ній забуяла ота великопанська пиха та ненаситна жадоба просторів і підкорень, ніколи не відзначалася політичним розумом; все це були одчайдушні борсання, маніяцтво уроєного післаництва, аякже — передмур'я християнства, заборола проти невірних, а разом з тим і нелюдські заходи до приборкання української, білоруської, литовської та й своєї власної ребелії. Ні, поляків ніщо не навчило, а найменше власна історія. Вона ж довела їх від мегаломанії до викреслення з карти Європи... А це тепер знов повтряється. Кон'юнктура була для неї з кінцем війни сприятлива, а нині цей виплід Версалю просто потрібен. Перебачаючи неухильно зростаючу волю до реваншу Німеччини і враховуючи перехід східного сусіди від революційного періоду в період стабілізації та мілітарного міцніння, верховоди Антанти, не зважаючи на повну недоречність своєї польської химери, (чого вони напевно свідомі), зберігають цю потвору як і ряд менших новоутворень як охоронний пояс. Самозрозуміло, що нинішні опікуни Речіпосполитої в випадку чергової європейської чи світової війни, як це завжди було, рятувати її не будуть. Але на деякий час вона ще їм потрібна...

— Сезонна держава, — скажіть по простому, — вкинув професор Руслан, — ваші міркування доречні, редакторе. Вони могли б бути передовою статтею...

— Яку цензура сконфіскує...

— Чи не досить політики, панове? Промовила знуджено панянка, що прийшла з Карпишином.

— Закінчуємо, панно Ірино, — підняв руки в гору професор, — повірте, ми ніде і ніколи не обчімхаємося від політики, серденъко. Нині всі нації в марші, у нас також у жилах бурхає кров. Нині ніхто у нас не може і не має права бути осторонь. Скажу одне: імперіальні зазіхання нинішньої Польщі й безглуздя її структури — заздалегідь приречені. В нашій добі всі політично-державні творива, навіть такі

як Великобританія, Австро-Угорщина чи навіть царська Росія мали хоч релятивно продуману імперіальну доктрину і всетаки ефективну, — *divide et impera*, політику, та й то вони були приречені або до повної загибелі, або дезінтеграції як колоніальні або парадоксальні історичні творива...

— Австрію ми пережили, тобто її розвал; імперію Романових поконала революція, війна — Німеччину; сказав Карпішин, що походжав, уважно слухаючи, — а от як з Англією, або Францією?...

— Вони безумовно втратять свої заморські колонії, — промовив професор, — це безглуздя поневолювати, наприклад, Індію... Чи ви знаєте, який могутній рух клекотить у Індії під кермою Магатми Ганді? Ісламські народи різко виявляють свою нездоланну волю до самовизначення — Алжир, Туніс, Єгипет, Марокко...

— То й Готентоти й бушмени також захочуть незалежності, — прищупилась пані Ірина, що не любила політики, — може й камерунці і сенегальці...

— А чому б ні? Безумовно, — стріпонув сивіючою чуприною професор Руслан, — я то напевно — ні, але ви, молоді, побачите це все на свої очі...

— І що буде тоді?

— Буде загибель, вірніше попелище імперії. Може виникнуть федерації, спілки чи союзи народів... Он наприклад пан Бріан, мабуть не менший французький імперіяліст ніж Клемансо, але прозорливіший, носиться вже як з писаною торбою з пляном Паневропи... Гасло самовизначення аж до відділення — це вже нині невід'ємне право народів. І хочуть, чи не хочуть того владарі цього світу, це здійсняється повсесюдно... Це невідвратильний процес, це залізна логіка історії...

— А ви, професоре, сидите собі спокійненько і не в гадці вам, що навколо гремить...

— Не зовсім так, — зичливо глянув на нього коротко-зорими, довірливими очима Руслан, — може я також щось роблю, по-своєму, щоб підкосити цей трухлявий будиночок, що зветься Реччюпосполитаю... Але я не жбурляю бомб, не берусь до нападів на поштарів, ані до стріляння поліцай... Це витрата національної енергії, загибель молодих життів намарне. Всяке конспірування неминуче веде до зледачіння і зчав'ядіння навіть найбільших ентузіастів справи. Те, що має статися, станеться, бо воно неминуче. Треба тільки

простежувати розподіл і питому вагу сил, що в проти-
борстві. Ви самі сказали, що маємо діло з державою, яка три-
ває тільки один сезон. Кінець сезону наступить з такою упер-
тою логікою чергування і послідовності фактів, що ми всі й
не оглянемося...

— А тимчасом, — вигукнув Булак, — нас усіх помалень-
ко витовчуть, або обернуть у перевертнів...

— Професор Грабський, — вкинув Карпишин, — обі-
цяє, що через двадцять п'ять років українці будуть злікви-
довані...

— Це не професор, а невіглас і анальфабет, — сердито
озвався професор Руслан, — знищти, тобто знищти духов-
но і культурно, сполонізувати можна одиниці, але не народ...
Залиште цього пана професора, нехай плекає свої маячення...

— Справді досить політики, — знов гукнула панна Ірина
й її підтримала її товаришка, — нехай краще майстер Орест
покаже нам свої останні твори... Отой львівський цикл...

Панянки таки взяли верх і всі на це пристали. Дискусія,
хоч була спокійна і розважлива, таки починала докучати.
Адже скрізь і всюди говорено про політику — вдома,
в школі, на вулиці, на футбольному змаганні. Із-за політики
встрявано в суперечки, також і з поляками, у бійки, —
у побойовиська в трамваях, на базарах, біля церков, на
передмістях. У кращих крамницях на Академічній або на
Сикстуській, де продавці, почувши від покупця українську
мову, казали: «нє розумесм караїмського ензика». В будинках
«Просвіти», Товариства Шевченка, в будівлях собору Юра,
в Ставропігії, в Академічному Домі відбувалися щоночі
вартування. Молодь — ремісники, учні бурсаки, студенти
охраняли українські твердині від нападів шовіністичної поль-
ської черні. Звичайно над ранком туди входила поліція,
забирала всіх і, притримавши кілька годин, випускала.
Дівчата щодня носили в'язням у кількох тюрмах їжу. Їх
на вулицях шельмовано, спинювано, висміювано. Місто
було в облозі.

— Це ще не повний цикл, — сказав Струхманчук, від-
слоняючи свої полотна, — ще не все готове, це тільки
етюди, багато дечого треба змінити...

Всі обстутили його. Засвічено більше світла. Цикл —
це були варіації на тему Юрського собору — насамперед
ретроспективна, коли на горбку виднілася візантійська три-
дільнича базиліка, збудована в XV сторіччі німцем До-

рінтом. Ось Юр доби Хмельницького: адже під узвишшям, де стояла базиліка, отаборювалось Богданове військо в 1648 році й удруге в 1655 році; на тлі собору розташовано козацький табір, на першому плані — головна кватири гетьмана.

Був і Львів сучасний, час війни і під займанчиною. Собор мінявся кожної пори дня і ночі; був погідний, величавий у своєму стилі пишного рококо, так, як Його перебудовував і розбудовував архітектор Бернард Меретіні. Хмари плили скуювджені, пронизані стрілами — проміннями. Над Юром у добу Хмельниччини, небо було синьо-оксамитне, лагідне як подільське літо. Темне було небо сучасного Юра і зловісно басували на тлі хмар вершники. Силуети в'язниць, небо в маревах пожеж, чорно-червона навала хмар, все це було на четвертій картині. А на окремих, додаткових ескізах були постаті людей — воїнів, робітників, митців, революціонерів, в'язнів.

Оглядали мовчки, повагом, несміло. Мирославі здалось, що ця мовчанка таїла приголомшення, оставлення. Такий стиль, така фактура були тут нові й лячні смілістю. Навіть їй, що вже оглядала останні Орестові роботи, вони ввижалися по новому, виявляли ще невідкриті глибини й прірви, пристрасті й поривання, захоплення й тугу, буреломи й вири митцевого видіння.

— Ви експресіоніст, маestro, — нарешті заговорив професор Руслан. — Це ясно. Всі ваші постаті в небувалій динаміці, перебільшено потворні, ірраціональні, суб'єктивно-ідеалістичні, нічого спільногого з реальністю. Гнітюча символіка приреченості, все на тлі протиборства, стихій. Різкі кольори, перевага чорного й кармазинового. Бачу де-неде Кокошку, Сутіна, Руо... Але ви даєте свій зовсім своє-рідний, тільки ваш вислів. Ви, маestro, проказуєте нове слово в українському мальстріві...

Їх оточили й заговорили. Всі були вражені, всі підкresлювали виняткову, наскрізь сучасну революційність нового стилю й зовсім неочікувані концепції української тематики.

— Експресіонізм? — А що це таке цей експресіонізм і чому це має бути нове слово? — тихо заговорив Струхманчук, — експресіонізм, — це тільки авторове, суб'єктивне сприймання динаміки нашої доби, це воля до дій, до боротьби, нестримний вибух стихійної молодої сили, одночасно

це натиск ідей, що протистоять митцеві. Нічого нового нема. Викресати з цього своє власне, ось і завдання. А хіба Сіньореллі, Тіціан, Мікельанджело, Рубенс, Ель-Греко, Дюрер та навіть античні майстри не спотворювали постатей? Не показували людину в брані жаги й волі до діяння, до руху? Вони знали анатомію досконало, це правда, краще ніж ми. Але ж бо вони також вимріювали людину не як гармонійну красу спокійного, утвердженого бога, а як титана-революціонера... А Ляокон, а Ніке Самотракійська і так аж до Делякруа і Жеріко, а потім Гогена, до Ван Гога, що ж, хіба це не іrrаціональне, не суб'єктивне?

Його слухали пильно. Забуто навіть про вино в чарках. Усі вдивлялись у картини.

— Нового слова ніякого я не збираюсь і не вмію прокалувати — продовжував Орест, — я тільки вибираю з наших скарбів, з душі народу те, що тільки неповторно наше і для наших днів, нашої доби — основне: рух, дія, глибинні емоції. Погляньте на наших відомих митців: яка убогість, не зважаючи на нераз досконале оволодіння майстерністю. Але ці зализані краєвиди, ці квітники, ці деревця, навіть постаті людей, сільські сцени або баталії, автопортрети, — це все було, ідилічне, спокійненьке, гарненьке, це все тільки для людей далеких від справжнього мистецтва, для міщан-філістрів, які тільки хочуть прикрашувати свої житла... Або тому, що в салонах модно говорити про такого чи іншого митця... Але навіть справжні митці, з натхненням: ось хоча б, Краківська школа — Мальчевський, Виспянський, Яроцький, а там ось наша, Київська — Пимоненко, Трутовський, Красицький... все це епігонство, все це переспівування того, що вже було. Ні рухи, ні динаміки, ні клекотіння пристрастей... Доки не буде в нас справжнього революційного, монументального, а не епігонства нас не знатимуть в Європі й ніде...

— То ви думаете мистецтвом виборювати волю? Озвався біля вікна Булак.

— Нині — наше мистецтво: зброя. А коли вже мистецтво, то таке, що кликало б до зброї, — докинув Карпишин.

Орест посміхнувся. Він вже знову отаких запальних юнаків.

— Ні, свободи митці не виборюють, бо вони здебільшого до неї байдужі. Вони прагнуть її тільки для себе,

Нехай, — це їх справа. Вільне від канонів класики, бунтарське формою — це і є воля. Народ тоді духом вольний, коли у нього діє саме таке мистецтво, і то справді неповторне і могутнє. Без такого визволеного від міщанського ідеалу так званої «краси», без буреломно-нового, тільки нашого мистецтва, літератури, поезії, в світі ще нас довго не відкриють.

Втім зненашка озвався пан Дичко, що досі слухав, сівши в куточку, немов куяючи.

— Мистецтво, — стрепенувся він і барилчасте обличчя його аж збагряніло, — це свята річ — мистецтво. Справді ж? Але чи для всіх мої панове? Говорите, чому нема у нас великих майстрів, чому краці з них відцуралися народу свого й імені свого. Та тому, мої панство, бо ми бідні мов тая церковна миша. Митець, якщо дозволите мені сказати, може жити й творити тільки серед багатіїв, правду кажу, бігме. А що ми йому, друзі ви мої рідні? Ми селянська нація, що в більшості ледви животіє на своїх півланках...

— Це вже ви кривдите тих, що на півланках, пане Дичко, — озвалася Ірина, — убогість це одне, а мистецтво зовсім інше. Можна бути убогим, а творити великі речі. Ось найдіть краще мистецтво ніж наші писанки, наші вишивки... А різьба у дереві на Гуцульщині? Чи їх творять багатії і для багатіїв? Це наша душа, наш народ, що навіть у злиднях живе красою...

— Кривджу, не кривджу, панюсю, — захекав Дичко; але, на хлопський розум вам от скажу, писанки і топірці, що ж, нема слів — гарні, але це великої слави не приносить. Що наші вуйки люблять все, що красне — рація, їй же Богу, що так. Але писанками й топірцями ви собі доріжки до тих, що вирішають важні справи там десь у Версалі чи в Лондоні, не проторуєте. Мистецтво, таке от як наш майстер говорить, бідноти та злиднів не терпить. Багатіїв — от кого нам треба...

Хоч усі слухали з помітним посміхом (бо що знат пан Дичко у мистецтві)! професор Руслан аж стрибнув з канапи, де він всадовився біля панянок.

— Прекрасно, пане Дичко. Ви сказали, хоч і, несвідомо може, саму правду. Мистецтво, хоча б у Італії, стало всесвітньо великим, під час Ренесансу, коли прийшла доба накопичуваних багатств, коли настав винятковий економічний добробут. Насамперед — матерія, а тоді сві-

домість. Гляньте на Львів наш: доки наші патріції відчували свою ідентичність національну і багатіло, воно могло платити митцям і будівничим — дарма що чужинцям, але ж вони ставали з часом патріотами Львова, місто збагачувалось незрівнянними пам'ятниками архітектури — ось така Волоська церква, такий Юр... — та це ж свідчення нашої самобутності, культури взагалі... Польське мистецтво — хочби такі Семірадські, Матейки, Стики здобули всесвітній розголос і були майстрами першої величини, бо їх виплекала, вивела в люди і дала змогу творити польська магнатерія — всілякі Дзедушицькі, Ревери-Потоцькі, Скарбки, Сапєги...

— А наші магнати, наші бояри зрадили нас, свій народ, свою вітчизну ще чотириста років тому, — озвався Карпишин — у цьому я згоден з професором, це ясно: мистецтво, велике мистецтво там, де є багатство. Злідарі не творять культури, хіба тільки жебрацькі пісні під церквами...

— Добре сказалисьте, пане добродію, — знов загомонів пан Дичко, осмілений тим, що його слухали, я — патріот України, так вам скажу. Я сам вибиваюсь в люди самотужки. Треба нам багатіїв, мільйонерів, присяйбі...

— Ось тоді буде і Україна... і правда і воля, — зарепетув ущіпливо Булак; — золоті слова, добродію Дичко. Великого, найбільшого мецената з вас матимемо, журитись нема чого... А от в Ірландії злидні такі як і у нас, багатіїв-меценатів нема, але свободу собі таки вибирають... Ірландські фенії без великого мистецтва, тільки гранатою й револьвером скидають британське ярмо...

Дискусія жваво йшла далі. Дехто далі ще оглядав Орестів цикл, інші слухали професора, що мабуть не чекав такої реакції від авдиторії, пан Дичко блаженно посміхався, помітно вдоволений увагою до нього. Можливо, всі хотіли б бесідувати всю ніч, а проте таки треба було розходитись.

— Дозвольте мені — промовив Орест, що вислуховував кожного промовця, — правда не вимагає однодумності; вона свідчить сама про себе. Згоден я, що мистецтво жадає для себе добробуту і багатства як передумови, які їм дає держава, суспільство, наприклад — меценати, згоден і з тим, що велич мистецтва не лиш єднає націю, але й становить про її самоствердження. Але чи не найголов-

ніше — це свободний дух митця, який творить навіть у зліднях і на пустелі. Адже Шевченко наш, на засланні, не тільки не мав жодних меценатів, але йому царі забороняли писати й малювати. Проте він творив і переміг своїх нікчемних сторожів — тюремників нічим іншим, як тільки своїм нездоланим духом. Серед митців були слуги багатіїв, як Тішян чи Рубенс, але були й злідарі — як Рембрандт чи Ван Дейк. І всетаки вони перемогли. Чи не заповіт це нам, заповіт Тарасів у добі, коли ми в неволі? Будьмо великі духом, будемо такими й у житті, у праці, в боротьбі, в мистецтві, в поезії, в науці... Не оглядаймось за багатством. Це ще не все... Шевченкового духа нам потрібно... А злідні, неволя, руїна — все це минуше...

Гості розходилися. Пізня година ще не вибила на недалекому костелі Магдалини, кам'яниця була сповнена ще гомоном і гості сходили, гуторячи, жартували чи когось із них не затримають на спустошливих вулицях.

Орест думав про них: одні як Дичко, чи професор, належали ще до покоління попередньої доби, ще із задавненими навиками, ще не оговтані від переломного досвіду навіжених і сумних років війни. Інші були молодші й вони, не зважаючи на вік, вже були схильовані. І непевністю завтрашнього дня і його романтикою і тривожністю міста і краю в облозі, в судорогах шаленого двобою, в котрому комусь треба було впасти і сконати навіки рабом або перемогти, хоч би й вмираючи. Це зовсім так як і вважалося Орестові в його видінні розпочатої картини.

Він обірвав цю сув'язь химерних дум і озирнувся. На канапі сиділа Мирослава. Він навіть забув про неї, не зауважив, що вона не вийшла з усіми. Вона сиділа, як зачаклована.

— Щось ви надто мовчазні сьогодні, — підійшов він до неї й сів поряд, — так якби й сумовита.

— Ні, посміхнулась вона, — мов вирвалось із займленого дрімання, — я слухала вас усіх і ви добре сказали своє. Тільки це ще так далеко до дійсності. А я ото журюся: невже я жіночу одвічну тугу свою лелію? Навколо чорт орій ненависті, така глупа ніч, блискають лиши зорениці, мені от треба йти, бо справа не жде, а я сиджу...

— Як зачаклована, кажете? Ким?

Ні! — сумно посміхнулась вона — я швидше приречена! Знаєте ким, чим? Справою. Тією справою, що як хи-

жий орел, отої Прометеїв кат, шматує мене. Але я ж не розкуюсь, я ж не прометеєва дочка. Я звичайна жінка. З того чорторию, де тільки один вихід — загибель, забуття...

— Хто знає, — тихо промовив Орест, — може й я приречений тією самою справою, що й ви, Мирославо? Не треба, ні, — ви не для тієї справи.

— Так чого ж сумувати?

— А того, що рантом прокинулось у мені бунтарство; щоб бути на мить собою, щоб не було ні почі ні похмурого дня, ні справи, а тільки одна мрія про визволення.... і тоді тільки — вирій...

Орест обійняв її. Вона не відсахнулась. Вияснила зневіч'я, так якби давно чекала тієї хвилини, коли й Орестові видалась вона з її тихим усміхом на розхилених устах, осьтакою звичайною лівчиною, що йде зеленою полониною або подільським золотим ланом, і нема нікого й нічого навколо, ні справи, ні сталевого гарту, ні наснаги керівного бою, ні ненависті до ворога іата. Тільки крила чудесного птаха, що прилинув з далекого вирію.

XV

Захеканий, по сходах нагору, біг хлопчик, синок столлярів, Туркевичів. Його, як і інших у кам'янці вже Струхманчук зінав, та й уся дітвора зінала його.

— Там панісько один, — гукнув йому хлопчик, — перестрів мене біля брами і казав, щоб ви прийшли на Сапеги біля Глибокої, до кнайпи. Ще й три марки мені дав...

— Який панісько, хлопче?

— А звідки мені знати?

Хлопчина побіг, а Струхманчук завернув на вулицю Сапеги; цю кнайпу він зінав, «Під срібним орлом» вона, хоч і непоказана, але туди здавен ходили й професори з близької Академічної гімназії із Політехніки й студенти й приїжі; дідичі і дигнітарії, там було добре пильзенське пиво, коняки різних марок і столітні вина, а над усе канапки, які тільки у Львові вміли робити. «В чорних окулярах панісько...» ще гукнув, стрибаючи по сходах, малій Туркевич.

В кнайпі під «Срібним орлом» було статочно: хтонебудь туди не заходив; по стінах висіли картини Коссака з атакуючими уланами, оленячі роги й дипломи ще з цісарсько-

королівської доби. Струхманчук, не дивлячись на дим від цигар і глітність, серед якої снували уважливі кельнери в снігово-білих кителях, зразу ж зауважив паніська в чорних окулярах. Він не розлягався, був у мисливській куртці з високим бобровим коміром; сам кремезний, з чорними вусами і борідкою. Це був Горинич, волиняк.

— Чи не надто ризиковано? — підійшов до нього Орест; адже стежні листи...

— Нічого. Тут вибрана публіка, шпики не заходять, не сміють навіть. Автім чи не вигладаю я на оглядного управителя маєтків князя Чарторийського?

Він справді на такого й виглядав. «Талант до інкарнації», подумав Струхманчук, сідаючи за столик, у кутку.

— Розмова тільки на пів години, сказав волиняк стиха, — земля підомною в Галичині горить, сьогодні фірманкою відвезуть мене до Бродів, а там пробиратимусь на Полісся... Тут, з вашими, все полагоджено, обговорено. Але я потрібний там, у себе вдома...

Струхманчук вдивлявся в його обличчя, виличасте, коване, але не позбавлене своєрідної вроди. Він тепер таки справді скидався на панка; його ніхто не взяв би за забитого поліського дядька.

— Ви знаєте, що у вас я — Горинич, але насправді, я — Зорянчук, Олексій, так мене у нас знають по всіх селах знають...

Він безжурно засміявся і видався Струхманчуку зовсім молодим, осьтаким шалапутом, шибайголовою, хоч осьде виглядав на далеко старшого, пихатого панка — «кресов'яка», що приїхав до Львова по справах або й на гулі.

З рушницею йому мабуть ходити б, наказувати лісничим, доїзжачим, конюхам. Але так само добре він міг би бути сільським ватажком, опришком, дейнекою, гайдамакою... Ні, просто він син Волині, найдревнішої і найтихішої начебто сторони. Ось така била йому з обличчя давнезна обачність і кебета людини, що віками жила в борах, у багнах, у пущі. Боролись із звірями і людьми.

Зорянчук начебто читав його думки; відкинув чуба.

— З вами ми либонь ровесники, майстре. Тільки шляхи у нас різні. Волині ви не знаєте. Міцний скажу вам, дуб'ястий, кременястий народ. Сидів споконвіку на болотах, в лісах, на скелях, от як моя Дубровиця, де Горинь із Случем сходиться, де вже Полісся борами — лісами піді-

йшло. В дев'ятсотп'ятнадцятому році вигнали нас як біженців від німця. То ж виростав я далеко, аж за Волгою. Нічого не знати, а революція мене осяяла, людину з мене зробила. Поверталися у вісімнадцятому наші села додому, на Волинь рідну, на Підляшшя, на Холмщину ... У двадцятому був я на конях і під Замостям і під Львовом. Міг би лишитись в армії, відійти на Україну, але потягло на лідизну. Приїхав, навколо — безпросвітна біда. Взявся самотужки за книжку, здав матуру, записався до університету в Варшаві... Але хто в кого дух живий, зміг би з тим усім погодитися, що ні, маestro?... Підвівся наш волиняк, поліщук. Сердитий, гнівний як роз'ярений тур. І я з ним...

— Воно у вас трохи інакше, ніж осьде...

— Нічого не інакше, тільки ще гірше, коли хочете знати. Інакше вже те, що у нас територія не так заселена як у вас, село біля села. Ото ж їм, тобто панам-ляшкам не легко тримати наші території в карбах. А Волинь, я ж вам казав, народ з дуба тесаний. Ні пана, ні Ляха — отак і я собі сказав. Чи знаєте, як вирукують Волинь, Полісся і Підляшшя? А Білорусь? У нас по лісах діє що найменше п'янадцять загонів озброєних і готових на все. Є місцевості, де займанець не ступить ногою, де наша влада, ви розумієте? У нас, добродію, не диверсія, як вони кажуть, а таки революційна ситуація. Побачите, що в наступному, двадцятьчетвертому, році, все це спалахне полум'ям, швидше ніж тут у вас... Ми не містечка й села, як тепер у нас буває, а повітові міста будемо займати...

— І на що ви надієтесь? На перемогу цієї лісової Хмельниччини?

Зорянчук спильна дивився на Струхманчука, а той дав йому знак, щоб не запалювався. Хоч вони розмовляли стиха, майже шептом і як хтось надходив, переходили на польську мову, верзли повсякденну нісенітницю, але вважати треба було.

Товариство, що тут снувало, частувалося, гуторило, було сановите, забавлялося вміру, було щоправда зайняте собою, хто-де й своїм дамським товариством і на них не звертало уваги. Тон був тут великопанський, достойний, дискретний. Навіть пили статочно.

— Надіюсь на нездоланну волю народу скинути ярмо займанщини, от на що... Надіюсь на те, що коли наші північно-західні землі, а з ними галицька волость, і Буковина

й Закарпаття, а далі Білорусь і Литва спалахнуть полум'ям, то це буде кінець цій польсько-магнатській потворі, яка сама ледве вилізши з неволі, обертає нас, і всіх таких як ми, у нелюдів...

— І той полум'яний острів, — між двома світами, ці «креси» — вкинув Струхманчук, — палахкотімі, не зважаючи на те, що сили того світу, яким нема найменшого інтересу підтримувати осьтаке полум'я, вживут усіх заходів, щоб його погасити і перетворити цей острів у попелище...

— Не дурімо себе надіями. На Сході триває ще революція. Якщо французькій революції треба було до утвердження нового ладу приблизно десять років, то революції на Сході, на руїнах імперії, минає всього тільки п'ять років. У таких умовах допомога льокальним революціям, хоч і які бажані були б, допомога цілком природна й логічна, бо ж ідеться про рідних братів, спрагнених визволення й об'єднання, неймовірна і неможлива. Все ще формується, ферментує, вирує. Зважуючи загальну політичну ситуацію в Європі, й усюди, коли істотних симптомів поглиблювання революційної ситуації в світі ще не видно, встравати в підприємство з дуже непевними перспективами, було б нерозважністю, не сказати б більше. І не розрахуйте на це...

Зорянчук задумався. Він тільки дивувався, як холодно й непристрастно, говорив про це Струхманчук. Тоді спокхмурів і сам.

— То ви начебто проти всього того, про що я говорив?

— Ви помиляєтесь, земляче Зорянчук. Говоримо академічно, бо як інакше можемо тут говорити? Для мене опір нашого народу натискові ззовні, організований дії, щоб його поневолити, а то й знищити, є достовірною і безсумнівною правдою. Зневолити і знищити можна одиницю, окремих людей, але те саме вчинити з цілим народом не можна. Адже ми перетривали віки. Не йдеться про те, щоб це здійснилося ось зараз, нині. Якщо цей наш галицько-волинський острівець спалахне полум'ям, ми, станемо при ньому і поведемо його, будемо смолоскипом. І нехай цей смолоскип тимчасово й пригасне: але він зробить своє, він покаже грядущим поколінням прямий шлях до того, щоб правда наша стала життям...

Він раптом обірвав сам себе, подумавши, яка дивна ця розмова впівголосом і то саме тут, серед цього зборища людей таких певних себе і своєї вищості, статочних сиба-

ритів, які зазнають зараз, як вибраниці панівної і переможеної нації, повного життя, незатъмареної ніякими сумніваннями, ніякими ваганнями. Може, на свій спосіб, ці люди, гадано творці нової повоєнної епохи, вщерть щасливі, були б вкрай здивовані, коли б могли почути цей зловісний шептіт двох, видно, ділових друзів, у куточку задимленої таверни. Напевно вважали б це маренням причинних.

— А може тільки для цього варто жити, — посміхнувся сумовито Зорянчук і підвісив; — ось щоб таки спалахнув і запалав цей ваш смолоскип...

Струхманчук ще залишався. Не слід було виходити удвох.

— Слухайте, Чорний, — сказав Зорянчук, підіймаючи коміра, — я з вами говорив би цілу ніч. У вас гострий розум — таких мало. Але мене чекають, я вам сказав: підомною й так горить земля. Не добре тут у вас. Львів це ще надто тісне місто. Арештовано Яшура. Шукають Штурмана, мабуть у зв'язку з убивством Хлібича. Будьте обережні, вас треба берегти. І коли й вам буде непереливки, приїжджайте до нас, ми вас ждатимемо. Ви нам будете потрібні. Дайте знати, на Люблін, до Зені Пригоди і мандруйте. В Бересті або в Ковелі вас зустрінуть...

І він, минаючи розбавлених гостей «Срібного орла», пішов геть.

Струхманчук ще сидів біля недопитого кухля пільзенського пива, «Декарт, ах Декарт, — думав він, — який розум, яка провидчість! У «Принципах філософії» написано: «Було б корисно вважати все те неправдою, що викликає будь який сумнів...» А скільки тих сумнівів?...

XVI

В колишньому палаці графа Скарбека відбувалася ретроспективна виставка давнього і сучасного мистецтва. Струхманчук, від нічого робити, увійшов у ці порожні, випаркетовані залі, куди крізь венеціянські вікна влучали проміні і ковзались по ховзьких підлогах, де колись дрібotalи панянки і дами в кринолінах та дзвеніли острогами ціарсько-королівські офіцери у снігово-білих мундирах. Нині було тут тихо і мовчазно.

Струхманчук переходив з одної залі в другу. Маляра Йова Кондзелевича, його «Вознесіння», оглядав якийсь

юнак, що спильна поглянув на Ореста, неначе пригадував його собі. Він був блідий, в окулярах, недбайливо одягнений. Може хотів з ним заговорити, але Орест пішов із залі, де були розташовані твори львівських мальярів 17 і 18 століттів, здебільшого на релігійні мотиви: Івана Барановського, Івана Рутковича, Яцька Калиновича і багатьох невідомих, безіменних. Колись вони жили у Львові і на Волині, творили, прикрашували церкви і покої палаців, а слід по них загинув, деякі навіть імені свого не залишили. Авсеж була у них своєрідність, не дивлячись іноді на учнівський спосіб малювання, іноді на їхнє найвне богомазство, проте й вони праґнули, намагалися вирватися з рутини, накидуваної їм, вчитися у майстрів, змагатися за вищий щабель ремісницької техніки, за власне видіння світу й людей, сперечатись з меценатами-магнатами, праґнули вирватися у життя, в Його вир, в Його жагу, в Його весняну привітливість, у справжнє, велике мистецтво. «Ні, це не для мене, — прошепотів Струхманчук, — це тільки швінтарна мертвеччина». Він пішов у другу кімнату. Там було так само затишно і пустельно, але звідки взялось тут стільки сонця, стільки неба, стільки жіночої краси? Це була умбрійська школа, флюорентійська школа з прекрасною Марією Річчі аж з 1505 року (пізній ренесанс — подумав Орест), Якопом Пальмою Веккіо; а яка ця чудесна жінка — Софоніса Ангішола з її портретом львівської патриціянки, а цей Якопо Цуккі, адже навіть Караваджо тут був...

Що одна заля — це вже барокко — суворе, майже воязьке, по еспанськи пишне, або й голландське життєлюбне, весняне, звичайне, людське і людяне, ось такий Генрік ван Гонтгорст «Жінка з гітарою...», або сентиментальні німці — Антін Рафаель Менге, Пауль Трогер, Антон Франц Маульперч (чудова його свята Текля!), або Грассі... Дивіться, думав Орест, де вони все це набрали? Скільки золота відсипали ці опецькуваті магнати, до останнього поту й крові визискуючи безталанного руського хлопа, щоб платити за ці безцінні скарби?...

— А як вам подобається отся Ангеліка Кауфман — «Генрік Любомирський в постаті Купідона»? Отже й жінки можуть бути митцями...

Струхманчук озорнувся.

— Техніка, звичайно, непогана — відповів він; — це вже дуже пізній ренесанс: ніякого людського почуття в обличчі,

холод, замкненість, повна байдужість, поглиблена манірність, того тоді домагалися серцем боліочі за «добрі обычай» грошовиті меценати, ну й отці єзуїти без сумніву...

Він тільки тепер побачив, що біля нього стойть точний оригінал львівської патриціянки: зачіска, що кутом входить у високе чоло, видовжене обличчя, чорні очі і налиті уста. Одягти цю кралю у важкий брокат та в мережива, дати їй перли на шию та ще осьтаку соболину кирею на руку... Він сам засміявся від своєї вигадки.

— Ви не зійшли з цього портрету, юна пані?

— Ні, — посміхнулась з'ява, — я з ХХ сторіччя, а не з XVI...

— Знаєте, що ця Софонісба Ангішола, яка змалювала так чудесно цю львів'янку, в свій час була дуже модною; вона — придворна художниця еспанського короля Філіпа II, її запрошуvalо залюбки до малювання портретів всіх тодішніх визначних осіб — своїх сучасників і сучасниць; вона завітала і до Львова...

— Ви, як бачу, знаєте історію — придивляєтесь до патриціянки Орест.

— Я займався історією мистецтва, а ви мабуть самі — художник; це зразу пізнали: придивляєтесь надто пильно; нотуєте, відходите, знов підходите...

— А що ж, це цікава виставка, деякі експонати дуже рідкі, позаздрили б у Парижі і в Мюнхені... У Люврі і в Пінакотеці...

Вони йшли по залах, вже знехотя поглядаючи на розіщені картини, інколи спиняючись і Орестові стало аж дивно: Йому не хотілось відходити від цієї з'яви, так, якби їх зустріч була не випадкова, так начебто він знов давно і її тихий сміх і величава спокійність не сьогодні, але вже давно-давно були йому милі як сонячні смуги, що тяглися з вікон на скрипучий паркет.

— Ви нахмурені, чому? — спитала з'ява, — щось вас гнітить у цих покоях?...

— Ви зрозумійте мене, — спинився він і подивився їй у вічі, — я українець, а душа моя обурена: ідіть у залі XIV, XV, XVI сторіччів — там більшість митців невідомого імені, але стиль їх своєрідний, один, бо ті, у кого збереглися імена, були українцями. Їх родовід сягає в глиб віків. Вони візантійці. У них одна техніка, один ритм барв і ліній, одне бачення світу. Чому ж поляки присво-

юють собі цих невідомих майстрів? Чому це має бути польське мистецтво? Це ж грабунок. Польща грабує не лише наш Львів, нашу землю прадідівську, вона грабує і хоче поневолити й співучу душу наших майстрів, які, може за свого життя стояли як скеля за свою віру, за вітчизну і за своє ім'я... А може це вас гніває, як польку, то пробачте?...

— Я в усьому згідна з вами. Але я, в своїй роботі, яка пишеться, поверну цих невідомих майстрів Україні, всіх, хто був загарбаний, нахабно присвоєний... Не дивуйтесь, бож і я українка, тільки я не всім про це говорю... Час на це прийде... Але от вам сказала...

Орест посміхнувся. «Що це вона? Либонь український Валленрод у ворожому таборі? Яка зустріч, яка дива, нежданна зустріч».

А вона розповіла йому, що її ім'я — Рената, що її мати українка, була наймичкою у графа Тарновського на Поділлі, батько — невідомий, але її удочерив і виховав (бо мати рано померла) приятель Тарновського, нині один з керівних політиків Речі Посполитої, людина чудова, але до маніакта пройнятий шовінізмом і польською місією на Сході Європи...

— Пекло пройти легше ніж мені жити, тихо проказала вона, (а чому ж таке довір'я до мене, подумав Орест, вона часом не причинна?) Буває легко тому, у кого дві душі, але у мене — одна. Я польську, шляхетську пижу ненавиджу мабуть більше, ніж ви. Коли я бачила на Поділлі як палають фільварки і маєтки, душа моя радісно палала. Але чи прийме мене Україна?

— Прийме, — стиснув її руку Орест, — душа ваша страдницька, але ясна як світанок. Ваш час прийде...

I, справді, коли вони вийшли з цього розлогого, але тихого як цвінттар будинку, цих заль, де із стін байдуже дивилися на них портрети холодних красунь і статочних чоловіків — голляндських негощянтів, еспанських грандів, німецьких поетів-сновидів, Орестові здалось, що біля нього йде одержима. Він дивувався, чому вона — в нестримному потоці своєї розповіді; так довірилась йому — відразу, без вагання — «Скільки полум'я, скільки таємниць у ній,— думав він, — і це все перед нею... Може вона як Маргаріта Наваррська писатиме вірші, може як біблійна Яіль уб'є ворожого вождя Сісару; може з розмаяним пррапором вестиме дивізії до перемоги...»

Патріціянка на портреті озброювалась назовні холодне-

чую і презирством, але під брокатом хвилювалась її висока грудь і ненаситність ще незбагненого і далекого, била їй з промінистич криниць очей.

— Я була ще недавно полькою, такою як і всі, — говорила вона, коли вони йшли до університетської бібліотеки, — такою посередньою як багато. Ніщо не пробуджувалось у мені, все дрімало. Але оце, може рік тому, мій прибраний батько був призначений до Києва в справі якихсь додаткових дипломатичних переговорів. Я поїхала з ним для розваги і тоді наступило пробудження. Ви не повірите, — я побачила країну, ще недавно звихрену війною, навалою, пожежею, анархією, руїною, голодом. Я ходила між людьми, слухала іх співучої мови, а увечері сама йшла на Володимирську гірку і дивилася на Дніпро. І тоді мені привидівся той пробуджений народ України, що станув на взгір'ях тисячолітнього міста і розпростав рамена. А Дніпро могутній, здіймаючи хвилі — на весні це було, — кликав мене — свою дочку, заблукану на перепуттях... Я не знаю, як я тоді дійшла додому, але з того часу я стала іншою...

— Це було прозріння, — задумано сказав Орест, — не всім воно дається. Інші до таких змін приходять через роздуми, логічними висновками. Мабуть це був голос тієї сили, що у деяких людей переважно дрімає, приспана, а деяких осюює як блискавиця зненацька...

...Вони йшли через Єзуїтський сад, де сонце сочилось крізь дрімливу листву, де гомоніла дітвора і повагом проходжувались львів'яни.

...«У ній вільомське» — посміхнувся Орест, дивлячись їй услід. В університетській брамі вона обернулась. Вона знала, що це не остання їх зустріч.

Він сидів на лавці задивлений у метеликів, що сокотали над килимом квіття.

«Патриціянка, — знов посміхнулась, — Софонісба Ангішола, де ти дівчино, мистецтвом одержима, з таким химерним ім'ям... Які ж бо незвідані перехрестя шляхів людських...» — він подався, що швидше до своєї майстерні, щоб позбутися ще химерніших дум.

XVII

Львів, квітень 1923

Яшур лежав у низькій і вузькій камері на закривавленому матрасі. Крізь загратоване вікно ледве-ледь протискається скравок хмурого неба, іноді промінь. Але Яшур перестав давно лічити дні і ночі. Він не міг ні хропотіти, ні говорити. Навколо нього була одна суцільна багряно-чорна темінь. Він був битий, штовханий прикладами рушниць, чобітьми. Його били ланцюгами, сталевими пружинами, табуретами. Він був викінчений; у тривалій агонії. Він не жив і не вмирав. У нього зломано місток у грудях. Йому мабуть відбито нирки.

— ...Бендзеш мувіл, пся креф? — Пам'ятався тільки викрик Кайдана, який разом з Олінькевичем і Лукомським проводили допит. Цей перехід від іронічної, гаданої ввічливості, коли ще до нього говорено «ви» і «пан», був сигналом: зграя поліцай і шпиків вдерлася в камеру і розпочала шаління. Кров, виломлювання костей, удари, поштовхи. Притомність приходить і відходить, залишається тільки криваво-синя імла.

...Дивна річ — в хвилини притомності не існувало ні цих порепаних мурів, ані слабого відсвіту з віконця, ані глухого болю, а тільки дитинство — кущі блузка за плотами, що оточували тихі невеликі дімки в рідному Бучачі, невеличка річечка і камінці на побережжі і на порозі хати під солом'яною стріхорою — матінка, що виглядала батька з роботи на залізниці і кудкудахкання курей на сонячному подвір'ячку і пісенька, що лунала за плотом:

...Ой ти, мамо моя,
А я доня твоя,
Не дай мене за невістку
До чужого села...

А це співала, вишивуючи, сусідня дівчина Настуня, значно старша від нього, а він ще тоді був хлопчик, що бігав босий по пасовиську, заганяючи гуси...

...А потім пригадувалася гімназія, гранатовий мундирік із срібними пасками (...кляса друга, третя, четверта),

а потім війна, де все заслоняла сива зимова хуга і виблиск багнетів на крісах і все інше, що було холодне, сире, огидне. Тільки мріяння про те, якби тільки займатись хемією, фізикою — яке ж це інше від тих, до чорта, нудних днів, цих розвезених шляхів у глибоку осінь, цього чалапання по багнюці, так начебто завжди була осінь, ніколи світлого проміння...

А потім післявоєнний Львів і знову одна мрія: вчитися і вчитися. В плохенькій ще військовій шинельці, тільки що з табору полонених, оббивання чиїхось порогів — нічого з того. Український університет, катакомби, невеличкого росту професор Гірняк — формули формули... І нарешті організація. Самозрозуміло — іншого виходу нема, тільки боротьба. Нам нема на землі місця. Навіть знання при іспитах не поможуть. «У караїмів чорне піднебіння» — реготала польська чернь. Тільки боротьба, тільки відомста, тільки визволення...

...Ані слова не вибили з нього ті, що називали його гайдамацькою сволотою, хлопським погноєм... Не дадуть ради. Ящур вміє мовчати. Коли коміsar Олінькевич замахнувся на нього шаблею, він сказав: не лякайте, пане коміsarе. Сховайте вашу шаблю, («бендзеш мувіл, скурви сину...»). Я був на війні, бачив гірші речі, ніж ваши шабельки...»

...Приводили до нього Дика. Ця сволота без сумніву все видає. Не можна зrozуміти, як може, як міг цей негідник так усе виспівувати. Ні, його не тортурують. Він продався. Він прийшов з коміsарами, вгодований, обголений, свіжий, навіть веселий, та ще Й говорив: «Не відпекуйтесь, Ящур, вони Й так усе знають...» Провокатор і підляк, хотів би, щоб йому відплатили як слід. Хотілось зім'яти його, кулаком вдарити по вилицях, щоб тут і сконав, зрадник. Але він не міг. Він слабий, він обернений у мішок з кістями і кривавим м'ясивом.

...Я спокійно лежу зі замкненими очима. Я не можу ворухнутись. Правдоподібно настав мені кінець. Але я посміхаюсь. Я нікого не зрадив, я нікого не виказав. Я мовчав, я витримав найгірші знущання і муки. Що ж, і Павлюк і Наливайко терпіли і Гонта Й Залізняк. Я думаю про Україну. Може вона по мені заплаче. Смерть зрадникам!...

...Біля дверей гуркіт. Це знов ідуть кати. Це знов починаються мої муки. Але я переміг. А я співаю увісні:

...На заручини йдемо
Мед-горілку несемо
Будем пити мед-горілку
За хорошу, за дівку...

XVIII

Комісар Кайдан розсівся у фотелі, розкурюючи цигару і розшібнувши коміра, бо йому було душно і він при своїй тучності, ледве зносив спеку. Надкомісар Лукомський, недавно присланий з Варшави, ходив по кімнаті; худерлявий, стрункий, хоч дещо згорблений, причепурений, з підстриженими вусиками, він скидався більше на кавалерійського офіцера ніж на поліцейського. В дижурній кімнаті був ще один комісар, що також займався українськими справами, Олінькевич, спухлолицький, жовто-блідий, з тяжким олив'яним поглядом. А проти них, за столом, сидів арештований Дик, пущулувата людинка, рожевощокий, і, на перший погляд, надто самозадоволений і навіть самопевний.

— Ви не думайте, пане дз'єйку, що ви можете нам крутити гітару в нескінченість, — проказав хріпаво Кайдан, — досить з тата грati вар'ята, ми також не в тім'я биті, пане Дик...

— Я вам усе сказав, що знов...

— На відчіпного, — заскрипів Олінькевич, — далеко не все, ми також дещо знаємо, пане добрий...

— Я сумніваюся, чи ви панове, можете так багато знати, — засміявся Дик, — організація і конспірація у тих панів досконала. Все побудовано у них на системі трійок та п'ятірок, які, кожна зокрема, одержує від уповноваженого своє завдання. Ніхто інший не має до цього відношення.

— І ви знов скажете, — перебив його Лукомський, — що про планування вбивства Хлібича ви таки нічого не знали?

Дик завовтузився у кріслі, витягнув цигарку, але не було сірників. Олінькевич знехотя кинув йому сірники через стіл.

— Не знов нічогісінько, даю слово чести, — затягнувся він димком, — коли б я знов, я по-перше — не допустив би до поїздки до Кам'янки, по-друге — не відпускав би

Хлібича від себе і супроводив би його до самого дому.

— Але ви знали, що підготовка до замаху ведеться?

— Знав і не знев, повторюю вам, пане комісаре, мені натякав на таку можливість Ящур і казав, що вже навіть є добровольці для виконання, один з Левандівки — Тонько, другий — з Перемишля — Остап. Але він ніколи не казав, коли це буде, де, і взагалі, більше про це не говорилося. Так, я ще пригадую, що він хотів від мене розпису поїздок Хлібича на провінцію, де і коли будуть віча. Але я не давав йому, бо й сам не знев...

— То якого ж дідька ви пристали до Хлібичної організації, либо та, що ваша бойка про це не знала, чи як? А чи не були ви, паночку, спеціально ними відряджені, щоб повідомляти про всі рухи і діяльність цієї Хлібичної компанії?

Дик подивився на стелю, а потім невинно глянув своїми блідо-зеленими вибалушеними очима на Лукомського.

— Я вже казав вам, здається, — зітхнув він, — що я потребував грошей; Хлібич отримував платню й для мене. По друге, я приступив до нього з ідейних міркувань; я вірив і вірю в майбутнє польсько-української згоди. В її доцільність і в її перспективи. Ви побачите, що через рік-два вся наша політична верхівка стане на цю платформу. Я український патріот, але я також лояльний громадянин Речі Посполитої...

Комісари зареготали, крім Лукомського.

...ви мене заарештували, — продовжував Дик — без будь-якої підстави і пам'ятаєте, я вам зразу ж вказав на головного організатора збивства Ящура, на двох хлопців, про яких мені говорив Ящур і на ряд інших людей, які так чи інакше причетні до справи...

— Але про жодного члена «штабу» ви нам нічого не сказали, — сказав Лукомський, — хоч мусіли знати їх всіх... Ті, що ви їх подали — дрібнота, низовики.

— Знов же таки несправедливе обвинувачення, панове, — аж сплеснув долонями Дик, — як я можу їх знати, коли вони всі законспіровані? Я бачив тільки одного з них — Ганджу та ще й Штурмана, але нікого іншого я не знаю.

— А де можуть бути ці Штурман і Ганджа?

— Хотів би і я знати, пане комісаре, може вони у Львові, може на провінції... Адже вони в підпіллі. Дайте

мені можливість, може й знайду їх... З видження я їх знаю.

— Пару днів вам ще доведеться посидіти, — промовив Лукомський, — може на самоті надхнення прилине до вас більшою мірою ніж досі і ви нам розповісте ще дешо цікавого... А потім вам доведеться з відповідною легендою вигульнити на люди і зголоситися до ваших начальників по дальшій інструкції... Це дасть вам змогу увійти в більше довір'я...

Дик зітхнув.

— Якщо б не було Ящура, з яким ви мене конfrontували, то все це було б можливе... Навіщо мене зводили з ним?

— Щодо Ящура будьте спокійні, — загоготів Кайдан, — після такої молотильні, яку ми йому справили, він навряд чи очухається за добре два, а то й три місяці... А може й витягне ноги.

— А решту ми ще обдумаємо, — вкинув Лукомський, — нас цікавлять керівники як Штурман, Ганджа, Сич або Шахтар. Ви не чули про таких? Вони десь існують і можливо зовсім легально... Треба походити попід церквами, по зібраннях, у театри, на концерти, на футбольні ігрища і вони напевно знайдуться...

Він кивнув Олінькевичеві, а цей покликав вахмістра, щоб відвів Дика у камеру.

Всі три дивилися йому вслід, як він вклонившись, статочно подався геть, забравши з собою сірники із стола.

— Проноза, — сказав Олінькевич, — я йому не вірю ні на гроші...

— Вирішено випустити Дика на волю. На два-три тижні, для проби... — додав Лукомський, — такого краще тримати під ключем. Я, панове, ніколи не любив ентузіастів доношицтва чи, між нами кажучи, запродавства. Цей жук гадає, що він перехитрив нас.

— У весь час, коли він буде там на бруку, треба над ним встановити щільне стеження, — озвався Кайдан, — ні на крок не відпускати ланця. І що другий день, щоб мельдувався у нас...

Кайдан наказав діжурному принести з ресторану вечерю для всіх і пляшку слив'янки. Перед ними була ще ціла ніч виснажливої роботи.

XIX

Був приємний квітневий вечір. У Стрийському парку і на Валах, на Кайзервальді, вже давно розбухли бруньки і дерева вкривалися листвою. Після суврої зими надходила нарешті промінна весна.

Ганджа, вже в сутінковому присмерку, йшов по Пісковій і, підійшовши до чепурної, ще не зовсім викінченої кам'яниці (Піскова — колишній пустир, тільки що почали забудовувати), постукав у вікно, у партері, де світилось. Три рази — коротко, два рази — довше. Незабаром з кам'яниці вийшов Шахтар, озираючи пустельну вулицю, що бралась до Високого Замку підгору. Вдвох вони й пішли. В присмерку вирисувалось лагідне, задумане обличчя Шахтаря. В очах у нього був смуток. Може він сумував за жінкою й дитиною, що живуть десь у горах, на селі, куди час од часу Шахтар навідувався. «В суті речі він меланхолік, — подумав Ганджа, — завжди був таким». А проте — людина надто обачна. «Найкраща конспірація». І, справді, він ніколи ще не був на підозрінні і ніколи спеціально не крився. Працював як завідуючий відділом у якісь експортній фірмі, як цінний економіст; завжди чепурно одягнений, спокійний і витриманий; життя, як думали, у нього достаточне, майже завжди він у дома, серед книжок, іноді в кав'яні, іноді заходить поговорити в «Бесіду»; а веде найнебезпечнішу роботу, незримо керує широко розгалуженим підпіллям.

Ще далеко майоріло узвищя Високого Замку. З-за дерев до них підійшов Дума. Утрьох вони мовчки йшли алеєю.

— На Львівщині йдуть масові обшуки, арешти, головно студентів, сільських активістів, репатріантів, що недавно з України, з Чехословаччини. У Станиславові, в Бережанщині, на Підгір'ї ще гірше. Стріляють на місці. Просто оскаженіли, — сказав Дума.

— Мабуть незабаром уведуть винятковий стан, — промовив замислено Шахтар, — довідуюсь, що й гарнізон на Цитаделі й в Клепарові значно збільшено, не тільки на провінції. А що з вами, панове?

— Я не ночую вже від неділі на старому місці, — промовив Ганджа, — живу у стрижка, на Підзамчі. Він залізничник, а жінка полька. Небезпеки нема, але я всеодно

виїду на якийсь час у Глинняни, перечекати. Хочемо купити вантажне авто і займатися транспортом. Це корисна й дохідна справа...

— Я й вам те саме раджу, Думо, — промовив Шахтар, — як у вас?

Дума виглядав не від світу цього. Як і Ганджа він схуд — якесь полум'я палило його, ізсерединне, докучливе. «Невитриманий, неспокійний якийсь — подумав Шахтар, — нема у них усіх витримки, нема тієї криці характеру...»

— Ви знаєте, — сказав за хвилину Дума, — я свої папери і все, що треба, тримав у однієї жінки на Виспянського вулиці. Це свята людина, нині готова йти у полум'я. А я, бувши у неї, клав папери знаєте куди? За святі образи. Чорт мене спокусив, не було куди. І от у неї обшук, зовсім випадково. Вона живе зі студенткою і до нічого не причетна. І уявіть собі — не знайшли... Просто пощастило...

— Негайно заберіть, Думо, — жорстко озвався Ганджа, раз кватира на обліку, може бути обшук у друге... Ви легковажній, Думо. І жінка попаде в халепу...

— Чорт візьми, — з пересердя сказав Дума, — ми всі живемо на грани. Одним чи однією більше, яка різниця? Як ви не розумієте, що питання стойть або здобути...

— Або вдома не бути... — посміхнувся Шахтар, — все це романтика. Нам не треба романтики. Нам треба брутальної точності осуду і рішення. Ви знаєте, що це не нам, а нації, жити або не жити. Це вона на грани.

Ішли якийсь час мовчки. Здіймався вітрець. Дерева шелевіли листвою. Ганджа обірвав мовчанку.

— То ж то й є, Шахтарю. Зволіканням, медитаціям, дискусіям край, годі. На це нема часу. Діяти і тільки. Діяти і діяти. На терор відповідати терором. Вбито вчора трьох поліціянтів, мало. Треба вбити катюг і то головних — Кайдана, Лукомського, Олінькевича. Тюрми переповнені. Навіть адвокатам не дають побачення. Видно людей б'ють і катують до нестягами. Дискусій нема, є тільки боротьба.

— Хтось видає, — стиха промовив Шахтар, — арештовано зовсім несподівано Ящура; все в справі Хлібича, так говорять навколо. Кати мстять за свого наймита...

— А як ті двоє? Пасіка і Тонько?

— Вже вони потойбіч. Через Осмолоду їх переправили на Закарпаття.

— Залишається Дик, ніхто інший крім нього про Ящура

і всю справу нічого не знав...

— Ні, остання вість: і Дик заарештований, сидить на Яховича, але кажуть, що чомусь привілейований...

— Справа ясна, — озвався Ганджа, — сволота сипле. Якщо Ящура арештовано, то це Дик. Я його відразу не злобив...

— Ну ѿ що з того?

— Вбити гада, де б він не був, — спломенів Ганджа, — залиште це мені. Я здавна підозрівав його...

— Підождіть, Ганджа, — спинився Шахтар, — нічого невідомо, ця справа розслідується. З тюрми поки що відомості непевні. Головне це те, що інших виказувань у справі Хлібича нема. Але обережність не пошкодить. Дик знову нас, але тільки за прізвиськами. Тому я раджу всім бути напоготові. А якщо зрадник справді є (я чекаю ще відомостей від Мирослави — Марусі), то кара його не міне.

— Ви кунктатор, Шахтарю, — сказав злісно Ганджа, — ви не лише в цій справі, але завжди зволікаєте з рішеннями, а тимчасом край вирує. Це зовсім не перебільшення. Край спалахне в одну мить. Він вже і тепер палахотить. А ті мізерні виступи, що проводяться, ці ідіотичні експропріації з яких маєте жменю марок і десятки вбитих і поранених, повішених і розстріляних — це дитяча забавка. Правда, у відплату рвуть телеграфічні дроти, вбивають жандармів, жбурляють гранати в постерунки поліції, вбивають колоністів і богудухавинних листоношів, але це все тільки іграшки... Дайте гасло і край спалахне...

— Повстання, — стиха промовив Шахтар, — ви, Ганджа, — полумінь, ви військовик, не революціонер. А що казав Струхманчук, чули?

— До речі, вкинув Дума, що ви з ним думаєте робити?

— Струхманчук поїде до Америки, — сказав Шахтар, — нам треба грошей. Українські поселенці-патріоти дадуть гроши.

Дума поглянув на нього допитливо і похитав головою.

— Поки сонце зійде, товаришу, роса очі вийсть. Америка, де! Америка далеко; от подобається мені Зорянчук — оце сила. Зорянчук в поліських багнах швидше зробить те, чого ми не доб'ємося осьде. А тимчасом каварняні капітулянти вже ворушаться...

— Буде їй такий кінець, як кожному зрадникові, —

озвався Ганджа.

— Повстання... обернувся до нього Шахтар, — при теперішній політичній ситуації у світі? Товаришу, знаєте, що власть імущі готові кожної хвилини вчинити загальну масакру?

— Щодо цього я згоден, — промовив Дума, — реакція не панькається і всюди бере гору. Революція в Китаю, хоча б, чи знаєте як криваво придушують її в Шанхаю, в Кантоні?... А Мексико? А Ірландія? А що турки вчиняють з греками на Архіpelagu...

— Ви ще рюмсати почнете, Шахтарю, і ви, Думо, — посміхнувся Ганджа, — що мені до Мексико, даю слово. Ви либо гадали, що ця проклятуша війна принесе нам усім мир, благодать, гуманізм, лібералізм... Всі ми гадали, що переживши цю війну з її окопами, масовим мордуванням людей, гниттям живцем у таборах, у вошві, у багні, ми визволимося для неземного раювання. Всі люди — браття! Кінець деспотіям, жандармам... Аякже! Нафтярі, спекулянти, банкери, міністри з амбасадорами раюють, не ми! Нам ще треба було пройти сім пекельних кругів, дантеських кругів, неправда ж? Берестя, Домб'є, Тухоль, тиф, голод, катівні таки свого, ах якого ж волелюбного і гуманного брата-слов'янина. Шляк би його трапив... А коли я повернувся додому, коли побачив те наше глухе село, де блимають ще лучини, оте село з-під лоба, голодне, принишкле, оте село, через яке волоклися армії й фронти, де вихор коливав петлі на шибеницях, то мені не мимрить хотілось як старцям при дорозі, як жеброті біля церков, як нашим балакунам у каварнях...

— Ні кому мимрить не хочеться, — сухо озвався Шахтар, — і мені також; конкретно, що на черзі?...

— На черзі зберегти наш найкращий актив, поки пройде хвиля арештів. Винятковий стан зараз нам не на руку, ще не все готове. Друге — покласті край дилетантству. Припинити ці імпровізації з експропріаціями, які дають нам копійки, а пожирають найкращих. Експропріації будуть, але дещо інакше. Не дітвацькі іграшки, а ставка серйозна, мільйонна...

— Наприклад?

— Наприклад, Центральний банк у Варшаві, державна скарбниця. Це справа складніша, вимагає часу й сумлінного обстеження. Нові методи, нові масштаби. Добираємо лю-

дей, вивчаємо терен. Не скажете, що акція в Гнезні була дилетантською...

Ганджа присів на лавчину серед пустельної полянки й закурював шигарку. Яке люто-монгольське обличчя, подумав Шахтар, з цікавістю дивлячись, як у синьому відсвіті сірника кресались різні риси щелепів, крем'яне пілборіддя. Дума присівся і собі. «Як діди сидимо», подумав і посміхнувся. Йому докучала думка, що його папери все ще у тієї жінки на Виспянського і общук може справді відбутися таки вдруге.

— Мені треба йти, — перегодя підвівся він.

— Піду я, — сказав Ганджа і натягнув на густу чуприну робітничого кашкета. Йому треба було йти на Підзамче, позагороддями, через залізничні шляхи.

— Не забудьте про Дика, — кинув йому вслід Шахтар. Він ще залишався. Після цілоденного побуту в тісній конторі, в середмісті, було доречно побути на весняному повітрі.

«Ось такі як Ганджа, та й Дума будуть до кінця, завжди, це фанатики» — думав Шахтар, дивлячись як у присмерковій синяві щезали їх постаті. Ні, Дума не фанатик. Обрахований, потаемний, мовчазний. Так якби був народжений штабовцем, тактиком, що ретельно важить все можливе і неможливе. Ганджа, той може й фанатик, але проміткий, людина дії, шаленої відваги, як казали ті, що були з ним на війні. Та й Шахтар знов більш ніж хто з оповідей інших, який він у дії. Може колись про це писатимуть письменники. З такого металу виконуються керманичі. За ним підуть.

Шахтар був утомлений. Вдень — праця з цифрами, обліками, безпомилковими прогнозами. На праці тій завжди потрібна зосередженість, вимогливість, оперування реаліями. А увечері й пізно вночі, іноді, до ранку, зовсім інше: роздуми, розважування «за і проти», спалахи і холоднечка, зустрічі з фанатиками, яких треба оговорювати і безликими як сірі вояки, однодумцями, післанцями, кур'єрами, рядовиками революції.

Стежиною, попід деревами пройшла, обійнявшись, пара закоханих. Їх голубине торкотіння, тихий смішок нагадали Шахтареві, що далеко звідси, в цю пору, напевно біля печі, що кидає кармазиновий відсвіт, у ясній кімнаті, з цвіркунами, з килимами і вазонками, сидить його дружини.

на з синком. Така тиха, звичайна жіночка з обличчям слов'янської мадонни, русявоволоса; усміхнений хлопчик також русявий, з волошковими очима. І Шахтареві захотілось бути з ними там, серед гір, що передвіщали ще виці верховини, отулені хмаринами, величаві й незаймані. Бути там от у цьому погідному прикарпатському селі, слухати воркітну потока, дивитись на хвильки, що переплигують каміння і вже не повернатись сюди, в це замінене сире місто. «Ні, — сказав він, — не можна, притьмом встаючи з лавчини і одволодуючи себе, — треба бути до кіння».

xx

Комісар Кайдан помилявся, коли думав, що Ящур, понівечений, знесилений його молотільнею, не має ніякого зв'язку з волею. В хвилини опритомніння, правда, надто короткі, він перш за все думав про переказання кому треба на волі справи Дика. Перестукування через стіни з сусідами було неможливе, хворий, виснажений Ящур не міг послуговуватися через гратег «конем» — передаванням «гріпсів» по шнурку в інші камери униз чи нагору. Але посмітюх Геньо, львівський батяр і злодюжка, що сидів у слідстві в справі окрадення ювелірної крамниці на Марійській площі, користався більшою свободою рухів ніж політичні. Обслуговуючи коридори і келії, вносячи передачі з волі, обіди, які приносили дівчата щодня в великих баньках, він міг прошепотіти, коли Ящур після чергового допиту лежав непрітомний, — привітання йому від інших в'язнів; вони знали від Геня, що Ящур в тюрмі, і чули навіть його стогони. Дехто знав його з волі — поліцейська тюрма на Яховича день у день заповнювалася новими арештованими. Про зраду Дика, Ящур передав у перші дні своєго знайомства з Кайданом, Олінькевичем та іншими катюгами. Він нашкрябав навіть коротко, що й його Дик видає і грипс передано далі: причіплено до dna баньки, яку забирали дівчата на волю, а вони передавали кому слід. Коли Геньо сказав, пошепки нахиляючись над Ящуром, що доручення виконано, Ящур посміхнувся, западаючи знов у темряву знепрітомніння.

Автім в інших камерах у декого і так не було сумніву, що Дік зраджує. Його бачили на коридорі ситого і задово-.

леного і ажніяк не подібного до інших, що їх викликувано на допити. Він був у доброму настрою, частував «каліфакторів» цигарками і хвалився, що от-от вийде на волю, бо проти нього, мовляв, нема ніякого обвинувачення, він абсолютно чистий.

— Нема сумніву, — сказав Ганджа, розглядаючи і читаючи вдесяте записку, нашкрябану кволою рукою Ящура та передану йому зв'язківкою Іриною, що носила обіди для в'язнів. — Дик — провокатор і зрадник. Я цієї ж хвилини, не гаючись, видав би на нього засуд і виконав би його... Питання тільки, кого ще і що він ще знає...

— Через наш недогляд, — озвався Шахтар, що сидів з Ганджею в тихій хатинці бойовика Тараса аж на далекій Богданівці; (чимало інших конспіративних мешкань вже виявлено), — через наше сліпе довір'я Дик знав Сича, Штурмана і вас... Ганджо. Не кажучи про низовиків, які вже сидять...

Ганджа хмуро закурив цигарку. Нафтова лямпка скупо освітлювала стіл за яким він сидів. Тіні плигали по низькій стелі.

— Штурмана вже вистежено і схоплено в Дрогобичі, це робота Дика. Сич — людина з досконало розвиненим інстинктом самозбереження. Він легальний і Дик йому нічого не доведе і не вдіє. Гірше зі мною, але він бачив мене вночі і ледве чи запам'ятав моє обличчя та й не знав, чи я у Львові чи деінде. Шукати мене вони можуть, але, чорта з два, не знайдуть...

— Маю враження, — сказав Шахтар, — що й у мене починає горіти земля під ногами. Мабуть доведеться на декілька тижнів податись до Трускавця. Якщо моя фотографія є у посіпаків, то вони можуть дібратися й до мене. Нашого народу у Львові не так той багато, а я вже двічі зауважив на моїй вулиці шпіцлів...

— Коли треба буде, то поїдете, Шахтарю, — холодно сказав Ганджа, — покищо важить справа Дика й її треба закінчити. Гадаєте, що він міг укласти з Кайданом якусь домовленість? Якщо його випустять, а це більш ніж певне, то він має доручення видати ще багатьох...

— Така практика поліції відома.

— Він може, як невинний в нічому бранець, зголоситися до нас, до організації, мовляв — потерпів, але не зрадив, — промовив Ганджа — отже наказ такий: в усьому йому

потурати, давати фальшиві інформації, удавати, що ми йому віримо, наладнати за ним невисипуше стеження і навіть начебто сприяти утечі за кордон. А там, на кордоні, порахунок з ним вирівняти.

— Повідоміть негайно Сича, — кивнув головою Шахтар, — ваша гіпотеза може бути правильна, а може й ні. Дик, як і Кайдан, також не в тім'я биті. Можуть його випустити, а можуть і тримати, в тюрмі йому безпечніше. Або вислати кудись далі. Обсервування доручіть Мирославі тобто Марусі, вона його знає і нехай покаже тим, що стежитимуть. Нехай заплатить за Ящура. Його нещадно катують, але, навіть як виживе, перед ним довгі роки тюрми...

Коли він вийшов, Ганджа ще довго перед тим як лягти, сидів біля столу і креслив якісь візерунки.

XXI

Дик іноді питав себе, прокинувшись уночі, навіщо йому було вплутуватись в цю непевну і назагал покищо ажніяк нерентабельну аферу. Ще бувши співробітником Хлібича і хлібоїдів, він зв'язався на всякий випадок з поліцією, правда, тоді більш платонічно. Він міг попередити замах на Хлібича, бо знав про нього. Але комісар, з яким він мав справу, не виявляв ніякого зацікавлення ні Хлібичем, ні діяльністю і долею хлібоїдів. Вони, правда кажучи, не приносили ніякої користі, коштували багато грошей, але крім купки запроданців не могли нікого приєднати. Отже, — така думка була тоді у Дика, — імовірно, влада була б навіть задоволена із згладження цієї непоказної метушливої людинки — Хлібича, з тим, однак, щоб Дик зміг, беручи в тому всьому участь та здобувши собі капітал, пролізти дедалі глибше в організацію та виявити всіх головачів, які адже ж мали більшу вагу ніж Ящур.

Дика випущено, як сказано, за тиждень і він оселився у своєї старої тітки на Персенківці. Там у нього, в тайнику, були деякі грошенята з попередньої активності, та й Олінькевич видав йому деяку, правда, невеличку суму. Він зміг як слід одягнутися і проводити час в ресторанах і кав'ярнях, навіть бувати на футболі, на кінних перегонах, у театроках. Що третій день йому треба було з'являтися в кафе «Рекляма» чи деінде і передати в убиральні поліцейському агентові короткий звіт про свою діяльність та, звичайно, приєднувати щоразу два-три прізвища людей, що на його

думку підозрілі, є членами «Чортівської Склі» і виконують його накази. Іноді Дик робив це навмання, за своєю вподобою. Ось так він вписав більше із безсилої зlosti Мирославу Музику, яку відвідав, бо знав її раніше та розповідав їй про свій побут у тюрмі. На його здивування, вона тепер прийняла його крижано, без будь-якого зацікавлення і, здається, навіть рада була, коли він попрошався. Зовсім інакше вона поводилася з ним, майже як з однодумцем, давніше, ще поки він не був зв'язаний з партією Хлібича.

Здивував його також Сич, до якого в адвокатську канцелярію в Ринку він зайшов. Сич був огryдний, роздобrілий, занятий своїми адвокатськими справами, слухав Дика байдуже, поблажливо, і сказав йому, що він незабаром одружується, що він зайнятий своїми справами, що практика його йде добре й ніякі організації, ані революції, його давно не цікавлять, бо все це дитячі іграшки і ніякого глупду в цьому нема. Коли Дик запитав його про Ганджу, Сич сказав йому, що давно не чув про нього; кажуть, що він також зрезигнував з усього і виїхав либо на Україну. Дик несміло натякнув йому, що він на безгріші, а за давні заслуги організація таки повинна йому хоч дечим допомогти. Поліція його відпустила, бо нічого за ним не знайшла, ніякої причетності не доказала, хоч і бито його й тортуровано (він навіть відгорнув рукава, щоб показати синяки), але він хоче вчитися на ветеринарного лікаря, може в Krakovі, бо тут у Львові нема нікому спокою. Йому, мовляв, ця вся конспірація також надокучила.

— Радий за вас і допоможу чим можу, — сказав Сич і очі його загадково сміялися, — але я сказав вам — що з організацією нічого не маю спільногого, а тим більше з її грішми. Можу вам допомогти цілком приватно, як філянтроп, друг людини у біді...

І він дав Дикові двадцять долярів, що на нові гроши чинило яких двісті злотих. Дик попрошався. «Або правду сказав, або бреше аж куриться, не довірює», думав Дик і розважав над своєю ситуацією. Влада вимагала матеріалів, яких у нього не було. Треба було б видумувати і крутити. Як довго? Влада може це все перевірити і кожної хвилини його знов замкнути. А організація правдоподібно, за всіми ознаками, його відцуралась. Нема Ганджі, нема й діла. І він вирішив, ідучи того соняшного дня по Акаде-

мічній, негайно утікати геть-геть звідси, щоб ніхто не знав, де він...

...Дик іхав поїздом Львів — Лавочне; квиток був у нього до кінця, але він збирався доїхати тільки до Зелем'янки — курортної місцевості, звідки він міг автобусом дібратися до Гребенова, де у нього були знайомі, що могли б порадити й допомогти перебратись до Чехословаччини. В кишені було близько тисячі злотих — на початок, на перехід кордону вистачило б. Документи були на інше ім'я, так, як і посвідчення, що він є співробітник команди поліції у Львові. У Зелем'янці чи в Гребенові будуть інші. Він іхав не експресом, а прискореним поїздом і навіть квиток купив йому найнятий післанець — «червона шапка» в «Орбісі». З поліцейським агентом був він у ресторані Муссляловича таки того ж ще дня, отже мельдуватись треба б було тільки через три дні. Досить часу, щоб щезнути. Речей не багато — невелика валізка і іхав він не з натовпом, а другою клясою, де були м'ягкі сидіння, сам один у просторому затишному купе. У вагоні було досить порожньо, якщо не рахувати якихсь товстих панків у дальших купе та військових, що сиділи ще далі, пили коньяк і грали в карти. Дві-три дами, видно з крашої публіки, з вуальками на обличчі і модно одягнені, минали його в коридорі; якийсь молодик у спортивному одязі постояв біля вікна, а потім подався у другий вагон. Кондуктор перевіряв білети, засалютував і Дик дав йому золотого, щоб приніс чаю.

А потяг гремів і линув спочатку рівнинею, перестрибнув Дністер, потім було підгір'я, а там засиніли Карпати і це вколисувало Дика, що кинувши на бік перечитану «Газету Львовську» та краківського «Кур'єрка», солодко подрімував, прокидався тільки тоді, коли перестук коліс свідчив, що потяг спинявся на станціях на декілька хвилин, та знов, не поспішаючи і сопучи, подавався у дальншу дорогу.

...Була ніч. Це добре, думав, засинаючи Дик, в Зелем'янці завжди стоять фіякri біля станції, щоб відвести до готелю. На душі було спокійно, нетривожно. У весь план добрий і повинен вдатися. Нехай всі вони проваляться, і Кайдани, і Лукомські, і Сичі та Ганджі. Він їде в Європу. Назавжди, на волю, сам собі пан.

Поїзд пролетів Синевідсько Вижнє. В купе було темно. Десь в дальших купе хтось солодко хропів; офіцери в далекому купе все ще грали і пили.

З другого вагону вийшов юнак у спортивому одязі (світр і «пумпи»), переступив у вагон другої кляси, ішов коридором, наблизився до купе, де розкинувся Дик і блимала слабкенька лямпа. Юнак вийняв револьвер і вистрілив впритул. Дик тихо зойкнув увісні і замовк. Юнак, почекав хвилину. Гуркіт поїзда заглушив постріл. Поїзд переїжджав на інші рейки. Юнак подався в кінець вагону, надслухував. Поїзд сповільняв ходу. Наблизжалась гірська станція. Юнак відчинив двері й зіскочив. Станція була глуха, її світельця ледве тліли вдалечині. Залізничник ішов з ліхтарем. З паротягу відізвався тужливий свисток — поїзд рушав. Юнак шез у теміні.

XXII

Травень 1923

Легіт ніжно коливав галуззя буків і смерек. Дорога, піскувата і вузька, вела до Брюхович, до густого, дрімотного лісу, що починається за передмістями Львова і тягнувся далеко, аж до озер Городка. Автомобіль Ренати, новенький «Фіат», котився стиха серед хащі, залишаючи за собою хатинки Рясни-Руської. В'їхав в ліс, дедалі дрімучіший і крізь росохаті галуззя на скляні причілля автомобіля падали останні проміні затихаючого дня. Ніде не шиширхнуло; десь падали шишкі, височіли гордовиті смереки, автомобіль котився безгучно немов по м'якій килим'яній смузі.

— Куди ви мене везете? — спитав Струхманчук, сидячи поряд з Ренатою. Вона посміхнулась. Вуалька вилася із вітрецем за її головою.

— Побачите, — посміхнулась вона, — тут справді глухомань, рідко хто завітає.

— Машина у вас першорядна, сказав Струхманчук, якого Рената, за домовленням забрала з вулиці Сапеги коло кінотеатру «Лекс». Після того вони мчали, минаючи міські застави і поліціянтів, що салютували, бачивши автомобіль, за всіми ознаками, когось із влади імувших.

— Мій прибраний батько, — сказала Рената, — грубша риба, як кажуть. Він і політичний діяч і посол до сейму і дипломат, незабаром, здається, буде амбасадором в Лондоні.

— Дійсно, — посміхнувся Орест, — батенько — грубша

риба, а його доченька пристає з гайдамакою, караїмом та кабаном.

— Бо вона сама кабанка, — сказала Рената, — я ж вам оповідала. Прийде час і ляшня спізнає гайдамачку...

Предивна історія, думав Струхманчук; ось ця дівчина увірвалась у моє життя, виплила на хвилях як Ундіна, русалка, з очима такими пломінними як досвітні вогні, ось така панна з високого дому і вона осьде, поряд зі мною? Чи треба ще більшого парадоксу?

— Ні, це аж ніяк не парадокс, — сказала вона, — дивним дивом вгадуючи його думки, — моя історія — це уривок із монологу леді Макбет. Здається моїм хресним батьком був достойний Шекспір. Це моє прозріння і занепад, це грізна Вальпургієва ніч і кущення білоодежної дівиці. Адже я тільки недавно збегнула, хто я така — все передімною втаювано. Але я не ронила сліз як дехто з них, що рюмсають над долею Шевченкової Катерини чи «Наймички». Ні, я збунтувалась і палала від гніву і від прагнення відплати. Не за безсталанну матір мою, не за себе, а відплати тим для яких жінка, а українська жінка зокрема була тільки минальною, скорбною тіnnю, а не гордою людиною.

Вони йшли смерековим гаєм, де шишкі чітко падали на застелену чатинням траву, що по ній стрибали в'юнкі вивірки.

— Мене виховували в польському дусі, продовжувала вона, — я вчилася у відомій, великопанській школі Сакра-Кер, і все моє ество було одержиме тugoю за величчю прошумілых сторічків. Я ж виростала серед привидів тучних бенкетарів і одчайдушних лицарів, я подумки стояла на смерть з косиньєрами Костюшка під Рацлавіцами, мчала з уланами Козєтульського на гармати в щілині Сомо-Сьєри, я волочила кайдани, йдучи етапами у Сибір, з повстанцями 63-го року. Я була певна виняткової місії Польщі, я вірила в Польщу, що приречена не тільки страждати і вмирати за віру як передмур'я християнства, але бути пра-пороносцем небувалого відродження усього людства...

— Ну ѿ що сталося, — спокійно глянув на неї Струхманчук: «Диви, диви, яка це дівчина, яка дівчина-вихор, вогнєвиця...»

— Сталося те, що все зненацька ринуло в провалля. Це сталося не тільки тоді, коли я відкрила таїну моого походження, але коли я, вже леліючи мої чудацькі думки,

ще вагаючись, побувала на Україні в Києві, коли побачила Дніпро і степи, коли збагнула чому тут, навколо нас забагряніли марева пожеж, коли я була на Лисій Горі...

— О, то й ви там були, — посміхнувся з'їдливо-іронічно Орест.

— Я була й на Брокені і на Гишлівській горі у Львові, де вішали опришків...

«Відьма, це таки справжнісінька відьма», він пробував збути ці нісенітниці жартом, але не переставав у неї вдивлятися як зачарований. Її перлисти зуби бліснули і в очах відбулися червоні зірниці, що починали виіскрювати на заході, за смереками. Хто зна, думав Орест, за своєю звичкою бути недовірливим і не легким на захоплення. Може це все лиш витівки, примха.

Вони вже наблизялися, ідучи стежкою через гай, до чепурного дерев'яного будиночка з ґанком, з різьбленими у дереві віконцями і віконницями, під дахом битим ґонтинарами, з важкими дубовими одвірками, де стояла дівчина, привітливо до них усміхаючись.

— Це моя лісничівка, — пояснила Рената, — вона тільки для мене, я тут іноді усамотнююся, іноді балую із друзями, такими ж примхливими як і я... Ці всі брюховицькі ліси і бори, що йдуть на захід, належать до моєго прибраного батька... А це моя Гандзя...

«Дивись ти», подумав Орест, а вона вже стояла на кружганку, струнка, тополина й промінчики гралі в її глибинних чорних очах і була вона як царівна ших борів, з квіткою в косі. А в борі вже ляштало нічне птащтво, в хащах лунали голоси, не то людські, не то якоєсь невідомої потвори, що гніздилася осьде у пущі, у непрохідних мочарах.

«Ось ідеальна кватира для Чортівської Склі, — подумав Орест і переступив поріг, — чортівська дівка знайшла собі добру криївку»...

...Служничка, яку звали Гандзею, тихенько снуvalа по господі. Орест і Рената сиділи біля ватрану, в якому тріщала соснина. Орест дивився як виграє прозоре алмазне вино і слухав цю дівчину.

— ...Я колись жила зачарована польською легендою, говорила вона, — вивчала все, що зветься героїкою. У гімназії Сакра-Кер мене відзначено за працю про поезію польського ренесансу, а в університеті я писала про процеси чарівниць у Польщі...

— Не випадково, — відсунувся Орест від вогню, де снопом виплескувались іскри, — навіть нині, польська жінка — це, здебільшого жінка барокко; у неї (майже у кожної) — душа отих одчайдушних героїнь Сенкевича. Мені це згадалось, Ренато, бо й ми сидимо при вогнищі приблизно так само як описував добродій Сенкевич, розповідаючи, як на порубіжях могутньої, лицарської Речі Посполитої пан Володиєвський, його жінка Бася і Заглоба сиділи біля вогню в одному форпості імперіальної Польщі — передмур'я християнства десь на порубіжжі Диких Піль...

— Це було на Україні, над Дністром, коли про це мова, — пояснила Рената, — я пам'ятаю добре цей епізод, Пан Мушальський, що воював незламно з турками, попав у неволю і його приковано до весел галери разом з козаком-українцем Дидюком. Обидва ненавиділи один одного, але недоля їх об'єднала, вони збраталися. На це пан Заглоба (зважте кольористий представник польської пихатої шляхти), вислухавши осьтаку зворушливу оповідь, скептично-впевнено сказав: «хам хамом буде завжди», тобто отой Дидюк, що обмінювався хрестами з товарищем неволі паном Мушальським. Ні, маestro, тією фальшованою романтикою мене вже не знадять. Мене немов осяяло, коли я одного вечора все це збагнула і перекреслила разом із Сенкевичем, що хотів «зміцнити серця», вибілюючи і глорифікуючи шляхту. Це сталося в одну мить. Я перекреслила усе, що мене пройшло патріотичною жагою. Це була повна загибел моєї мітології. Я збагнула всю цю оперну бутафорію, всю облуду легенди, за якою приховано неймовірну погорду до всіх інших, духовну пустку цієї оспівуваної віками національної провідної верстви. Не легко було визволитись із цього яскріючого намулу барокка, щоб знайти у собі людину, ув'язнівши віками легендами тенденційної історії, псевдофілософії власної вибраності. Але людина таки визволяється від цієї омані і кінець кінцем повстає проти неї. Таке було й зі мною...

— Омана є всюди і завжди...

— Так, звичайно, але це ніколи не перешкоджає і не є злочином, поки ця омана чи радше облуда не переростає в ідеологію тобто мітологію нації.

Орест з цікавістю слухав її мовлення, її пломінних тирад, в яких була лютъ, жовч і снага неофітки.

— Я збагнула нескладну механіку тієї облуди, польського

шовінізму, що діє сторіччями. Ви знаєте мабуть таку комедію Фредри «Дами і гусари»? Якщо ні, раджу піти й подивитися, її грають залюбки в театрах. Але пан Фредро, що милувався у жартівливих, начебто нескладних, комедіях, не збагнув, що він таки історіософ. Отже історія Польщі це й є «Дами і гусари». Це жінки—кавалеристи. Погляньте на портрети жінок, що так чи інакше стали визначними в історії польської нації, ба навіть деякі з них стали святыми. Данута Мазовецька, чи Барbara Радзивіллівна, чи мати всіх монархів Європи Єлизавета Ракушанка, чи свята Ядвіга, завдяки якій король Ягайло загорнув Литву до Речі Посполитої, чи королева Бона, чи Марія Гондзага чи Марисенка, жінка Собеського, який задля неї повів свої полки аж під Віденський і так аж до Марії Валевської, що причарувала Наполеона... Та ні, аж до нині: прекрасні польки вирішають багато важливих справ, як хочби ті незрівняні пані-сарматки, завдяки яким миротворці у Версалі принесли нам у ралеї велику Польщу... Так оті безжалісні, іноді прегарні, іноді потворні дами завойовували нові землі, керували системою «золотої свободи» тобто безмежної тиранії магнатів повертали вольних людей і цілі народи у рабів... Ще раз погляньте на їх портрети: які стиснуті уста, яка погорда до всіх, яка жага до влади... І це отим безумовно демонічним жінкам, що шелестіли брокатом і атласом у Krakovі чи у Warsawі, цим чортицям, одержимим візією могутніння і жадобою владіння служила ота незрівняна польська кавалерія, оті крилаті гусари, що з одчайдушною снагою і хоробрістю (відняти від них цього не можна), мчали аж до Varни над Чорним морем, під Псков і Москву, до Києва і до Відня, розмаючи свої прапори імперіальної Польщі від моря до моря... І що ж далі? Що несли оті гусари підкореним народам та й свому також? Гніт, неволю, загибелъ вільного духа, загладу.

— Може трохи перебільшено і тенденційно, моя пані, — проказав з усміхом Орест, — нема що говорити — польські жінки по всі часи непревершенні у своїй красі і розумі, однак не всі чоловіки були отими одчайдушними гусарами... Були й мужі з великою державною кебетою, з мріями про радикальні реформи, з незламним хотінням, якщо не спинити чвал тієї крилатої польської кінноти, то хочби надати цьому чвалові якийсь державотворчий план... Наприклад: були такі як канцлер Осолінський, Коллонтай,

Костюшко, Конарський, Лелевель, Чорторийський...

— Ах, що з того, — Рената поворушила коцюбкою жаринки і з ватрану вирвався сніп кармазинних іскор, — будь-який п'янчуга, завадіяцький шляхтюра міг провалити найкращі проєкти, вигукнувши у соймі «Вето! Не позвалям...» Ці магнатсько-шляхетські бицюгани, що сторіччями воло-діли Польщею, вміли тільки счиняти бурди і бунти, тво-рити фронди і конфедерації та, кінець-кінцем служити силь-нішим за них — Габсбургам, царям... Недаремно Катерина обдаровувала їх привілеями і маєтками, за що вони спо-рядили їй — оцій самій Катерині пам'ятника у Вільні... За розділи Польщі, чи як??...

Струхманчук, хоч і приворожений дзвінкістю її пате-тики осудів, бунтом («всі неофіти осътакі», думав він), знов таки питав самий себе, чи може це все тільки панянська примха?

— Страйвайте, перебив він її тираду, все ж мабуть до тих далекозоріших людей давньої і нинішньої Польщі, варто було б приєднати і творця її сьогодення, хоча б Пілсудського. Просто задля самої об'єктивності...

Може він сказав це зумисне, випробовуючи її.

— Ах, залишіть, — озвалася Рената, знов з пересердям розгортаючи жарини, — Пілсудський молодий, так, ще тоді він був ніхто інший остаточно як тільки шляхтич, який покаявся та став революціонером, ше й терористом... Просто, приєднався до народного руху, до боротьби за праве діло, проти царів, цісарів і магнатів. Але на якомусь етапі всежтаки він зрадив соціалізм, зрадив самого себе і пішов слідами Вишневецьких і Стефанів Чарнецьких. Йому як і всім попередникам приверзлася імперіальна візія. Його проект федерації трьох народів — звичайна облуда. Єдине правильне, що він зробив, це те, що не допоміг Денікіну, Врангелю чи Колчакові, які намагалися відвернути бурелім революції і заарканити народ рестав-рацією царизму. Пілсудський правильно говорив, що не в інтересах Польщі допомагати білогвардійській реакції. Не тільки однієї Польщі, але і всіх країн, що були під царями. Але що з того? Навішо було пертися на Україну в 1920 році? Щоб повернати Браніцьким, Сангушкам і всім іншим маєтки на Україні? Щоб одночасно загарбати Білорусь і Волинь, закабалити Західну Україну? У Пілсуд-ського це був мабуть рецидив отієї задавненої шляхетської

пихи, яка прикривала свої клясові інтереси легендою могутньої Польщі, тієї самої, що у мріях прегарних польських дам-королев і князівен та незрівняної польської гусарії, сягала б від Балтики до Чорномор'я. А нині у нашого дідуся апетит зростає, може він мріє і про Закаспій і про мури Кремля, де колись його предки всадовлювали Самозванця. Ні, Пілсудський не склав рук. Я це знаю з найвірогідніших джерел. Він, сидячи у своєму Бельведері і розкладаючи пас'янси тихцем готує замах стану, щоб ввести в країні військову диктатуру. Не зараз, але незабаром. І ажніяк не підтоптаний маршал це зробить...

— А ті, що нині нагорі, при владі? Панове Вітоси, Дмовські, Тугути, Коаліція народної демократії, соціялісти, хлопська партія? Сидітимуть осътак склавши руки? А генерали Сікорський, Сосновський.

— Бачите це все посередності або інтелігентики, які безсило борсаються серед метушні в соймовому балагані у них нема того чару, які є у Пілсудському, тобто у них нема «харизми». Його постать харизматична, овіяна легендою, це майже міт. Крім того за ним армія і легіонери, як то говориться, товариші зброї. Хиткі уряди тієї харизми не мають. Народ ними просто нехтує. Вони не в силі порадити з усіми пекучими проблемами, що іх не вирішено після війни. Селяни хочуть землі, аграрна реформа досі не проведена, робітники радикалізуються. Безробіття, голод, економічне безладдя, адміністраційне безголов'я. А становище на «кресах», на Білорусі, на Західній Україні? На Заході престиж так званої відродженої, безголової Польщі захитано до краю. Не помагає ні гучна фразеологія, ні театральна декоративність, заімлюється історична легенда... Народ ремствує і, можливо, надіється, що маршал, ота «крицева постать у сірій шинелі і у легіонерській маціївці» таки таки наведе лад. А тимчасом можновладці оцей увесь хаос хочуть прислонити парадами відзначуваннями історичних дат, загальне безладдя і злидні оздобити дітвацькою бутафорією... Знаєте, що 24 вересня наш сумирний дідок, президент, відвідає з усією помпезністю Львів, щоб підкреслити польськість цього міста і всього краю.... Думаю, що вибирається він з великою неохотою бо невідомо що може вчинити на його привітання «гайдамацька дичина».

Струхманчук пройшовся по кімнаті.

— 24-го вересня?

— Так, але це покищо в секреті, також з мотивів безпеки. І знаєте, маestro, — очі її лиховісно звузились, — якби раділа я, коли б ота «гайдамацька дич» як вони говорять, показала їм, що це таки не їхня земля, а наша дідизна, і що Львів таки наш княжий город...

Обданий відсвітом вигасаючої соснини, Орест з усміхом поглянув на Ренату.

— Палкий же ви бунтар, Ренато, глядіть: нині всілякі бунти люто приборкують...

— Я не бунтар, а революціонер — промовила Рената, — бунтарство — це півзахід, це впорскування ін'єкцій в тіло трупа з надією, що він оживе. Я обожнюю революцію, яка кільчить усюди... І тут на нашій землі зокрема...

— Це не революція, це може тільки передреволюційна ситуація...

— Може правильніше говорити так як ви. Але ця ситуація непокоїть не тільки наших тимчасових владарів, але й тих у післяверсальській Європі, що всякою ціною намагаються врятувати від суцільного занепаду їхню систему. Як вони не розуміють того, що закони історії невідвратальні й по цій підмінованій підземними рокотами Європі ходить вже привид революції...

— Він ходив по Європі ще в минулому сторіччі, — посміхнувся Орест, — він був і на барикадах Липневої революції і під час визвольних війн, усюди, від Греції до Венесуелі, він з'явився в 1848 році, але бачите, знітився...

— Що з того? На все свій час, пора визрівання. Історія тоді тільки провіщала нашу добу, що буде не поразкою, а перемогою революції...

— Ех, історія, — зідхнув Орест, — чи не правильно сказав Шекспір, що «історія — це келський і нудний анекдот, розповіджений ідіотом...»

«Цю жінку без сумніву полонив демон, — думав Орест, — вона навіщена жагою, яка її підбехтує. Ким вона була у минулому житті? Який виблиск у її чорних очах. Яке дивне обличчя, що його ніколи не можна ні проминути, ані забути, як хижо, хоч і не надто різко, вистають вилиці — усе ж якесь степове відлуння, — думав Орест, — і коса, що круко-криллям, неслухняно допадає чола, і глумливий розчерк брів, що так бентежить його».

...Гандзя знов, тихо, як миша, просовгнулась кімнатою і здалека, з тихою, а може й лукавенькою усмішкою,

майнула поглядом по Орестові. Мабуть ця вкрадлива дівчина не одне могла спостерігати в цій затишній лісничівці.

За вікнами вже давно стемніло. Таки треба було йти, треба було б, щоб вона його відвезла, хоча б до залізничної станції; Орест хотів, але не міг. У цій дівчині не було ані крихти зальотності, може думки її були деінде, а може він був її зовсім байдужий. Але він хвилинами не міг відірвати від неї очей — вона говорила так насмішковато, холодно, — а проте її погляд здавалося, що він ніколи не підведеться, не попрощається. Навкруги все було приворожливе, тайнє, як цей буково-смерековий бір, що безщелесно вартував лісничівку.

— Ренато, — нарешті сказав Орест, сахнувшись зайвих дум; — звідки у вас ця одержимість? Це все, що діється і може діятись осьде, воно не для вас. Таланом, красою вас обдаровано. Навіщо вам більше?

Вона засміялась. Як вона вміла продовжувати його думки вголос!

— Будьмо ширі, чому не договорите те, що ви хочете сказати. Чи не все, про що я говорила театр невеличкий, примха панянська, бісіння з жиру, мовляв? Жити б таким як я і радіти. Ні, трохи начебто причинна я, а проте така сама як усі. Навколо всі важливі, навіть захоплені. Прегарне товариство. Скільки чудових партій для одруження! Ось днями один добродій, що упадає біля мене, хоче одружитись, після шлюбу буде подорож на Рів'єру. Без журність, безтурботність, кожна хвилина — гулі, свято, хто б не відмовився? А я ось йому відмовила, беріть і читайте...

Вона взяла із столика і передала йому ще невідісланий лист. Там стояло: «...В Ірані, дорогий мій, як кажуть, жінки плачуть, бо примушенні бути з нелюбом і іншого виходу для них нема.. Я не є жінкою, яку можна мати: осьтака дурепа, з якою приємно перебувати. Ви розумний, освічений, мій добродію, але ви правдоподібно умрете і вам ніколи не прийде на думку, що жінка — це також людське створіння. Не завжди легко мені захищати себе від поглядів, які люди мають щодо мене. І, можливо також і ви, навіть коли збегнете, що я не для вас, а ви не для мене, ваше розчарування мине так швидко як хвилька на воді. Ваша присутність справляє мені стільки ж несмаку, скільки радості дає мені цей вітрець серед цього лагідного літа...»

Ось моє особисте життя, маestro, про яке ви згадали. А цей лист до одного молодого обранця долі, назвімо його графом Р., який іде займати пост амбасадора і хоче зі мною створити родинну ідиллю...

Вона засміялась. А Струхманчука раптом пройняла думка: адже він досі ні разу не згадав про Мирославу. Треба було йти. Ось так, зараз іти.

— Слухайте, маestro, уста її були стиснені і знов пройняв його той світочий погляд як виблиск леза, я хочу бути в вашій організації. Я готова на все, мені можете довірити всяке завдання.

— Я не належу до ніякої організації, — сказав ошелешено Орест. Що це вам прийшло на думку? Хіба я скидаюсь на такого?

— Це важко окреслити. Митці звичайно хотять бути осторонь. А ви — ні.

Може й не належите, але можете мене спрямувати до кого слід. Бо іншого вибору у мене нема. Я, як і ви — приречена, зачарована доброю. Скажіть, і я буду з вами скрізь і завжди. Аж до скону...

Вона підійшла до нього. Очі їх зустрілися, інакше не могло бути. А її очі ставали глибиннішими, все більш іскрясто-чорними, все більш таїнними. Можна було забути про все. За вікном пнялася калина, її гілки повзли крізь підвіконня в кімнату; і ці гілки мерехтіли цвітом.

XXIII

Зв'язківка Ірина очікувала Струхманчука недалеко від францісканського монастиря на розі Потоцького і Шимоновичів — зовсім пустельних вулиць, навіть подекуди ще незабудованих, але затінених густенным галуззям дерев, що випирало із-за дерев'яних високих парканів. Пароля не треба було — вони були знайомі й Ірина вела Ореста по тротуарах, засипаних білим квіттям акацій.

Куди ми йдемо?

— Побачите, — вона посміхнулась, — ось тепер підемо вулицею 29-го листопада, ви мабуть не були в цій околиці, заселений пенсіонерами, колишніми ціарсько-королівськими чиновниками, професорами та й нинішним львівським *high society*...

— Львів заселений насамперед ченцями і черницями, жан-

дармами і батярами, — сказав Орест, ідучи поряд з цією завжди охочою до сміху дівчиною, — принаймні таке мое враження і всі вони живуть досить невибагливо...

— Так, Францівка — своєрідна окраїна. Там була остання зупинка трамваю (проте ним не їхали, щоб не звертати уваги, адже тут усі знайомі й кланяються один одному з підкresленою ввічливістю). Сади і садки оточували вілли, більші і менші, будовані в стилі сецесії, з ганочками, дорійськими і коринтськими колонами, за чепурно підстриженими кущами виплескувалась повіль клумб із квіттями, над яким красувались на віденський манер, блискучі, червоні, зелені, золоті кулі; це надавало всьому ансамблеві ще більшої пишності.

— Ось це вілла Дурбаків — сказала Ірина, показуючи на громадля містерних будівель і прибудівок, що визирало із-за масиву зелених дубів, яворів. — Інженер Дурбак — один із небагатьох українців в цьому закутку. Поляки їх терплять, зокрема Дурбака, бо він багатий, інженер, у нього дипломи Геттінгену і Берліну, належить до міської ради, спеціяліст по електрифікаційних проєктах, потрібна людина, але ж він і український патріот, меценат, розум неабиякий.

— Як же ви таки захоплені ним, Ірино, — посміхнувся Струхманчук, — але таких у нас, правда, мало, і глузувати не треба...

З розлогого саду із-за листвичувся гомін.

Там забава, — пояснила Ірина, — у Дурбаків молоденька дочка, отже там бавляться молоді, — і вона повела Ореста не туди, де був гамір, а якимсь, іншим входом до вілли, у глибінь коридорів і сходів, поки не спинились майже на самій горі будинку, перед дверима. «Вищий стиль конспірації», — подумав Струхманчук, — там забава, а тут підпілля».

Ніхто їх не зустрічав, господарі були в саду. В кімнаті, що була схожа на голубник, з її побіленими стінами, ледви прорізаним вікном, але було ясно. Укріслі сидів оглядний Сич, якого Орест побачив першим — він жмурився від сонця, що заглядало у вікно. Голуби туркотіли. Під стіною стояв Шахтар, як завжди мелянхолійний, тихий, хрестивши руки на грудях; оподалік Ганджа, одягнений з-проста, як передміський ремісник. Він був нахмурений, чоло його морщилося, він курив і нетерпляче кидав цигарку за цигаркою в попільничку. А за столом сиділа людина зовсім

незнайома. У неї було випущене круглове обличчя і надзвичайно прозорі, блідо-зеленаві, як вода; очі, пронизливі й кусочі. Хоч ще молоді, цей чолов'яга був лисавий, здавалось, він міг би бути приємний; на устах у нього невгавно ковзався посміх. А ось це Орест Струхманчук, — сухо сказав Шахтар, — про нього вам напевно відомо, ми його недавно приєднали. А це — він звернувся до Ореста — гість із-за кордону, Легат, якщо хочете знати.

Орест привітався — Легатова рука була міцна; він з цікавістю оглядав Ореста, коли той сів біля вікна. Струхманчук попав у розпал дискусії.

— ...А що з людиною? — продовжував Шахтар, — людина в Євангелії подібна до Бога. А де ж він, панове? Я до-краю вичерпаний роздумами про це: всюди кров і кров, смерть і заперечення життя. Так неначе повторюється двоїстість людини у символіці Каїна і Авеля: один це любов, а другий — ненависть. Людина начебто велика, а яка ж вона маленька! Де її визволення від зла?...

— Філософія, знов філософія! — загукав Ганджа.

— А що? Хіба щось недоречне? — озвався Сич, що здавалось дрімав.

Філософія до чорта, якщо край палає, — заходив по кімнаті Ганджа, — яка тут філософія, коли де не глянеш, ярмо і шибениця. Моя філософія проста, коли хочете знати. Якщо боги існують, чому ж і я не можу бути богом. А що я ним не є, то й богів нема...

І він злобно зареготав.

— Вже у Йова була така проблема, — вкинув Сич, — той також бунтувався проти Бога і правувався з ним, що він, мовляв, його не розуміє: чому ж то живе стільки грішників могутніх та довговічних, а праведників обмаль? Бідака мучився. От як наш Шахтар: чому стільки ненависті у світі, а де ж любов, мовляв. Алже ж людина це ж образ божий, а Бог чайже за любов?

— І так ваш Йов не одержав відповіді, — кинув Ганджа, мабуть повелось йому непогано, Бог пробачив його сумнівання, подарував трохи землі, виноградника, от і він перестав займатись філософією...

А Шахтар скопив голову руками.

— Яка ж потвора ця людина! Який хаос, який вир суперечностей, яка суміш парадоксів...

Струхманчук і Легат мовчали, спостерігаючи цих диску-

тантів, що ходили з кута в кут, курили, сідали і знов вставали. Без Сумніву Шахтар завдавав іншому клопоту. Ганджа презирливо дивився на нього. По його гострому обличчі пробігали хмарки. Був — норовистий.

— Ви знесилені, Шахтарю, — озвався Сич, — і вкрай розжалені. Перевтома. Тоді й верзуться всілякі чудацькі думки, мовляв Драгоманов. Навіщо це?

— Ви розумієте, — спинився посеред кімнати Шахтар, — я не бачу нічому кінця. — Це якийсь заулок, безвихід. Все це в хаосі, ті всі сімдесят наших осередків домагаються діла, а коли його нема, самі рвуться до нього. Постає анархія. Ми їх мозок, а ми самі — на грани. Ящур, Штурман у тюрмі, невідомо, де Дума. Ганджа нелегальний. Втрачаю глузд і хист до всього. Шпіцлі ходять за мною. Що робити, невже тільки до кінця життя ці пожежі, ці вбивства, ці гранати і револьвери? Куди нам іти?

— Кінця нічому не буде, — шорстко озвався Ганджа, — або ми їх, або вони нас. Всього ще й так замало — пожеж і вбивств, як ви кажете. Ми, чи не ми це зробили, але зроблено багато. Те, що ми нелегальні, або ходимо над прірвою, ніякого значення не має. Ми, чи не ми, всі дивляться смерті в очі. Не буде нас, будуть інші, вони вже йдуть; це молоді, загартовані, суворі люди, діти війни. Це не ви. Саботажі помалу припиняємо, це потрібно; вони приводять до зайвих утрат у людях. А якщо палає, то так і треба, якщо рвуться гранати в поліцейських постерунках і в офіцерських касинах — так і треба. Якщо гинемо ми, то й гинуть вони. За нами армія, ви розумієте, незрима, таємна, як наша галицька ніч. Армія, що готова до наступу на перший поклик; її єдине гасло і наказ, це те, щоб на нашій землі не було ні одного зайди. Щоб ця земля таки була наша...

— Ірландія над Збручем, — як сказав недавно Ллойд Джордж, — вкинув Легат, посміхнувшись і скручуючи цигарку.

Дурень — той ваш Ллойд Джордж. Що він знає? Тільки свою Ірландію? — У нас палає і над Дністром, і над Прутом, і над Опором, скажіть йому, — докинув Ганджа, — і нема потреби ще й цитувати цього дурня...

— Питання ідеології, Ганджо, — сказав, вислухавши Шахтар, імовірно заспокоївшись, — дуже на часі нам треба переходити в наступ одночасно і на політичному фронті. Ми повинні дати людям керівну ідею...

Ганджа знов ще жорсткіше озвався біля вікна.

— Ідеологію нехай творять ті, що сидять у кав'ярнях та вишукують нові виправдання для свого уголовства і зрадництва. Так, як вони це робили здавен. Нічого не робили тільки розглядалися за ідеологіями і орієнтаціями. Те саме вони роблять і нині, всі ці кабінетні політики, закамаркові Кавури і Гарібальді, що висиджують у Віднях, Берлінах і Варшавах. Нема чіткішої ідеології як наша, — боротьба до перемоги. Визволення цього закрівленого клаптя землі, нашої волості з-під ворожої кормиги. Ось наша ідеологія... Ані на крок відступу, ніяких компромісів, ніяких філософій.

— Нам треба не ідеології, а грошей, — позіхаючи сказав Сич, — революції без цента в кишені ніхто не робить. Це відома істина.

Ганджа глянув на нього.

— Гроші будуть. Це справа не легка, але можлива. Але нам потрібні тисячі, а не екси повітового масштабу, погоня за копійками. Будуть жертви, будуть шибениці, але гроши ми матимемо...

Всі замовкли. Ганджа говоривтих, майже шептом, але так владно і впевнено, що ніхто не важився йому перечити. Легат, що пильно слухав і озирав усіх з-під ока, попросив слова, взагалі ж він на Ореста робив враження закордонного панка, в своєму чепурному сірому одязу з кольоровою хустинкою в кишені, і з своєю випещеністю, з ма-бути напомашніми рештками волосся, і з манерами, як у людей, що більшість свого життя проводять у контемпляції, у перебуванні у клубах і нічних заведеннях, почитують газети і без поспіху ходять по паризьких бульварах, чи по берлінських алеях. Яка відмінність, суцільна протилежність, до простаткуватого, здавалося б, Ганджі з його, рубашною жовнярською поведінкою, або до Сича, ведмедюватого циніка — простодуха, або й до Шахтаря, провінціяльного філософа-песиміста, завжди надто замисленого і сумовитого.

— Дозвольте мені декілька зауважень, і, можливо, порад. Ваша акція, друзі, — блиснув Легат перстнем, — у нас, земляків там, за кордоном, зокрема у тих, хто великою мірою духовно, скажу так, причетний до нас, ідею і співучастью в справі, викликає тільки подив і пошану. Без гомінких слів: ви — герої, або скажімо простіше, — невідомі воїни революції. Земляки за кордоном вас обожнюють.

Коли б не ви, у нас, у всіх осередках еміграції, панівним настроєм було б повне розчарування, апатія, зневіра в усіх і в усьому. Однак, від пеанів, так би мовити, від поезій, я хочу перейти до прози, до діла...

«Чому цей чолов'яга, — думав Струхманчук, — так нагадує повітового паничика? Уесь його стиль, підкresлена ввічливість, навіть зжіночіла маніжність? Або може колишнього наперфумованого австрійського офіцера, але такого, що війну просидів у штабах, у Відні, не фронтовика? Але ж ні, — поправляв він сам себе, — просто це стиль повоєнного европейця. Адже він чув від Шахтаря і Ганджі, що це людина великої відваги, адже він і зараз у постійній небезпеці, за ним є стежні листи і, хоч у нього декілька майстерно достосованих особистостей, один непевний крок і він — у пастці. Проте, не дивлячись на таку легенду невловного майстра конспірації, діяча без сумніву з кебетою, Струхманчукові він не подобався. Питаючись самого себе, він знов, що за Ганджею, Зорянчуком, навіть за Шахтарем і Сичем він пішов би наосліп, а за Легатом — треба було б подумати»...

— Наши однодумці за кордоном — видно Легат нелюбив висловлюватися чітко і імлисто, натяками — творять також важливу ланку в революційному русі Західної України. Як ви знаєте, ми з краєм у постійному контакті, ми допомагаємо при переході кордонів, де у нас забезпечені такі вам відомі пункти як у Тешині, Бойтені, Лавочному та інші, ми роздобуваємо зброю і постачаємо динаміт, ми врешті виконуємо інформаційно-дипломатичну роботу на чужині, вербуємо прихильників нашої справи в усіх країнах...

— Про цих прихильників ми вже чули, — озвався з'їдливо Сич, — та й про їхні зв'язки. Сидить там один з другим наш дипломат, чи пак міністр на еміграції, вовтузиться і бігає по всіляких закамарках, (бо ж до кабінетів Клемансо, Ллойд Джорджів чи Балдуїнів його не допустять), познайомиться з якимсь нещасним урядничиною у котромусь міністерстві без значення заведе його до ресторану і той наобіцяє йому золоті гори, а з того всього з тієї метушні вийде тільки те, що нас припечатає Рада Амбасадорів разом з мужами Великої Антанти і пес не гавкне по нас... Такі то ті ваші еміграційні зв'язки і дипломатичні заходи...

— Розігнати що шушваль на всі чотири сторони, — додав Ганджа, — нехай собі дрімають по віденських та па-

ризьких готеліках. Досить вони наборолися за нашу справу, ті всі панове винниченки, петрушевичі, графи тишкевичі, васильки, аякже...

Легат не реагував. Він підійшов до вікна, крізь яке долітав веселий гомін, дівочий сміх; між деревами в саду раз-по-раз мигтили пастельні кольори суконь, десь серед густої листви і повені квіття було чиєсь дозвілля, соняшна ідилля.

— Воно може так, а може й не зовсім, — озвався Легат, підвівся, пройшовся знов до вікна, так що сонце обдавало його постать, але обличчя було в тіні, — повірте, що доля еміграції далеко гірша і менш почесна ніж ваша... Ви живете з народом в краю, ми живемо на чужині. Зрозумійте тих старших за нас, що програли не лише війну, але проспали цілу нашу добу, (не вони винні, що над ними тяжіє спадщина століттів приниження, самонехтування, провінціалізму), проблема України впала на них, як грім з ясного неба й так ошелешила їх, що вони вщент розгубилися. Ви уявіть собі: їх — повітових просвітянських ділків, маломістечкових адвокатіків, загумінкових письменничків, Провидіння, скажімо, не врахувавши їхніх слабких сил, вивішило до ролі прем'єрів, президентів, дипломатів. Революції в історії знають такі випадки, що вчораши безіменні люди виростають на велетнів. Але це люди іншої соціальної натури, іншого духовного складу. На жаль, наш зрив не породив наших Маратів, Дантонів, Робесп'єрів. І що ж залишилось отим нашим дилетантам з їхньою програною картою? Оббивати з кухонного входу високі пороги, за які їх не пускають, підлабузнюватись до десятирядних журналістиків, щоб написали хоч дві стрічки про них і, врешті, скніти по затхлих каварнях та товкти як воду в ступі свої вбогі концепційки, обґрутовувати свої чергові орієнтації та чекати біля моря погоди — сприятливої (в їхній уяві) коньюнктури...

— То й гресь з ними, — вигукнув із серцем Ганджа, — нам вони нічого ці закамаркові Кавури і кандидатики на кущах всеукраїнських Скандербеків. Вони нічого не навчилися і нічого не зрозуміли і не зрозуміють ніколи. Гресь з ними...

— Згоден з вами, друже, ввічливо вклонивсь Легат, — справа не в них. Є однак деякі розумніші люди, які, сидячи на еміграції таки щось збагнули. Європа повоєнна, мої друзі, сказав він проходячись по кімнаті, — ще не оговта-

лась. Її гнітить економічна кріза, вона бореться за гегемонію переможців, її лякає поява на оводі Америки, проблема колоній, дедалі різкіша, радикальні рухи, безліч нерозв'язаних соціальних проблем, національні конфлікти, зокрема в новоутворених державах, як Югославія, Чехословаччина, Румунія... Не кажучи про Каталонію, Ірландію... Версальський витвір повис у повітрі, а те повітря насищене порохом... Що ж до Сходу, то ці самовдоволені спочилі на лаврах: аеропаги Заходу бовваніють перед тим Сходом як перед Великим Сфінксом...

— Я думаю, — озвався, немов пробудившись із сну, Сич — тепер для інтервенції на Сході Європи не знайдеться охочих чотирнадцяти держав, що в 1918 і 1919 роках спробували допомогти врангелям та денкінам і піймали облизня...

— А пан Пілсудський пробував загарбати Україну і також зарвався. З-під Києва аж до Варшави утікав аж курилося, і якби не французькі генерали, як Фош і Вейган, то не було би його «чуда над Віслою»...

Легат вислуховував ці репліки.

— Політика незацікавлення Сходом, включно із справами Польщі та Прибалтики, не розтягається на увесь Захід, друзі, — продовжив він, — чи не гадаєте, що Німеччина, пограбована з колоній, обкарнана в своїх кордонах у 1914 році, без Данцига, Ельзаса, Судетщини та інших областей, не буде надто довго ждати реваншу? Країна навіщена до того неймовірною економічною кризою, безробіттям, інфляцією, репараціями, нині вирує як чортопий. Приходять до голосу військові керманичі, згуртовані в Штальгельмі, націоналісти і монархісти, презентовані Гіндебургом і Людендорфом, іде завзятуща боротьба партій і ідеологій доходить до кривавих замахів стану і розрухи як от у Баварії, чи у Вестфалії...

— А що нам до того всього? Озвався Струхманчук.

— А те, — тихо і лагідно промовив Легат, — що ми переможені і покривджені, так як і німецький народ. Отже логічно треба вважати, що ми вже й нині маємо потенційального союзника в Німеччині, яка вже сьогодні готується до покладення краю пануванню безпринципної фінансово-індустріальної буржуазії, безхребетних парламентаристів і опортуністів типу Шайдемана і Носке, Брюнінга і компаній... До влади безумовно прийдуть ультра-праві, консервативні, патріотичні реставраторські і реваншистські сили...

— Прийдуть, або, й не прийдуть, — вкинув Струхманчук, — не забувайте, що в Німеччині діють також радикальні, соціалістичні сили...

Легат погладив свою лисіочу, блискучу чупринку: — емоції не є вказаним регулятором політичної дії, сказав він стиха, — досвід вчить, що це з правила веде до тактичних помилок внаслідок утрачення основної цілі...

— Оборона народу в найкритичніший момент його існування, — зауважив Ганджа, — це не справа політиканів, це відсіч, кращими людьми народу і емоціями найвищого напруження. Це бій за місце на землі. Це бій за життя. І саме тому до чистого діла треба чистих рук... Це — патріотизм, найцирішний...

Шахтар спокійно зауважив, що співробітництво, чи радше спілка з будь-яким партнером в історії революційних рухів завжди призводила до втрати центральної ідеї. Спонтанна масова дія, нехай хоча б і на емоціональних засновках, зберігає чистоту ідеї і завдяки тому вона історично вагома. Всі народні рухи, які перейшли в історію як рухи незалежного духовного горіння, саме тим великі, що вони були інтегрально чисті, дарма що осамітнені.

— А ті, що пробували живитися чужою допомогою, шукали підтримки остроронь, — додав Орест, — і завжди морально загибали... Їх засуджувала історія, або просто мовчала про них.

В тім у двері застукало. В кімнату увійшов господар, — інженер Дурбак. Це був дебелій чоловік, ще не старий, з рудавою, лопатястою бородою, що надавала його обличчю і всій постаті добродухої сановитості. Він короткозор, крізь окуляри, розглядав присутніх у кімнаті, де хвілювався дим від цигарок.

— Моїх карбонаріїв запрошуують униз, — сказав він посміхаючись, — вже чимало гостей попрощалися, залишилися тільки свої найближчі, а між ними ворогів нема...

Шахтар, Орест і Сич були легальні, та й Ганджа залишився б, однак йому треба було поспішати, бо його чекали на Богданівці. Він пошепки встиг тільки сказати Струхманчуку, щоб він обов'язково був на зустрічі завтра, на Театинській, у помешканні шевського майстра Семчишина. «Ось це керманич, — подумав Орест, — який він неструджений, організатор».

Вони сиділи в салоні господи Дурбаків, звичайно,

тільки ті, що були там частими бувальцями, близькими друзями Дурбаків. Може й однодумцями. Професор Руслан, шкільний товариш інженера, Карпишин, колега Марусі, єдиної дочки, в університеті, два гімназисти останніх клясів, мабуть безнадійно закоханих у Марусю, Мирослава Музика, Ірина та ще дві панянки, аматорки танців, американських кіно-акторів, закохані в неодмінного Рудольфа Валентіно. Вони розважалися в окремих кімнатах.

...Терор, — говорив інженер Дурбак — це засіб на коротку мету, він з часом перестає діяти емоціонально і практично. Старі колоніальні держави мають у цьому чималий досвід і хист упоратися з цією проблемою...

— Не дуже так і упорюються, — вкинув професор Руслан, — поки що французи не упоралися з Аб-ель-Крімом, та Й уся північна Африка колонізаторів вже ажнік не ідилічний регіон. А Індія, а Єгипет, Сирія, Палестина? А Туреччина з її вірменами і курдами? Усіх бо не виріжете, пане добродію...

— А країна басків, а Македонія, а Ірландія!

— Так, — вигукнув радісно Руслан, — Ірландія, от що? Вона таки зламає імперію високошановних лордів і жителів Букінгемського палацу.

— Панове, панове, — погладив свою бороду інженер Дурбак. Його дружина, товстенька, рожеволика і скромненька, пригощала гостей тортами, а гімназисти з бару, влаштованого на американський манер, розносili келихи, хто з чим хотів. Інженер говорив маніжно, розтягував слова, бавився ними, не вимовляв «л» і «р».

— Панове, це правда, що світова війна визволила досі приспане прагнення народів, навіть досі маловідомих, до незалежності, або хоча б самовизначення, скажімо. Але ще пройде багато часу, поки воно, це прагнення, набере виразних кшталтів. Поки що це тільки імпондерабілія, туманність Андромеди. Колоніальні імперії ще надто добре засолені в апарат сили який потрапить долати всілякі несвоєчасні прагнення. Залізна рука й державна мудрість. Діли й пануй! Divide et impera! Коли треба: — приковуй, як у Індії, збунтованих до дула гармат і розстрілой, коли треба принаджуй магарадж і погладь їх по гнучкій шії... Ось дивіться, як королеву Гаваїв, леліють демократи-американці!.. Або як всіляких султаніків і племінних вождів без значення леліють у Парижі й Лондоні... Це мистецтво

володіння і панування, вироблене століттями. Не бійтесь, у своїй колонії імперії висилають кращих людей — і Велико-британія, і Франція, і Бельгія... Вони вміють, пануючи, кого треба знадити цукеркою, а кого заспокоїти налигачем...

— А сюди присилають найгіршу покидь, — кинув Орест, — грабіжників, садистів і шельм...

— Польща, мій дорогий маestro, — спокійно продовживав інженер Дурбак, це імперія ще в пелюшках, або *in spre*... Це покищо тільки сон рябої кобили і ця польська кобилиця, уявивши себе арабським жеребцем, у своїй імперіяльній політиці поводиться як худа, але злобна і мстива шкапа...

— От ми і при суті речей, — надлив із своєї чарки професор Руслан.

Інженер Дурбак був, як кажуть в Америці «селфмейд мен», він походив з селянської родини з-під Бучача, рано осиротів і пробивався як міг. В гімназії був завжди першим учнем, (трохи допомагав вуйко, що був форналем у Підберіз'ях у графа Пінінського і побачивши його свідоцтво, вирішив йому допомагати аж до матури), потім пробивався сам: спочатку на Політехніці у Львові, потім в Геттінгені, зробив два докторати, найнявся до Сіменса в Берліні, перебув війну і повернувся до Львова, де став головним інженером у магістраті. Крім того він був членом акційного товариства по видобутку нафти «Унія» в Бориславі та вуглевбудувних фірм на Шлеську. З того часу носив бороду асирійського мудреця, одружився і вважався у Львові патрицієм високого класу. Таких було небагато, зокрема українців, або таких що принаймні українства не відмовлялися: два-три архітектори, директори фірм, інженери. Поляки їх не зачіпали бо вони були потрібні і лояльні. Але інженер Дурбак був до того й український патріот, він жертвував на культурні цілі, на Товариство імені Шевченка, на будівництво площі «Сокола Батька», на вдів і сиріт з війни, і потаємно навіть давав дешо у бойовий фонд революціонерів. Він здогадувався, а може й зізнав, що роблять Шахтар чи Сич; він нічого не схвалював, але й не ганьбив. Тому у нього іноді переховувало літературу або й нелегальних людей. Він був скептик, критик, але свій хлоп, хоч і з борою і з чималим вкладом у банку «Дністра».

Тепер він тільки блаженно посміхався, позираючи на своїх гостей, адже ж він любив їх: розсіяного, завжди ентузіяста професора Руслана і меланхолійного Шахтаря

і добродуха Сича. Він знав і Ганджу.

«Він цинік і опортуніст» — подумав Шахтар, що в цій статочній самозадоволеній атмосфері добробуту почув себе зненацька надто самотним і втомленим.

...Я тільки реаліст, — неначе відповідаючи його думкам уголос, говорив інженер Дурбак — панове, панове, вчіться в історії. Вчіться у ворогів. Коли повстання 63-го року було здавлене, польське суспільство відчуло свою жахливу слабкість і самостійність. Три повстання були марною витратою часу і життів. Тодішня Польща не могла протистояти царській Росії так, як ми нині не в силі протистояти Польщі, яка б вона не була квола і тимчасова. Справі нашої свободи повинно служити все, що зміцнює нас інтелектуально, біологічно, економічно. Слабі і знищені, якими ми нині, ми волі не виборемо.

— Інженере, — вигукнув професор Руслан, — чи ви знаєте, що навіть після розгрому польського повстання 63-го року, коли все пропало, був такий генерал Гауке-Босак, який готовав на еміграції поновний зрив, бо, мовляв, п'ять мільйонів мужиків вирушить за ним, якщо тільки одержать від панів землю.

— Не ваш Гауке-Босак вирішав, професоре, на такі довгі роки, бо він мабуть був лише завзятий жовнірисько і мрійник, а такі аж ніяк не войовничі письменники, як Прус, Ожешкова, а найбільше публіцист Свентоховський, — речник позитивізму, — озвався один із гімназистів, що пильно слухав дискусій. Письменники ці плекали надію і тією надією жив тоді польський народ, бо як твердив іхній поет Асник, надія, а не добровільне самовбивство духа врятує батьківщину...

— Польську поезію того часу і я знаю, — вигукнула Маруся і Орест навіть не сподівався по цій панянці, як видно розбещений і розважений, — Конопницка писала тоді:

Народ, що сам себе не спасе,
Рабом зостатись мусить!
Відчиніть же ясну браму,
Хай повіє вітер свіжий!
Бо пророчий ключ буття
У руках лежить народу...

Браво Марусю, заплескали всі присутні, а вона аж зашарілась.

— Цивілізаційне двигнення народу, продовжував інженер Дурбак — ось що найважливіше для нас нині. Свентоховський писав: «кулак, як спосіб здобуття своїх прав, діє так довго, поки не зустріне сильнішого кулака». Не лікуймо себе від мрій, вони потрібні і шляхетні, але лікуймося від ілюзій... До чого прагнули позитивісти? До зрівнання суспільних верств, для українського народу, до поступу селянства, до економічного розвитку країни. І для нас ідеється про те, щоб віссю доби стала наполеглива цивілізаційна і культурна праця, (в даних нам умовах, звичайно), захист вже нагромаджених духовних скарбів і всесторонній, навіть гарячковий, розвиток сил суспільства...

— Економічний, передусім! Вкинула пані Дурбак.

— Все це гарно, — озвався Струхманчук, що досі мовчав, — кожний з нас знає, що про тривале існування народу вирішають не політичні умови і емоції, а високість сил і цивілізаційних довершень. Це абеткова істина. Позитивізм і в Польщі був доречним заходом, зробив своє, але скінчився тоді, коли на шибеницях знов зависли борці за свободу як Окшея, коли війну царатові проголосила соціалістична партія й бойова її група на чолі з Пілсудським. Однак аналогії не може бути. Царат всежтаки не перешкоджав позитивістам писати шовіністичні романи, патетичні поеми і збагачуватись. Та — найголовніше: за польською ідеєю в тій чи іншій формі стояла заможна багаточна аристократія. А що є у нас? На цьому клапті української землі живе наш убогий народ, що як ведмідь пробуджений далеким від нього розкотом, луною Сімнадцятого року, підвівся — цей ведмідь розлючений і жадібний волі, але ще сліпий, бо він, дотого у кайданах. Дев'яносто вісім процентів селянства, яке у нас тільки не повних три чверті сторіччя вже начебто не вважається кріпаками — анальфабети. Ось насліддя культурної Австрії найяснішого цісаря. Та й так нинішня Польща, забувши заповіti своїх світочів, хоче загнати нас у ями і нори, позбавити імені, не допустити до висот цивілізації...

«Русі не бендзе», обієє професор Грабський.

— Нехай заспокоїтесь, — тихо промовив Орест, — там за Збручем ще є тридцять п'ять мільйонів українців, які до речі, в двадцятому році гнали пана Пілсудського та польських магнатів, колишніх владарів Західної України і всього Правобережжя, аж до Вісли, так як свого часу гнав

їх Хмельницький... І що казати тепер, коли йдеться про життя або смерть народу? Може й правда ваша, інженере, що цивілізації у нас ще мало, але за те є нездоланна воля до життя. Вона як могутній заряд динаміту. І хіба треба дивуватись, що за ганьбу ми платимо гнівом, за кров кров'ю, за смерть смертю?... Чи маємо, як ті баранці божі, самі класти голови під катівський меч?...

Навіть Сич прокинувся із своєї вічної дрімоти. А добродухий інженер Дурбак клепнув Ореста по ремені.

— Хто зна, може й я так думаю, маestro. Може ви маєте рацію. Але все ж я волів би, щоб ви були нашим Міkelьанджело, ніж трибуном революції, львівським Колада-Рісні...

— Товариство, досить політики, — підвелась пані Дурбакова — молодь хоче танцювати...

...Орест ішов поряд з Мирославою затіненою, духм'яною вулицею Листопада. Обабіч в цвітінні садів біліли вілли багатів з поетичними назвами «Гражина», «Балладина», «Лілея», — заголовками балад і драматичних поем великих польських поетів минулого сторіччя. Місяць гострим серпом виглядав із-за смерек. («...майстре, — пригадував собі Орест шепіт професора Руслана), — інженер Дурбак — чудова, вельмипорядна людина, але він опортуніст. Навіть проти власної волі. Він прагматист. Він учень Елікура: там добре, де мені добре. Пробачте за упрощення думок великого філософа. Але інженер зовсім не реаліст. Він не розуміє, що сучасна Речпосполита, це держава одного сезону. Мине п'ятнадцять, — двадцять років і її не буде, цього передчасного виплоду Версалю. Вірте мені. Німеччина відбере собі Познань, Щлеськ і Гданськ, а ми воз'єднаємося з Великою Україною». «Ві вірите в це», — спітав його Орест. «Я певен у цьому, шепотів професор, — це геополітика, це логіка історії» — і він шез із тераси затіненої виноградом. Щез у темінь львівської ночі.

— Я вас бачила на Академічній, — сказала йдучи Мирослава. Ви йшли з високою чорнявою дівчиною. У неї очі, які причаровують. Це жінка-відьма, жінка-кат. Вона полька, як я чула. Тут у Львові вже всі про це знають...

— Ні, — промовив Орест, — вони помиляються і ви з ними, Мирославо. Ця дівчина — чудо. Може й правда, що вона чарівниченька. Або, або Жанна д'Арк українських степів...

— А я як у тій думі, — повагом, сумовито сказала Мирослава, — у серденько її встромила б ножа за те, що вона вас забрала від мене...

— Невже, — він засміявся, — ні, Мирославо? Вас ніхто не забере від мене...

Він спинився і вдивлявся в її обличчя. Жінки, твердої як кремінь, у якої навіть це банальне, здавалось, визнання, осяяне срібним молодиком, було як урвана, як ніколи більше повторювана пісня.

Вона мовчки йшла поряд з ним і не було у неї ніколи думки про ніщо інше, тільки про цю німовну місячну ніч, про шелест листви по вулиці Листопада, про сріблом заімлену прірву, куди падає зітхаюча зоря.

XXIV

Після гостини у Дурбаків на Францівці, гості розходилися: хто куди — Шахтар і Сич подались через Вулецькі пустків'я, Мирослава пішла з Орестом, дівчата й юнаки, громадою, пустотливо і безжурно мандрували вулицею Листопада, — не поспішаючи. Ніч була парка; вона втомлена і важко нависала над містом. Листва не шиширхнула.

Легат наздігнав трамвай, що сумовито скрипнув на повороті і, докотившись до останньої станції, поволі клигаючи і стиха видзвонюючи, знов рушав у місто, мабуть у свій останній маршрут цієї важкої днини. Декілька закоханих, голубятами воркували в сутінках вагону, повертаючись мабуть з прогулянки за містом, з оберемками польових квітів. Робітники з Клепарова і Кульпаркова іхали на нічну зміну. Усіх розмлоювала ця тьм'яна, парна ніч. Навіть кондуктор, втомлений за день служби, скинувши кашкета, сів собі наодшибі і подейкував з робітниками.

На Легата споглядали. Не тільки задля його бездоганного костюму, але навіть з виду він був виразно не тутешній, з іншого товариства, мовив би хтось. Жінки, із-за квітів, кидали на нього раз у раз допитливі, хоч і не зальотні погляди й перешіптувались, імовірно з його приводу. Такі, либо нь, як він, нетутешні жевжики, — мабуть думали вони, — не їздять трамваями, повинні мати автомобілі... Але це ще не справляло турбот. Легат заглибився в газету, однак відчував, що за ним, за кожним його рухом, хтось

скрива пильно стежить. Це були два подорожні в доволі зім'яних убраннях, у насунутих на очі капелюках, з особливими і, неприємними обличчями, з проймаючими гострими поглядами, від яких не легко втекти, такі бо вони були колючі.

«Нема сумніву, — думав Легат, поринувши в газету, начебто, читаючи, а власне, зовсім не упритомнюючи того, що там було видруковано, — це шпиги. Вони стежать; за ким? Їх відряджено, вони їдуть не зпроста, вони вдають звичайних подорожніх, але вони їдуть за своєю справою. Вони позіхають, обдивляються свої черевики, гуторять з кондуктором, регочуть; кондуктор, а може й інші, знають хто вони такі, але насправді вони нашорошенні, як гончаки, готові кожної хвилини стрибнути за дичною».

«Якого дідька було сідати у цей трамвай, — дорікав собі Легат, — треба було податись пустирями, як Шахтар і Сич». Шпиги безумовно стежили за ним. Вони це робили майстерно, ажнік не нахабно, не влізливо, вони так начебто не зауважили його. Проте Легат всім своїм єством відчував навісне сверління, цей крадлькома з-під лоба, кинений погляд, цей щурячий, зукоса, зирк, цей понюх гончака. Вони, можливо стежили за ним вже декілька днів. Як недоречно було приходити до Дурбаків! Шпиги мабуть стежили біля вілли, стежили хитро і непомітно, не зважаючи на всі заходи до конспірування. Або може вони просто несподівано натрапили на нього в трамваю. Адже ж все було передбачене: обережність, відповідний маршрут, зміна особистості — бездоганні. Ні, це просто випадок, сліпий випадок. Може шпиги навіть не підозрівають, яка їм добич попадає просто в руки. Може він взагалі видався їм підозрілий. Ні, справа зовсім не в Дурбаках, справа в звичайному збігу обставин. Шпиги звідкись поверталися і раптом потрапили на обличчя, яке їм вдалось знайомим. Адже ж його, Легата, фотографії напевно вивчаються в політичній поліції.

Він вийшов на платформу, немовби знеможений задухою. Перестук трамваю ішов униз, вулицею Шимоновичів, біля Францісканського кляштора, звертав угору на Потоцького. Далі він вийде напроти костела Магдалини і пойде вниз по Леона Сапєги, поуз жандармерію, на вулицю Коперника. Можливо, що там, де буде більше світел її жандармські патрулі, його затримають. Треба вирішати.

Трамвай дзеленьчав — хтось перебігав рейками. Добре, що Легат знов Львів як п'ять своїх пальців. Зараз буде вулиця Ісаковича, а там Набеляка, а тоді вулиця На-Байках. Він вийняв хустинку і витер чоло, хоч воно було зовсім холодне. Шпиги сиділи в вагоні і пантурували його з-під ока. Трамвай ішов швидко. Перестанок був аж на третій вулиці. Легат метнувся до краю плятформи і раптом скочив у темінь, як у провалля. По вулиці Ісаковича він швидко пішов униз, у напрямі ставка «Світезь». Позаду темніла брила Франціканського кляштора, попереду — пустир з огородами, а там бовванів будинок учительської семінарії. Там можна шезнуть. Проте шпиги не були в тім'я биті. Трамвай раптом загальмував, аж струсонулися вікна, шпиги певно, наказали спинитись, вистрибнули. Важко було сподіватись такої снаги, судячи по їх дрімотній вайлуватості, коли вони ще сиділи у вагоні.

«Стій!» — гукали вони, здоганяючи Легата. «Стріляти муть», озирнувся він і побачив, що у них в руках револьвери. Треба було кінчати гру. Шпиги приперли його до огорожі пустиря. У темні виступали їх обличчя, розюшені, зловісні, один важко дихав.

— Стій, песя кров — сказав вищий, — легітимація!

— Та яка там легітимація, — сказав другий, — це ж Легат, він же Сень...

— Іх ферштеге ніхт польніш, — сказав Легат.

— Брешеш чортів сину, добре ти розумієш. Давай кайданки, Зиху...

Не було ради. Легат вихопив з обидвох кишень два свої бравнінги і постріли прорізали темінь, Зих упав зразу ж, пошлений в голову, другий повалився на огорожу пустиря, стогнучи. Легат добив його третім пострілом. Навколо було пусто, ніде не шиширхнуло.

...Загороддями, чиймись садками, повз сонні вілли, пустельною вулицею Вишневецьких, він вийшов на Леона Сапеги. Було вже добре по півночі. Але ця вулиця ще жила. Люди ішли з театрів, з кіно, світились вікна у кам'яницях, зазивно мерехтіли світла шинків і ресторанів. Було чортівськи душно. Сон не брав людей і вони виходили з кам'яниць на вулицю, розімлілі від шквару, сиділи біля брам, вешталися безладно, заходили до корчем. Біля Політехніки ще стояли фіякri з похнюпленими візниками й кіньми, що живали овес із прив'язаних до морд мішків. Мабуть у Полі-

техніці була пізня конференція; вікна де-не-де світились.

— Вільний? — спитав Легат першого з краю. Візник очунявся з дрімоти.

— Вільний, — а панові куди?

— До ресторану, що працює цілу ніч.

— Може до «Ресурсі» пан зволить? До «Европейської», до «Чорного Лебедя»? Візник з червоним кандюхом довгого носяри, з кволо звисшими вусами, пам'ятав либо нічні гулянки цісарчиків і галицьких дідичів. А Легат видався йому таким.

— Ні, — посміхнувся Легат, — там багато світла, та й вимагають, щоб бути убраному у фрак. Везіть до затишніших...

Візник підморгнув: Дівчатка, що музичка? Танці, гусянося, що ні? Тоді позволить пан до «Олена» або до «Барбарки», або може до «Пекельця»? Перша кляса, файні льокалі, морові дівчатка, пане добродію. Не пожалуєте...

— Тоді везіть вже до «Пекельця».

Фіякр покотився. Легат міркував. До готелю нема що повернатися. Тривога почнеться незабаром. Свідки в трамваю; закордонець. Облава, чи хочби пошук за всіми ознаками, за ним вже ведеться. Інакше не пізнали б його шпиги. Треба з самого ранку, (тільки б десь перебути), найперше до Шахтаря і зразу ж видерти зі Львова. Підкови лунко grimotili. «Пекельце» було в Старому місті.

...Це була огідна, забръюхана нора, серед старих запліснілих кам'янниць, десь край Гетьманських Валів, куди Легат, якби не візник Яцько, ніколи не попав би. Проте це було, здається, улюбленим місцем львівської богеми або приїзжих шукальників пригод, любашніх вражень та й всілякого наброду. Легатувійшов у приміщення з низькими сволоками, розмальоване всежтаки не кепськими майстрами: тут були чортяки з вилами і Вельзебуб, вільомські герші й витребенъки вовкулаків, полум'яні паці сатани, чорнюще провалля, звідки грішникам нема визволення. Був буфет із усім, що хто забажає, невелика естрада і паркетна долівка, де ковзались любашно сплетені пари; були столики біля яких сиділи висмоктані фірцики з метеликами у комірах, п'янчуги-офішерики, підтоптані, сиві льовеляси, напевно були й шпіцлі. Легат сів за столик і замовив коктейл місцевого виробництва. Кельнери крутились біля нього, ласі на іноземця, але, знеохочені, відходили: клієнт був неговіркий, замисле-

ний. Автім мав час: заклад працював далеко за північ.

Були й «фордансерки», молоденські дівчата, що принаджували охочих. На естраді виступала одна з них, одягнена в прозору, коротеньку сукняночку, худа мов трясія, як співачка — надто поганенька, але не позбавлена дешевої природності. Хриплавим голоском вона співала наймоднішу пісеньку, що розповідала про якусь Тітіну, чоловік якої «поїхав до Шангаю, у Китай», а вона за той час «сиділа під бамбуком і розважалася з індусом». А потім «Тетіна була хора й пішла до доктора, а доктор їй сказав, що матиме бахора». Все це було нудне й безглузде, як порожня банька, але публіка плескала в долоні і захоплено гукала — «біс, біс»... Співачку запрошували до кількох столиків і вона охоче йшла.

А потім вийшли два панки в циліндрах і досить злежалих фраках та декілька підтоптаних дівчат у легеньких сукеночках і заспівали:

Wszystkie rybki śpią w jeziorze
Hojera, hojera, ga...
A mój stary spać nie może
Hojera hojera ga.

Панове у злежалих фраках лініво підіймали ноги у такт музички, а дівчатка надхнено й весело підстрибували досить таки товстенькими ніжками й вертіли своїми кремезними клубами.

Легатові стало нудно. Панове у фраках і дівчатка в благеньких сукеночках одержали невелике одобрення. Пісенька була давно відома, скрізь, а особливо у Львові.

...Panna Zosia w czarnej jubce
Hojera, hojera, ga...

— А що ти сидиш такий нахмурений і самотній?...

До Легатового столика підійшла русява в червоній сукні, одна з «фордансерок» чи «бардам», безцеремонно сіла біля нього і навіть взяла у нього цигарку, яку він тільки-що розкурював. За всіми ознаками вона була вже п'яненька.

— Іди геть, — сказав Легат, — я волів би бути самотній.

— Брешеш, лайдаку — жартома, чи повагом сказала дівчина; — ти чимсь заклопотаний, чоловіче. А нумо розженемо цю нудьгу разом.

— Іди до дідька, — сказав Легат, — моєї нудьги ніхто не розжене...

Вона дивилася на нього, сперши голову на лікті. Краса в ній була неабияка. «Сикстинська мадонна» — подумав Легат і, ось така, марнується в цьому затхлому, до ката огидному, закалелку. Ні, це не була ніжність Сикстинської, це була міць і туга, що перла з її різьбленого п'яного і кам'яного обличчя, з її синіх як весняне небо очей, з її рук, що повинні були тримати серпа, благословенні плодючим літом.

— Слухай, — ти мені впав в око, подобаєшся... сказала вона, — звати мене Ангеліна, а тут кличуть просто Андзя. А ти, знаєш, хто ти такий?

І знов її синяві очі вперлись у нього. І хоч говорила добре зп'яна, але для неї Легат замовив ще питва.

— Це моя журба п'є, — стиха говорила вона. — Ти не поляк, — засміялась вона, — ти думаєш, що я не пізнаю таких. Ти, як і я, одного роду; ми — українського.

— Іди до біса, — насторожено глипнув на неї Легат і сам себе сполосив, адже чорт її знає, може й підіслана. Якого там українського.

— Я ляхів ненавиджу, — аж перекосилось її лице. — Вір мені. Яка це кара бути з ляхами весь час. Я одного вже задушила...

— Що ти верзеш?

— Що ж я мала робити, подумай ти, чоловік, видно, нівроку вчений; батька замордували ляхи під час війни, прадіда моого повісили бо був опришком, бо за народ стояв, ти розумієш. Матінка вмерла, а що я зроблю на чвертці морга? Брат у Пруси подався, а мене один знадив і покинув, покритка, ти знаєш так як це у батька Шевченка...

— То ти й Шевченка знаєш, смутно посміхнувся Легат.

— Я знаю більше ніж ти, не думай, що я п'яна і українська шлюха, як то кажуть. А Христос хиба не простиш Марію Магдалину?

І Легат знічев'я занімів. Яка сила була в цій жінці, яка нездоланна віра, який гнів, що палав у ній, в її очах у цієї Магдалини галицької, що перетривала стільки, а душою була як лілея...

— Слухай Ангеліно, — прошепотів він, сам не знаючи, чому він посмів їй так звіритись, — я в небезпеці...

— Я знаю, — сказала вона, вже зовсім звичайна, ажнік не п'яна; — ти з тих... Ти думаєш я не знаю про це? Ти думаєш, я не з вами?

— Облави тут бувають?

— Дивись, — повела вона поглядом по натовпі, що забавляється, вичверював, п'янів, гоготів, — ось там сидить комісар поліції, там он далі — хатрак, шпигун, он там другий... Вони дивляться на тебе. Вийдемо звідси, візьми мене під руку, відомо: хочеш жінки. Ідемо звідси геть до мене. Я живу недалеко в кертиччиній норі. Але ти мій брат. А коли б прийшли по тебе, то я їх задавлю...

Прииде час, думав Легат, підводячись із-за столика в гаморі «Пекельня», що ця жінка поведе полки. На них глянули мимохідь. Але ніхто їх не спиняв. Вони вийшли по крутих сходах із цього смердючого, розбещеного підвалья на вулицю. Раптовий вітер з Карпат шугнув поуз них. До світанку було ще далеко.

XXV

Струхманчук, коли щотільки вечоріло, а вулиці займалися спалахами рідких ліхтарень, зайшов у книгарню «Гебетнера і Вольфа», на Академічній, куди він іноді любив заходити, обдивлятись книжкові новини. І, коли він перегортав щолиш збір репродукцій Матейкових історичних картин та ескізів, хтось торкнув його за рам'я. Він озирнувся: біля нього стояв чолов'яга в насунутому капелюсі, мізерний і кволій з чорнявим вусом, неприродно сторчастим, добродій, що скидався на провінціяльного канцеляриста, аматора книжкової справи. Приглянувшись йому, Орест пізнав у цій людині, яку обминув би, не звертаючи уваги, на вулиці, Думу.

— Вийдемо звідси, прошепотів Дума, — перегортаючи і собі сторінки мистецьких альбомів, — хочу з вами поговорити...

Зберігаючи відстань, вони вийшли на Академічну і пішли аж до пам'ятника Фредри. «Ось туди, Орест почув за собою шептіт, — там нам не заважатимуть».

Йдучи за сутулою постаттю Думи, не втрачаючи його серед юрби, Струхманчук думав, куди він його за-

веде. Зараз за рогом, по тихій вулиці Сокола, Дума увійшов до невеличкої, затишної господи, яку у Львові називали цукорнею. Це була щілина, продовгаста і ажніяк не глітна. Сиділи старі жінки в жалобі, пили каву і стиха гуторили; оглядні старші панки проглядали газети. Дума завів Струхманчука у глибокий кут, у сутінок, сів і протирає свої цвікери.

— Будьте осьде спокійні, так як я, — сказав він, — це такий старомодний затишок вдовиць і пенсіонерів. Молоді сюди не ходять. Якщо було б щонебудь, то осьде є вихід у подвір'я, а там перехідна брама на Хмельовського. Ви ж знаєте, у мене горить земля під ногами. Але ще нині на світанку я виїзжу за кордон. Всі потрібні папери вже зі мною. Я ж старий лис...

— Всі ми живемо з дня на день, — сказав, надпиваючи каву Струхманчук, — ми думали, що ви, Думо, давно десь скоплені...

— Щастя, пех, як то кажуть, плюс моя вроджена здібність до конспірації, — посміхнувся Дума, — я можу проходити повз шпіцлів, а вони мене не пізнають. Крім того у мене багато друзів. От хоча б у тій книгарні. Там моя поштова скринька. Продавщиця Зося переховує все мое листування. Вона нам віддана до безмежжя.

— Недаремно, з'їдливо сказав Струхманчук, з нею може бути те саме, що з Мирославою у якої ви ховали свої архіви.

— Мирослава геройська жінка, — озвався Дума, — я чув, що її арештовано, але я певен, що вона не видасть нікого. Та не в тім справа, (він відмахнувся нетерпляче), кожна революція вимагає жертв. Якщо б я був менше обачний, то мене давно не було б на цьому світі. Та не в мені одному справа...

— А в чому? — глянув на нього Орест. І ця постать з її вкрадливістю, із споторенним, клоунівським обличчям, і з приkleєнimi вусами, надто нервова, надто кlopітлива, йому рішуче не подобалась.

— Справа ось в чому. Ви тільки слухайте, бо я вас шаную, маestro, — почав Дума, — тільки не перебаранчайте. Ми обидва належимо до ірриденти, яку підтримує народ Західної України. На нас дивляться на Заході. Ми не такі вже осамітнені. Уся Європа під знаком грядучих, вагомих змін. За рік, за два, за п'ять. Всюди міцніють нові сили.

Навіть у тій надто патріархальній, консервативній Англії. Версальський трактат буде перекреслений. Починають діяти такі люди, що можуть змінити карту континенту. Відповідні рухи нарощають. Приятелів ми знайдемо. А що ж з нашою ірридентою? Цей меланхолік, неврастенік Шахтар? Цей Ганджа, що хоче бути командиром? Цей Сич, який ніхто інший як загумінковий інтеллігентик, що вже нині мріє про посаду депутата в польському соймі. А результати? Експропріаційні акти, які не приносять ніякої користі, невдалий дітвацький атентат, два-три вбиті поліцейські шпішлі? Це не робота. Це не справжній терор, яким ми могли б змінити ситуацію. І платять за це тисячі в'язнів, тортурованих, битих, поневіряних, платить українське село, яке польський чорний кабінет у Львові і на Волині і на Прикарпатті десяткує нагаями, розстрілами і шибеницями. Це все дилетантизм, ремісницька нездала робота, штубацтво, даремна витрата енергії...

— Ну ѹ що ж ви пропонуєте, Думо?

— Утворення нового загону. Сили, дисципліни й ефективності. Легіон готових на все і до всього, західноукраїнських «сін-фейнів» на зразок ірландців, який буде здатний перетворити в пекло окупантам життя.

— І ви будете ватажком тих легіонів? Іронічно вкинув Орест.

— Буду чи не буду, це інша справа. У мене своя концепція, своя стратегія і тактика. Треба реально думати. Я маю на увазі утворення політично-революційного фронту Західної України, спершого на чіткій ідеологічній платформі і на залізній дисципліні. Нам треба гроші? — ні, не напади на нещасних поштарів, а нові сили Європи нам допоможуть. Ще римські цісарі казали Ресипія non olet. (Гроші не смердять), коли вони брали податки за вивезення брудів із Риму. Пілсудський в ім'я вільної Польщі брав гроші від японців. Російські терористи також брали гроші, у кого далося і нині беруть — наприклад Савінков. Справа не в грошах, гроші можна здобути. Йдеться про нове керівництво такого фронту. Це маккіявелізм, до деякої міри, пане товаришу: будемо в спілці зі союзниками, а вони не поскупляться. Треба повести широку акцію. Нехай це буде і розвідницька служба і саботажі і атентати на різних теренах, зрозуміло? Треба підривати динамітом увесь нинішній лад.

— Ви хочете створити банду гангстерів, щось не зразок

тих у Чікаго, — посміхнувся Орест. І звичайно ви, Маккі-явелі новітній — Дума, як той Махно або інці отаманчики — Ангел, Зелений, Григорій, або ота Маруся, орудуватимете тим загоном гангстерів, на українській землі...

— Що ж, як прийдеться, — ухилився від відповіді Дума, — не неврастеніки як Шахтар чи цей шалений Ганджа будуть ними командувати... І Дума, посміхаючись таємничо, дивився на Ореста...

— А чого ж вам від мене потрібно?

— Щоб ви пристали до нас. Ви людина талановита, ви маєте деяке ім'я. Будете у нас одним із перших.

Струхманчук зареготав.

— З тим, що ви будете тим першим із перших, мати-мете доступ до всіх великих цього світу, будете мати своє конто у швейцарських банках і все для визволення України, чи не так? Звичайно постачаючи всіляким розвідкам щомісячні звіти... Адже ви самі сказали, що «пекунія нон олет...»

— Ах ви все перебільшуєте, пане-товариш...

— Скажу вам ось що — Струхманчук підвівся. Він спохмурнів як ніч, кинув декілька марок за каву, глянув на Думу, що насунувши капелюха, підозріливо і мабуть страйковено глядів на нього поверх своїх, йому зовсім непотрібних «цвікерів».

Струхманчук подумав, що його інтуїція ніколи не помилиться. Навіть тоді, коли він буде уперше у сирітському закладі монахинь, Дума йому не подобався настільки, наскільки інші, перш за все Ганджа і Зорянчук, подобались. Він розкурив цигарку. Помовчав.

— Я зустрічав таких як ви, — кинув сірника, — на фронті, в полоні, в Парижі, що оговтувався від лихоліття війни і кишів спекулянтами, біржевими маклерами, кондотьєрами, які хотіли знов, ставши безробітними без війни, найматись до будь-якого і битись будь-за-що... Ви якраз такий, Думо... Ви з породи вічних найманців. Ви можете служити чортівському цісарю, а коли його не стане, будь-якому іншому панові, вербівникові кондотьєрів, будь-якій конторі, що виплачує жолд... Ось ваша мораль...

— А цікаво яка ваша мораль? посміхнувся ушіпливо Дума.

— Мені не треба ніякої окремої моралі я служу українському народові і Україні, безоглядно і без уваги, чи матиму за це заплату, чи сконаю жебраком, чи згину від кулі посіпаки, чи у петлі кати...

— Містика, пане-товаришу, все імлиста містика. Яка ж ваша мета?

— Визволення Західної України, покладення краю неволі і ганьбі, жалюгідній вегетації великого народу під чоботом ката і поліцая, об'єднання з усім нашим народом, там над Дніпром, виборення Йому в цьому сторіччі такого місяця і такої долі, якої він гідний. Ось чому я пристав до Чортівської Скелі, як пристають інші, що не хочуть бути підніжками і рабами. Час мобілізувати мільйони, ви розумієте, добро-дію Думо? Ідея визволення є така могутня, що хто б де не був, і ким він не був би, якщо у нього б'ється українське серце, то він рушить без надуми за справу, що справді велика. Але до тієї справи треба чистих рук. Чистих, інтегрально, абсолютно. Сила наша, тобто Чортівської Скелі, в тому, що ми незалежні і вірні тільки собі і народові, що, закутий, сам, власноруч прагне зірвати кайдани сам, без чужого втручання і допомоги... *Ucraina fara da se*, зрозуміло?...

— Може це й моя мета...

— Ні, Дума, це не ваша мета. Ви не збагнули глазду історії, яка не є результатом випадку, кон'юнктури, метущі маленьких людей, що діють здебільшого в ім'я своїх мізерних інтересів і своєї жалюгідної моралі, а могутній конфлікт соціальних сил, іх боротьба, в якій все змиршавіле і нікчемне уступає кінець-кінцем місце новим силам. Ось такі сили опромінюють нашу історію поточного сторіччя. Як за Хмельниччини нові сили двинули нашу націю на століття вперед. Так і нині ще могутніші сили небувалого соціального зриву двинуть наш народ до небувалого відродження...

— Ет, не час на академічні діялоги, Струхманчук, — промовив втомлено Дума; — мені треба поспішати. Я іду на Познанщину, там перейду кордон і почну все наново...

— А може продовжуватимете те, що перед вами робили аматори вашого стилю: оббивання порогів великих світу цього, благальне шепотіння в закамарках, у кабінетах поліцейських бюрократів, виторгування дрібних подачок?... А все в тихій надії, що великі світу цього таки вирішать долю України... Не журітесь, знаємо, як вони вирішать:шибеницями, розстрілами, каральними загонами і паленням до тла бунтівничих сіл... Згадайте ці мої слова, — аж спаленів Струхманчук, — та пам'ятайте також і те, що коли

буде суд над такими як ви, то й я не відмовився б від приємності впакувати ім кулю...

І він пішов геть, не озираючись. Мабуть незабаром подався з цукорні і Дума. Орест ішов тихими вуличками попід Цитаделлю, що височилася серед ночі. Лініве плесо ставу Пелчинських пустувало. На тому березі блимиали кволі вогники. А тут з-під жердок огорожі, на понівечений часом тротуар, вибіг щур і сидів, розглядаючись в овалі скупого світла, що його вілкідала ліхтарня. Щур був вгодований і не боязкий. Він вишкірив зуби, поворушив вусами, побачивши Ореста, але сполоханий, чкурнув, замітаючи хвостом, понад став. Струхманчук зареготав і швидко пішов додому.

XXVI

Вже була пізня година, коли Струхманчук застав Ганджу в італійській винарні на Сикстуській. Він навіть був здивований: Ганджа був у добротному, модному костюмі, в гостроносих черевиках «шімі», оголений, невпізнавальний. Такий собі гульвіса або просперуючий, заможний негоціант. Не тутешній. Автім у винарні було мало людей; вона недавно лише увійшла в моду, та й було пізно, незабаром треба було зачиняти.

— Що волите, сіньйоре, — простяг йому руку Ганджа, — яке вино? «Асті-Спуманте», «Кьянті», «Марсала»? Бачите, я ще не забув по-італійськи, я ж бо також був під Тальяменто...

— Нехай дадуть «граппу», оту італійську горілку. Тільки «граппу». Мені треба чогось міцного, — хмуро сказав Орест, сідаючи за столик. Хвилину мовчали або говорили про неістотне. Італійка приносила «граппу» і вино. Чарки були високі.

Lasciate ogni speranza, — «Залишіть надію всі, що надіються», сказав чомусь, посміхаючись до дівчини по-італійськи Ганджа. Дівчина зашарілась. Крім неї на них ніхто не звертав уваги. Ганджа цідив крізь зуби стиха: — Арешти йдуть, і тут і на провінції. Взято Штурмана, він тримається; взято Карпишина, того Гедзя, знаєте ж, Булака, «Довбуша», в Коломії і багатьох інших. Про Думу не знаю, де він. Мабуть взято його на провінції, може вивезено до Цитаделі. Шахтар вийхав у гори. Двадцять четвертого вересня вирішальний удар. Я мушу тут бути, хоч і про мене, кажуть, вже розпитують...

— Ви вирішили?
— Безповоротно.

У винарню, що власне була тільки однією продовгасою кімнатою, з послугою і господарем за шинквасом, увійшов молодий чоловік, може двадцятилітній, із ранніми залисінами, блідий, неспокійний. Він сів за столиком біля вікна, оподалік від Ганджі й Ореста, якому здалось, що юнак непомітно обмінявся з Ганджею поглядами.

— Я вам казав Ганджо, — прошепотів Струхманчук, — я готовий, хоч би на двадцять четвертого. Мені, власне, вже нічого втрачати... Мені передано грипса від Мирослави...

— На цей раз ще не треба вас — Ганджа уважливо подивився на нього, студіював, — добровольці вже є, один діючий, другий — у резерві. Вам, друже, як ми давно вирішили, не треба займатися цією піротехнікою на експорт. Ви призначаєтесь до інших справ, яких, це покищо неясно. Не бійтесь, і на вас прийде свій час, як і на мене. Будьмо, — додав він підіймаючи чарку, — дехто любить «Марсалу», в ній справді якась сонна лагідність і навіть смуток, а я люблю гостріше вино — от хоча б оце «Асті спуманті»..., Вип'єте «граппу» як римський або міланський «Чітадіно», як сицілійський «бурро»... для мене вона за міцна...

Орест знизвав плечима.

— У кожного свої смаки.

Проходячи повз них італійська дівчина, або може й львів'янка в італійському стилі, знов посміхнулась до них. Орест подумав, що недаремно італійські майстри колись так любили Львів. Йоанес Італіянус, Паоло Романус, Бернардо Меретіні, Амврозій Прихильний, Піестро Барбоні... Скільки їх було, що будували ці дзвіниці, церкви, кам'яниці, з яким запалом зводили вони цю Фльорентію Сходу...

— Не знаю, чи вам відомо, — Ганджа поглянув на відсвіт меркіх лямп крізь чарку з червонястим, холодним вином. — Дика зліквідована в потязі недалеко Лавочного. Гадав перехитрити і нас і їх і чкурнути крізь гори. Але перед тим виспівав їм усе, що знов і не знов. Собача смерть. Ми ні на крок не відпускали його з очей...

— Є нові якісі вісті про Мирославу — Марусю? — похмуро, стиха спітив Орест.

Ганджа поглянув у бік. Помовчав.

— Я не хотів би говорити вам про неї, вам зокрема, товаришу-друже. Вона минається або може вже минулася.

Її нелюдсько тортуровано. Нам про це дав знати наш чоловік із в'язничної сторожі, старий вахмайстер. З-під дверей її келії витікає кров. Про це говорили й посмітюхи. Поліція, можливо, матиме свою версію, що вона завісилаась, або її вивезли. Поки що мовчать. Але вона нічого не сказала. Її питали про всіх. Це ми знаємо з інших джерел. Це геройня.

Орест знімовнів і тільки силоміць оволодав себе.

— Хто її допитував, хто її катував? Якщо знаєте, говоріть...

— Переказано, що всі, всі найголовніші катюги, звичайно із своїми хатраками. Кайдан, Лукомський, Олінькевич... А найбільше Лукомський...

Орестові було дивно, як спокійно про це говорить Ганджа...

— Слухайте, Ганджо, — пересилуючи здавлене горло, неначе взяте суховієм, прошепотів Орест, — я уб'ю цього комісара Лукомського. Я нікого в житті не вбивав, ви розумієте, навіть на фронті, але цього я знишу. Без надуми, впритул. І не думайте мене відраджувати, ані теревенити, що маєте інше призначення для мене. Я це зроблю самий, без вас, чуєте ви мене, чи ні?

— Чую, — холодно, аж крижано, процідив Ганджа.

Дівчина проходила і, несміло посміхаючись, сказала, що винарню скоро зачинятимуть. Ганджа лишав їй гроши, на столику. Він раптом поклав руку на Орестову. Ще ніколи у нього не було такого дружнього погляду. Але тільки на мить. Він зразу ж знов сколоднів.

— Призволяю. Я мав сам це на увазі, тільки кого іншого, не вас.

— Тільки я, — крізь зуби промовив Орест, — в цьому чортівському місті вона була мені найрідніша, розумієте, Ганджо?

— Та ви маєте вже іншу жінку, мені так казали, — посміхнувся криво Ганджа.

— Це вас не обходить, чоловіче добрий. Я вам сказав: на Лукомського виходжу я, ніхто інший. І як ви будете мені на перешкоді, то і вас шляк трафить, ви розумієте? Це я вам кажу без ніяких...

— Я вже сказав: призволяю.

— Мені треба дві-три дівчини, щоб безугавно мали його на очі і мені дали орієнтаційний плян, де живе, розклад його дня, виїзди, повертання до дому...

— Це вже робиться, — спокійно вкинув Ганджа, — Ірина, Наталка й Медея на стежах, щоденно. Він живе на Стрийській вулиці. Зв'язкові дадуть вам усю його трасу, години виїздів і приїздів. А тепер досить того. Тут зачиняють і у мене є інші справи. Йдіть, першим...

Струхманчук вийшов. У глибині винарні були ще тільки три-чотири аматори італійських вин. У куті все ще сидів, дрімав чи марив, той самий блідий, нервовистий юнак. У нього були важкі повіки, окуляри він протирав, чорнявий рідкий вус над губою. Він немов либонь когось чекав. А тоді Орест згадав, що саме цей юнак був на виставці в палаці Скарбека, коли він там уперше зустрів Ренату. Юнак болісно посміхнувся. Сам до себе, мабуть. «Невеселий тип», подумав Струхманчук, «Гіпохондрик, або нещасливо закоханий...» І він вийшов у ніч, заволочену тъмяністю. Здовж Сикстуської тягнувся довгий ланцюжок блідих ліхтарень. Місто ще гомоніло.

XXVII

Комісар Лукомський був кремезний, спортивного типу чоловік, років за сорок з рішучим обличчям, з квадратним гладко-оголеним підборіддям, з приємними манерами, за які його любили дами львівського «гай-сосаєти». Але комісар Лукомський не цікавався своїми успіхами у гарної статі — у нього була хороша сім'я, троє дітей і насамперед служіння інтересам Речіпосполитої. В молодих літах Лукомський був членом Польської Військової Організації, боровся досить ретельно, як казали, за визволення батьківщини з-під царського ярма. Згодом, після війни, служивши в державній поліції і в контррозвідці, спочатку на Білорусі, потім у Західній Україні, відзначився як безкомпромісний речник і практик найрізкішого курсу проти будь-якої ірриденти, безжалісного викорчування всіх існуючих і потенційльних вогнищ протидержавних змов і заколотів.

Між своїми співробітниками комісар Лукомський був відомий як садист. Не тільки жертви його — політичні в'язні в Луцьку, Вільні, Бересті і Львові, де він діяв і переводив допити арештованих та підозрілих у антидержавній активності, але навіть і ці його співробітники, люди, що чимало дечого бачили на своїй службі, дивувались його рафінованим методам допитів. В ранній молодості Луком-

ський був студентом медицини це йому дало ґрунтовне знання людської анатомії та психологічної системи, по різному притаманної людям. Він знову найчутливіші сектори людського організму, відповідне маніпулювання якими, спричиняє найжорстокіші болі і призводить людину врешті решт або до певного психічного розстрою, або до смерті. Якщо методи комісара Кайдана були просто брутальним знущанням над жертвою, то Лукомський застосовував далеко рафінованіші методи. Биття гумовими палками або пружинами по п'ятах, по всіх частинах людського тіла, забивання голок і цвяхів під нігти, помпування води в ніс та інші методи, стосовані Кайданом і його помічниками, Лукомського не цікавили. Він залюбки вдавався до експериментів, хоча б з допомогою електричного струму, що на його погляд був наймодернішим і найефективнішим — такі експерименти ламали волю найтвердіших в'язнів як чоловіків, так і жінок. У колах львівського «вищого товариства», куди подекуди доходили чутки про методи допитів комісара Лукомського, живо цікавились його експериментуванням, зокрема навіть видатні науковці, професори, автім знали вони також небагато, бо процедури здійснювані Лукомським не завжди могли перелинути мури поліційно-слідчих в'язниць. В'язні, що до яких стосовано «ступінь Лукомського» або так званий «третій», здебільшого вмирали внаслідок тортуру, або божеволії, або мовчали. Ходили чутки, що Лукомський перед введенням методів «третього ступеня» пильно студіював навіть середньовічні підручники в ділянці тортурування, практики інквізитора Торквемаді і цікавився методами, які й нині стосуються в Китаю, в Японії, Південній Америці, в Сіамі. В'язні, яким довелося або бути свідками або самим перейти цей «третій ступінь» і вирватись на волю, а також ті, що були засуджені на довгі роки, і змогли передати на волю хоч скравки своїх свідчень, одностайно вважали надкомісара Лукомського «втіленням катані». Бо й справді, навіть зовсім в інших, далеко ідилічніших обставинах — у дома, в родинному колі, в шляхецькому зібранні, за столом при невинній грі в карти, в зустрічах з вищим начальством, не один раз зауважувано, як це ограйдне, погідне і симпатичне обличчя комісара, мов осяяне синьою близкавицею, ставало зовсім іншим, невпізнано далеким і таким хижим, що навіть ті, що бачили в житті неодне, здрігались. За мить ця диявольська судорога минала і Лукомський був як і завжди — ла-

гідним мужем і батьком, приємним партнером, вдумливим співрозмовцем. Деякі запитували — що було глибинне його, тільки йому притаманне: чи ця сатанічність, яка іноді визирала із-за маски випущеного, статочного, розсудливого виду, чи погідний гедонізм людини, певної свого місця на землі?

Розпис занять комісара Лукомського було б важко устійнити. Іноді він працював уночі, іноді вдень, як всі інші поліцейські бюрократи; іноді приходив до дому над ранком, а часом — під вечір. Його привозили іноді урядовим автомобілем, але автомобілів у Львові ще не було багато, то ж здебільшого ними користувалися тільки грубі риби, міністри, воєводи, повітові старости, іноземні гості. Повертаючись пізно увечері або вночі, Лукомський звичайно наймав «фіякра», що відвозив його під самий дім, — в комплексі нових будинків, де проживали вищі урядовці, на Стрийській дорозі, а якщо ж це було ще звидна, то він їхав трамваєм до площа святої Софії, а звідти, повз Стрийський парк, ішов до дому пішки, з насолодою вдихаючи свіже повітря, милуючись шелестом листви, духм'яних квітів.

Листи з погрозами іноді надсилались Лукомському, були попередження і навіть смертні засуди. Але Лукомський не був з полохливого десятка і деякі, сміючись, показував співробітникам. На всякий випадок при ньому завжди був револьвер. Та й ці попередження він не розглядав серйозно. Тижні, місяці минали і нічого не ставалося. Ніхто навіть не слідкував за ним, бо як старий конспіратор, він знов ще з часів військової організації, що вбивство котрогось царського сатрапа, чи провокатора попереджувало чітко організоване слідження, яке важко було не помітити. Правда, йдучи від трамвайної станції додому, де його чекала дружина й діточки, Лукомський іноді зауважував українців і українок; він умів їх пізнавати. Два роки йдучи повз Стрийський парк, що тут ставав особливо густий, відмежований від пустельної Стрийської вулиці гущавиною кущів і розсіяними дубами, йому зустрівся чоловік, обличчя якого вдалось йому знайомим, де він його бачив? Поліцейська бо служба зробила Лукомського добрым фізіогномістом: він запам'ятовував обличчя, навіть бачивши один раз. «Це українець, — думав він, ідучи з портфелем повз парк — що за неприємний тип, з-під лоба дивиться як всі вони, худерляве обличчя. Де я його бачив?» Тільки згодом згадав: це було в Академічному домі,

на Супінського, в лютому. Цей чоловік був при реєстрації затриманих. На нелегальному вічу. Він навіть згадав його прізвище — Струхманчук, художник-малістр, з Парижа недавно. Вкрай неприємний тип...

Дівчата, яких зустрічав по дорозі, не звертали на себе увагу, на його думку всі вони були негарні, селянсько-ремісницького типу, бідно одягнені і їх було легко пізнати; вони мали такий самий як Струхманчук «специфічно український погляд з-підлоба», видно, заклопотані власними справами, звичайно, ажнік не сприятливими польській «країні стану». Лукомський аж похмурнів, навіщо було, після тяжкого дня служби, ідучи додому думати ще й про українок.

Лукомський не здав того, що ці дівчата вже два тижні день-у-день супроводили його від місця його служби, на вулицях Баторія чи Яховича, іхали з ним трамваєм до площині Софії, а потім йшли за ним (якщо він ішов пішки) окраєм Стрийського парку, іноді з юнаками, які либо вдавали залишання до них, або самі, і доходили аж до брам чепурного будинку, що не так давно виріс на Стрийській дорозі.

Тринадцятого серпня комісар Лукомський вийшов з будинку поліцейської команди на вулиці Яховича, пройшов, не поспішаючи, до Бернардинської площині і спокійно сів у трамвай. Він любив їздити трамваєм, бувши у цивільному одязі, завжди елегантно одягнений, із смаком — як личило поважній людині. Його мало хто знав в обличчя і не міг пізнати в юрбі, а це всежтаки — давало змогу і прислухатись до розмов, що правда без значення, та спостерігати людей. Гарного соняшного пополудня, комісар прибув на затишну площу святої Софії, висів із трамваю і, не поспішаючи чичимкував Стрийською дорогою повз вмаяний золотіючою листвою Стрийський парк, який переіменовано недавно в парк Кілінського, одного з ватажків Костюшкової інсурекції 1794 року.

Саме тоді дівчина, що висіла разом з ним, але затрималася біля газетного кіоску, вийняла з торбинки хустинку і ненаrocом впустила її на землю. Друга дівчина, що стояла на розі площині і вулиці Софії перебігла на другий бік, проти парку, де була огорожа цвінттаря. Третя дівчина, що стояла біля дерев'яної будки, де продавалась содова вода і цукерки, зняла з голови блакитну хустку і тримала її в руках, мабуть чекаючи на когось, щоб іти у парк на прогулянку.

Тоді потойбіч Стрийської вулиці, біля цвінттарної брами

молода людина розкурила цигарку. Вона озирнулася. Ні праворуч, ні в напрямі площі Софії не було нікого, крім дівчини з блакитною хусткою, продавця в кіоску, та дітей, що їх ведено у парк.

Заулком, повз парк, спокійно йшов комісар Лукомський. Вечір вже огортає розлогу листву. Стежини вели у хащу, у темнінь. Комісар завжди милувався багряним небом, відсвітом присмерку, що пестив тремтючу листву. Парк був духм'яний, як завжди привітний і затишний після шумного міста.

Людина в брилі, що стояла на розі, під муром цвинтаря, перейшла на другий бік і затрималась, мабуть шукаючи дрібних, щоб купити щось у будці. Це знов той «тип», майнуло Лукомському, коли він зустрівся поглядом з цією людиною в брилі.

Йому чомусь у тій хвилині пригадалася молода жінка — українка, яку вчора Блезень і Хімяк — два підручні Кайдана приволокли з п'ятого відділу на допит. Вона була не зовсім притомна, її майже несли, виговорюючи при тому непристойності. Її так скатовано, що все її обличчя і рам'я ледви прикрите подертою сукнею, були вкриті кривавими, чорними пругами. Все тіло було як рана. Комісар Лукомський махнув Хім'якові рукою. Сьогодні з цієї жінки либо нічого вже не видобудеш. Нехай вилежиться, допитуватиме завтра. Жінка була за всіми даними важливим кур'єром і напевно знала керманичів та всіх людей Чортівської Скели. Але вона мовчала досі, як заклята.

Комісар чомусь спинився і здивовано дивився на людину в брилі і в сірому одязу, яка йшла просто до нього, минаючи дерев'яну будку з лімонадом. Комісар інстинктивно уявився рукою за свій револьвер, що був у бічній кишені піджака. Але було запізно. Людина в брилі — її очі пронизували своєю безжалісною холоднечею. Бувши майже впритул з цією людиною комісар встиг побачити дуло револьвера. Людина в брилі вистрілила тричі, але комісар вже лежав на землі. Його вбив перший постріл. Чолов'яга, що порався в глибині своєї будки, розбиравчи мабуть порожні пляшки, згодом свідчив, що він чув тільки три короткі, сухі ляснення; йому здавалось, що це падає сухе гілля.

Навколо не було нікого. Людина в брилі, не хапаючись, пішла стежкою в глиб парку. Там його чекала дівчина, в блакитній хустині. Вдвох вони пішли далі, до ставка.

де плавали і сокотали лебеді. Комісар Лукомський лежав ще на тротуарі, поки його нарешті побачив крамар із будки і, переляканій на смерть, побіг як навіжений геть, захлистуючись і загикуючись, спиняв людей, що йшли із площі святої Софії, де дзвенів трамвай.

XXVIII

24-го вересня у Львові був захмарений, непривітний. Однак, не дивлячись на те, на вулиці вилягали юрби. Львів'яни бо любили всілякі урочистості, поєднані з парадами, дефілядами, маніфестаціями, що бували завжди патріотичні, підносили настрій. Звичайно, в цих видовиськах (залежно, хто це влаштовував) приймала участь тільки заінтересована частина громадянства. Друга ігнорувала. Так було і тепер. У Львів приїздив, відвідував це «завжди вірне» місто, град Львів, прославлений в історії облогами, відсічами, навалами і недовгими інтервалами процвітання, голова держави, всіми, а може й не всіми, шановний перший муж новітньої Речіпосполитої. Кам'яниці, — правда не всі, і далеко не всі, — прикрашено пррапорами; з самого ранку по вулицях марширували школярі, гімназисти, ремісницькі цехи, увесь магістрат, військові батальйони, а за ними рівними рядами напів-військові організації, пожежні команди, славетне «куркове братерство», що виступало у старовинних кунтушах, у хутряних шапках з перами в гордовитому скученні, бундючно, вірнопіддано і патріотично, так само як тоді, коли місто відвідували цісарі з Відня, намісники Габсбургів, або іменіті персони із сусідніх монархій. Попереду звичайно йшли ветерани повстання 1863 року — старі й старезні чоловіки, сивоусі і сивобороді. Вони мали б бути живучим звеном, що пов'язувало славу давніх поколінь із сучасним, яке, вшановуючи труд і подвиг минувшини, мало завдання творити радісну теперішність. Відвідини голови держави були поєднані з маніфестацією того, що Львів «був і буде завжди польським», хоч правду сказавши, високі люди у Варшаві, ажніяк не з утіхою, але й зовсім неохоче, вибралися до Львова, усвідомлюючи можливість всіляких нехороших несподіванок, очевидно зготовлюваних ніяк не втихомиреною гайдамацькою ірридентою.

Начальник держави, тобто президент, був вже літній добродій, з сивими, аж білими, дещо прокуреними вусами

і борідкою-лопаткою, блідий і жовтий, в парадному циліндрі і чорному убраниі, за всіми ознаками, дещо нашорошений, неспокійний. Він їхав з Головного двірця глітними вулицями Сапеги, Коперніка і Сикстуською, до Марійської площі. Він мав зайти на богослуження (коротко) в катедру святого Духа, де лежали викуті із граніту видатні люди Львова, полководці і коронні та польні гетьмани, щедрі ктитори і ревні оборонці католицизму. Відтак президент мав податися до Ратуші, де був прийом делегації від громадянства і представників всіляких товариств, а тоді на гучний бенкет до воєводства на Валах, де колись було ціарсько-королівське намісництво.

Юрба валила на роз'їзд трамваїв біля пам'ятника Собеського; люди безладно перли звідусіль; вони не брали участі в організованому параді, не стільки хотіли довести начальникові державі відданість горожан Львова, як просто глипнути на нього, автім добре всім відомого з портретів та принагідних фотокадрів у газетах.

Струхманчук вибрався у місто якраз своєчасно. Українці, ясна річ, в ніяких походах і парадах участі не брали, але тут, то там, зустрічалися серед юрби як посполіті видці, гаволови, що прийшли сюди з самої цікавості. Струхманчук бачив декількох знайомих, але ні він їх, ні вони його, немов би й не помічали. За людською хвилею він з-під театру подався до Віденської кав'ярні де був роз'їзд трамваїв, та спинився біля пам'ятника Собеського разом з усім натовпом, якого стримував кордон поліції. Дивна річ: хоч Струхманчук нічого не знов, бо йому ніхто, ні Ганджа, ні Шахтар, ані Сич на ніщо не натякали, але у нього було передчууття (можливо воно було і у всіх), що якраз осьде, сьогодні щось повинно статися. На перший погляд усе було як буває: натовп, святково настроєні люди, розфарбовані і пишно зодягнені панійки, простолюддя, що лускало насіння і перекидалося жартами, військові, що не брали участі в дефілядах, неодмінні для львівського краєвиду пенсіонери в твердих брилях, що їх називано «габіками», ловеласи з підфарбованими вусами, люд з дальших околиць — всі нетерпляче чекали, визирали один з-поза другого, ремствуvalи. І дивна річ: Струхманчук озирнувшись побачив серед юрби все того самого блідого юнака, що зустрічався йому і на виставці у палаці Скарбека і в італійській винарні на Сикстуській. Все той самий замислений, заклопотаний по-

гляд, кудись задивлені очі і ріденський вус над губою і окуляри. Мабуть юнак пізнав і його, бо на мить начебто прокинувся з дрімоти, глянув притьмом на Струхманчука, але за мить відвернувся і зів'яв.

— Їдуть, їдуть, — загукали хлоп'ята, що виперлись наперед. І справді — від Сикстуської почувся цокіт підков, показався ліс червоно-білих прапорців на списках — це легким чвалом іхав почет Язловецьких уланів. За ним показалася кінна поліція, а тоді валка автомобілів і знов прапорці. Сановито сиділи достойники, батьки міста, в циліндрах, а за ними у відкритому автомобілі, оточений з двох сторін найближчим почесним конвоєм — двома плютонами шволежерів, (із славного полку, що відзначився бравурними атаками під Фастовом і Рокитном у кампанії 1920 року), іхав герой дня, зніяковільний дідок з бровами, навислими над водянистими очима. Він намагався посміхатись до натовпу, час від часу він прикладав долоню до циліндра. «От і все», думав Струхманчук, «така ось ця персона...» А вона, ця персона була зовсім звичайна; якщо б вона стрінулася десь у натовпі або, йшла самотня по вулиці, то такими бувають учителі-пенсіонери, або пасічники, або сторожі-швейцари установ. Це була б така собі навіть трохи кумедна постать, нічого виняткового.

Втім праворуч, саме коли автомобіль з достойним гостем минав пам'ятник Собеського, а натовп несамовито вигукнув «Віват, віват! Нех жиє...» почувся сухий тріскіт. Струхманчук обернувся в той бік — з револьвера, штаєра чи бравнінга, стріляв у проїзжого гостя(бо у кого б іншого?) той самий юнак з палацу Скарбека і винарні. Орест побачив тільки його худу бліду руку, простягнену понад головами гаволов, які виперлися наперед, завзято стримувані тільки шпалером поліцій. «От і те, що мало статися...» подумав Орест. Автомобілі і кінний ескорт вже завертали на Марійську площа. Зненацька счинилася метушня, яка в мить обернулась у пекельний розгардіяш, звалище людей; навколо були отетерілі, перекошені, розлючені, багрянілі або смертельно зблідлі обличчя; хтось істерично ричав, хтось вимахував палицею; навіть обличчя жінок, по яких розмазувалась фарба, стали потворно-відьомські, розлючені до паморок. Юнак, який стріляв, лежав на землі. Його штовхали, копали і били чобітами, палицями, камінчиками, чим попало. Якийсь військовий вихопив шаблю і виблиснув нею; він

неминуче рубонув би, але його відштовхнено; поліції били лежачого прикладами, кололи багнетами. «Нічим йому не допоможеш»... думав Орест, що пробував продержтись до юнака, але його відпер шквал юрби. Кожний навіжено перся, прагнучи якнебудь зневажити, вдарити, потовкти атентатника. «Воєводу тільки поранено, президентові нічого не сталося...» гукала скудівджена жінка зі збитим на бік капелюхом, з парасолею в руці, якою вимахувала. Масакра тривала, хоч поліції вже намагалися відперти натовп. «Його не довезуть до тюрми, — сичала інша жінка, — він вже конає той гунцвот, що стріляв». «Ось він — *Furor Polonicus*», прошепотів сам до себе Орест і пішов геть. Юнакові вже він, ані ніхто, нічим не міг допомогти.

XXIX

Минаючи Струхманчука біля Марії Сніжної, зв'язківка, що за всіми ознаками знала його з обличчя, повідомила його, щоб він був у фойє кінотеатру «Марисенька» на вулиці Третього травня, перед першим сеансом. «Гасла не треба, — це вже знайомий», — прошепотіла вона і щезла. Струхманчук, не поспішаючи, прийшов до будинку, знехотя оглядав портрети кіносірок і кадри майбутніх фільмів, розвішаних по стінах фойє, де крім портьє в уніформі, який обтріував червоні плюшеві крісла, та буфетниці, нікого не було. Сич — оглядний панок, дбайливо одягнений, займався тим самим — він пильно придивлявся портретам Грети Гарбо, Мері Пікфорд, милувався ними з міною підстаркуватого ловеляса.

— Вам наказ, — шепотів Сич через плече, ступаючи за Орестом, — негайно щезати зі Львова. Не оглядайтесь, йдіть далі. Справа ускладнюється. Свідчить продавець содової води, який пригадав собі людину в сірому одязу й брилі, що проходжувалася коло входу у парк, коло мури Стрийського цвинтаря. Ваш опис досить докладний. Алібі ви маєте?

— Залізне.

— Але це не вельми допоможе. Ми не знаємо, чи вас раніше не виказав Дик і чи не скажуть у вашій кам'яниці, що до вас приходила Мирослава. З нею справа важка, хоч — як передказують з тюрми, вона, ще живе, не зважаючи на тортури, нікого не називає, але мабуть закатована на смерть. Уявіть собі, що цей телепень — Дума залишив у неї, навіть без її відома, свої папери. Арештовано студентку, що жила

з Марусею-Мирославою, але випустили. Мирослава сказала тільки, що це її палери. З тюрми передають, що загибає. До неї стосували третій ступінь, більше нічого не відомо. Навіть нема певності, чи там вона. Після Лукомського поліція скаженіс. Отже вирушайте негайно, скажіть в кам'янниці, що ідете в гори, на етюди, до Космача, чи Криворівні. Завтра вас чекають на Знесінні й доставлять конячкою до Дублян. У потягах контролюють, але папери будуть добрі, звідти поїдете до Любліна й зголоситеся до Пригоди, вчительки в гімназії королеви Ядвіги, вона там викладає. Гасло: «У мене подарунок для дядька Петруся». Відзвів: «Його в Люблині нема, але я все доручу». Пригода вас переховає й випроводить до Холма, а там вас відберуть Зорянчукові хлопці. Все ясно?..

У фойє вже почали сходитись люди, ентузіясти Голівуду й берлінської УФА. Йшов «Метрополіс» з Конрадом Вайдтом і Бригідою Гельм. «Марисенька» була у Львові кінотеатром не для всіх; сюди, зваживши підвищені ціни білетів та великопанський інтер'єр — кармазин із золотом — збиралась іменита, вибрана публіка. Вона ще громадилася біля буфету, сеанс ще не почався; чепурно зодягнені жінки шуткували з кавалерами; хизувалися хвацькі офіцери, подзенькували острогами; цивільні у твердих «габіках» гречно кланялися знайомим.

Сич ще шепотів зовсім тихо, розглядаючи кадри прем'єр. — Йдуть арешти. Ганджа, Штола й багато інших на нелегальному становищі, переховуються в горах, на Шлеську, в Krakovi... Тільки Шахтар і я ще тримаємося, нас ніхто не зінав в обличчя. Перетривати, ось що треба...

Він пішов, почімчикував спокійно геть, не озираючись. «Цей перетриває, — подумав Струхманчук, — у нього нерви, як мотуззя...» Незабаром і він пішов, минаючи безжурну публіку. Той дебелій ведмідь Сич ніколи не втрачав часу на сантименти. Орест навіть не встиг йому переказати хоч слово для Мирослави. Цей флегматик ніколи нічим не переїмався, ніким не жутився. Таким завжди краще. Може так і треба. Орест ішов вулицею, що нею спішила юрба, котились фіякри. Чи в гадці отим усім людиськам, що минали його, що там далі, в присмерк вростають похмурі, сповиті мряковинням сторіччів і лихоліттів, корпуси в'язниць, де зараз кімшаться, конають і минаються, биті, топтані, шматовані, понівечені люди, такі самі живі істоти як ці,

що безтурботно ідуть до своїх домівок, до своїх родин і справ. Орест згадав свою останню зустріч з Мирославою: мовчки, без докору, вона дивилась на нього, тільки по дитячому затремтіли її уста. Мабуть думала що тепер він не її. А хиба винен він, що як хуртовина прилинула до нього ота кармазинна відьма, і, забувши про все він її скорився...

XXX

ЛИСТ МИРОСЛАВИ ІЗ В'ЯЗНИЦІ

Дорогий і любий мій друже, Оресте...

Марія Стюарт, королева Шотландії, а перед нею Жанна дівиця Орлеанська, а значно пізніше Марія Антуанетта, королева Франції з усміхом ішли назустріч катові і без слова каяття чи благання вмирали на ешафоті. Наша Софія Перовська (вона українка, бо правнучка Розумовського і навіть, як вказували царські стежні листи, говорила з «малоросійським акцентом», також з усміхом пішла назустріч катові. Казали, що перед сконом вона спаленіла як дівчина і поцілувалась із своїми приреченими як і вона товарищами (крім одного, що був зрадником). Всі вони приходять до мене і спочутливо кивають головами, стоючи надімною...

Жінок обвинувачених у зв'язку з дияволом святі отці-інквізитори кололи голками по всьому тілу. Якщо жінка не стогнала і не благала припинити тортур, то це означало, що вона відьма бо не знає болю, бо їй допомагає диявол.

Я, Оресте, не є відьма, ані Жанна д'Арк, однак ніодного стогону, ніодного благання не видобули кати від мене нині поганьбленої, скривленої, знепритомнілої від болю і знушення.

Велике презирство моє до катів, що бессило лютують, регочуть над мосю жіночою кволістю. Але дарма, були жінки, що з високо піднятою головою ішли на костища, що ніколи не каялись, ніколи не просили прощення. А навіщо просити? Те, за що ми боремось і нас катують ясне як сонце — це наша вітчизна, це наші лани і гори, це наші села і наші міста. Не бійся за мене. Сконати в лабетах катів — це ж величніше ніж бути рабом. Це ж узвищя людської снаги, це ж великий іспит людини, справжньої людини, не червяка. А хиба каявся наш Тарас, хиба просив прощення Іван Франко? Хиба ж Іван Підкова, що на ринку цього нашого міста, голо-

ву клав під топір, посміхаючись, не брат нам, Оресте? Будьмо як вони. Вмираймо з усміхом на устах.

Вмираю з усміхом на устах, вмираю серед крові, бруду, плісні, гнилизни, серед реготу катів, вмираю знівечина за вітчизну, за всіх знедолених і поганьблених; за всіх безталанних і забутих усім світом, за народ Західної України вмираю і славлю той день, коли вони всі, живі і народжені в недолі, у злиднях і горі, підведуться, щоб жити як люди.

Нехай ці листки, любий Оресте будуть як пелюстки маків, серед яких ми ходили з тобою колись полем коло Скнилова. Але тепер я пишу не черленню маків, а кров'ю своєю. Я жінка скитських степів і Довбушевих верховин — ніхто не видобуде від мене ні стогону, ні благання. Нехай лютують кати, не зі мною їм правуватись, не мене одволодувати. Стиснувши зуби, з останніх моїх сил борюся з нужденістю плоті. Боже мій, яке ж крихке тіло, коли йдеться про тривання і гар! Я завжди хотіла так, я знала, що моя воля буде як крицева пруга, щоб нішо її не зігнуло, нішо не здолало. Нехай буде і так.

Процай Оресте, може ти не знаєш що це ти дав мені снагу і силу перетривати і вірити.

* * *

На цьому листки вривалися. Що ж ще договорювати? Орест стиснув зуби й поглянув на Ірину. Вона плакала. Вона читала того листа, чи ті скравки листів.

— Посміюхи казали, що вона лежить непрітомна, вся скрівавлена і понівечена, — сказала Ірина, не дивлячись на нього — навіть кати, коли виходили з її келії після чергового знущання казали, що вона не доживе до завтра. Її невимовно жорстоко катовоно...

— Де б вона не була, — сказав, стискаючи поблідлі уста Орест, — слава її за нею Йтиме повсякчасно. А ті що катували одержать своє...

Ірина дивилася йому вслід, як він пішов поляною з Високого Замку до міста. Ірина стояла, як камінна баба, непорушно, збожеволіло, так як стоїть кожна жінка, довідавшись про страждання іншої жінки. Вона відняла стерплі руки від обличчя і, пішла униз із замкового узвишша в місто.

XXXI

Вересень 1923, Львів

Осінь вже золотила верховіття дубів, яворів у Стрийському парку, в Кайзервальді, каштани на Святоюрському узвищі. Золотіли й кучері Ренати і розсміяне крізь сльози було її обличчя, бо йшли вони з Орестом поряд, стежкою, над якою схилялися зажурені праосінні квіти. До горба на Високому Замку, тісно ж стежиною прямували громадки людей, крокуючих ліниво проти синього неба, проти сонця, що променіло. Дітвора розбігалася по поляні, відбиваючись від статочних матерей. Але Орест і Рената не зауважали їх. Вони йшли взявши за руки, може так, як і діти. Обидвое ясніли: може це був їхній, нічий інший, тільки їхній, благословений день.

— Поглянь, люба, — спинився Орест і прислонив очі долонею, — ось тут колись такий собі метушливий і кремезний князь Данило Романович (не збереглись його портрети: згодом все це видумане, але я знаю, який він був; гостре обличчя степовика з жорсткими виличиями, очі в глибоких яминах, скуйовджена борода, такий він був у той мент), разом із своїми інженерами ходив по цьому горбку і метикував, де б йому почати будівництво міста для свого улюбленихина Лева...

— Я це все знаю, любий, хоч у школі про це, правда, мало говорили, але душа моя самохіть рвалася до тих стопіччів, що з хуртовинами, маревами пожеж, лютими битвами, летіло над цим розстаєм шляхів широких, над цим містом...

— Де гнів і ненависть, руїна і жага до відомсти лютували поруч з чумою, тюрмами, катівнями і зліднями людськими, — чи таку історію знаєш, Ренато моя?...

Вони йшли дедалі вище і вище, на висотну площа, де стояли зачаровані люди і дивились як із голубиної, ніжної імлі виростає це місто — дивне, таємниче, загадково усміхнене, ось із такою стрункою вежею Волоської церкви, що як лілея здіймається над громаддям старезних кам'янинь неначе мохом сповитих; ось ген у далечині височіє Юр, а близче сюди — Бернардини, а он там Вали й похмурий Арсенал, де карались колись гайдамаки...

— А що для тебе наймиліше у цьому місті?

— Не вгадаєш, а знаєш що? Ось ми миули, йдучи сюди уламок муру, — це все, що залишилось від котрогось бастіону княжного замку. А саме ось тут почали штурмувати цей замок козаки Максима Кривоноса й здобули його.

Рената замислена, все ще з рукою в його руці, слухала.

— Війни і битви, штурми й облоги... Коли цьому кінесь, Оресте? Якби я прагнула, щоб це чудесне місто, ця українська Фльоренція, стало таким лагідним, як нині небо над нами... Щоб не було ні гніву, ні люті, ні ненависті, ні горя, ні помсти, ні смерті, щоб була справді *vita piuova*, про яку мріяв Данте, щоб була тільки любов, така ніжна, така глибока, така палахка...

Химерне дівча, яка вона не схожа на інших, на всіх. Яка мінлива: вчора — сувора як криця, нині лагідна як пелюсток. Але йому треба було йти, його вже напевно чекали там унизу.

— Любa, — сказав Орест, навіть счудуваний сам, що тактично чеканяться його слова. Бо ж таке чудесне видіння було перед ним. Місто мінилось, переливалось барвами, мигтіло прозолоттю, десь у низу дзвеніли трамваї, гудів дзвін, гомоніли юрби.

І йому здавалось, що в тих хмарах, що плили й шезали й знов надходили, — снігові, лагідні, — височиться замок, такий як у його дитячих книжках малювано, замок чудес з безліччю башт і бастіонів, брам, сповитих плющем, гулких аркадів і сонячних ганків, де грають чарівні флейти Моцарта, де в безгучному усміху, за руки побравшись, танцюють зачаровані принцеси й юні лицарі...

Це буде, — немов пробудившись сказав він, — про це мріяв і наш великий поет, такий самий провидець, Данте, як Петrarка... Ренато.

— А що він казав?

...і на оновленій землі врага не буде супостата,
і буде син і буде мати і будуть люди на землі...

Вона глянула на нього зажурено. — ти не їдеш на етюди, ти їдеш кудись далеко, Оресте, ти не скажеш мені, куди...

Він мовчки глянув на неї. Вітрець пестив сріблість її чорної коси. В сонячних релях мінялось її обличчя. Вона долонею прикрила очі від сонця.

— Я повернуся, мила, чекай мене, я неодмінно повернуся...

...Він збігав униз, круттярами, пустирями, до Знесіння, до Пілзамча, де миналися поїзди, громотіли вагони, вистрілювали в далечінь рейки.

«Чому людям треба розлучатись?» Рената питала сама себе. Йшла тією ж поляною, що золотіла від любих, хоч мовчазних поглядів. Йшла неозираючись, поки не почалися вулиці, — Піскова, Татарська, Театинська. Явори і липи шуміли.

Тільки тепер вона озирнулася. У серпанку далечини майорів Високий Замок.

...і на оновленій землі врага не буде супостата,
і буде син, буде мати...

прошепотіла вона і швидко пішла Татарською вулицею вниз.

...і будуть люди на землі...

ЧАСТИНА ДРУГА

... Мистецьке зображення історії більше наукове і близче до дійсності ніж докладний історичний звіт.

Поезія сягає у саму істоту справи, в той час, коли докладний звіт дає тільки список подробиць.

Аристотель

З минулого ми хочемо перебрати вогонь, а не попіл.

Жан Жорес

I

Варшава — Львів, жовтень 1930

Точно о годині 10.45, із Головного двірця у Варшаві, маєстатично пихкаючи, вирушив поїзд-експрес Данциг — Варшава — Букарешт. У вікнах вихилялись подорожні, на пероні стояли друзі і рідні; настрій був погідний. Пані Рената-Людвіга-Вероніка, графіня Р., дружина амбасадора Речі-посполитої в Брюселе, виїzdila до курорту Сінайя, біля Букарешту, не стільки для поправлення здоров'я, яке було беззакидне, як для відвідання Румунії, де вона ще не була, та для деякого відпочинку від безнастancoї участі в балах, равтах, дипломатичних прийомах і в усій столичній метушні. Її чоловік, веленадійний дипломат, один із молодших улюблениців маршала Пілсудського, стояв на пероні і відводив свою дружину закоханими очима, хоч вона знала, що, опинившись на становищі самотника-парубка і популярного бовівана, він мабуть ще сьогодні подастися до «Австрії», або до «Оази», де його чекають друзі, такі ж безжurnі як він, та всілякі гарні пані, не надто статичної репутації, але серед яких граф Р. забавлятиметься до світанку.

Вона зідхнула й увійшла у своє купе першої кляси. Там сиділи дві худерляві пані, дружини полковників, соратників маршала, що їхали до Львова і Рената їх мигцем бачила на равтах і балах. Та їхня гутірка була не щікава. Поїзд мчав і Рената вирішила, що краще минатиме час у вагоні-ресторані.

Їй вже минуло тридцять років — вік ще не похилий, але вартий застанови. Біля очей вже вона недавно зауважила дві зморщики. Що ж, це ось таке воно, життя. А хіба жилось її погано? Свого чоловіка вона розглядала поблизу: людина злібна, працьовита, але без краю порожня, що ожидала тільки на бенкетах перед друзів, таких як він — безтурботних, лялькуватих і бундюжних. Вже краще було подорожувати — то тут, то там: Брюсель, Париж, Сопот, Сан-Рафаель, Біаріц. Бували іноді, (правди не діти) захоплення, зустрічі, розваги — все проминальне, легко забувалось, хоч подобатись вона могла багатьом; майстри були

охочі малювати її портрети. Один французький фотопортрет відомого журналу "Vogue" зняв її недавно на Ажурному побережжі. Цей ілюстрований журнал помістив кадр на обкладки як начебто зразок «польської демонічної вроди». Все це було нудне. Інколи приходило їй на думку, як звузився нинішній її світ і вся сфера інтересів порівняно до того, чим вона жила в тому ще декілька років. Проте нічого змінити не можна було. Треба було холодно і байдуже плисти за течією.

У вагоні-ресторані юрмілось. Біля столиків сиділи гуртки людей чи людців, які себе знали або швидко знайомилися. У сусістві з Ренатою, аж два столики зайняли молоді офіцери (найстарший із них був сивавий майор. Він мабуть звідкись знав Ренату і їй вклонився); інші були молоді, галасливі і маже напідпитку: їм безперестані доливано чарки. Рената пересіла навіть далі, вона не любила військових, зокрема задньористих.

А далі сиділи якісь ділки, звивисті банковики майже в однакових, добре скроєних одягах, з ними були й дами; були й самотні, і в оточенні, були науковці, члени комісій, либонь у поганому настрою, або їм докучала розвезлість молодих поручників, їхня галасливість; вони нашвидкуруч змаймалися своєю вечерею й відходили у свої вагони.

Рената сиділа самотня, якщо не рахувати немолодої вже і говірливої панії, що присусідилась біля неї. Це була журналістка, співробітниця варшавського тижневика, що їхала до Львова; вона всіх і все знала, але Рената слухала її неуважно і відповідала лаконічно, часто недоречно.

Втім у вагон увійшла група людей, мабуть важких осіб, бо всі, звичайно, крім жінок, позривалися з крісел на знак пошани.

«Це міністр внутрішніх справ пан П-ий, — зашепотіла до Ренати журналістка, — а той сивий у мундирі, генерал, віце-міністр, вони їдуть поглянути як у Малопольщі проходить пацифікація, адже стільки про неї лементу знято за кордоном, в тій Лізі Націй. Треба тій гайдамачні призвати, що вона вміє підхехтувати міжнародну громадськість...

Міністр П-ий колишній легіонер, здавен співробітник і висуванець маршала, був кремезний, присадкуватий, і мабуть аж ніяк не крихкий чолов'яга. Обличчя у нього було посполите, (був мабуть із Шлеська, шахтарського або з Познанщини), грубо тесане; підборіддя кантясте, балухаті очі,

що морозно і пронизливо дивились з-під лоба; людина ма-
бути жорстка, думала Рената, а може й жорстока. Міністр
погуторив, спинившись біля науковців та із своїм почтом
подався у свій окремий вагон. Поїзд летів крізь ніч, злегка
погойдуючись, поляскуючи, коли переїздив стрілки на важ-
ливих вузлах. Журналістика (яке докучливе бабисько; морци-
лась про себе Рената) безпересталь щебетала, видно ціка-
вилася столичними плітками. Але Рената її не слухала. За
її плечима голосно і завадіяцько гуторили офіцери, чутно
було брязкіт келихів і острог (журналістика казала, що це
улани 14-го Язловецького і 5-го Креховецького полків, що
ідуть з відпустки, яку їм призначено за добре проведені опера-
ції пацифікації).

... — Нам, брате, з Язловецького, визначено Яворівський
повіт. Це було, брате, видовисько. Сто п'ятьдесят нас було,
командує ротмістр Пшибільський, я — заступник. Ми самі
вибирали офіцерів і підофіцерів, і навіть жовнірів — самих
шибайголов, вірте мені. Вахмістр Сьвіщ, наприклад: рудий
мов вогонь, а кулаки, брате, мов довбні, смальне кого,
так і валиться. Отже у нас таке: села Моранці, Добромисль,
Чолгині, Прилбичі, Наконечне... Це на початок, як виїхали
з Яворова. Вже як в'їжджаємо, то наш Сьвіщ валить кож-
ного, хто під руку попаде. Мовляв, прапору не здоровлять.
А тоді вже виганяємо, загальнє прання. Насамперед ідуть
кооператори, чортові діти (кооперативу натурально рознес-
лисьмо в пух і прах шаблями рубали хлопці), потім війтів,
радників, пане добродію, а за ними кожного п'ятого. За
підпали, за саботажі. Сьвіщ накриє одного-другого мокрим
рядном, хлопці-улани сидять на ньому, в пісок шапку за-
пхнуть, щоб не верешав, а тоді стоп'ятьдесят відраховуй,
брате. «От тобі за Україну твою, чортів сину». А такий
один старичок, то дістав двісті нагаїв і сконав, — що зро-
биш? По три години на кожну сільську громаду втрачаемо.
В Ставчанах український піп почав було протестувати, мов-
ляв, до Ліги Націй скаргу подасть. Вліпили й йому.

— Ксьондзові?

— А що ти гадаєш, брате? Не тільки йому, але і його
жінці і дочці. У Мшанці зруйнувалисьмо вщент кооперативу
та ту їх «просвіту». А хто противився, до коней прив'язу-
вали і чвалом-чвалом через поле. А при тому дає лупня нага-
ями. Хлопці наші, улани, це любили. Тут їм і курей і поросят
несуть, все що душа забажає. Маєте, чортові діти...

— Добра робота, панове, — озвався сивавий майор, — зух — молодець, поручник Стипчинський. На загибель ворогам Речіпосполитій, на честь нашого маршала...

— Честь, честь, пане майоре...

— Та що це! — почав другий поручник з Креховецьких уланів, — то у вас були дитячі іграшки, панове. Треба цій каналії показати, те, що треба. Наш рейд ішов через Сокальщину, а потім повернули ми до Кам'янки Струмілової, до Стоянова, а тоді на південь, у Тернопільщину... Там у нас чортові діти мусіли співати «Єще Польська не згинела» і віватувати на честь і пошану маршала. Ми як ураган пройшли, панове. Як у письменника Гонсьоровського, пам'ятаєте? Ми там все вивернули — всі їхні «просвіти», всі кооперативи їхні, всі «луги» і «пласти»... Я наказав зібратися всім, у Підберіз'ях, наприклад, над річкою, а ми кінно стоїмо на березі: — стрибайте, гукає вахмістр, — це будуть вам вправи «луга». Всі стрибають, хоче чи не хоче, бо ми гріємо нагаями, старий і малий, мокрі як хлющ, топляться, плачуть, а тоді як вийшли на берег: кладися, гайдамацька мордо! Ось тобі за твої луги, за твою Україну, попам'ятаєш ти її довго, аж до могили... І всім по сто нагаїв; інтелігенцію сільську лупцюємо в першу чергу, учителів, священиків, студентів, жінок і дівчат...

— Наши хлопці любили смагати дівчат, — вкинув мрійливо підпоручник Гвоздь з 14-го Язловецького, — задере один з другим спідничину та як вгратить, по голому тілу, то аж лемент іде селом. І крім того руйнування і нищення, панове, це також важливе. Здемолювалисьмо все в тих різних Пронятинах, Покропивниках, Переяловоках і чорт їх зна, як їх звати... Всюди по хатах, по читальннях по громадських будинках все шкерберть, зерно розсипане, книжки подерти, портрети їхнього сучного сина Шевченка зірвані, потоптані, мішки з борошном, молоко, постелі, все це з бензином пішло, в багнюку. А давалисьмо їм щонайменше по 150 нагаїв. Так треба робити. Щоб хам довго пам'ятив, щоб не важився ось такий чортів син свою Україну розводити...

— Мало того всього, панове, — знов дзенькнув майор, треба вішати і стріляти. Що нагаї! Почухається і піде та буде далі киринити. Паси з сучих синів треба дерти, от що. Хотілисъте Україну свою, маєте ї... І що, я також був у рейді, але далі, в Коломийщині. Там, брате, нам до ніг падали, заяви вірності Польщі під нагаями підписували, там ми їх провчили...

Улан, вже добре п'яненький, підвівся, з чаркою в руці і на весь вагон загорлав:

A czy ciemno, a czy dnieje, siedemnastka zawsze wieje!
Lance do boju, szable w dłoni.
Ukraińca goń, goń, goń...

Інші всі підхопили, повставали з чарками.

Сивуватий майор також підвівся і саркастично посміхаючись заіntonував іншу пісеньку.

— Що ви хвалите, мої панове. Це на давню нуту, російську, царську — «Журавушка», ось слухайте і він завів хриплувато:

...Выпил бочку и не пьян,
Еsto Ямбурский улан
Жура, жура, журавель,
Журавушка молодой,

— Ідіть до черта з царями і їх полками, — вигукнув поручник-артилерист, ми маємо свої пісеньки. І він хмільним голоском затягнув:

A jak nasza baterja na Podhajcach stoi
i wszystkie panienki...

— Чуєте, чуєте, пані амбасадорова? — нахилилась вся порожевіла журналістка, пані Квєцінська; вона аж помолішала, підвела із зальотно-лукавим поглядом плескала на честь офіцерів у долоні. Панове, нарешті прийшлися до розуму з тією гайдамачиною! Чолом, честь вам, панове, з диччю і з хамством інакше не можна...

Офіцери галантно їй відповідали, бралися за серце, підіймали келихи на славу прекрасних польських дам. Різно-голосо співали.

— Пані амбасадорова, — раптом глянула на Ренату пані Квєцінська, — що це ви так зблідли? Пані амбасадорова, вам либо не добре?

...Поїзд летів. Із вагону ресторому спрокволу розходилися гості, пустошіло, служки прибирави столи. Рената підвела і взялася рукою за край стола. Її справді було близько до знепритомніння. Зненацька все її єство зайнялось неначе

смагнене пугою, посічене пругами, торкнене розпеченим до білого залізом, простромлене жалами змії. Але вона підвелась і стиха, крізь поблідлі уста, сказала до Квєцінської: «Пані, ідіть геть, ідіть геть з моїх очей, негайно, в цю ж мить...»

— Навіжена! Фурія! Божевільна! — Метнулась пані Квєцінська, — З нею гістерія...

Навіть офіцерство за сусідним столиком замовкло і дивилось на Ренату. Вона стояла, скам'янівши. Поїзд стукотів, перестрибуючи стрілки. Мерехтіли серед теміні станцій, що залишались за ескресом.

І в ту мить Рената побачила, що до неї з глибини вагону йде на зустріч людина, неймовірно знайома. Це йшов спокійно ходою чоловік: обличчя його виясніло посміхом, він ішов, не поспішаючи, повагом, ішов просто до неї.

— Орест Струхманчук, — прошепотіла Рената, — невже це він!...

Все, що було недавно, змініне, вогняно-палюче, що заволікало все в цьому вагоні, зненацька захлиснула хвиля, блідо-блакитна, як пасмуга світанкового неба над полонинами, ланами.

— Ходімо звідси — рішуче і владно сказав він. — Я чув усе і я був з тобою, люба. Мерзотники...

Вона вдивлялася у нього, немов ще досі не пізнаючи. Але це був таки він.

Поїзд летів серед долин і підгір'їв, громотів мостами понад ріками, минав сонні міста з мерклими вогнями, приспані пригороди і станції, вповзав у ніч і ще далеко було до світання.

А вони посідали в дальньому куті ресторану, де ще пи-ячили офіцери-пацифікато-ри, де вже давно зникла переляканна насмерть пані Квєцінська, вешталася білоодежна служба, і тихий, синястий морок спадав на спустошілі столики. Може десь ще там, у своєму вагоні, сидів міністр П., дебатуючи із своїми дорадниками, а може вже спав, заколисаний... Може дрімали вже пані полковникові і пані Квєцінська, невгомонна журналістка, розповідала сусідкам про дивну поведінку пані амбасадорою.

А він, Орест Струхманчук (бо це був таки він,) взяв її руку в свою, вдивлявся у неї, в ті очі, що колись метали відьомські блиски, і вона ставала знов собою, тією юною і мерехтливою зорею над ланами Поділля.

— Скажу тобі, люба, спитаєш мене словами поета: «Де ти, друже, так барився довго, на якому отаманив бригу, чи блукав ти морем жемчуговим, чи кладовищем затоки Віго?»...

...А розповідати є про що. Півтора року я був там, звідки листи не приходили. На Поліссі, де діяв «Дзвонар», він діє і досі. А в 28-ому нас розгромлено. Одні пішли в тюрми, другі розстріляні, треті ще досі там, відійшовши у багна Прип'яті. А я, після того всього, звідав пів світа. Був у Парижі й у Мюнхені, був у Америці, був на острові, як Гоген, милуючись тихим посміхом острів'янок. А потім Канада і Куба, знов Нью-Йорк і знов Европа. А тепер я потрібний тут і інша личина у мене. І так розходилися наші шляхи, й я знов, що тобі судилася краща доля. А нині я тут, іду до Львова, бо кличе мене гнів народний. От і вся моя історія.

— А моя історія звичайніша, — сумовито сказала Рената, — поетів до того не треба. Я чекала тебе два роки, а потім треба було вирішати і я була знеможена, мені не стало тієї сили, що була раніше. От я й пішла шляхом жінки звичайної, повседенної.... І все приборкано — жага і прагнення і mrії. І все забуто. Крім одного...

Вона підвела до нього очі, без відсвіту і блиску.

— А що з тим Шевченковим словом, яким ми прощалися на Високому Замку? Пам'ятаєш? — «Врага не буде супостата...»

...«А буде син, — доказав він, — і буде мати і будуть люди на землі»... Ні, це слово живе... А щоб воно жило, треба, щоб ті, які знущаються над тим словом, зазнали карі. Я став суворіший, знаєш? Ось чому я повернувся і йду до Львова. Там мене чекає Чортівська Скеля. Але не та де ми прощалися, а люди, ті, з племені молодого, люди відважні і незламніші. Вони мене покликали і я йду до них. І ти підеш зі мною...

— Піду, сказала тихо Рената, — ми були приречені обидвоє...

— Щоб стрінутиш ще раз у велепросторі. Тому ми блукали неприкаяні, непевні, чи це станеться. Але ми таки зустрілись і рокованості вже не буде, вже ніхто нас не розлучить...

— Я була всі ці сім років сновидою, — тихо сказала Рената, — я бачила крізь сон, туманно, а особливо чітко

у снах все, що навколо — казкові краєвиди, будівлі, прекрасні як політ людської мислі, з'яви, як Ботічеллеве «Народження Венери» або прекрасна «Леда» Чезаре да Сесто; я тужила за тобою і виглядала тебе, любий серед юрб, серед тиші, осамітненості, або серед столиць, великих міст, я знала, що ти завжди біля мене; я посміхалась, але тебе не бачила... Всі були зі мною, а тебе не було...

— ...Психоаналітики називають таке явище психогенічною сліпістю,— озвався за ними чийсь вкрадливий голос, — сконденсоване обмеження візуального поля, яке зустрічається при певних типах істерії. Воно походить не з заколочення анатомічним х центрів, але постає внаслідок звуження емоціональних інтенцій або цілей, внаслідок зосередження людини на одній особливій ідеї...

— А ця ідея була у мене — це було цілковите спустошення, — аж скрикнула Рената, — як ви правильно сказали, докторе...

— Я не доктор, пані амбасадорова, я дуже посполита, я сіра людинка...

Орест оглянувся. Біля них, невідомо звідки з'явився непоказний панок, що видався йому знайомим. Він лукаво посміхався. Знов те дивне, низьке, чортівське обличчя з сивуватою чуприною, з пронизливим поглядом і усмішкою, що могла бути й глумливою.

— Пан Івасик! — скрикнув Орест, — звідки ви з'явилися! Ми зустрічалися тому шість років у Львові біля університету, після березневої демонстрації... Ви щезли тоді й я вже вас ніколи більше не зустрічав...

— Світ не такий то й великий, — все далі посміхаючись і підходячи близче до них, промовив Івасик, отой здавалось тоді безталанний сірий урядничок з магістрату, що виголосував подекуди еретичні ідейки.

Поїзд мчав безпересталі і Орестові здалось, що там за заїмленим вікнами вагону, вже зовсім спустошілого, відбуваються атмосферичні зміни. Покищо блискalo безгучно, тільки неймовірно іскраво, Зигзаги цих німих зорянин чи блискавиць кресали вікна. Поїзд гнав мабуть крізь гірську околицю або підгір'я (адже вже давно минули Краків і Бохню), чулися далекі перекоти громовиці, а може тільки її відлуння у горах. Втім Івасик підійшов до них обидвох впритул і доторкнувся пальцями до їх рук. Рената зойкнула.

Здавалось поїзд притишує ходу. Він був як іграшковий,

немічний серед цієї навали стихій, серед гірських верхів. Із чорнющих хмар розкололася блискавиця, що срібляно-синясто, спілуче-осатаніло різонула нутро вагону. А враз із тим, зовсім зблизька гахнув грім, прокресав небо і знов пішов по горах відлунням.

Все ество Орестове, мабуть, і Ренатине, пронизали стріли цього фосфоризуючого іскрясто-блакитного сява. А коли знов зовсім близько гахнув, пішов перегук блискавиць і громів Орест і Рената знепритомніли; вони безвладно впали головами на столик, а потім спрокволу скотились на долівку. Тільки Івасик стояв над ними, посміхаючись.

* * *

Панове лейтенанти постановили:

вищезгадані підсудні за державну зраду підлягають смертній карі через повіщення та зобов'язані повернути у кримінальний фонд його витрати на слідство

Отто граф фон Мільбахер
лейтенант

Гайнріх Інсагі
лейтенант

Панове командири компаній
постановили:

вищезгадані підсудні за державну зраду та інші злочини підлягають карі смерті через повіщення та зобов'язані повернути у кримінальний фонд витрати на слідство

Вільгельм Свіцени
командир компанії

Йоган фон Вольфарт
командир компанії

вищезгадані підсудні визнані винними у державній зраді та в інших злочинах підлягають карі смерті та зобов'язані солідарно повернути у кримінальний фонд витрати на слідство.

Франц Август фон Рейссер
полковник предсідник суду

Нижчепідписаний видав вирок:

підсудні Василь Джурак вель Циганчук, Ярослав Штолюк, Федір Попюк, Танас Фредюк, Дмитро Довгалюк вель Чіка, Михаїл Артимчук, Семен Басаврюк та Генрик Дембовський винні у державній зраді та в інших злочинах підлягають карі смерті через повішення і зобов'язані солідарно повернути в кримінальний фонд витрати по даному слідству.

Франц фон Піллерсдорф, майор і авдитор цісарсько-королівського військового суду у Львові

Підтверджую згідність з оригіналом:

**Йоган Гітгерн, секретар і уповноважений к. к. військового суду у Львові, а також цивільний комісар Д. Неверни
Лукаш Мослер**

Вирок виконати на протязі 24 годин на Гицлівській горі у Львові

**Ф. Стадіон,
цісарсько-королівський
генерал-губернатор
Галичини і Лодомерії.**

Переклад з німецької в мовах польській і рутенській оголосити публічно.

* * *

„У Петербурзі, в Зимовому Палаці, в кабінету імператора Миколи Першого подзвонювали остроги на високих царевих чоботях. Улесливо схилявся карлик-горбань, віцеприміністр Нессельроде, всевладний. Разом із царем він вийшов крізь двері, де стояли виструнчivши, вартові-кавалергарди і вони разом пройшли у залю, в якій стояв і очікував свого владаря почт генералів, ад'ютантів, іменитих дворян. Микола Перший, випнувши свої звичаємі груди, виблискуючи вже лисіючим чолом, милостиво посміхався. Володар неозорих просторів своєї різнонародної імперії був у доброму настрою. Не тільки тому, що ввечері,

на балі-маскараді він сподівався провести часинку-дvi з гарною балериною, яка ще на попередньому балі, впала йому в око, але також тому, що його проект спасіння Європи від революційної загрози успішно здійснявся. Улесливі телеграми з уніженими вітаннями і подяками надходили з Інсбруку, де тимчасово перебував імператор Франц Йосиф (поскільки у Відні були революційні заворушення), з Потсдаму, навіть з Мадриду і Стокгольму...

...На невеликому горбку на Поділлі, на статному сірому жеребці сидів фельдмаршал граф Паскевич-Еріванський. Він дивився як піхотні і кавалерійські дивізії, артилерія, гримотячи гарматами полки корпусів генерала Рідігера і князя Горчакова одночасно переходили кордони імперії Габсбургів біля Копичинців, Бродів і Хотиня, прямуючи на багряніючі зловісними революційними загравами Галичину, Словаччину, Угорщину...

Полки йшли бадьоро, знаючи, що на них дивиться фельдмаршал; йшли з розмальаними пропорами, грудьми наперед, рівним гвардійським кроком, під биття барабанів. І дивізійні застівувачі, щоб порадувати фельдмаршала, із підвистами і підтвохкуванням, починали пісню, яку пам'ятали ті, що кільканадцять років тому вступали в Польщу, щоб приборкувати польських бунтівників. Багато з них ще й нині думали, що йдеться знов на втихомирення поляків.

Ох ви ляхи, ви поляки — покоритеся ви нам починали заспівувачі:

А як ви не скоритеся, пропаде як трава,

Наша матінка — Расся

Всьому світу голова...

підхоплювали ескадрони уланів і драгунів, піхотні полки. Марш фельдмаршала графа Паскевича-Еріванського на придушення європейської весни народів починався.

* * *

Спала ж я довго як... — відчинила очі Рената і скопила за руку Струхманчука, що лежав біля неї, також прокинувшись, отетерілій, не свій. Околиця була предивна. Не було тут ніякого проїзду, були лиш гори, чорно-сині, а над ними плили скудйовдженні хмари.

— Де ми, що сталося? — промовив Струхманчук, підво-

дячись і протираючи очі. Біля нього стояв Івасик із своїм звичним єхидним посміхом. Але одягнений він був інакше — в сардаку, розшитому червоними нитками, з капелюшком на бакир, в ходаках, так як ходять горяни.

— Пан Івасик?

— Околиця ця — Скільщина, а я не Івасик, а Басаврюк. Я з України прийшов; там на Волині вже вирить селянське повстання. І все вирить: і Словаччина і Бескиди і, в Празі і в Дрезні барикади. Тепер рік 1848-ий, зрозуміло?...

Струхманчук здивовано дивився на нього. Це справді була інша людина.

— Вставайте, Дзвінко, — сказав Івасик-Басаврюк до Ренати, — нам час у дорогу, а дорога дальня. Мости пане, — звернувся він до Ореста, — зрозуміть, що я однієї тихої місячної ночі нарешті збагнув таємницю колообігу буття, я збагнув тайну безчасності і позачасності. Взагалі я збагнув релятивність буття. Ви розумієте мене, Струхманчук? Часу нема — це все вигадки неуків.

Час і простір не спираються на ніяких аксіомах. Аксіом взагалі нема і їх утвердити не можливо. Ми живемо, в одній миті і в вічності, одночасно. Ми можемо жити і на сторіччі вперед і повернутись в хлань віків, повторюючи ще раз все пройдене. В тій інкарнації в якій ми були і будемо, ви розумієте мене Струхманчук? Нині рік 848 і ми ще раз переживемо величезні речі. Дзвінко, не дивіться на мене такими широкими очима. Ви розцвітете так як цвіли колись...

І Струхманчук, глянувши притислом на Ренату, оставив. Вона стала знечев'я значно молодшою! Її обличчя спалахнуло рум'янцем, якого у неї не було. Чорна коса зміюкою ковзнулася по її ремені, брови вистрілили як дуги над мерехтіючими очима, що стали знечев'я спорзно-хижі, люті мов жмут блискавиць. І одяг на ній був інший: білий кожушок гаптований квіттям вона накинула на широкі плечі, дзвеніло намисто і дукачі на грудях, на ногах були легкі ходаки.

— Ось так добре, Дзвінко, — захоплено сказав Басаврюк, — так і треба. А нам треба на коней і в дорогу, біля Землянки і в Головецьку і в Лихоборі нас чекають...

Дзвінка, якої Струхманчук протираючи очі, ще не одволодуючи себе від того всього дива, не міг піznати, зареготала на ввесь голос. А Басаврюк обійняв дружньо Струхманчука.

— Не бійся, хлопче, ти мені станеш у пригоді. А ти хоч не Довбуш, з Дзвінкою любас, мій брат, станеш легінєм за ватажка. Гей озовися...

І він свиснув так, що аж поспалось чатиння зі смерекових галузей, які затремтіли. і тієї ж миті причвалали велетні коні, вороні і булані, стали як уріті перед ними, а за ними спинився невеликий загін вершників, з крісами у правицях, бадьорих як вихор.

— На коня! Гукнув Басаврюк, аж коні присіли, — легін! Гудзя на ляхів! Гудзя на Лянцкоронського!...

Дзвінка легко стрибнула у стрем'я, а за нею Орест. Уся ватага рушила з місця, коні вдарили з копита і помчали крізь імлу, що обволікала верхи. Був присмерк, але не такий, який знав Струхманчук, а пронизливо-прозорий, форфоризуючий, напоєний химерними запахами, у які вривався іноді різкий і п'янючий запах ефіру. Зорі почали виглядати з-за хмар.

II

Уесь загін, може сто, може більше люда, із Дзвінкою напереді, мчав безпересталі. Околиця була дика, гірська, лісиста і сповита мрякою, але не сивою, як буває, а рожевисто-іскрястою, від чого і коні вилискували на круглих стегнах і на гривах шпильчастими іскорками. Та й люди навколо, скільки міг бачити Струхманчук, були дивні. Всі вони були кремезні й дужі, похилені у чвалі над гривами коней, у киптарях і сардаках, що розвіювались у вітрі, мов вовкулаки виблискували розсіяними очима, самі реготали, показуючи зуби; тонкий вус вився у них над губою; вони твердо сиділи у сідлах, були між ними й жінки, такі ж розлючені й спрагнені бою.

Однак Струхманчука вражало, що всі ці люди були блідо-прозорі, вони наче б світились, з'являлися і зчезали у присмерку, були людьми й не людьми. Із млаки вони виринали і чітко різьбились у ній, а то знов розплівались у ній як би їх не було. Та й сама Дзвінка і Басаврюк, коли озирались на Струхманчука були гей-би не на конях, у сідлах, а линули з мряковиною: вони сміялися, жартували, раз видавались напрочуд могутніми і височеними, але за мить могли стати далекими як посвист вітру, синьо-про-

зорими немов у провісному талі і згодом знов виринути з відталі і знову стати твердими і жилавими як і перед тим.

Вони мчали кичерами і царинками, поміж гаджугами і остринами; і були в тій несамовитій громаді, як розрізняв Струхманчук, і бойки, і лемки, і гуцули, жінки і челядь, і бовгари і вівчарі, і козарі і сиваві вуйки з насупленими бровами і всі в доброму, лудінні, у кептарях наопашки, а далекі були гей жовнярики у білих кабатах і легіні пересміхувалися з дівками і були з ними люди з угорського боку і гуралі в білих гачах з-за Дунайця. А хтось глухо бив у тулумбаси і співала далека сопілка і бухлав бубон

Ой як будуть вівчарики
білі вівці пасти,
будуть мої співаночки
за кресаню класти...

заспівала десь дівка тоненько і порвисто, і зальотно, а тоді всі, що чвалували крізь мряку і вихор, підхоплювали луною аж пішло в далечінь:

Чимбар, Чимбар, Чимбария,
Чимбария, Чимбария файна...

А потім на сході, мряка розплівалася по кичерах, по полонинах і село було (а понад багатьма вже промчали) мабуть Зелемянка, а може Гребенів, може Лихобора чи Тухля. В долині гремів Опір — це була Бойківська сторона, і знов засвітилося вогниками-лучинами село, а на взгір'ї аж засяяв, так забілів палац.

— Гудзя на Ланцкоронського! Гудзя на гунцвота! Досить вже народові дався взнаки!

Загремів Басаврюк, обернувшись у сіdlі до загону. Та й до всіх інших, бо небавом Струхманчук побачив величезний наповн, що їх неначе вичікував. На царинах, що сповитих туманом, бовванів наповн, прозоро-блідий, грізний, а бартки і кріси і коси знялися: гудзя на пана!

Тоді Басаврюк під'їхав на своєму коні до Струхманчука:

— Гей, мой! Ти, видать, був при жовнярах, тобі й народові наказувати.

Дзвінка опинилася біля нього, розжеврена, з очима розжевреними як скалки, з кривавими устами («опириця», думав Струхманчук), а вона його обійняла і поцілувала аж впилася тими кармазинними устами, немов кров випити хотіла з нього.

— А борше пильний, милий. Як муть мряки сідати на гори, тоді си поверну до тебе, любчику. Будемо в парі усе життя. Най що хотє роб’є, а будеш завше моїм...

І як зненацька затрембітали трембіти гуцулів, луна покотилася горами, Струхманчук станув у стременах і махнув барткою.

— Тоті легіні що з права, валіть у ворота. А тоті що з ліва — захόдь долом, через ріку і обійстя, брати. А хто з крісами файнно креши у панські вікна. І через царинку іди та й гати просто в панську загороду...

Він зійшов з коня так як і Басаврюк і Дзвінка і гурт людей стояв навколо них, а на царині було народу може триста може чотириста — вони раз виринали, раз щезали в мряковині. До Струхманчука підійшов чоловік в цивільном убранні, високий, блідолицій, з твердою щелепою, неусміхнений.

— Я Едвард Дембовський, з Польського демократичного товариства, присланий з Парижа, а тепер іду з Тарнівщини, там Якуб Шеля і побратим Юліян Госляр — може чули? Ми вас вітаємо, громадянине, революція вже загреміла Бескидом і котиться далі, на Покуття і на Поділля...

Струхманчук подав йому руку і той стиснув її своєю, що була холодна, як крига. Удвох вони вже накреслювали як зайняти палац. Дембовський обернувся:

— А де інші ваші побратими?

— Ватаги наші?, — сказав Струхманчук і йому самому стало дивно, звідки він знає цих людей. Вони стояли сперши на кріси, — Це Мирон Штолюк, а це Танас Фреюк, Дмитро Долганюк-Чика, а це Василь Джурак, вони прийшли з Покуття, і з Коломийщини, там панам далися добре взнаки.

Ці дебелі ватаги з пошрамленими обличчями, грізні як скеля над Черемошем, зареготали і аж луна пішла у долину.

— До штурму! Гукнув Струхманчук, обертаючись до натовпу.

З гори, млакою, нахиливши коси і рогатини, знявши

в гору кріси, рушив натовп. Інші, разом з Басаврюком, що не сходив з коня, переходили місток на бурхливому Опорі, щоб зайняти графів двір з другого боку. Третій загін повела Дзвінка.

— Я матиму з вами розмову після цієї справи, — діловито сказав Дембовський, — я делегат Централізації демократичного товариства і ми устійнимо з вами програму революційної дії у Східній Галичині. Передумова: витолкувати вашому народові, що ніякої надії на ціарську ласку не може бути. Ми кладемо підвалини нового суспільства, ліквідуємо поміщиків і монархію, також скасовуємо приватну власність...

— Хитріша шляхта завжди підживається під соціалістичні гасла, — глянув на нього Струхманчук, — на ділі ж хоче тільки відновлення панської Речі Посполитої.

— Брехня, суща брехня, — холодно промовив Дембовський, — Демократичне товариство нічого спільногого не має з реставраторами шляхетчини. Свідчать про те дії Якуба Шелі, Госляра і сотень наших емісарів, що вирізуючи панів — Любомирських та Потоцьких вже в багатьох бецирках встановили народню, селянську владу. Під тими ж пропорами наші однодумці й товариші борються на барикадах у Парижі, Дрезні і Відні...

— Годі вам базікати, — в'їхала на коні із мряки Дзвінка, — штурмуємо, нанашику, Ланцкоронського...

Натовп роздавшись по всьому побережжі Опору дзвінів нетерпляче косами, тесаками і топорами. Знов із млаки з'явився Басаврюк.

— Миряни, — встав він у стременах, — чесний люде з Устриків Дольних, з Добромуля, Гребенова, Миколаєва, Горожанної! Навіщо ми прийшли сюди? Доки будуть нас гатити палицями і буками, гнати на панщину відробляти урбарії та гарувати на панів? Гудзя на панів, досить вони випили нашої крові, людкове.

— На загибель панам, — глухо ревнула юрба.

I стратегічний план Струхманчука неначе здався на ніщо. Натовп як шалений, бігцем, ревучи, подався вниз, кидався в Опір, переходив на той бік і біг під гору, де була панська садиба. Звідти вже чулася стрілянина. Це сам граф із воєю родиною із своїми економами Рильським, Станішевським, Богушем, німцями фон Ласеком, Фрайліхом і Захаром палили з вікон. Стріляли і жінки з долішніх вікон

палацу і з горища. Але сила була за натовпом. Навалою, з Дзвінкою і Басаврюком напереді, з Фреюком і Штолюком — ватагами з Покуття повстанці перлися до білих мурів і ганків палацу, падали від куль, але бігли навіжено як наосліт.

...Тільки за трьома штурмами здобуто палац.. На підвіконнях, у крові лежали ті, що були графові вірні до кінця. В палаці до останнього патрона, відступаючи з поверхня на поверх, боронився сам сивий граф Лянцкоронський, його сини та ще живі прибічники економи фон Рильський, фон Птуха і декілька вірних з челяді. Люто ставили опір жінки. Та люди зі Сколого і Лихобори, вдершились нарешті до палацу, пов'язали їх арканами, стягнули на подвір'я. Натовп стояв важко дихаючи, спираючись на коси, ціпі і рогатини.

— Вішай, вішай їх, нанашку! На смереку з усім панським кодлом!

— Досить крівці наточив нашої!

— Покажи йому сучому синові твій цісарський патент!

— Вилами його драба!

Граф Лянцкоронський стояв високий і білий як смерть. Довгі сиві вуси звисали з його худого обличчя. Сини тулилися до нього. Пан фон Рильський упав навколошки, інші збились купою молилися.

Легіні з Лихобори потягли їх усіх до смерек, що струнчили на подвір'ї. Струхманчук озирнувся. Недалеко від нього стояв Дембовський, спокійно і мовчазно приглядаючись усьому видовищу.

— Чому не вішаєш? — гукнула Дзвінка, що стояла на ганку, — вішай собачу панську кров!

З панів ніхто не просився, крім Рильського і німецьких економів. І коли довжелезне, худе тілісько грава Лянцкоронського зависло на галузі смереки,увесь натовп тріумфально заревів, піdnіши вгору бартки, топірці і вила. Інші підкидали вгору кресані, а тоді всі передні метнулися попід колонами в будинок. Там заводили жінки. Легіні і дебелі вуйки вівчарі вривалися в покой, а за ними побігли юрбою молодиці і дівки, що розбивали панські куфри, виривали собі діаманти і золото, розбивали шафки, забирали хрустальний посуд, атласні сукні, оксамити, шовки. Картини зривали із стін і топтали, жінкам із шиї корали і перли,

рубали пальці з перстенями, пили з бутлів вино, стаючи п'яними, танцювали дико. Легіні мов татарва рвали до себе шляхтянок, полонянок, зривали з них шати, нагих волокли із собою й впрост на підлозі, на пошарпаних ложах і софах гвалтували. Ці жінки голосили, але їх, насолодившись ними, без жалю вбивано.

— Ходь до мене, любчуку, — ненажерливо глянула на Струхмачука, що стояв у графському гербовому залі біля вікна і дивився на цю мушкицьку вахканалію, — ходь до мене, та ж я тебе кохаю, любчуку...

I було в її очах таке гемонське кущення, така пекельна принада, що Струхманчук пішов за нею...

A тоді на подвір'ї палали костирища і в самому палаці заплакали сопілки, вдарили бубни, десь заскиглила скрипка і мов чорти у відсвіті ватри, під смереками, де теліпались повішені пани та їхні слуги, хвацькі легіні пішли до танцю.

— Аркана грай!...

— Кривого!...

I бубон ударив і юрба, шаленіючи од крові і хмелю, заревала:

Чимбар, Чимбар, Чимбариня,
Чимбариня файна...

Велитенськими тінями, багряні від вогнищ легіні, один за одним, побравши за рамена, кресали землю іскрами і танцювали, прибиваючи ходаками аж стогнала земля.

...Приворожилася мене, відьмо, — зітхнув Струхманчук, цілюючи цю кляту Дзвінку і цілавав її поки не брязнув світанок і в кімнату, що була спальнєю Лянцкоронських, не прибіг юначина і гукнув:

— Ватагу! Там на кичері — білі кабати!

Струхманчук зірвався і підбіг до високого вікна, куди вже пнялися перші проміні зі смуги світанку. Вікна виходили в парк, а за ним височіла кічера, оголена від дерев і кущів, і нею звільна, не поспішаючи, з крісами і насадженями на них багнетами сходила вниз тиральєра білих кабатів у чорних чаках з вахлярами північних пер.

— Громадо, — вибив шибу і гукнув Струхманчук ошаліло, на білих кабатів рихтуйся!...

— Смерть білим кабатам! Стрепенулась юрба біля догасаючих вогнищ.

* *

То були два батальйони полків графа фон Баталія та князя фон Люкка, відряджені із Стрия на розгром бунтарів.

...Битва над Опором, біля Лихобори і Землянки була за-взята і кривава. Як повідомляв оберльойтнант фон Льот, що уцілів з кількома жовнярами від мужицької розправи, свого начальника, князя фон Люкка:

«...військова асистенція, відряджена вашою світлістю для захисту графа Лянцкоронського, була замала, панеже нашу тиральєру зустріла чисельна хлопська ватага, випо-сажена в рушниці, кріси, вила й коси. Дві години ставилисьмо чоло ошалілим, але не змоглисъмо їх подолати. За всіми ознаками натовпом керували їхні досвідчені ватаги, які прорвали нашу тиральєру, зайшли з тилів і деякі кінно, деякі пішо, розпорошили наші батальйони, вбиваючи на місці жовнярів, — німців і венгрів а даруючи життя лише словін-цям і русинам, що навколішках благали пощасти. Офіцерів цісарсько-королівського регіменту фон Баталія а також регіменту князя фон Люкка, якщо вони були німецької чи угорської крові заколено багнетами або повішено...

* *

«Присягаю же там де громада там і я. Що громада скаже те вчиню, так мені допоможи святий Боже».

Присягу приймали руські священики, після чого усі ватаги кінно і пішо, маючи над собою досвідчених керівни-ків як опришок Мирон Штолюк, Орест Струхманчук і емісар із Франції та помічник відомого Якуба Шелі з Ряшів-ського циркулу Дембовський рушили гірськими дорогами і стежками, з вигуками: «На Жаб'є, на Делятин, на Пере-гінсько, на Буковину, до славного ватага Луки Кобилиці...»

I верхами йшло відлуння їхньої пісні «Чимбариня фай-на»...

* *

1849 р., квітня 23 — Повідомлення селян с. Жукова, коломийського округу — Головній Руській Раді.

Всечесній Головній народній раді руській
у Львівграді!

Громада Жуківська округу Коломийського на возваніє всесної ради народної руської з дня 23-го марта т. г. поспішає на жертовник отечественої народної руської зложити шесть (6) левів сріблом. Дар чей маленький, але передновок сегорічний дуже тяженький, не дозволяє серцю волі дати!

Торжествуйте весело і славно! Пронесіть погибше їм'я руськос по всій Європі... Дністер, Прут, Черемош, Стрий, Бистриця, Ломняця, Сян, Тиса, Буг шепнули собі: «Вертають рідненські діти наші руські!», щоби воспламенити радості, пригортаючи до материної груді от віків плінених, утиснених работающих гірко всякому злому, а навіть ніби благому диханню!

Торжествуйте велегласно! Руська дитина вірна в недолі, вірніша буде (сли ще вірнішим бути возможно), коли возгримлять наші Бескиди загаслою славою наших здісь славних Володимирив, Ярославів-Ростиславичів, Володимирків, Романів, Мстиславів, Даниїлів, Львів!

З глубочайшим почтенієм Порфирій Лукашевич — панотець Жукова; Михайло Козорів, Никола Бойчук — урядники сільські; Гриць Коцаба, Стефан Болух — братя церкви старійші; Стефан Іванків, Федір Массик — полномічні громади; Іван Бойків, Гриць Візнюк — з громади.

* * *

Заграва над Львовом не потахала. Горіли передмістя — Підзамче, Ноточина, Личаків. По вулицях цокотіли підкови ландрагунських стеж, марширували патрулі регіменту, графа фон Гепфлінгена. Денеде були загони добровільних цивільних — переважно із Львівських цехових майстрів, яких називано вже «тирольцями Сходу». Вони затримували і відводили бунтівників до Кляштору святої Бригіди, де їх тимчасово ув'язнювали. На площах, коло катедри святого Духа і біля театру ще були рештки барикад і калюжі крові. Трупи відносили лапайдухи в чорних киреях до крипт

Бернардинського монастиря. На вулицях була пустеля. Скрізь було зловісно тихо — на Krakівській площі і біля Арсеналу і на Валах. Місто начебто вимерло. Це було пожнів'я виступу бунтівників і борців на барикадах з 2-го і 3-го листопада 1848 року, енергійно придушеного генералом бароном фон Гаммерштайном.

Коли Струхманчук із Дзвінкою і трьома легінами увійшов у підвалля на Бляхарській, де була робітня кітляра Яреми — їх приведено туди з-під Юра, — все це приміщення видавалось неймовірно великим: у нього не було димензій. В сіро-рожевій, тремлючій імлі виринали обличчя і постаті, покривлені, порубані либонон шаблями, постріляні сальвами, безрукі і безногі. Це були повстанці, що гинули на барикадах. У підземеллі не було стін; була безмежна просторінь, світюча рожевими виблисками, імлою, що замінялась у темінь, кінця і краю який не було видно. І звідусіль, навіть із найдальшого безпростір'я, виходили якісь люди, неймовірно понівеченні і мабуть вже забиті, мертві, бо вони стояли, колихані імлою, із замкненими очима.

— Хто винен в розгромі? — Різко обернувся Струхманчук до Дембовського, що стояв поруч з Яремою. Автім і цей Дембовський був як восковий, прозоро-блідий, багряна смуга виступала на його шиї.

— Русини міста Львова, — гукнув з пересердям майстер Ярема, — вони не вийшли нам на підмогу, львівським ремісникам і нікого не пускали до нас...

— Всьому винна ця ваша Головна руська рада, просто довіч сказав Дембовський, — вони у своїх відозвах і ксьондзи у проповідях у церквах закликали руське населення не брати участі в розроках, бо ними піклується, мовляв, найясніший цісар Фердинанд, що їх так любить. Тирольці Сходу, бігме...

— Наша агітація була, видать, за слаба, — спокійно відповів Струхманчук, — ніхто не роз'яснював, що все це брехня. Друге: якщо хтось був розумніший, то він зінав, що ці розрухи організовано на користь польської шляхти та її панування в Галичині...

— Наклеп, клевета! — гукнув із мряки Дембовський, — ми польські демократи були завжди проти шляхти.

— Доста тої балачки, — вмішалася Дзвінка, — програлисъте справу і кінець. Не моглисъмо бути на час, бо ми були і в Підкамені і в Динові і в Горожанній... Там ще досі йде бій... А хто тут приборкав повстання?

— Ерцгерцог Фердінанд д'Есте, генерал губернатор Галичини і Лодомерії, — відповів Дембовський, — це він поручив командуючому всіма силами краю, генералові бароні фон Гаммерштайні розігнати картачами наволоч, як він сказав. Викотили гармати, вдарили по барикадах, а потім післи післали інфanterію, а на натовп біля катедри ландс-драгунів...

Очі Дзвінки засвітилися.

— Добре знати, нанашку. Вони будуть мати своє. Гей — гукнула вона, на когось, що не був тут, — рихтуйте конята! Гудзя на ерцгерцога!

Струхманчук придавлявся ще хвилину Дембовському. Він вірив йому. Цей ніколи не усміхнений, революціонер був віddаний справі до забуття, до кінця. Він знову чого хоче. Він був із тих — пломінних.

— Скажіть, що це у вас така червона пруга на карку?

— Мене повісять, — спокійно відповів Дембовський, — це петля кати...

* * *

Струхманчук стиснув йому руку. Вона була холодна. ...На Бляхарській, під Ставропігією було темно. Тільки на обрію, кармазиновому від заграв, струнчіла вежа Волоської церкви:

Карета запряжена цугом спинилася як урита. Від коней йшла пара.

Нанашко Басаврюк?

На кізлах справді сидів Басаврюк у лакейській ліవрі, з золотими позументами. Біля нього сидів чолов'яга в трирогу і в такому ж каптані з позолотою, схожий на крука. Ззаду, на зап'ятках карети непорушно стояли двоє лакиз.

— До палацу Потоцьких, на баль його високості ерцгерцога! Гукнула в імлу Дзвінка і натягала аж до ліктя білі рукавиці. І Струхманчук, всідаючи з нею до карети зауважив, що вона в шелестючій, пишній сукні з криноліном, у капелюшику з чорними пірами, з мантіллею на раменах. А він сам також не був схожий на себе: на ньому був світло-блій кабат ротмайстра шволежерів, комір із золотим шиттям підпирає шию, вузькі штані із лямпасами у високих чоботях і довгий палащ у португей.

— Файна-м, любчiku?

— Файнась, — посміхнувся Струхманчук, — ще-м такої тебе не видів. Коні викрещували іскри на камінюках, а далі карета покотилася по немощених ще вулицях. Мариво стояло за вежами церков, за ратушем.

А Дзвінка підспівувала, як завжди:

Лежали берви бервінкові
Крутосє деревце витое,
Йа в рогі голуб'є гніздо в'є,
Ци всім гостям місце є.
А як ні, глядіте,
Тисові столи вносіте,
Калинові бай ослони кладіте,
Пишні гості садіте...

І вона в теміні карети тулилася до Струхманчука і цілуvalа його смажними устами, а відьомські очиська п жаріли.

Будемо пити мід, вино зеленоє,
Следемо собі за тисовій столи...

підспівував і собі Струхманчук,

Абисьте си дивили,
Абисьте усе добре узріли... — співав на кізлах
Басаврюк і вся челядь чортівська.

Перед палацом Потоцьких, осяяним смолоскипами, стояли шерегом кінно і пішо жовняри.

— Не лиши мене за ворітми, — висідаючи, сказав Орест.

— Габт ахт! — гукнув офіцер при брамі, — Презентірт шверте!

Його високість ерцгерцог Фернінад д'Есте влаштовував рват з нагоди перемоги над заколотниками у Львові. Під палац з'їзджались карети і берлини. З них висідали випудровані пані в кринолінах з вільнями із струсевих пер, магнати і каваліри, військові і цивільні гості от як генерал барон Гаммерштайн, герцог де Люкка, граф фон Баталія, граф фон Гепфлінген, барон фон Ген і багато інших. За ними йшли по сходах палацу магнати Баворовські, Пінінські,

Бадені, Дзєдушицькі, Любомирські, Яблоновські, помічник губернатора граф Агенор Голуховський, були й духовні особи — кардинали і прелати, а серед них і сам митрополит руської церкви Яхимович.

Варта презентувала палаші і шаблі, гості йшли по мармурових сходах, здовж яких стояли жовняри із смолоскипами, Равт повинен був вдатися на славу. Музика греміла.

— Дозвольте ваше запрошення, — зупинив Дзвінку й Струхманчука вартовий капітан чако з габсбурським орлом.

— Княжна Рената Радзівілл, — сказав за Дзвінку Струхманчук, — а я рітмайстер цісарсько-королівських легких кирасірів фон Січинський...

Офіцер засалютував. Равт був на славу. На самій горі при вході у високі покої стояв із своїм почтом сам ерцгерцог, — чолов'яга у силі віку з підкрученими вгору чорними вусами в білому мундирі з орденами і червоною лентою поперек грудей. Він привітливо посміхався, а дамам цілував ручки, зазираєв зальотнішим в оченята. Ерцгерцог був відомий у Львові як бабодур. Він любив шляхтянок, але не греував і послолитими, львівськими міщеночками, а навіть русинками, жидівками, вірменками.

— Рітмайстер фон Січинський? Кирасір?

— Так є, ваша високосте...

— Щось не пригадую вас, — зморщив чоло ерцгерцог, — а я ж усіх кирасірів в обличчя знаю...

— Його величність зволила мене відрядити з Відня до Італії, — не моргнувши, промовив Струхманчук, — я був ад'ютантом при генералі-фельдмаршалі Радецькому...

Ерцгерцог кивнув головою, і мов котюга жмурив очиська, позираючи на Дзвінку. Видно, що вона його причарувала зопалу. А вона тільки сміялась.

...Котильон, що входив у моду, спалахнув. Заشعіли криноліни, загасали шляхтянки і статні офіцери хвацько поринули у крутіж. Танцювала і Дзвінка, на яку вже чекали юрмою офіцери, така вона інша ніж усі, — дебела як юна смерека, проміння мов світанок, рвучка мов вихор з Верховини, — була оця графиня Радзівілл. Для декого, правду сказавши, вона була чомусь таємнича. Такої графині Радзівілл ніхто ні у Відні, ні у Варшаві, ні в Петербурзі не знав.

— Надіюсь ви покінчили осьде з ворохобниками, — ввічливо роздобарював Струхманчук з офіцерами ерцгерцового почту.

О так, без сумніву. При перших сальвах ця голота — студентики та й уся зграя львівської наволочі розбіглася...

— Досить вже було панькатися з ними... Генерал барон фон Гаммерштайн довершив по військовому: прийшов, побачив і переміг, тобто розігнав всю цю голоту...

— Яка шкода, що він не був у Відні; там би він швидко упорався з тією шушиваллю, що насмілилась докучати найяснішому, — наївно зауважив Орест.

Офіцери холодно глянули на нього.

...Було вже опівночі, коли молоденький ерцгерцогів ад'ютант, вилискуючи острогами і притулуючи Дзвінку до свого сірого кабата в останньому турі вальса, помаленьку спрямував її до високих дверей, де були покої ерцгерцога.

— Його високість бажає вас бачити, — прошепотів він вкрадливо і зручненько відхиливши двері, увів Дзвінку в кабінет його високості, а сам зник.

Його високість ішов назустріч Дзвінці. Його очі і масненько усміхалися, вус горохівся, хода була окрілена, влесливо любашна, чаключа.

— Принцессо, який я щасливий, — встиг лише промовити розімлішій бабодур.

— А за це маєш, скурвий сину, — шорстко сказала Дзвінка. Ось тобі за Горожанну, за Днів, за Устрики, за Львів...

I добувши з-за корсажу невеликого стилета, що блиснув немов жало у відсвіті жирандолів, вstromила ерцгерцогів під same серце. На білому кабаті з червоновою биндою імператориці Марії Терези виступили багряні краплини. Ерцгерцог, як кнур, захрипів і звалився на турецький килим.

Дзвінка посиділа ще в кріслі, дивлячись на величезний портрет цісаря Фердинанда I, що висів у золотих рамках на стіні, на мальовила, що зображували баталії під Могачем, Люценом і Асперном, підійшла до вікна, звідки видно було сповитий осінньою мрякою принишкливий Львів і вийшла з кабінету.

— Його високість відпочиває, — сказала вона лейтенантові, що доводив вартою, — його не слід...

Музика ще греміла. В старовинному менуеті сходились

і розходились пари. Уся знать оциралася за Дзвінкою, за шелестом її криноліну, дехто завидює, дехто здивовано: звідки, таки справді, взялась ота нікому незнайома принцеса Радзівілл?

Внизу, біля брами палацу чекав на неї Струхманчук, накинувши чорного плаща, бо вже задріботіла мжичка. Басаврюк на кізлах карети хляснув пухою. Помчали крізь занімле місто, що немов скаржуючись, вистрілювало вежами у важучі хмарі.

— Хвацька дівка, обернувшись до них Басаврюк.

...І в тій хвилині карета обернулась у селянський драбинястий візок і полинула крізь мяку, дивною околицею, де височилися і хиталися буки і смереки, осяні хижим, синяво-зеленим мерехтінням.

А тоді Дзвінка, немов зі сну, скинувши із себе шляхетські шати, що полетіли разом з вітром ген у далечінь, знову стала такою як завжди, — в киптарі і в дукачах, що брязкали на шії, знов розбещена, неначе солодко-хмільна, знов притулилась до Струхманчука і заспівала:

Ой чимборе, чимборику
та ми нежонаті,
та ходімо убивати магнати багаті...

За ними, за тим візком, що деренькотів, летючи як стріла крізь цю пройняту найдивачнішим мерегтом околицю, хтось підхопив:

Через тії рекруточки,
через тії ляшки,
покидаю вітця-матір
та йду в гайдамачки...

За ними мчав загін хижих легінів із бартками і крісами, а тоді, коли звідусіль наступили гори, все іщезло.

* * *

III

Вони вдивлялись один в одного, Ганджа змінився мало, він тільки скрем'янів — вилиці загострились і в очах ще безжалісніше холодніла криша. Він озирав спильна Струхманчука, слухав його розповіді, оцінював по-своюму.

— Я залишив край після розгрому «Дзвонаря» на Поліссі. Зорянчук пішов з людьми, що подались далі, в ліси й пуші, в глиб Білорусі, а я своїм шляхом, через Естонію до Швеції й далі. Мені не хотілося сидіти в тюрмі.

— Ви б не сиділи, — сказав Ганджа, — справа Лукомського забулась — стару банду комісарів — отих Кайданів, Олінкевичів та ще декого перенесено в інші райони або спенсіоновано. Справа згубилась у архівах. Вбивцю Лукомського ніколи не виявлено. Однак ви добре зробили, що подалися за кордон, тут нічого було робити, настала мертвачина, залишила, зяюче провалля. Стара «спілка» знітилась, зrekлася революційних мрій, пошилася у достойних, лояльних громадян, от як Сич, що став погідним буржуа; кожен метнувся хто куди, в кооперацію, або у помірковані партії. Дума пробував стати ватажком власної організації, але також видно збанкрутівав і сидить десь за кордоном тихо. Легат орудує на власну руку також по закордонах; Шахтар застрілився...

— Я чув про це, а що з ним було?

— Мабуть якась особиста трагедія, або просто зневіра. Він завжди був неврастенік і меланхолік. Таким людям у нашому ділі нічого робити. Інші, кращі, ще сидять з довгими вироками у тюрмах, або вийшли з тюрми з понівеченим здоров'ям, може також перевтомились, зневірились...

— А як ви, Ганджо, втримались досі на поверхні?

Ганджа засміявся.

— У мене гемонський інстинкт самозбереження. Хоч про мене знають, принаймні чули, але зідентифікувати не можуть. У мене працює невеличкий деревообробний заводик. У Золочеві, тартак. Там мене бачать щодня. Мене всі знають і вважають за спокійного і шанованого громадянина. Алібі у мене завжди запевнене, а справу я роблю тільки через зв'язківців, двох-трьох людей. Ви розумієте, що мені довелося все починати з початку? Все треба було підняти, все

змінити, перебудувати, переорганізовувати, бо не було нікого і нічого. Ось тепер ви є і піде краще...

— Є й Рената...

Вони сиділи у того самого давнього бойовика — шевця Качмара, що завжди мовчки, скрадаючись мов кіт, крізь накурену кімнатку, приносив їм склянки з чаєм.

— Я її знаю вже давніше, — ще як ви тут були, що правда — здалека, — посміхнувся Ганджа. Якщо з початку були деякі сумніви (я боявся за вас), то вони розвіялися. У мене чортівська інтуїція щодо людей. Повірте, я можу відрізнити слабодуха чи невдаху відразу і справжню людину оцінити з першого погляду. Ваша Рената — це жінка-кришталь, для нашої справи, звичайно. Ми її випробуємо ще в інших плянуваннях. Добре було б, що, вона залишилася там, де вона вже є, тобто у паці лева, як то кажуть кепські письменники. Матимемо з нею ще розмову. А тепер щодо вас — я вас берегтиму, але коли треба буде, ви мене зміните, як на варті...

— Це також ваша гемонська інтуїція? Чи змігби я вас справді змінити? Я зовсім не з вашої породи.

Ганджа пильно з-під ока дивився на Струхманчука немов прагнув проглядіти його.

— Знаєте, посміхнувся він, може ви й не надто сильна людина. Тобто, наприклад я не певен, чи ви витримали б тортури. Автім може й я не витримав би. Але я вірю вам у всьому, без застережень. Тільки одне: у вас, пане митець, проглядзе якась ще одна, друга ваша натура, я ще її ніяк не збагнув. Це не замріяність, о ні, і не нахил до критиканства. Ви стоїте на землі твердо. До малих справ ви може не надаєтесь, але до великих, коли грань вдаряє у грань, я пішов би з вами. Й же Богу, мені іноді здається, що замість вас тут зі мною сидить хтось зовсім інший. Ваш двійник, бува? Ні, це явище покищо для мене незбагнене. Я ніякою містикою ніколи не займаюсь, ані в мандрівку душ, чи в телепатію та інші магічні науки не вірю. Проте, чи ви не езотерик?

— Бачите, — посміхнувся й собі Орест, — мистецтво, це взагалі заняття езотеричне. Звідки приходять до вас концепції творчості, чому так, а не інакше укладається перед вами світ, чому у вас власне видіння всього довкілля? Це незбагнене. Чому іноді митець буває такий немічний, такий безпорадний, а чому зненацька осяює його чудесне відкриття?

Я цікавився езотеричними вченнями, це правда. Подорожуючи, я спостерігав багато дивовижних речей — явищ, слухав учених людей, читав книжки, але я думаю, що таїна цієї проблеми неодмінно мусить бути не тут, на заході, а на сході, десь в Індії, Ірані чи що...

— Тільки нехай вас не тягне в ті Індії, — засміявся Ганджа, — та ви попадете в нірвану їхніх філософій, різних Тагорів, Ганді, непротивлення злу, пасивного опору, ні, друже, тільки не це. Нашому народові треба філософію дії. Саме опору активного, нещадного і рішучого, не «непротивлення злу» ми переросли...

— А може не доросли? Не відомо, що ще з Індією буде...

Ганджа зірвався і заходив по кімнаті великими кроками. «Він не зневірився, як інші, не погруз у щоденіх, — подумав Орест, — він такий, як і був».

— Слухайте мене, — спинився Ганджа перед ним, — ви приїхали і знаєте, що у нас зараз діється. Це найвищий ступінь знущань, щоб нас зламати, б'ють людей до смерті, руйнують їх майно, запроторюють сотнями у в'язниці. Наш дідок Пілсудський не жартує і не стосує філософію оксамитного катюги. Він нещадно вже ламає власну опозицію, вводить у країні військово-поліційну диктатуру найгіршого і найжорстокішого типу, він з ніким не панькається, зокрема з нами чи білорусами. Ні, друже, волю народи нині здобувають безоглядністю, міццю, філософією сили, боротьби і подвигом, а не скиглінням і лементами... Бо перед ними нещадний ворог. Якщо цей пан маршал Пілсудський і його кліка думає, що наша західна Україна це маєток його чи всіляких Вишневецьких і Чарторийських і нині не ХХ-те сторіччя а середньоріччя, коли він може виморювати голодом Полісся і Бойківщину, забороняти нашу мову, нищити нашу культуру, плюгавити наше ім'я і пасифікувати своїми уланськими ескадронами цілі повіти, тобто топтати нашу людську гідність, до смерті катувати і в'язнити наш народ, то чи маємо ми, складати долоні, благаючи ласки?... Ні, друже, ми рубаємо лезом лезо, ми ударом відповідаємо на удари, ми терором відповідаємо на терор. Саме в такій ситуації важиться, як у полум'яній пробі бути чи не бути народові. І то ніким і ніколи нескореному... Наша доба, — це не ідилля, а вирішальний іспит для всіх народів...

Він глянув на годинник. Орест зауважив, як швидко цей

Ганджа переходив з раптового сплеменіння до крижаної рівноваги. Була пізня година. Треба було розходитись.

— Післязавтра ви з Ренатою прийдете на узлісся Погулянки — 10-ій увечері. Треба обговорити одну пильну справу. Між нами, це невеличке випробування нашої Ренати, яке зайде трохи часу. А потім вона може від'їхати. До речі, яка буде у неї кличка?

— Не знаю. Треба подумати.

— Нехай буде Дзвінка, — сказав, чомусь Ганджа, — так мені здається чомусь призвелося. Або що?

...Струхманчук мовчки вийшов на Театинську вулицю. Вона пиялась угору, затінена каштанами, люди не поспішаючи, безтурботно йшли собі переговорювались. Ніч була тиха, нічия. Тротуаром простяглась срібна смужка — відсвіт нового, молодого місяця.

IV

Увечері, крізь густий садок і фіртку у високому сітчастому паркані, що оточував ошатну віллу амбасадора графа Р., у новому кварталі на Погулянці, вийшла швидким кроком висока черниця ордену Кармелітанок. Вона була в шатах ордену; білі крила накрохмаленого монашого чіпця майже закривали її обличчя. Черниця зійшла до Зеленої вулиці й сіла в фіякр, що випадково стояв на вильоті завулка. Не було в тому нічого дивного: черниця могла повернутись до свого монастиря від хворого, або їхати на дижурування у шпиталь, що був під опікою сестер Кармелітанок. Вона наказала молодим і дзвінким голосом, — як пізніше свідчив візник, — везти її до костелу отців Кармелітів, що на Гетьманських валах, і це візник зробив, підганяючи свого коника, бо поспішав того вечора на родинне свято. Однак, якщо б хтось хотів бути спостерігачем поведінки цієї черниці того вечора, то він стверджив би, що сумирна кармелітанка не увійшла до костелу, де ще відправлялося, а почимчикувала на ріг вулиці Чарнецького, де знов її трапився вільний фіякр. Однака з візником вона обмінялася кількома реченнями: «ви, пане фіякр, напевно чекаєте на преподобного отця інфулата Шнарбаховського?» «Ні, прошу сестри, я чекаю на всесеснішого каноніка Зарембу». — Відповів обернувшись на кізлах, візник. «Тоді поспішайте, промовля стиха черниця, — вже вибило сьому годину, акція почалася». Фіякр

рвучко підхопив прудкий коник і візник попрямував, не питуючись більше нічого черницю, в напрямі Арсеналу, а там пересік вулицю Легіонів біля театру, і подався вулицею 3-го травня, через площу Смольки. На вулиці Міцкевича, маючи ліворуч будівлю університету Яна Казимира, в тіні яворів Єзуїтського саду, фіякр спинився. Черница перебирала вервицю. Візник навіть зійшов із кізлів і годував цукром з долоні свого коня. Ще не було пізно й Єзуїтський сад гомонів, але вулицею Міцкевича, що пнялася під гору, мало-хто йшов.

— Вже сьома двадцять п'ять, струбовано озвалась черница.

— Увага, вони надходять...

Крізь хащі Єзуїтського саду притислом бігцем продирались двоє чоловіків. Вони були молоді і плечисті, але нашорощені, видно рвучкі в найвищій напрузі.

— «Рушайте, чим швидше! — хріпло гукнув один з них і кинув свою ношу під ноги черниці у фіякр: другий також жбурнув свого мішка і обидва метнулися під дереву і подались униз, вулицею Третього травня.

— Женіть, — прошепотіла черница, — як найшвидше...
Знаєте куди...

Візник смагнув коня і фіякр помчав під гору по Міцкевича, в напрямі Святоюрської плоші. Дві пари, що йшли хідником, видно — закохані, навіть не озирнулися. Хоч ще не було пізно, вулиця була пустельна.

«Вчора о семій годині вечора, banda з сім до десяти чоловік, вчинила зухвалий напад на одно з відділень головної державної пошти. Озброєні револьверами бандити вдерлися в подвір'я пошти саме тоді, коли туди прибув фургон з вантажем грошей; знешкідливили конвой і поштових службовців, пограбували певну суму грошей і щезли в невідомому напрямі. Жертва не було. Цей в історії міста Львова перший того рода грабунок, що нагадує обичай американського Чікаго, викликав обурення всього громадянства. Треба бути упевненим у тому, що власті, всі компетентні чинники і поліцейські органи, будучи вже на сліді злочинів, представлять незабаром судочинству зухвалих бандитів. Арешти вже ведуться».

Ганджа, Струхманчук і Рената сиділи в затишній притамареній кімнаті на вулиці Потоцького у доброзичливої і моторної кравчині Люсіки. За стіною туркотіли кравецькі машини: там працювали дівчата, ніхто не подумав би, що

тут можуть бути конспіративні зустрічі. Ганджа був у тому відношенні митець. Він умів знаходити справжніх людей.

— Акція проведена досконало, — сказав він, затираючи в долоні, — ось що значить добре підготуватись, все обчислити. Пішло як за хронометром. Всі хлопці — першої клясі. Про банду нехай пишуть собі, їхня справа. Ви знаєте скільки взято? Майже сто тисяч без кількох центів. Це не копійки, здобуті під Калушем чи у Бродах. А ви, Дзвінко, — звернувся він до Ренати, — своя кобіта, як кажуть львів'яни. Гратуляції й уцілування ручок. Проба витримана, а будуть ще інші... Ви належите до п'ятірки Гордона...

Тільки тепер Рената зауважила, що в куті сидів ще один чолов'яга. Це був юнак з відкритим обличчям, дебелій, хоч і невисокий, з такою пронизливістю в очах, що ставало аж ніяково. Це й був Гордон. Він підвівся й вклонився Ренаті. Вдивлявся в нього і Струхманчук. Гордон — за всіми ознаками — людина суцільна. Людина з твердого матеріалу, з породи ватажків — думав Орест. У нього в очах не тільки жорсткість, але й математично облічена рішучість,

— Гордон та й інші, — озвався його думкам Ганджа, — це наша молода зміна. Це ті, що переймають від нас естафету. Вони не були ні на війні, ні не зазнали опідлення й призначення, якого зазнавали ми. Вони прийшли, бо їм наказувала дійсність, правда нашої неволі, нашого знікченніння. Гордон, — слухайте ви мене, — сам на свою руку, син убогих, зліднями і працею вічно пригнічених батьків, зрозумів, що нам тут, у Західній Україні, не буде ніякого життя, доки існує займанщина. Тобто поки існує панування ворога і то людів нікчемних підленьких, сильних тільки супроти слабшого. І станув сам, як і його ровесники до бою. Це вони, маestro, палять панські садиби і фільварки, це вони вбивають жандармів і жбурлють гранати крізь вікна постерунків, це вони мстяться за народ наш, мовчазний і страдницький, залишений усім світом, голодний і обдертий... І це вони сміло дивляться в очі тим, що їх розстрілюють і вішають, тим що нашу прекрасну мову називають хамською, тим, що відмовляють нам права на життя... Зрозуміли? От чому він сам один, може йти проти десятюх, перти вперед крізь хвищу і хуртовину, бути відважним до нестягами, повести інших напролім... Тепер ви знаєте, чому він найближчий мій співробітник!

«Desperado, фанатик», — думав Орест, «такий despera-

do — фанатик, як і Рената».

— Люсько, — гукнув Ганджа, що того вечора був мабуть особливо в погідному настрою, — а подайно нам вина, щоб краще в світі жилося...

Люся була добра жінка. Своїми веселими, хитренькими скіснуватими очима, вона дивилася на всіх, зокрема на Ренату, і з віншуваннями піднесла всім чарки вина.

Струхманчук ще ніколи не бачив Ганджу таким промінним, таким товариським.

— Однак, деякі скажуть, — безучасливо озвався Орест, що експропріації в суті речей, не надто похвальна річ, ось я особисто, не прихильник цих справ...

— Може і я також їх не люблю, — сказав Ганджа, — але ця справа потрібна і зовсім не така вона вже непохвальна. Це робили всі рухи, що боролися за свободу свого народу. Ось пригадайте: під час французької революції, були такі люди, до речі — роялісти і аристократи, що діяли не лише у Вандей, але й на Півдні Франції, так звані «Побратьми Сонця». Вони нападали на диліжанси, грабували їх, вбивали не для себе, але для своєї справи. Дарма, що їх революція карала безжалісно, гільйотини для них не жалувано. Вони були не грабіжники, а борці за свою справу, ідеалісти. А «Народна Воля»? Хіба вона цуралась, як панянка, грабунків? А наш пан Пілсудський, тоді ще молодий революціонер, який нині нас називає бандитами, вішає та розстрілює, хіба він не пограбував під Безданами поїзд з царським золотом? Нам, гроші потрібні, але не для себе, а для нашого діла, а діло це велике — визволення. До того всього, це наші кровні гроші; це кров і піт нашого селянства, які у нас забирає зайда-займанець, щоб ще більше нас пограбувати. Ми конфіскуємо те, що наше. Ні, етика і моральність за нами, право історії за нами...

— Досить про це розводитись, Оресте, — гнівно озвалася Рената, — експропріації — це є і буде засіб революціонерів і нічийого призволу на це не потрібно. Товариш Ганджа має цілковиту рацію.

— Я Й не перечу вам, — спокійно відказав Струхманчук, — я тільки висловлював свою думку і хотів знати вашу...

— Моя думка така, — промовив Ганджа, — спитайтесь Сократа, Шопенгауера і Ніцше, коли не вірите. Відома, оклепана мораль — це облуда, це не мораль, а ошуканство. По моему, все що служить правому ділу, в моему і всіх

нас понятті, — виправдане. Ніякого каєття, ні сумніву нема і не може бути...

— Все, що добре для нашої мети добре, — подивилась у далечінь Рената, — я всім дискусіям кладу кінець. Мені треба йти...

Ганджа озирнув її допитливо.

— Гордон вас потрібуватиме ще на якийсь час, Дзвінко. Після цього можете собі іхати, хоч до дідька. Звичайно, тимчасово. У Сінайя, у Карльсбад, лихо вас бери, але потім повернетесь у Варшаву, де ви нам потрібніші ніж жевжикам на дозвіллі...

Тепер і Рената спильна глянула на нього.

— Ви маєте на увазі центральний акт, Ганджо?

Ганджа мовчав. У нього були свої думки. Це покоління справді було інше. Воно прагнуло дій, а не балачок і дискусій.

Центральний акт треба обов'язково провести, — гостро сказала Рената, — за пацифікацію, за Берестя, за Луцьк, за Полісся, за все. Навіть за те, що ще може бути. Адже ж там у Варшаві готовуються знов вирушати на Україну, аякже. Я знаю про це дещо більше ніж ви всі. Уявляєте, скільки розстріляних, скільки шибениць і шомполів буде на Україні?..

— Уявляю, все буде так як ви сказали. Шляхетська звірюка ще сидить у душі Пілсудського. Але центральний акт ми готовали на рідній землі на українській, щоб усі знали, що вона не мовчить. Однак, навіть Пілсудський не важиться приїхати сюди; ви ж напевно знаєте, що він, недавно не спиняючись у Львові, інкогніто майнув до Румунії, у відвідини. Мабуть таки вистерігається гайдамацького міста...

— Гада можна вбити і у Варшаві, — з притиском промовила Рената.

Ганджа запалив тільки що скручену цигарку.

— Це не так просто, моя пані як вам здається. Для нас це ще зовсім чужий терен. Це вимагатиме нелюдської роботи. Але, я згоден, центральний акт на черзі. Будемо обмірковувати.

— Як ви собі схочете, — підвелась Рената; моя думка така: гада прикінчити у його ж кублі. І найвища пора, щоб нам розійтись. Але всім виходити по черзі, по одному...

І вона зненацька зсутулилась, натягла на голову хустку, стала непримітна, як літня вже тітка. Тільки, коли глянула на Ореста, що також виходив у ніч, засіяну над Львовом зорями, йому здалось, що і в її чорних, таїнних очах бліснули ті самі зорі.

Ганджа ще залишився у Люськи, погідний і жартівливий. Йому мабуть мило було ще посидіти у довіллі з тією дівчиною, із своєю чудесною зв'язківкою, у туркіт, немов голубиний, машин її швальні.

V

З ГАЗЕТ

Бучач. Повідомляють, що з 3-го листопада цього року, на підводу, яка провозила пошту з Бучача у Чортків при асисті двох поліцейських, вчинено розбійницький напад з участю п'ятьох замаскованих злочинців, при чому одним із них була жінка. На 10-му кілометрі, з придорожних хащів вискочили напасники, з яких один схопив коней за уздечки і стримав їх, а чотири інші стеризували візника і поліціянтів револьверами, обезбройли їх та зажадали видачі торбин з грішми. Була готівка і державні папери. Після того бандити зв'язали поліцейських і візника та кинулись утікати по зжатій ниві до лісіка, що був оподалік. Постерунковий Куб'як, що випадково надіграв на ровері, відкрив вогонь по втікаючих і важко поранив одного з напасників, який невдовзі помер. Бандити також відстрілювались і вбили постерункового конвоїра Мучника. Після чого бандити склонилися в лісі й тільки після повернення до міста Бучача розпочато погоню за ними, яка не дала наслідків. Слідство в цій справі триває.

«Хвіля», Львів.

Львів. 25-го листопада ц. р. в помешканні родини Майнгруберів на другому поверсі, при вулиці Городецькій число 45, з'явився молодий чоловік, який, покликаночи на оголошення в газеті щодо найму приміщення, найняв кімнату для своєї сестри-студентки університету Броні Блюменкранц і вручив як завданок 50 злотих. На другий день до Майнгруберів зголосилась згадана Блюменкранц і оглянувшись кімнату, заявила, що її наймає. Льваторка подобалась родині Майнгруберів, які описують її, як високу і зgrabну, дуже гарну на обличчі та приемної поведінки. Після цього, згадана Блюменкранц з'явилася лише аж на третій день та розташувалася у своїй кімнаті, кажучи, що вона має готоватися і вчитися з товарищами до іспитів. З господарями вона проводилася дуже вічливо і видно було, що вона походить з доброї родини. До неї прийшли два студенти, з якими вона у своїй кімнаті займалася навчанням і саме тоді прийшов листонош, який доручив їй грошевий переказ від батьків, з якого вона заплатила решту чиншу. Той самий дільницевий листонош Ян Рутковський приніс їй ще один переказ на другий день, при чому дівчина і її товариш його запросили до столу і частвували вином. Ще два дні після того цьому самому листоноші припала знов доручити Блюменкранц рекомендованого листа. Присутнimi були ті самі люди і тоді вчинено на листоношу напад з метою відіbrання торби з грішми. Один студент скон-

пив його за горлянку, другий намагався його зв'язати, Броня Блюменкранц затулила Йому уста ганчіркою, щоб не кричав. Однак листоноші Рутковському пощастило вирватись з рук напасників, і хоч його сильно вдарено пістолетом по голові та важко поранено, він зміг добігти до вікна, вибити шибу і підійняти крик, який було чутно на вулиці. Напасники, скопивши торбу з грішми, збігли униз, але вже за ними гналися заалірмовані поліцейські. Одна із напасників, баччи безвиглядність, добровільно здався, а два інші рятувалися утечею, при тому відстрілювались. Блюменкранц, якимсь чином, втекла непоміченою і згубилась у натовпі з торбою листоноші. Під час погоні один з напасників важко поранив пострілом поліціянта, та й також зміг утекти, а другий, відстрілюючись, добіг до костела святої Єлизавети і був тяжко поранений пострілами погоні. Усвідомлюючи, що Йому не пощастило видертись з рук погоні, (бо звідусіль на цьому людному місці бігли навпереди поліцейські й цивільні особи), напасник застрилився на сходах костелу.

Як одного з грабіжників, так і Броні Блюменкранц ще досі не спіймано, і де вони перебувають, невідомо, хоч іх наполегливо розшукають по всьому місті, зокрема на залізничних лініях, по яких в тому часі відходили зі Львова потяги. На основі здобутих даних, можна прийти до висновку, що грабунку і покалічення листоноші та поліціянтів довершили не кримінальні злочинці, а члени однієї з українських терористичних організацій, що останнім часом активізувалися на терені Східної Малопольщі.

«Всі Нови», Львів.

VI

У неї був неймовірний хист до перевтілень. Вона жила у віллі қрай Погулянки, вранці виїздила автомобілем у місто, де зустрічалася з гранд-дамами Львова у кав'янрі Залеського чи у Жоржа — проти пам'ятника Міцкевичу, бувала у модних крамницях на Академічній і Легіонів, заходила на хвилину, щоб змовити коротку молитву до Бернардинів чи до Домініканів, обідала іноді в «Ресурсі», а увечері слухала Кепуру у «Гальці», в Оперному театрі чи була запрошена на раут до воєводи Клюковського-Наконечнікова або у Шляхетське зібрання, де завжди була оточена молодими, вельможними іменитостями. А пізної ночі — та ж навіть Гандзя могла присягнути самому панові амбасадорові, що пані завжди сидить у дома, хоч проте може про себе думала інакше. Однак саме тоді пані Рената-Дзвінка висовгувалась з дому в різних постатях — раз — черничка, раз — перекупка з Krakівського, іншим разом — трамвайна кондукторка, ще іншим — весела панянка з «Реклями». Адже ж, кожний

вільний повертатись додому, коли схоче, поночі чи навіть на світанку.

Її п'ятірка була грізна і невловна. Із справи під Бучачем Рената знала Рися і його залізну витримку; з акції на Городецькій — симпатичного Брилу, а ще раніше Гордона і Ясеня. Вони були всі як один — воїни революції. Як той, що під костелом Єлизавети сам обірвав собі життя, щоб не попасти живим у руки катам. Це вони могли майнуть за два дні всім краєм від Сокала до Заліщик, коли треба, і повернулись до Львова. За ними були екси під Калушем і Долиною, під Тернополем і в Перемишлі. Це з їх рук падали і вигорали до тла фільварки князів Чарторийських і графів Дембіцьких, що наполегливо насаджували на українську землю осадників. Це вони вбивали поліцейських шпілів у Городку і в Бродах, це вони гранатами руйнували постерунки. Це вони вміли перейти три кордони і повернутися; це за ними нишпорили, їх винюхували по потягах, стодолах і закамарках Станіславова, Рави Руської і Коломиї поліцейські гончаки і не могли натрапити на їх слід.

* * *

Дзвінка-Рената була вістовцем, а іноді і керманичем акцій. Вона бачилася з бойовиками її п'ятірки в різні години і в найрізніших місцях: в тунелях головного двірця, на Підзамчу і в Стрийському парку, в костелах Марії Сніжної і Марії Магдалини. Вона охоче брала участь у акції, але Ганджа, що координував пляни, відпускав її нерадо. Як перевонався Струхманчук, вона цільно вміла стріляти із «Штаєра», із «Гассера» із «Ортгеша», але найбільше любила барабанковий Наган. Вона вміла орієнтуватись у полі, знала як подбати про прикриття і зразково організувати відступ. Ганджа вважав більш потрібним не рискувати, бо готував для неї, як і для Струхманчука, інші, лещо важливіші завдання.

—Народовольці Желябова і Перовської, — говорив Ганджа, — пе-пе-еси «Віктора» Пілсудського, Окшей і Дзєдзіцької, що стріляла в губернатора Скаллона, та й бойові загони ес-ерів і ес-деків, естонські «летючі бригади» товариша Карла», та й навіть сербсько-чорногорська «Чорна рука» і австрійські та еспанські анархо-синдикалісти, що вбивали

імператориць і королів, мали більші простори для розгону. Ми ж товчимося на крапті території, де, як на півланку, тільки заєць може сковатися в житі та то не завжди. Раніше чи пізніше гончаки дефензиви на Волині і Холмщині, поліцейсько-шпілівські хатраки в Галичині нас виловлять по одному. Та ж і підімною земля горить на кожній п'яді. Час поширювати сферу діяння на всю Речпосполиту, щоб спалахнула від краю до краю. Тоді й легше зберігати себе... Але не судиться мені зберегти себе — закінчував він сумово, дивлячись у осінню голубінь, де мріяла Чортівська Скеля.

Юнаки, що належали до п'ятірки Дзвінки, були гартовані життям. Кожному з них не було більше двадцяти років, вони були дітьми, коли палахкотіли заграви Світової війни. Вони приходили звідусіль — із селянських хиж, Снятинщини, з верхів Чорногори, з нетрів Полісся, з ремісницьких убогих передмість Клепарова й Богданівки, з Дрогобича й Борислава, із спухлого від голодування на переднівку Підляшша. Вони слухали розповіді батьків про чарівну Велику Україну, яку перемірювали ще на так давно, їм снились запорізькі байдаки під Істамбулом і шабля Сагайдачного, деякі з них ледви вміли говорити по українськи, бо матері, або батьки їх, були іншого роду: вони змалку пізнали лють зайнанців, бачили наругу й погорду, вони жагуче прагнули вчитись (і то краще ніж інші), щоб бути інженерами, лікарями, математиками на славу свого під'яремного народу. Але, замість вимріяних університетів чи політехнік, вони здебільшого йшли в підпілля.

Вони рідко посміхалися. Їх рука була цільна і нетремка, їхні очі ніколи не знали сліз. Може тому, думав Струхманчук, така їхня була Рената-Дзвінка. Ерінія, Мойра, Медея? Коли наказувала, тремту не було в її голосі, ані вагання, коли йшли до акцій. Їх слухали і виконували.

...«Що в тобі жіночого, того давнього, що було тоді в твоїй лісничівці, а може й деінде? — іноді питав Струхманчук. Це були рідкі хвилини, коли він міг глянути її в очі, паленіти від її отруйно-солодких поцілунків. «Може тільки ти, — шепотіла вона, — бо ми обидвое приречені... Ніхто не посмів ніколи глянути на мене як на жінку. А коли хотіли, то потуплювали очі...»

В жовтні, листопаді, грудні 1930 року Божого, галицька земля була взята полум'ям. Горіли графські і княжі маєтки, осади колоністів валились телеграфні стовпли, падали від

гранат і револьверних пострілів впритул шпілі, зрадники і слабкі духом. Заграви здіймались над Поділлям, над Покуттям, на Засянні. В Європі подивляли снагу нескорених.

І Дзвінці час виїздити, — сказав Ганджа Струхманчука, зустрівшись під вечір на Чортівській скелі. Це Антигона, яку так чи інакше приведуть до смерті, ось такі Креонти, а їх багато. Катастрофа може бути навіть дуже близько. Ви знаєте, що тут не щадять людей, навіть коли вони як Антигона хочуть лише достойно поховати свого брата Полініка... — Гей, гей, Ганджо, — засміявся Струхманчук. — Я не знав, що ви такі міцні в антиці. Але пам'ятайте, що непоборна могутність долі, як каже хор в «Антигоні», міцніща ніж золото, ніж Арей-фортеця кораблів... Тієї ще ночі Рената від'їхала до Спліту, в Югославію.

VII

Це рідне село було колись співуче і бальоре. Хати збігали у яр, весною були у квітінні садків, зимою — вогниками привітно блимали з-під стріх, привалених сніgom. А тепер була осінь, та така сумовита, якої Орест ніколи не знав. Вітер хитав голі віття придорожних чорних дерев, конята ледве тягли фіру по розвезеному шляху, де вже примерзали калюжі; хати, гейби осілі в землі, гляділи похмуро й негостинно.

Струхманчук не застав батька. Він вмер під час його мандрів по чужій стороні. В хаті була тільки мати, менша сестра і старша — одружена з Іваном Неродою, тихим, завжди замисленим парубком, таким, яким він пам'ятав його з малих літ. І була в хаті біда така, як і в усьому селі.

Постарілася й мати, що дивилася на нього мовчки, немов не знаючи, як і привітати його. Адже минуло сім років як востаннє був у дома, прийшовши з війни, і знов його не було, знов десь блукав світами. Підійшли навіть разом до вікна і мати довго розглядала його, який він став, чи не втомлений тим мандруванням, тими надміру чужими містами, де його доля, як колись від'їзжаючи, говорив. І сестри підходили до нього, ніяковіючи: з чого почати не знав і Іван, якому вилиці бралися вже сріблом. Може думка про Канаду чи Америку докучала йому як завжди. Адже ж був з бідаків та й Струхманчуки не багаті — всього п'ять моргів, хоч як гаруй, кінці з кінцями не зведені. Правда, час од часу Орест приси-

лав якийсь гріш та й те не дуже помагало. Треба було й про молодшу сестру подумати, якби лаби до Тернополя до виділової, щоб закінчилася, а там бодай до вчительського семінара.

— А може й справді вам добре було б до Америки чи до Канади? — Спитав він шуряка Нероду.

— Поїхало вже чимало, — сказав той своїм несмілим голосом, — але тепер щось не беруть. Нема потреби, кажуть. Та й пізно мені за море. Туди треба молодим виїздити.

— Де б я там звикла, — озвалася старша сестра, — свій край, то таки свій, свої люди. А там я б звелася з самої туги, живучи за тим морем, звелася б...

— А тут хіба життя тобі? сказав Іван, — осьде нікому нема життя і не буде.

Лихоліття на нас прийшло, синочку. Ой нещастя ж було яке, гейби хмара воронячя налетіла на нас, кара Божа...

— І вас не минули? Я чув, що Рогатинський повіт один з тих, що найбільше потерпіли...

Як татарва налетіли, бігме...

— Гірше татарви, мамо...

І тихцем озираючись, чи нема, кого під вікном, вони наперебій тихцем розповідали, як звались не село улани і поліція, як зруйнували вщент пам'ятника Шевченкові, зdemolювали «Просвіту», кооперативу «Згоду», як наказали зносити хліб і яйця і поросят і молоко, овес (аж 35 корців!) і цукор, все дочиста в кожній хаті, вишкrebli, гунцвоти. А тоді давай усе ламати.

— Не повіриш, підлоги рубали в Народнім домі і в молочарні, розкидали стріхи, двері й вікна висаджували, а до того й били без милосердя. Троє вмерло після биття — Тютюко, старий Дмитрюх і Кривчик, знаєш їх? Били й учителя й егомостя і війта і хто під руку попав, тіло шматували, кров'ю сходили люди...

— І мене вже вели, — посміхнувся Іван, — я ж секретарем був у Просвіті та якось замишкувалися, а я тоді навтеки, огородами та й у ліс, у Під'ярки.

— І ми в лісі ховалися, — розповідала менша сестра, — вони й дівчат били і жінок, проклята ляшня...

Розповідали свої, перебиваючи один одного, а потім в господу почали сходитися сусіди, правда не багато, бо й сходитися у хатах тепер небезпечно, за це одне арештують. І пахкаючи люльками і зітхуючи, сусіди розповідали про своє

лихоліття, а дехто мовчав камінно, бо й не хотілося говорити, згадувати це все.

— І як то воно буде далі, Оресте? Ти в світі буваєш, то й більше знаєш ніж ми. Коли тому лихоліттю, тій ляцькій сатані кінець?

— Держава, що спирається на гвалті і поневоленні не може довго втриматись, — глянув Орест по людях, — нині не середньовіччя, такого права нема, щоб знущатись над народом. Нагаєм та багнетами не вдергати їм їхньої Польщі...

— Може так по твоюму, — озвався Іван, — але справа і в нас самих. Бито нас і за польських королів і за цісаря всували нам палицями і буками, а тепер улани пана Пілсудського. Мужик, мовляв, терпеливий, все витримає, а бити його завжди треба...

— Це вони так галають, пани-шляхта, — гнівно озвався Орест; історія вчить інакше. Вся історія — це боротьба і перемога пригнічених проти панівних народів...

— Я історії не дуже вивчав, промовив Іван, та й у її справедливість чи науку не дуже то й вірю. Я тільки знаю, що колись за те все наше віковичне лихо селянське комусь то буде відплата і то гірка...

Сусіди кивали головами, але мовчали. Видно, що вони ще не отріслися від усього того що недавно було з ними, що пройшло над селом ураганом. Погуторили ще й про те ѹ се, про озимину, про цини на торговиці, про важкий переднівок, як треба сподіватись, і по одному розходились. Ще не темніло, а видно над людьми тяжів неспокій. Тихо й безлюдно було в селі, сумно як на цвінтарищі, як на пожарищі.

Зоставшись зі своїми, говорили ще якийсь час, повечеряли тим, що було в хаті, згадували й давні літа, війну, по-кінного батька, а пошепки тих рідних, що їх вже нема — пропали без вісті на війні, розстріляні ляхами або подалися у світ за очі, за океан. І слухали Ореста, що розповідав про чужинні країни, про своє життя-буття, про свої мандри і про своє мистецтво, що їх либонь, крім молодшої сестри, мало цікавило, обіцяв, що влітку заглянє знов, а мати дивилася на нього своїми смутними, ще молодими очима і про себе мабуть пишалася ним.

Проте він довго не міг заснути, хоч у всій господі було тихо, не вгавав тільки цвіркун і за вікном озивались собаки та вовтузились у сінях кури.

...Його думки були гіркі. Він їдучи сюди, приблизно уявляв собі, якими можуть бути ці люди, ці села після такого неймовірного випробування. Адже це не якесь африканське чи азіяцьке селище, це українське село. За ним — віки історії, грізних подій, навал, війн, повстань, бунтів. Невже це село, що вважалося свіломим, працьовитим, спрагненим громадської і культурної діяльності, село, що будувало народні domi, засновувало просвіти, кооперативи, могло стерпіти таке приниження, таку ганьбу над собою?...

Це село було привалене чорною зневагою, горем, промовкле, нашошорене. У людей, навіть у його рідних, очі були вовчі з далекими вогниками затаєного гніву, вони уникали інших очей, вони уникали самих себе. Невже із сотень тих, що їх волочено, ганьблено, безсоромно бито, не знайшовся ніодин, хто волів би вмерти, бути порубаним тими клятими уланськими шаблями, простромленими багнетами солдатески ніж лягати мов покірний баран під нагаї і приклади? Ні, він не стерпів би наруги, волів би смерть.

Атавізм рабів, смердів, кріпаків, підданих *glebae adscripti* (до землі приписаних) споконвіку. Традиція покори і смирення вмовлювана погрозами, ще не переборена віками, нашаровувана самоопідлюваністю перед сильними світу цього.

Не може бути цього! Адже не стерпіли гніту і рабства ті, що повставали проти зрадницьких бояр середньовіччя? Адже за Семеном Височаном у велику революцію українського народу під Богдановими стягами зривались до боротьби селянські загони також і на древній, волелюбній, на Галицькій землі. Адже був Олекса Довбуш, були опришки — Мирон Штолюк, Курило Риндзак, Дмитро Долганюк, був на Буковині Лук'ян Кобилиця. Ні, не мартирологію галицьких сіл треба описувати у слізоточивих звітуваннях за кордоном, не розчулювати продажну, облудну Лігу Нашій фотографіями з людей, посічених канчуками. Нескорений наш народ був і буде ним завжди. Відплатить він колись за все, відплатить за п'ятьсот літ неволі і приниження.

...Тільки над ранком Орест зміг задрімати, а коли про кинувся і вийшов глянути, що діється на обійстю, до нього підійшов з вулиці поліцай.

— Пан Орест Струхманчук?

— Той самий, — відповів Орест, — а в чому справа, пане постерунковий?

Цього постерункового, що обходив село, він знов давніше, казали, що він не такий то поганий чоловічина.

— А справа у тім, — ніякovo сказав постерунковий, — що у нас, пане добродію, ще потрохи винятковий стан і кожний хто прибуває повинен замельдуватися. А ви знаєте, чим це пахне? Я вам би радив таки чимшивидше звідси забратися. І для нас і для вас буде краще.. — Він посміхнувся, підморгнув і пішов геть.

Варто було його послухати. І між ними є добрі люди, між поспіаками. Орест ще погуторив із своїми, обіняв що незабаром знов загостить, залишив матері сто золотих і ще до полуночі Іван та молодша сестра завезла його на найближчу станцію до львівського поїзду.

VIII

В кабінеті надкомісара львівської політичної поліції Білєвича, крім постійних особистих секретарок, сиділи комісари Радонь, Федунішин і Файліндер, запрошенні на спеціальну нараду з застареженням цілковитої довірочності. Всі ці вищі урядовці львівської поліції були значно молодшого віку ніж їх попередники, що керували політичною поліцією в 20-х роках, на чолі з Кайданом. Файліндер, добрій служака був, за всіми ознаками, з німців; його відряджено з Познанщини, він був найстарший з усіх, благовидний, лисавий, добродухо усміхнений. Білєвич ажнік не виглядав на поліцейського ветерана; в добротному одягу, варшавського модного покрою, цей симпатичний блондин скидався швидше на банківика, директора чи пленіпотента торгової фірми, був у міру ввічливий, словом, джентелмен англійського типу. Інші були людьми меншого калібра, однак у своєму фаху не новаки і вже заслужили в інших районах Речі Посполитої повне довір'я вищого керівництва. Не вдаючись до зайвих ексесів і до надмірної пихатості, належали вже до новішої польської школи поліцейського ремесла.

— Запросив я вас сюди, панове, — почав надкомісар Білєвич, — з метою обговорення справи, надто пекучої, до вирішення якої вимагатиме від вас уважності, неквапливості і, я б сказав, дипломатичного хисту. Концентруємо всю нашу увагу, відклавши справи меншого значення, якими займуться інші, на проблемі українського тероризму. Вам відомо — автім це подали вже газети, правда в дуже поверховому і

нами цензурованому розмірі, — про акцію під Кристинополем на Сокальщині, де висаджено в повітря важливий для військово-цивільної комунікації міст на Бузі. Акція була проведена однією з українських терористичних груп, що здійснюють, за всіми ознаками, відплатну тактику, саме після нашої пасифікаційної операції у Східній Малопольщі. Більш ніж певно, що акція на ріці Бог була проведена організацією українських терористів, відомою за останнє десятиліття, яка, після деякої перерви, знов застивізувалася. Це так звана «Чортівська Скея». Як проведено цю акцію?...

Надкомісар закурив цигарету, поглянув на свої записи на столі і звернувся до Радоня, доброго службовика з обличчям, що нагадувало бульдога, «Може ви, пане комісаре Радонь, зреферуете справу коротко, ви ж були першим на місці злочину...»

Комісар Радонь відкашлявся.

— Недалеко містечка Кристинопіль, а точніше біля села Типче, котить свої хвилі ріка Буг, осягаючи досить значну вузлість річища. Там проходить залізнична лінія Вільно — Берестя — Львів — Станіславів, яка перевозить безперервно транспорти, військові ешелони і тричі на добу пропускає пасажирські поїзди. Зважуючи тамошню ситуацію терену (на весні Буг затоплює прибережні райони іноді на два — три кілометри), міст є важливим чинником комунікації; має сім прясл, довжину три четверті кілометра. З уваги на важливість цього мосту, зокрема в наші тривожні часи, його охороняють посилені варти. Кожної півгодини мостом проходить військовий патруль. Але, буду скороочуватись: 2-го листопада, в глупу ніч на цей міст проникли невідомі люди, імовірно з чималим запасом екразиту й динамітних зарядів, очевидно люди з достатнім знанням і практикою саботажників. Можна оцінювати цю всю групу на близько 20 осіб. Вони заклали підривні заряди на трьох пряслах, включили капсулі і багатометрову електричну проводку, яка сполучалась з берегом і з берега, або з човна, оддалік мосту, за допомогою спеціального саперського пристрою. Безкарне проникнення саботажників на міст можна пояснити тільки недбайливістю вартових офіцерів та унешкідливленням одного з постів, якого зловмисники обезброяли і зв'язали. Правда, на крайньому пості, зауважено деякий рух на воді, не зважаючи на темінь, і відкрито вогонь з крісів. Але, десь біля півночі, наступив вибух і добрих три четвертини мосту виле-

тіли в повітря. Щастя, що деякі пости відразу заалірмували Кристинопіль та інші станції на лінії. Вміть залога на мості, що залишилась живою, організувала погоню за зловмисниками в радіусі 10 кілометрів від місця злочину, однак без особливих результатів. Тільки одного саботажника виявлено в лісі біля села Рахині. Він ішов селом злегка поранений і викликав підозріння. нині він арештований і є до нашої диспозиції. От і все...

— Так, — перервав його Білевич, — дякую, пане комісаре. Це приблизно все те, що й нам відомо. Я вже вам казав, що на мій погляд цього акту саботажу довершила організація «Чортівська скеля». Ви знаєте, що я у Варшаві був спеціалістом-знавцем і навіть заступником начальника східного відділу міністерства внутрішніх справ. Я, можна сказати, на зубок вивчив ситуацію в Малопольщі, всі дії української ірриденти, антидержавну активність різних нелегальних формашій, вивчив навіть біографії і характеристики окремих діячів, що з'являлися на українському видноколі, зокрема у підпіллі. Так би мовити, вимірював їх потенціальну вагу. Ось тому мені довелося, в ряді інших, займатися також організацією Чортівська скеля, про яку ми мали інформацію ще вісім років тому, хоча б завдяки такому Дикові, який брав участь у вбивстві Хлібича. Він думав нас перехитрити (так як і своїх колег), дещо нам розповів, але звичайно не все і багато сам фабрикував, а вкінці одержав кулю за співробітництво з нами в поїзді Львів — Лавочне. Отже, щиро кажучи, про цю «Скелю» ми знаємо дуже мало. Організацію заснували люди воєнного покоління, які згодом відійшли, включилися в нормальне життя краю, позакладали родини, тощо. А нині прийшли люди вже нового, зовсім молодого покоління, але за всіми ознаками надзвичайно витривалі, цілеспрямовані, ініціативні. Ось і все, що про них нам відомо. Яка ідеологія цієї «Скелі» мені не дуже ясно, правдоподібно, вона — ультра-радикальна, але це взагалі інші люди і в нічому не нагадують провінціяльних пророків і демагогів; нічого вони не обіцяють, наприклад, української імперії від Волги до Вісли, не виголошують пустопорожніх промов, а просто діють. Автім їхня ідеологія для нас не важна. Важне те, що вони діють проти нас, вони хочуть відірвати ці землі від нашої держави, систему якої підривають всякими можливими способами. Для мене важне, що їх організація ефективна; вона досі не знала провалів своїх акцій, вона надзви-

чайно добре законспірована. Ми не знаємо, хто є при її кермі, ми лише вгадуємо, ми не знаємо її активістів, її плянів, її методики діяння. Ми знаємо, наприклад, ще з розповідей Дика, що існує ось такий Ганджа, постать наскрізь реальна, але абсолютно невловна, хоч диявольські спритна і повсесюдна. Ми навіть не знаємо як цей Ганджа виглядає. Ми взагалі ходимо у пітьмі. Чи ми, наприклад знаємо, хто така була ця Блюменкранц — співучасниця нападу на поштаря на Городецькій? Ні, ми досі не знаємо, а проте може вонаходить по вулиці так, як і Ганджа, і вони разом клять собі з нас?

На хвилину всі замовкли. Озвався комікар Федунішин.

— Ефективність органів безпеки, тобто поліції, зокрема політичної, великою мірою осягається через так зване внутрішнє насвітлення. Своїх людей серед терористів-революціонерів мали і мають всі політичні поліції. Мала їх і австрійська і кайзерівська і царська поліції. Згадайте Зубатова, Окладського в «Народній волі», і Азефа...

...Маємо мабуть і ми, перебив його нетерпляче Білевич, — хоч з українцями це важче. Якщо ми мали й маємо таких, то це дрібні і трусливі шпигунчики, хруні, як вони кажуть, яких підпільники та й часто ті, що лише знають про них, нещадно і негайно нищать. Нам треба мати свою і то визначну людину, саме у Чортівській Склі, у самому осередку.

— Вдосконалення допитування, — вкинув Файнлендер, — ось що вирішає. Можливості для цього у нас є, і тоді, навіть найбільш упертий суб'єкт приневолений податися і бути згоден на все...

— Ні, пане колего, такі можливості використовували нащі попередники в стилі Кайдана. Це були люди малоосвічені, брутальні, вроджені садисти. Нині ми не можемо користуватися такими методами. Зокрема нині, скрізь за кордоном гремить про брутальність польської поліції. Справа тортур у Луцьку, в Бересті і чорт знає ще де, мені сидить уже в печінках. Це колосально шкодить престіжеві державі...

— Якже тоді ви дійдете до справи, — їдко посміхнувся Федунішин, — пане Надкомісаре? В рукавичках з нахабними банділами-терористами? З тією наволочкою, яка б і вас знищила без надуми?

— Всілякі биття, всілякі засоби «третього ступеня», — вдаряв Білевич лінійкою по столі, підкреслюючи свої слова, — абсолютно виключаю і забороняю. В окремих випадках,

коли я дозволю, зважте, можна й доведеться вдатись до цього, однак повторюю, лише на мій наказ. Із способів, які скажемо, можути бути інколи ефективні, це перше: глибинна студія психології арештованого і підозрілого; друге: докладне вивчення його соціального статусу, родинного, громадського, середовищного; третє: його фінансова ситуація; четверте: слабкіші аспекти його характеру і, наприкінці, коли скажемо, процес такого обстеження випадає для нас корисно, то можна перейти до легкого шантажу. Ніяких погроз не потрібно. Головне: людяність, товариськість, співчуття, лагідність...

— Серед тих, з ким маємо діло, — сказав Радонь, — навряд чи ми надибаємо на таких... Це все люди закоренілі, впERTІ з біса, замотеличені своєю вірою в свою Україну. Це, просто кажучи, фанатики...

— Може так, а може й ні. Ось для експерименту, за-сміявшись Білевич, — ми маємо під рукою об'єкт, я маю на думці отого арештованого в справі мосту на Бузі. Чи зідентифіковано його нарешті?

— Я вже передав вам звітування різних відділень... Панно Дзюню...

Секретарка миттю подала надкомісарові папку. Він перегортав її і читав наголос.

— Так, я сподіався цього, це суб'єкт нещодений. Справжнє ім'я його Боровський Яромир, — один із трьох синів дрібного урядовця ощадної каси в Болехові... Стрийська гімназія, матура... Побут за кордоном, короткий... Студії на юридичному факультеті в Празі, незакінчені... Активний у різних легальних організаціях... Луг, Сокіл, Пропсвіта. Арештований три рази... Справа нападу на пошту в Долині... перехід чехословацького кордону в Ясіні... підозрілий у контрабанді зброї і вибухових матеріалів... участь в нападі на поштовий уряд у Теребовлі... Переїхав у тюрмі... перший раз — декілька місяців, другий раз — майже рік... Всі рази звільнений за відсутністю доказів... Конfrontація зі свідками прокуратури — негативна. Незаможний... утримується лекціями, випадковими заробітками...

— Це тип — один з багатьох, — зітхнув Файнлендер, — бестія, і як видно завзятуша...

— Невідомо, — сказав Білевич відкладаючи папку, — мені інтуїція чомусь підказує, що ми трапили на відповідного типу. Де він зараз і як поводиться?..

— Він на Яховича, в одиночній камері, — пояснив Ра-

донь, — лежить увесь час відвернений обличчям до стіни. Ходить по камері. Вигляд пригніченого, замисленого, знервованого... Відмовляється від будьяких зізнань, спершу навіть не хотів назвати прізвища. Коли його зідентифіковано з фотографіями, що маються в його картотеці, тоді мусив признастися, що це він. Нотований як постійно підозрілий в активній участі з «чорносельцями»...

— Славно, — підвівся надкомісар, — це все, що мені треба знати. Дайте йому змогу полежати ще декілька днів, щоб його настрій зіпсувся до краю, а тоді я покличу його на перший допит. Покищо залишти його в повному спокої... Ага, комісаре Федунішин, службовців із станції на відстані 15 кілометрів від Кристинополя, що бачили, чи могли бачити, або зауважили підозрілих суб'єктів, які висідали з поїздів, представити на конfrontацію з Боровським, але покищо не особисту...

...Нова мітла завжди старанно мете, — сказав на коридорі Федунішин, витираючи піт із свого буйолового карка. В кабінеті було накурено і душно.

— Нехай мете, — Радонь знизав плечима...

VIII

Одна з невеликих заль «Бесіди» спрокволу ставала глітнішою. З головної, ресторанної, залі сюди надходили люди; інші, що громадились у просторому передпокою, проходжувалися; курили і шепотілися («йти чи нейти?...»), або помаленьку входили з коридорів чи просто зі сходів.

Адвокатський концілієнт Карпишин, який недавно вийшов із в'язниці і насолоджувався свободою, вимріяною за п'ять місяців перебування у Бригадках, (тобто ходив залюбки по вулицях Львова, дихав свіжим повітрям на Замку, заходив до своїк і друзів, бував на всіляких зібраннях), вирішив й собі хоч би й на недовго, побувати на цих сходинах у «Бесіді». Йому сказали — майже конфіденціально, — що там буде здебільшого інтелігенція, тобто люди освічені й заслужені, деякі навіть можуть називатися *patriae* словом, могло бути навіть цікаво. І, справді, сидячи в останніх рядах, разом з кількома молодшими, але веленадійними людьми, Карпишин спостерігав, як у залю маєстатично входили, відклонювались на уклони, гордовито садовились у перших рядах, всілякі політичні діячі різного напрямку, підприємці, фабриканти, редактори, оглядні каноніки із святоюрської гори,

адвокати, посли до сейму, який нещодавно розпушено і проголошено нові вибори, чепурні панії — громадські діячки, словом, справді, сюди прибували численні представники львівської української «еліти». Це слово якраз почало входити у певних колах у моду.

З деяким опізненням, один із сивавих заслужених діячів консервативного відламу панівної демократичної партії, озирнув заповнену залю, опинившись за столом, що мабуть призначався для президії, попросив уваги. Це, очевидячки, був «екс офіціо» предсідник зібрання.

Відкашлявшись, він заговорив стисло і коротко: «чому нинішня зустріч зібрала осіб приречених до громадського життя, відомих громадських діячів, без спеціальних повідомлень і зобов'язань? З якої нагоди відбувається цей дискусійний вечір? Перед усією нашою, подекуди збентеженою і сконстernованою громадськістю, — сказав предсідник, — на порядку денного проблем непромінальної ваги, а, скажімо одверто, історичної, всенаціональної ваги». Відтак промовець, як це звичайно звітуються в пресі, зазначив, що зібрання не має ажніяк якогось довірочного характеру. Це радше вільний обмін думок, трибуна розумної дискусії про сучасну ситуацію в краю, яка не може не викликати у кожної патріотично настроєної людини деякої тривоги. Останні події, мовляв, настільки промовисті, їхній резонанс за кордоном, їхнє політично-громадське значення є такої непересічності, що це примушує усіх, серйозно, з розвагою, на холодний розум, задуматись над нашим майбутнім. Куди нам іти? Як зберегти нашу громадську єдність, честь нашого національного імення; захистити наші економічні і культурні здобутки, забезпечити наші права в системі польської державності, вказати нашій зміні — молодому поколінню — о якже збентеженому, о якже навіщеному емоціональністю, ірраціоналізмом, хаотичним борсням! — правильні шляхи.

Після цієї короткої, але досить ефективної промови, (в якій відчувалися нотки широї патетики), предсідник (один із чільних редакторів і публіцистів передової газети) повідомив, що присутні вислухають три основні реферати, а правильніше кажучи — стислі, короткі повідомлення зголосованих прелегентів, відомих інтелектуалістів, ідеологів, теоретиків, практичних політиків. А саме: доктор Донченко виголосить реферат на тему «Підстави нашої політики»; доктор професор Коцюмбас виступить з елаборатом на тему

«Діялектика позитивізму і прагматизму»; доктор професор Орлянич зголосив свою участь у зібранні, виступаючи з доповіддю «Мікроорганізм із значенням у макросвіті».

Предсідник на цьому закінчив свій виступ і публіка подякувала йому аплодисментами, щоправда рідкуватими. Правдоподібно не всі здавали собі справу про що саме йдеється, яка взагалі мета цього зібрання і чому якраз ті, а не інші прелегенти зголосили свою участь.

Адже в залі були всіми шановані ветерани громадської праці, навіть сивоголовий Р., що був депутатом в австрійському парламенті, або доктор Б., що був членом уряду Західної України, або талановитий публіцист П., що визначався сміливістю думки, парадоксальністю осудів і деяким змислом гумору.

До столу президії, на естраду, вийшов чолов'яга середнього віку, тип виразно монгольського складу, з чорнилою гирею волосся, спадаючого на блудливі, вистрілюючі іронією і навіть глузуванням до всієї аудиторії очі.

— Шановні панове, — почав цей чолов'яга; доктор Донченко, що недавно приїхав з Відня, з еміграції, та несподівано став, як говорено, визначною особою. Казали, що всі стають оставпілими від його небувалої ерудиції; він оперував завжди безліччю цитат з творів авторів, про яких, звичайно, у Львові рідко хто чував.

— Шановні панове, — повторив він гугнявим хріпкуватим голосом, — моя тема нині — «Підстави нашої політики». З уваги на обмежений час, я буду обмежуватись тільки до підкреслення моїх ідеологічно-політичних тез.

Небезпекою для нас була і є нині експанзія Москви, московитян як таких; експанзія так званої російської культури, філософії і літератури, що для нас — нації західного світогідчування і продукту західної цивілізації наскрізь несприйнятна, дика і ворожа. Не треба нам культури візантійщини, богоспаємого православ'я, що вкупі з лицемірним слов'янофільством та мітами про триедину культурну спадщину Київської Русі, несли нам всілякі Пушкіни, Достоєвські, Тургеневи, Толсті та Чехови. Пора скинути маску з потвори, ми повинні побачити справжню істоту Московії, що чи за царів чи за революціонерів, завжди однакова. Ось як подивувідно — одверто говорить про це поет Блок:

Ми́льоны вас. Нас тьмы и тьмы
Попробуйте, сразитесь с нами...
Да, скифы мы,.. Да азиаты мы
С раскосыми и жадными глазами...

Наше завдання, панове, протиставитись тим «скифам з раскосими и жадними очами». Ми — українці, належимо до Європи; все краще що ми дали в літературі, в народній поезії — пісні — це все спадщина культури Заходу. Ми не скифи! Ми останній бастіон Заходу, наша історична місія — приєднатись до відсічі, яку скитській навалі солідарно дають європейські народи та й наші сусіди і друзі — Польща, Чехословаччина, Румунія й уся так звана Мала Антанта. Ми бачимо відродження великих людей та ідей на Заході.

Ми живемо на Західній Україні — цьому клапті української землі, яка ще збереглася від хижакьких духовних і фактичних пазурів Скитії — Московії. Бережімо наші насліддя! Плекаймо серед нас духа Середньовіччя, духа нетерпимості, аристократизму, елітаризму. Знаємо, що від віків ми були «бестія сіне капіте» — безголова бестія. Знаємо, що наші маси задурманено вітром від Сходу. Але чи важать вони, ці політично сліпі і тупі маси анальфабетів? Плекаємо наших кращих людей, нашу еліту. Викорчовуймо шкідливі впливи і течії, звернімось обличчям на Захід.

Не соціальні проблеми важать, а національні міти, волонтеризм, націоналізм, імперіалізм — ось що є рушієм героїчної доби.

З ким нам іти падають питання? Та тільки з Заходом, репрезентованим гідно нами як справжнім передмур'ям християнства — Малою Антантою. Згодімося на невеликі уступки, компроміси, від нас не вимагають зради наших ідеалів. Від нас хочу тільки лояльного співжиття, визнання «статус quo» і співдії з думкою про одну велику мету: не лише стримання навали варварської Скитії, що чатує нас за Збручем, але наховстання її, знищення її міці і снаги, заперечення її руїнницьких ідей.

Кажучи коротко: «Московія делендам ессе». Московію треба зруйнувати. В союзі з націями Заходу, які на наших очах відроджуються, в дружній спілці з нами, прямуймо до нового, жорстокого, але шляхетного, Середньовіччя. В спільному хрестоносному поході поконаймо нашого одвічного ворога: Схід. Ex Occidente Lux!

Прелегент зійшов з естради, отримавши оплески з перших рядів, де сиділи представники місцевої еліти. «Диявольськи сильна промова», сказав півголосом котрийсь з аплодуючих, такі виступи творять епоху...» «А про скитів? Чи не враж-жаючо-яскраво!» «Митець, майстер, що й казати...» «Наш месія...»

На місце попереднього прелеганта вийшов другий — ма-лопомітний зовнішньо — короткий і лисавий, з тихим посміхом на товстих губах, однак досить відомий і цінений своїми пародоксами громадський діяч, газетяр Галактіон Кедринський. Від нього чекали завжди потепних афоризмів, цікавих порівнянь. Тема його доповіді звучала: «Прагматизм і позитивізм».

— Шановні панство, почав пан Кедринський, уявіть собі десь у глухій парафії нашого невеличкого котика — окрасу домашнього затишку, який побачив у кімнаті зненацька стрибнувшого тигра? Що він робить? Звичайно шерсть на його невеликому хребті настовбурчилася, очіці зажевріли, але чи второпуск він, що його двобій з тигром абсолютно не має виглядів на успіх. Що ж він чинить? Очевидно, підобрає хвостика і сковається під ліжко. Це його перша несвідома реакція. Тигр залишиться повноправним господарем і паном парафії і спокійно розляжеться на пухкому килимі. Можливо ще й змурчить.

Дальша фаза співвідносин: якщо не сущільна ідилія між котиком і тигром, то принаймні мирна коегзістенція. Ось це і є політика прагматизму, який щільно поєднується з позитивізмом — тобто ідеологією спаціфікованої і пристосованої до обставин суспільності. Прагматизм вигадали античні греки сказавши собі «панта рей», а позитивізм наші сусіди — поляки, що після трьох невдалих і властиво цілком потрібних повстань, вирішили замість кування бойових кіс та витягання з музеїв старовинних шабель, займатися продуктивно економікою, втішатися життям, його дарами та радощами, плекати так звані вартості національної культури, щоб заслужити собі місце мудрого і розважливого народу. Прагматизм або як сказав би сатирик — тримання носа під вітром, це притищення зайвих пристрастей, це приборкування хамсько-сарматського ребелізанства, це тактика пристосуванства, узгляднювання обставин, замирення із статусом кво.

— Інакше: зрадництво або запроданство або хруніство!

гукнув хтось із задніх рядів авдиторії.

— Ні, це надто вульгарно, мій добродію; — скривився пан Кедринський, це просто самооборона, це мудра, ефективна, [якщо перенести у сферу природознавства] — філософія мімікрії. Що дав би нашому котикові перманентний революціонізм? Практично, нічого. Навіщо ж, як кажуть у нас на селі, пориватися з мотикою на сонце, а потім сісти маком? Обидві сторони зацікавлені в позитивному вирішенні проблеми. «Даємо те, що даєте ви» — казали в старовину. Тигр також зацікавлений в ідилічному аспекті всієї справи. І ось тут починається органічна творчість, якій не рівня експлуативна програма максимум хлопська демагогія. Які висліди тієї програми? «Село вигибає» як символічно окреслює нашу дійсність талановитий письменник. Хіба не краще розвивати нашу спокійну, працьовиту кооперацію, дбати про розбудову нашого інтелекту, як слушно сказав мій попередник, зорієнтованого на Захід і головно — багатіти, багатіти, починаючи від малих підприємств і йдучи до концернів і трестів на американський зразок, продукуючи інтелігенцію, якої у нас так мало, вкінці здобуваючи лояльною поставою довір'я влада ізумущих, які шануватимуть нашу стратегію мирної коегзистенції і дадуть нам можливість заступати наші життєві інтереси в парламентарних представництвах. Повірте мені, панство, що така політика мімікрії і співробітництва з правителями нашого статус кво буде для нас далеко корисніша ніж ілюзорні спроби закинення мотики на сонце, які йдуть лише на користь світовій анархії і руйнницькому ніглізмові. Замість наставлення наших бідних, худих, смаганих хребтів під кій, щоб пишатися тим перед Лігою Націй, плекаймо прагматизм, заспокоюймо тигра; замість того, щоб його ще більше дратувати. Я не скінчив, панство. Прошу не перебивати. Закінчу може з деяким ухилом у патетику: малюю вам чудові перспективи мудрої стратегії пристосуванства: [голос із залі — так, як ми це практикували здавна, за старушки Австрії]. Наша земля дуже багата, наш поштивий народ працьовитий. Перетворімо нашу Богом і людьми забуту волость Данила і Льва в нове Ельдорадо, в нову добробутом і прогресом висяючу Америку.

Після невеличкої перерви, сповненої шемрінням і невеличкими заколотами в залі, на естраду вийшов огryдний чоловік з розумним обличчям науковця, бо це й був ще відносно молодий адепт науки, професор доктор Іван Орлянич, якому надано слово.

— Буду скорочуватись, — почав він, — зосереджуся тільки на істотному. Як вам відомо, може й не всім, що я — мікробіолог, тільки що повернувся з Німеччини, де в Гайдельбергу працював у моїй ділянці і де незабаром виходить накладом університету моя книга «Мікрокосмоси із макрокосмічним значенням». Крім того недавно опубліковано дві мої статті, що відносяться до відкриття мною досі невідомого гриба — плісні — *Aspergillus flavus* і *Aspergillus niger*. Не буду входити в подробиці. Серед присутніх осьде мало мікробіологів. Популяризуючи наукові відкриття останнього часу при моїй співчасті, новітня бактеріологія каже, що є два роди бактерій. Одні з них для людського здоров'я шкідливі [спричиняють важкі захворювання]. Ці групи бактерій знайдені нами [епохальне відкриття]. На скелеті імператора Фридриха Барбаросси, відкритому у його гробниці, якого ми просто вкинули в вогонь. Однак існують викриті нами колонії і культури бактерій, яких оживлення потрібне для науки, оскільки вони є винятково корисні. Деякі з них, як я стверджую в своєму елабораті, можуть мати величезне значення в боротьбі з недугами, що нині вважаються невилікованими. Зважте панове, що ці колонії корисних бактерій знаходилися в гробниці понад 600 років і були нами оживлені. Вони живуть, розмножуються, діють!

Навіщо я це все розповідаю? Це, так би мовити, служить мені як *імago поетика* (поетичний образ). Недаремно я назвав працю «Значення мікрокосмосів в макрокосмосі». Аналогія разюча. Суспільно-національні організми підлягають таким самим діянням бактерій як і матерія. Прикладом — ми. Понад 500 років наша батьківщина — Галичина і Володимирія спала сном блаженних. Відбувався в ній.. бій бактерій. Смертоносні і недугоносні мікрокосмоси бактерій умертвляли нашу націю, розростаючись в макрокосмос уголовства, ціарохвальства, магнатопідкорення безіменного, безхребетного рутенства. Ці бактерії несли недуги і смерть, загибел. Натомість другого рода бактерій такі як хоча б май *Aspergillus flavus* несли зародки відродження. Їх нам відкрили Шевченко, Шашкевич, Драгоманів і Франко, ці кажучи символічно-великі хірурги омертвілого західноукраїнського організму.

Шкідливі бактерії, їх колонії і культури, треба нищити. Безапеляційно жбурляти в огонь. Такими бактеріями є німецький націонал-соціалізм, гітлеризм, фашизм, польська

манія грандіоза, польський месіянізм, задубіле капіалство — москвофільство... Наші позитивні бактерії, що привели нас до подій 1917 і 1918 років, треба, однак культивувати. Це наш український радше всеукраїнський патріотизм, поєднаний з великими соціальними ідеями зміни всесвіту і перетворення його в макрокосмос щастя, гармонії і справедливості. Генеза цієї великої революції, якої ми може не доживемо, у нас — у мікрокосмосі відроджених і позитивних бактерій, що їх відроджена активність змінить суспільність світу, змінить людину.

Утопія, скажете, нехай.

Плекайте бактерії *Аспергіллюс флявус* і *Аспергіллюс нігер*, виявлені мною! Плекайте всеукраїнський патріотизм народу, що живе над Дніпром і Дністром покликаний самою природою принести невидані й нечувані зміни у всесвіті. Ось наше значення у макрокосмосі. Слава бактеріям, що проторюють шлях для чергового ренесансу людства!

Професор зійшов з катедри у громі оплесків. Особливо завзято аплодувала молодь, зібрана вкінці залі, молодь яка не маючи вільних крісел стояла, загороджувала двері до заль «Бесіди», стовбичила й у переходах.

«Вар'ят, справжній вар'ят», шепотили у передніх рядах. «Як можна було випускати вар'ята....» «Він не є ніякий професор, він утік з Кульпаркова», «Нечуване, щось такогоЯ...» підводились і прямували до виходу сивоволосі батьки суспільства, адвокати, прелати, доктори і професори, а за ними поступала знать міста Львова, всілякі новобогацькі, американізовані купчики, власники нафтових піль на Дрогобиччині.

«Дайте голос дискутантам! Просимо відкрити дискусію» — гукали ззаду.

Голова «Бесіди», сивавий професор місцевої гімназії, сам автор сантиментальних повістей, Дзюньо Гадкевич, підніс долоні.

— Дискусії не буде...

— Як то не буде? — загудів басило із кінця залі — ми домагаємося дискусії!...

— Дискусії не передбачалося, — заскиглив зблідлий предсідник, — на виступі нашого достойного доктора, згідно з програмою, збори закінчуються.

— Дуже добре, загукали з передніх рядів, — про що там дискутувати?...

І сановиті панове, підводились із своїх місць, одягали пальта, готувалися відходити.

— Стрівайте! Hi! Це все вимагає відповіді — вигукнув молодий чоловік з буйною чуприною і прожогом побіг до трибуни.

Предсідник намагався заступити йому дорогу.

— Вам сказано: збори закінчено! Ніякої дискусії! Але з-заду наполегливо гукали: «Нехай говорить! Карпишин, говори! Неодмінно говори!!..

І Карпишин, бігцем скочивши на трибуну, відкидаючи чуприну з чола, заговорив до безладної юрби, що юрмилася при вході.

— Не бійтесь панове! Я скороочуватимусь, говоритиму тільки про суттєве! Тільки резюме, панове! Це висновок ваших глибокодумних промов. І не лише висновок, це наша думка, це «кредо», це наш акт обвинувачення — він простяг руку як трибун або прокуратор, в напрямі передніх рядів, що злякано збивались у гурт — і перлися до дверей, це акт обвинувачення всім тим, що в час революцій, які потрясають світом, революцій духовних і суспільних, леліють свої нужденні маріння давно вже агонізуючої міщенерії...

— Я вам забороняю говорити, — почувся знов голос предсідника, переходячи в майже істеричну нуту, в диксант.

Передні ряди солідарно його підтримали. Вони були обурені і налякані.

— Ніхто нічого забороняти мені не може — перекричав усіх Карпишин і його підтримували задні, стовплени ряди молодих, — я виступаю осьде не лише як диксант, але як один із покоління, яке приходить до слова у найtragічніший, у найсумніший, а одночасно в найгероїчніший період нашої історії... Шо ми почули осьде, панове? Теорію, ні радше програму капітулянства. Ми чули маніфест зрадництва і шкурництва, спробу виправдання національної капітуляції. І то в імені так званої, завжди опортуністичної інтелігенції, яка боячись вільного слова і слова правди бойкотувала колись Драгоманова, Франка, цензурувала Шевченка... Ми чули посилання на поета-декадента, російського неврастеніка Блока, що заблукався між революцією і власною творчою неміччю та ні сіло, ні впало хоче нас налякати Скитами... Ми почули словесні викрутаси так званого робітника пера, журналіста, що нині пише одне, а завтра просто протилежне, бо він є з породи в'юнів і пристосуванців, що хочуть тільки

забезпечити своє мізерне, нікому не потрібне існування...

— Протестую! — почулося з передніх рядів, це вже особиста образа честі...

...якої у вас нема на гріш, — продовжував Карпишин, — ми чули також псевдонаукове патякання про мікрокосмос, що має бути алегоричною гlorифікацією нікчемності опортуністів та обіцянкою століття добробуту для них... Все це ельоукентна еквілібрістика гнучкошиєнків національних капітулянтів...

— Правильно! Добре говорити! Карпишин, продовжуй, не бійся, розшифровуй цю титуловану мімікрію...

Гукали з натовпу слухачів. Підстаркуватий, статочний, гладкий добродій підвівся і червоні плями виступили на його обличчі.

— Пане предсіднику, просимо припинити нарешті цей брудний потік наклепів і образ чільних представників суспільства. Прошу вжити всіх заходів, щоб покласти край...

Це говорив шановний, загально визнаний поет.

...ви можете вживати всіх заходів, — спокійно продовжував Карпишин, але правди ви не приховаете, шановні панове! Ви, панове прелегенти і уся ваша так звана провідна верства, яка тільки мріє щоб продержтись на своє тепле місце в давно просиджених фотелях провідництва народу... Ні, панове, народ вашого провідництва не потребує, народ наш має до вас повне презирство і погорду. Народ наш...

— Добре сказано, Карпишин, продовжуй, Карпишин!...

...народ наш знає добре вас, о провідна верство наша!

Ще від доби княжної землі червенської, вас, що завжди були підніжками Польщі, а потім цісарсько-королівського Відня, який наш народ з вашою допомогою, вельмишановні панове, обернув у стадо рабів на кілька сторіччів. І в той час, коли греміла світами велика революція, ви тишком-нишком силіли у своїх норах та й вичікували, що з того всього буде, аби лише ваша закамаркова влада над задурманеним і сумирним народом могла тривати, пишаючись з небес наданою вам місією провідництва... Це ж ви як і ваші достойні попередники чекали так само, коли Катерина і такий як і ви царицин підлабузник Станіслав — як тоді, Августин намагалися приборкати гайдамаків, які повстали щоб боротись за нашу свободу, за права людські, за людську гідність... Тими втоптаними манівнями ви й тепер хочете йти, манівнями капітулянства, угодовства і зрадництва, прикрашаючи

це підле діло цитатами поетів, науковою обґрунтованістю та хитруванням повітових перодряпів...

— Правильно, Карпишин! Добре сказано, влучно...

З-заду слухачі повскакували на стільці, на столи, перли наперед і раптом вдарило залею як грім, знялось як хуртовина:

...Ми гайдамаки, ми всі однакі
Ми ненавидим пута і ярмо
йшли діди на муки підуть і правнуки
за народ життя своє дамо...

— Панове, — викрикував предсідник, здіймаючи руки вгору, заступаючи дорогу юрбі, що перлася до трибуни — прошу вас досить. Перестаньте.... Тут зараз буде поліція, мій Боже...

Не тішся ляше, сотня поляже
тисяча натомість стане до борби
йшли діди на муки підуть і правнуки
і ножі священі на катів скажених
підйомуть знов потоптані раби....

Передні ряди панічно шугали крізь двері. Предсідник благально, майже плачуши, всовіцдав:

— Прошу не ускладнювати ситуації! Дискусія категорично припиняється! Збори закінчені...

— Нечуване, просто нечуване...

В залі греміло ще й це:

...Ми гайдамаки ми всі однакі...

— Яка — безвідповідальність адміністрацій...

— Простацтво! Хуліганство...

— Припиніть це безглуздя...

Карпишин зійшов із трибуни, до нього тяглися руки. «Добре сказав, так і треба... Так ось завжди...»

Він стискав простягнені руки, йшов серед товаришів. Предсідник метувився, разом з прибічниками гасив світла, панове, обачно підтримуючи під руки своїх дам, натовпом ішли по сходах Народного дому, збагряні від люті безсилої люті, роздратовано виходили на вулицю Рутовського. Там вже збиралася поліція. Ніч займалася маривом.

IX

В кабінеті надкомісара для важливих політичних справ Білевича майже всю ніч горіло світло. Білевич любив працювати поночі, зокрема нині, після щоденної конференції з під-владними комісарами політичної бригади міста Львова. Він залишався сам з інспектором Густавом, який в останньому часі зазнав дуже швидкого авансування, та постійної секретарки — панни Дзюні. Вона піклувалася також чорною кавою і лікерами різної марки, що їх любив Білевич під час коротких перерв у своїй напруженні праці.

— Ви розумієте, Густаве, — говорить він, — що мене надіслано сюди не для рутинної поліцейської роботи. Не інтересуюсь я також (хіба лише у випадкових випадках) тією чорною роботою, тобто допитами, конfrontаціями і тим подібним. Залишаємо це Файнлендерові, Радоневі і тутті кванті. Доба брутального Кайдана минула, — він підніс палець, — пам'ятайте: Речпосполита — це культурна держава; ми живемо в цивілізованому суспільстві; тобто: якнайменше безглаздої брутальності, з в'язнями поводитьсяувічливо, навіть говорити з ними на «ви»... Пам'ятайте, що будь-яке відхилення від цього стає повсесюдно відомим, викликає істеричні виступи в Лізі Націй, скигління всіляких гуманітарно настроєних чудаків, ламенти слізно — і серце-хапаючих різних суспільно діючих дам, а це підхоплює ворожа нам преса Заходу і починається відома каруселя. Ні, пане добродію. Ці методи ми, в основному, відкидаємо. Наша система повинна вчитися у майстрів поліцейського ремесла, хоча б у царських спеціалістів: у генерала Герасімова, капітана Судейкіна, полковника Новицького, губернатора Скаллона та багатьох інших корифеїв поліційної провокації, «внутрішнього насвітлення», деморалізації революційного підпілля. Пане Густаве, коханий! Ви здібна людина, я вам провіщаю прекрасне майбуття, але будь ласка, пильно читай ге твори сінйора Маккіявеллі, читайте святих отців — прокураторів інквізиції, читайте рапорти громадяніна Фуше, адресовані Комітетові національного спасіння і багато інших по-вчальних творів...

— Того всього нема потреби записувати, — обернувшись він до панни Дзюні, — це просто моя імпровізація на хвилинному дозвіллі...

— Але яка багата змістом, — вкинув своє слівце пан Густав.

— Ну, що ж, досить балаканини, — нахмурився Білєвич, — у нас справи конкретні й вимагаючі діяння, ще раз діяння та й розуму, панове, неймовірної еквілібристики розуму, я б сказав. Отже, насамперед — справа Броні Блюменкранц, тієї загадкової панунці, яка брала участь у нападі на поштаря на Городецькій і яка щезла як голуба мрія, безслідно. З усіх затриманих у цій справі, її ніхто перед тим не знав. Я вірю цим юнакам, вони бачили її вперше. Справа була добре організована. Ніхто нікого не знав, хоч Львів не таке велике місто. Можливо, що її знав тільки той, що застрілився під час погоні біля костелу святої Єлизавети. Але ви його вже не допитаєте. Він нині вже або в небі або в пеклі...

Всі засміялись. Надкомісар бував іноді гемонськи дотепний.

— Продовжую, мої панство. Новина сенсаційна і цікава. Вчора зголосилась до мене пані Майнгрубер, така собі нехитра жінка, у якої Блюменкранц, представивши свої документи, найняла кімнату, що в ній виконано напад на листоношу. Отже, вона, клянучись усім святим для неї, зізнала, що нині на вулиці Баторія, при скруті на Бернардинську площа, вона бачила синій автомобіль, хоч і не могла по своїй зрозумілій *sancta simplicitas*, тобто святій глупоті, окреслити, чи це Фіят, чи Форд, чи Сітроен. А саме в тому автомобілі сиділа згадана Блюменкранц. Майнгрубер начебто її вмить пізнала. Елегантна пані, каже вона, брюнетка, ясносиній шарф, яким обвіто голову, розвіювався у вітрі; шофер — молодий хлопець. Вона, тобто пані Майнгрубер, присягалася, що це була Блюменкранц...

— Який номер автомобіля, пане надкомісаре?

— Вимагайте того від телепнія, або від дурної кобіти! Вона запам'ятала тільки блакитний шарф, темносиню сукню, але номера не знає... Навіть початкових букв не спостерігла, невідомо чи це була львівська чи якась інша машина, вона собі не пригадує... Та ось у мене на столі всі зареєстровані автомобілі, які маються в завжди вірному місті Лева. Всі вони переважно сірої або чорної або білої барви; належать або до пана воєводи та його коханки (пробачте, панно Дзюнью!) або до командирів військової львівської округи або до панів магнатів, або до наших індустріалістів-нафтоворників... Синього автомобіля, Сітроена чи Рено між ними нема... Отже фіяско...

— Та скільки автомобілів може бути у Львові, пане надкомісарю? — Їх легко обстежити — обізвалась секретарка, гостролика, але в'юнка панна Дзюня, — ну, від біди сто — сто п'ятдесят. Це був напевно автомобіль позамісцевий...

— Зроблено, — розвів руками Білевич, — маємо дані з Тернополя, Станіслава, Krakова, Луцька, Любліона; з Варшавою звичайно важче, але почекаємо, надійде...

— Може бути й автомобіль закордонний, вкинув пан Густав.

— І то правда, — погодився надкомісар Білевич, — і хоч не хоч цю всю аферу із загадковою мадемуазель Блюменкранц покищо залишаємо, хоч слідство ведеться далі. Заходи робляться, але ми маємо важливіші справи. Пане інспекторе, реферуйте нам, з ласки своєї, справу Яромира — Боровського. Вам, так би мовити, карти в руки, тим більше що у вас з панею Донцею, (я жартую), відносини укладаються начебто більш ніж сердечні...

Секретарка панна Дзюня весело зареготала. Пан Густав зашарівся, але вмить схолоднів. Він завжди був стриманий, діловий, поважний над міру.

— Я дякую вам за довір'я, пане надкомісаре. Отже реферию: з родиною Боровських, після звільнення Яромира, у мене, дійсно, відносини пристойні. Я у них буваю, бесідую. Сказав би, що пані Донця горою за нами. Йї надокучило оте їхнє пролетарське бідування — вони живуть на Курковій, у вбогому помешканні, грошей ніколи не вистачає, а вимоги велиki. Що ж до нього самого, тобто Яромира, то він здебільшого лежить у ліжку, обернений обличчям до стіни, лежить цілими днями, в пальто; у нього здається пропасниця, були лікарі. Говорить мало, і якщо пожвавлюється, то тільки під впливом жінки...

— У ліжку либонь, — посміхнувся Білевич. Дзюня скромно примкнула очі.

— Не знаю, — ніяково і простодушно зашарівся Густав, — проте, мені всетаки здається, що пані Донця має на свого чоловіка незаперечний і великий вплив. Він її просто обожнює...

— До речі, до речі, пане інспекторе — нетерпеливився Білевич, — що це має до діла з усією тією афорою? Того пана Яромира, якщо він буде далі осътак мимрити, і воловодитись з нами. Ми в секунду можемо знов перепроводити

на Яховича, а звідти привалити йому десять літ Вронок або Вісьніча. Ми його випустили умовно, ви розумієте, умовно. Пригадуєте аферу Дика в справі вбивства Хлібича? Ми його також випустили умовно і він нам набрехав всячини, декілька людей, правда, видав нам, але насправді хитрував з нами, бо сам хотів висмикнутися за кордон, та його пристрелили давніші друзі. Така справа нам до нічого. Ні, пане добродію, Яромир — Боровський мусить дати нам суттєве. Цей сучий син, (пробачте панно Дзюню) я гадаю, був у курсі всіх їхніх справ. Те, що він нам досі зізнав, це дитячий белькіт, нічого серйозного. Ми арештували людей у Коломії, Дрогобичі, Станіславові, які він нам вказав, але все це дуже маленькі рибки! — grimнув по столі кулаком надкомісар, — це все хамство, хлопські сини, правда, тверді як камінь; або бориславські робітники; мовчать, чортові сини, хочби їм заганяти голки під нігти або стосувати «третій ступінь». Шо мені з того? На чорта мені ці калакуні, що тільки хочуть різати пана і ляха. Такими у нас напхані всі тюрми. Мені йдеться про цю Блюменкранц і про їх верховода Ганджу, ви розумієте? І ще про якогось таємничого Чорного, з яким недавно ця польська сволота — українофіли мали конференцію над Дунайцем. Шо він каже на все те, пане Густаве?

Надкомісар виразно був у поганому настрої.

— Він каже, що до Ганджі він не може дібратися, бо Ганджа сам, несподівано, визначує зустріч, а де він, який і хто він, що з ним, де він живе, ніхто не знає. Боровський також начебто не має поняття про цю лівку Блюменкранц, або про того мітичного Чорного...

— Цей Яромир просто крутить і хоче виграти на часі, — додала Дзюня.

— Моє враження також таке саме, — сказав Густав, — я думаю, що треба натискати на його жінку, оцию Донцю. У неї одне бажання: дістати декілька тисяч, вирватися звідси, і десь у Празі, чи в Парижі, оселитись інкогніто та забути про все інше... Крім того, вона усвідомлює собі цілком реально, що коли б такий Ганджа чи хтось інший (ага, вона казала про якогось Гордона, це має бути осьтака зоря, яка щойно сходить) знали б, що Яромир передався до нас, то його життя було б не варте й понюшки табаки...

— Натискайте на цю Донцю скільки влізе — проказав надкомісар, — маючи Ганджу в долоні, ми матимемо усю їхню Чортівську Скелю. А щодо справи польських українофілів?

— Мовчить, як заклятий, — озвався пан Густав, — це його, мовляв, не шкавить.

— Але шкавить нас, — підійшов до нього статний пан Білевич, — тут має слово Макіявеллі. Я хочу — з доручення Варшави, майте це на увазі, докорінно припинити всілякі розмови за плечима уряду про угоду між польським і українським народами. Хочби довелось когось з цих панів українофілів силоміць укосяткти. Ви розумієте, пане Густав: керівництво мое в Варшаві, звичайно, хоче розгромити «Чортівську Скелью» і тих всіх, що з ним, але одночасно воно зацікавлене, щоб ніхто, крім нього не перейняв ініціативи в проблемі польсько-українських відносин. Це партизанщина і зовсім недоречна.. Зрозуміло?

— Цілковито, пане надкомісаре, — чे�мно, на знак згоди, вклонився пан Густав.

У двері застукано. Ввійшов шеф таємної слідчої служби Пінчевський.

— Пане надкомісарю, — замельдував він, — у Коломії зауважено біля готелю «Бистриця» синю лімузину марки Сітроен з Варшави, який належить графині амбасадорів Р.

— А номер, який номер?

— Не подано, пане надкомісаре, недбалство, недогляд. Автомобіль затримався лиш хвилину і подався до Делятина.

— Шляк най то все трафить, — скрикнув Білевич і вибіг з кімнати.

X

Вони зустрілись на шпилі Чорногори, недалеко Верхрати. Ренату обвіяв верховинний вітер; рясно падав сніг, іскрився в червінькових відблисках присмерку. Струхманчук відв'язував лешети; Ганджа насунув шапку на вуха, видно промерз. Гордон стояв оподалік, насуплений і насторожений як завжди.

— Просимо в господу, сказав посміхаючись. Ганджа, — там буде тепліше.

І вони увійшли в колибу, де був вже Шекерик, що підкладав дрова у піч та заходився коло мамалиги.

— Всі зібралися, — сказав сухо Ганджа, увійшовши в колибу, де займалось ломачя, — все обставлено?

— Все, — сказав Гордон — хлопці на підгір'ї, коли щось станеться, заалярмують...

— Ви приїхали автом, — глянув на Ренату Ганджа, — було спокійно?

— Я залишила авто у Ворохті, — сказала Рената, а взагалі, не треба було цього авта, хоч я слідження ніде не помітила.

— Ну, то й гаразд, — тихо озвався Ганджа і сів біля вогню.

Він взагалі був не такий як завжди; тихий, замислений, хоч нічого прочувати не треба було. Йому хотілось зібрати біля себе, далеко від Львова, своїх людей, а може він сам хотів побути серед засніжених полонин, на верховинах, на Гуцульщині, здалека, на одшибі від усього виру.

— Хто тебе знає, Ганджо, — дивився на нього, сидячи біля вогнища (Орест і Ганджа, від недавна стали побратимами) і біля Ренати, Струхманчук, — яка твоя доля? Ти людина, що завжди для мене була зразком — думав я. Такий могутній, такий ще з давніх часів незламний муж, такий от легінь, Довбуш, який нікому і нічому не піддається, який усе переможе і ніколи нема у нього вагань...

— Всі ми українці, по суті такі, — сказав стиха Ганджа, вдивляючись у вогонь; — є якась скаженість у нас, а враз із тим непереборна ліричність. Хочемо ось того, здається, а іншого нам шкода. Це таке насліддя, спадщина чорних, невільничих сторіч. А я завжди хотів, щоб цей народ підвівся, випростував би крижі і йшов як хуртовина і загремів хуртовиною в чорторию подій. Леле, може я кинувся у лірику, в поезію, це ж не моя царина. Але нині зовсім не час на лірику. Йдеться про те, бути чи не бути і тому скликав я вас. Сам я на грани, я відчуваю це, я знаю що за мною скаже ні лови. Якщо б я попався, то хтось адже має вести цю справу далі. І ось тому таке: (це не бажання, а просто наказ), якщо я зникну або мене вб'ють, мое місце займає Чорний Струхманчук. Потім іде Рената-Дзвінка а далі Гордон. Це мій заповіт вам, товариши. Якщо прapor з моїх рук впаде, ви підхопите...

Він це все говорив тихо, діловито, але тужливо. Стало зечев'я сумно. Дерево в колибі тріщало, яскрилось, кидало іскри.

— Ви перевтомлений, Ганджо, сказала Рената, — бережіть нерви. Вони у вас, щоправда залишні, але до пори дзбан...

— Про нерви мені ніколи ніхто не говорив, — посміхнувся Ганджа, — якось тримався, тож ви не нарікайте.

Хто б, котра б, витримала стільки? Хоча б ви Дзвінко? Скільки у вас хисту маскуватись, терпіти (хоч навколо ненависть), скільки витримки і волі... Іноді я думав про вас і дивувався... Але розважувати це все ще не час. Справи далеко важливіші. Те, що ми робимо, наша мета — це наше життя. Тут нема місця для плакальниць і слабодухих. Біда ось у чому, чого ніхто не передбачить, ніхто не подолає. Це таємна душа людська, друзі, з її лябірінтами, закапелками, проваллями, що їх ніхто передбачити не може. Мені здається, товариші, що десь вкрадається зрада до нас. Давно цього не було, з часів Дика, як хто пам'ятає, а тепер мені здається, підкрадається як злодій...

Всі слухали його, а він кощобкою ворушив жарини.

— Насамперед низка арештів. Станиславів, Коломия, Дрогобич, Львів. Взято людей, про яких ніхто й не подумав би, що вони з нами. Ви знаєте, я завжди беріг людей і тепер бережу. А от опівночі, над ранком, неначе змовились, хапають. Хлопці всі тверді — криця, кремінь, за них не боюся. Сконають, нічого не скажуть. Але хтось видає, хтось співає, сипле...

— Як твій чоловік на Яховича, Ганджо?

— А от він і звітує. Небагато, так, дещо. Тільки підохріння, недомовлення. Білєвич, цей новий комісар, це братику, кута бестія. Це нова школа; не в тім'я битий. Це не катюга в стилі Кайдана, не бестія в людській подобі, тупа і спрагнена крові. Це, панство мої, діялектик. Отже мій чолов'яга, назвім його Семен, говорив мені про нічні посиденьки Білєвича, про стишені — притищені діялоги, про конъяк. Це можливо, покищо академічні дискусії, обмін думок, ще може не конкретно пряма зрада, але вже пролог до неї...

— Говоріть ясніше, Ганджо, — перервала його Рената, — ви маєте без сумніву на думці Яромира Боровського. Я це відразу збагнула.

Ганджа похитав головою. Він нічого не твердить категорично. Факт тільки той, що Боровського випущено начебто за відсутністю доказів, факт, що арештовують покищо тільки на провінції, людей далеких від центру, однак для нас певною мірою важливих. І головне, про них Яромир зінав. І раніше і тепер... А тепер нехай говорить Гордон...

Гордон, що сидів у темні, вийшов з закутка колиби, ближче до тих, що сиділи біля вогню.

— Для мене, товариші, справа ясна. Яромир — на службі

поліції. Це не перший випадок і не останній у кожному революційному русі. Я був у нього, прийшовши на виклик дружини Донці, яка конечно хоче бачитись з Ганджею, імовірно у справі грошової допомоги. Остерігаю вас, Ганджо, перед будь-якими зустрічами з нею. Вона вас негайно видасть. Вона взагалі веде всю справу. На мій погляд, Яромир — це зломана, вкрай втомлена, вкрай інша людина, не така, яку ми знали. Всі справи вирішає не він, а вона. Це жінка зневірена, але і до краю цинічна, вирішена поступати так, а не інакше...

— Говорив Орест, — вкинула Рената, — що колись це була завзятута дівчина. Беззакидний революціонер.

— Люди міліві, прошу пані, — холодно посміхнувся Гордон, — у неї тобто у тієї Донці, яку і я знов, як і Яромира, було одне, — жага до влади і до слави. З того всього нічого не вийшло. Мішний у ділі, м'який у її руках був завжди Яромир. Така то ваша влада жінки... Вона йтиме до своєї мети, тобто до влади і до грошей, насамперед, будь якою ціною...

— А як він, Яромир? Відмовляється від діяльності, від руху?

— Навпаки, — жваво перебив його Гордон, — навіть у свому теперішньому стані, який би я визначив як стан десперації, людини розколеної, що перебуває в очевидній депресії, він хоче діяти. І знаєте що? У нього на думці ліквідувати когось із тих польських діячів, які наполегливо хочуть працювати для польсько-українського замирення... У нього є свій плян, який він начебто представить Ганджі...

— Нічого з того, сказав Ганджа, саме такого пляну ніхто з нас не тільки не одобрить, але його категорично осудить і заперечить.

— Вбачаю в тому інтригу звисока і здалека, вкинув Орест.

— Це має бути ціна регабілітації Яромира і в наших очах, — сказала роздумуючи, Рената, — а з другого боку виправдання довір'я у його теперішніх надіянників, тобто комісара Білевича...

Всі мовчали. Теорія була правдоподібна, хоч багато ще було неясного. Чому якраз Білевичу й іншим так ідеться про ліквідацію українофіла?

— Безперечно, сказав по надумі Ганджа, вся ця афера має глибше коріння. Поминаючи й те, що на думку такого

Білєвича, виконання Яромиром атентату могло б, на його думку піднести престіж Яромира у нас і запевнити йому збільшене довір'я, а тим самим поінформованість про всі наші інші справи...

— Що ж ви думаєте з ним робити? — Озвався Струхманчук.

— Насамперед ізоляювати його від усіх наших справ, — сказав Ганджа, — обірвати всі зв'язки з ним, підтримувати лише ті, що потрібні для нашої постійної інформації про його чинність, фактично дезінформувати його і всіми способами постаратися про попередження дій його і його жінки, які вони починали б на власну руку... Ви згідні?

Він обдивився всіх по черзі, включаючи і Шекерика. Всі мовчали.

— На мою думку, — обізвався Гордон, — треба якнайшвидше і без усяких застережень зліквідувати того Яромира і його Донцю — його демона...

— А що це суд? — спитав Шекерик.

— Ні, — посміхнувся Ганджа, — це тільки превентивні заходи.

Гордон похитав головою. На тлі вогнища різьбилась його сутула, але кована постать.

— Ой, дивіться, — сказав він крізь зуби, — щоб потім не жалували... З такими справами треба поспішати.

— Я хотів би таки з ним поговорити, — вкинув Струхманчук.

— Ні в якому разі, — обірвав його Ганджа, — зв'язок з ним покищо має тільки Гордон, і то з найбільшою обачністю. Всі інші зв'язки обірвано.

— Собаці належиться собача смерть, — промимрив Гордон, не то до себе сам, не то до Шекерика.

Розмова перейшла на інші теми. Час був тривожний. Здавалось що Чортівська Скеля холітається. І був якийсь дивний, небувалий ще досі настрій, зокрема у Ганджі. Таким меланхолійним, задуманим, його ніколи ніхто не бачив. Неспокійна була й Рената. З кута в кут, по колиби, ходив Струхманчук. Тільки Гордон різьбився у відсвітах ватрану як кам'яний божок. Може й таким він був. Він шепотівся з Шекериком, який йому, як видно, припав до серця. Невже в історії Чортівської Склі настав якийсь дивний і трагічний перелім, думав Орест. На його думки озвався дзвінкий голос Ренати.

— Наше завдання, друзі, на мою думку, і це якнайпо-

легливіше вам дораджує: для піднесення престижу Чортівської Склі і саме в цьому такому неприємному, заімленому періоді, — центральний акт...

— Ліквідація дідуся, тобто його світlostі маршалка? — озвався здалека Гордон, — я абсолютно за тим... Така подія приведе до хаосу в Речіпосполитій, розгардіяшу в усіх галузях, — до боротьби, міжусобиці фракцій, розламу в армії... Тоді починаємо повстання...

— Нонсенс, — озвався Ганджа, — по-перше, виконати центральний акт надзвичайно важко. Там, у Варшаві у нас ще слабі сили. Бельведеру стережуть краще ніж колись Зимового палацу в Петербурзі... Це вимагатиме мобілізації всіх наших сил... Але, кажучи загально, це думка непогана і ми на ній зосередимося...

За дверима колиби почав іти сильний, пухнастий сніг. Треба було ладнатись на нічліг. Надворі, на Чорногорі, починалася хурделиця.

Вони сиділи довгий час мовчазні, дивились у жарини доторяючої соснини. На долі, у те веселе, привітне Дзембориння, сходити не було як — хуртовина на Чорногорі не вгавала. Шекерик повернувшись з надвору, ввесь засніжений, казав, що буря — заметіль змагається, може вщухне на другий день, а може потриває ще декілька днів. Ганджа ходив по колибі великими кроками, іноді сідав і знов підводився.

— Щось ти сумуєш сьогодні, Ганджо, — озвався Струхманчук, — наче зажурився. Здається, така вже прикмета нашого народу — або надмірна веселість або якийсь чорний смуток. Мабуть за це ми й нашого Тараса так любимо. Він добре збагнув українську душу... Раз — хоче дати волі закаблукам, балювати, бенкетувати, а то знов сяде на могилі і рюмсає.

— Журитися нема чим і це не в моїй натурі, — посміхнувся Ганджа, — просто прийшов час на медитації, ось так як ми тут безчинно сидимо, приворожені хugoю. Безумовно, перед усіми нами питання: куди йти? А ми ж відповідаємо за всю енергію нашого народу, звищеного, схильованого, розгніваного до краю, як за хмельниччини. Спинити цього ніхто не може, ані приспати, ані зачаклувати. Раз зірвавшись, народ не спиняється. І надаремно знаходяться вже критикани, кунктатори, або просто боягузи які бояться тієї розбурханої стихії. Кому ж як не нам бути його аван-

гардом, тієї стихії вітрилом і кермою?... А ми самі, начебто знітились.

— Казав мені недавно один добродухий панок, — озвався Струхманчук, — що йому наш революційний рух нагадує отого Амока (з новели Стефана Цвайга), шаленого дервіша в Індії, що наосліп, нічого не бачучи навкруги, жене безтямно і просто на свою загибель...

— А про що інше може говорити осьтакий ситий, самозадоволений буржуа, що журиться тільки своїм обідом, своєю посадою й ошадностями в касі, — озвався Гордон, — його хата завжди зкраю, він не терпить ніякої революції, йому було добре бути радником за старенької Австрії, йому добре і за Речі Посполитої. Опортуністів ніщо не сколихне і ніщо не направить. Наш народ у поході і то геройчному поході. А ця сволота цього не розуміє. Нехай ті, що в це не вірять відстають, залишаються далеко за цим походом... Біда не велика. Але нам треба іти безупину і на ніщо не зважаючи, тільки вперед...

— Ось такий не відстане, — задоволено глянула на нього Рената, — цей знає, чого хоче. Такі як Гордон, а я його в акції знаю, мені імпонують.

Ганджа подивився на всіх. У його таємничо-глибинних очах здалека-здалека блиснули іскорки. А може це був відсвіт вогнища?

— У нас нема таких, що вагаються, — сказав він, — якщо не трапиться зрадник, бо і це трапляється. Адже ж кожному в душу не заглянеш. Тільки це не від вагання — отака зрада. Це просто пробудження чогось загадкового, може й якогось демона, що досі у цій людині дрімав. Тоді все ясне віходить, криця м'якне і людина стає темною і крихкою. Вона здібна тоді і на зраду і на підлість і на саморуїну. Може бути й чийсь сторонній вплив, от як у нашого Яромира. Жінка, звичайно, може бути дияволицею, що спокусить і найтвердішого. Ні, це все не те. А до тих ситих міщухів-буржуа, сибаратів, себелюбів, моя хата зкраю, — людей, капітулянтів, опортуністів, — мені байдуже. Вони не керівна хвиля, вони пливуть за течією як гнилі тріски. Головне, це бачити істотне. І вміти витривати. Головне — не втрачати мети. А все інше лише тоді потрібне, коли воно слугує меті.

Він заходив знову.

— ...Зовсім не правлю вам проповідей. Ви все це знаєте

і розумієте може краще, ніж я. За вас я спокійний і як мене не буде з вами то всеодно ви не відступите з головного поля бою. З такими як ви жити, не вмирати...

— Часом буває потрібно, посміхнувся Ганджа, іноді мертвий більше важить ніж живий. І коли все навколо втихатиме, коли залишиться тільки ті славетні вавилонські ріки й опортуності плакатимуть над ними, ви, я знаю, не будете плакати. А спокуси залишиться плакальниками напевно будуть. Що й казати — ми — самітні, добрі друзі. Ми будемо завжди самітні, бо ми свій шлях самі вибрали і треба ним прямувати, яка б хурделиця або цвінттарна тиша не була навколо.

— Багато говорите, — засміявся широко Гордон, — ми не звикли багато говорити. Найкраще — діяти. На початку була дія, не слово...

— Я знаю, я й сам дивуюся, чому мені так взялося на це ліричне митикування...

— Це щось якби твій заповіт, поглянув на нього Струхманчук.

— Заповіти мої ні кому не потрібні. Я знаю, що ви триматимете курс як треба. Мета ясна, а дія може бути раз краща, раз гірша. Можуть бути і провали і невдачі. Скільки вже за нами поляглих? Найголовніше — не хилити пропора. Найголовніше пройти життя як герой. Вони можуть бути нещасливі, але в своїй вірі і в своїй дії вони могутні...

Вони розмовляли ще довго, далеко за північ. Хурделиця вщухала начебто, — сказав Шекерик, виглянувши крізь скрипучі двері.

...Коли розсвітало, сніговій таки справді вщухав. З-за гір підводилося сонце. Вони прощались. Розходитись треба було різними шляхами і стежками. Ганджа, причепивши лещети, мав іти на Ясіню й Рахів. Інші на Ворохту. І ніхто не подумав у ту мить прощання, що це була їхня остання зустріч з Ганджею.

XI

Рахиля Майнгрубер сиділа в кабінеті надкомісара Білевича надто неспокійна. Навіть її руки в ряботинні, тримтілі. Вона нервово теребила свою торбинку і була готова ось-ось заплакати. Надкомісар з-під ока, сидячи над паперами, пильно стежив за нею, начебто занятий.

— Отже ви твердите, пані Майнгрубер, оглянувши ці представлені вам фотографії, що це не Блюменкранц. Досить дивно, що ви пізнали її відразу, чи не з якогось небесного надхнення, на вулиці, здалеку, а тут, на цих дуже добрих і виразних фотокартках її вже не пізнаєте...

— Вона мала трохи інакшій ніс і зачесана була інакше, — несміло промовила пані Майнгрубер, — а крім того тамта пані була дещо худіша. Також і старша, прошу мені вірити...

Фотокартки лежали на столі: це були секундні знімки жінки або й двох жінок, в руху, в автомобілі, зблизька і здалека, при вході в будинок, під деревами. Жінки були елегантні, веселі, чепурні, хоч у дорозі; видно в доброму настрої.

— Бог мені свідком, що я кажу правду. Тамта була інша...

— Або вас хтось налякав і стероризував, пані Майнгрубер, — сказав, сверлуючи її очима надкомісар, — або ви, будучи під чиймсь впливом, може свого чоловіка, передумали. По якого дідька ви прибігали сюди задихана і також присягалися, що бачили віч на віч терористку Блюменкранц? Пощо взагалі ви її приймали на мешкання?

— Прошу пана надкомісара, — схлипнула пані Майнгрубер, — хто міг припускати, що ота дівчина має щось спільногого з бандитами? Пристійна, чемна, невибаглива, студентка (її тільки інтересувала наука й хотіла мати у нас спокій), а ми є люди бідні, хоча маємо склеп з матеріалами на Krakівській, однак, хто не хоче мати декілька додаткових злотих в наші часи? Кімната була вільна, отже чому її не винайняти? Документи були в порядку...

— І зовсім не в порядку, моя пані, — посміхнувся Білевич, — такої Блюменкранц вже давно у Львові нема. Вона виїхала до Палестини з батьками вже два роки тому...

— І ми хочемо також виїхати до Палестини...

— То ваша справа, але ви повинні були зголосити цю вашу мешканку на поліцію, це припис. Ви цього не зробили. Зволікали, чому? А тимчасом ці її документи, тобто університетський індекс і легітимації були або вкрадені або куплені, або ота справжня Блюменкранц просто дала їй на спомин чи що, як своїй товарищі...

— Що я можу знати, прошу пана надкомісара, — лементувала пані Майнгрубер, — я думала, що це порядна дівчина. Нехай мене Бог скарає...

— Він вас таки скарає за брехню, не бійтесь, — збагрянів надкомісар, — пані Майнгрубер, ідіть-но звідси чим швидше геть. Ідіть під всі чорти... Але я вас ще закличу, щоб ви негайно з'явились Майнгрубер.

Пані Майнгрубер, налякана вкрай («не дай Боже зайнятися з поліцією», — думала вона), підвела мовиша у двері. Пан Густав, що сидів за другим столом широ зареготав.

— Я певен, що моя версія правильна, — закурив цигарку надкомісар, — цю Рухлю кимсь і якимсь чином налякано. Вона крутить, відмовляється, а ми втратили єдиного автентичного свідка. Пропало. Прошу реферувати, пане Густаве, все, що ви виявили за останні дні. Я слухаю.

— Автомобіль зідентифіковано, — почав Густав, — номер Варшава 5165, це власність генералової Станішевської. Генерал — близький друг і співробітник маршала Пілсудського, легіонер. Подорож пані генералової з її шкільною товаришкою із львівської гімназії Сакра Кер, амбасадорою, графинею Р., була правдоподібно для розваги. Автомашина, яку вів особистий шофер пані генералової, спинилася у Станіславові, вілтак пересікла польсько-румунський кордон і затрималася в Чернівцях, біля готелю «Королева Марія»...

— Шкода, що не Лупеско, коханка його величності короля...

Всі засміялися. А Густав продовжував.

— У Чернівцях обидві пані перебували два дні, були на рівні на їх честь, влаштованому губернатором Буковини домнуле Чіара, були на полюванні на ведмедів, чистий жарт! Після чого повернулися знов на польську територію через Кімполунг і Залішки та спрямували на Ворохту. Там вони спинилися у віллі полковникової Порай-Турської і брали участь у лещетарському з'їзді, який не був надто вдалий, бо тоді шаліла хуртeliця по всьому просторі східних Карпатів...

— І що робили в той час пані добродійки?...

— Того точно устійнити не було змоги, не зважаючи на стислу інвігіляцію. Правдоподібно вони перебували увесь час у віллі пані полковникової, Порай-Турської гралі в карти і вбивали час домашніми іграми...

— Домашніми іграми, кажете... Шо ж, ігри бувають всілякі...

Панна Дзюня, секретарка, сидячи за машинкою, підвела голову, прищупила лукаві очі.

— Ви дотепний, пане надкомісаре...

— Поліцянти завжди дотепні, якщо не брутальні, — посміхнувся надкомісар під тонким вусом, — продовжуйте, інспекторе... Мене цікавить не генералова, а амбасадорова, ви її історію надіюсь простудіювали?

— До глибин, пане надкомісаре, безучасливо сказав Густав. Пані Рената виростала в усімі шанованій родині графів Тарновських, хоч міністр за прем'єра Скшинського граф Тарновський, нині вже старша людина, не є її рідним батьком. Вона отримала прекрасну освіту в Сакра Кер у Львові, а потім два роки в Сорбоні і в Відні, вийшла заміж за графа Р., що був у Данії, Югославії, а тепер у Бельгії нашим радником амбасад. Однак подружнє життя, як там здається, не надто вдале. Графіня рідко буває у Брюсселі у мужа, а здебільшого у Варшаві з короткотривалими по-дорожами по Європі, від Істамбулу до Рів'єри. Якихсь особливих ескапад (в сенсі короткотривалих пригод, захоплень тощо) не зауважено. Цікавиться здебільшого балями, розвагами, харитативною діяльністю, вважається одною з перших дам в столиці. Це приблизно все, пане надкомісаре.

— Прекрасно, пане Густаве, ви перевищили мої сподівання щодо вас. Розслідування здійснено блискавично-швидко й ефективно. Але у мене є деякі конфіденціяльні дані, а в зв'язку з тим припущення... Як стоять справа з політичними поглядами графіні Р.?

— Будь які сумнівання виключені, пане надкомісаре. Пані графіня — полум'яна полька-патріотка, ревна католичка, і хоч, як відомо політичними справами не цікавиться, горою за маршалом Пілсудським...

— Обережніше, дорогий пане Густаве, хто з нас нині не є за маршалом? Хто з нас не є патріотом? Скажіть, що вам відомо, прошу вас, про родовід пані графіні... Я вас просив про це, бо для мене, за моїми скромними митикуваннями, я хотів би дійти деяких висновків. У мене також є деякі конфіденціяльні чутки...

Інспектор Густав знов безучасливо реферував.

— Зібрані мною, з джерел заслуговуючих довір'я, пого-лоски розповідають таке: мати пані графіні була в палаці графів Тарновських покійкою, а одночасно жінка помітної краси. І отож, (осьде входимо в сферу деякої романтики) не диво, що братанок міністра, нині у стані відпочинку, графа Тарновського, серйозно закохався в ній...

— Романтична історія, чи пак ні? Панно Дзюню, це щось з вашого ресорту... Щось із української школи польських поетів — Мальчевського, Залеського, Гощинського... Пам'ятаєте: пан Каньовський і Бондарівна...

Надкомісар захищав, а інспектор Густав одноманітно продовжував.

— З того зв'язку, як кажуть, з'явилася на світ пані Рената, — продовжував інспектор, — батьки її вже давно не живуть, — граф, внаслідок випадку на полюванні, мати внаслідок недуги... Тоді братанок романтичного кохання, граф Тарновський, так би мовити удочерив маленьку Ренату і спрямував її на неабияку височінь у відродженій Речі-посполитії...

— Ось де собака закопана! Як кажуть наші приятелі-шваби, або друзі-москалі! Кров промовляє! Кров ніколи не зраджує! — стукнув об стіл надкомісар.

— Ви їй же Богу, як прагну щастя, геніяльна людина, пане надкомісаре, — обізвалась влесливо панна Дзюня, — ви бачите все наскрізь...

— Ні, — сухо озвався Густав, — ні пане надкомісаре, ніяких «закопаних собак» тут нема. Пані Рената за всіми даними, повторюю — бездоганна полька-патріотка...

— А як з її подорожжю на Україну, — спітив, хитро прижмурюючись, Білевич, — алже її прибраний батько був якийсь час членом нашої місії до переговорів з більшовиками у Києві й вона була з ним. Чи не виникли якісь асоціації певного порядку?...

— Рефлексії у неї на цей предмет цілковито негативні, — перебив його Густав, — Україна не викликала у ній — і це зовсім природно, ніяких сантиментів. Як мені доповідали люди із домашньої служби, вона про українців інакше не говорить як про хамів, гайдамаків і розбійників...

— Служба, от це цікаво, — задумливо сказав Білевич, — а що це за люди?

— Всі поголовно її обожнюють, усі вони польські патріоти. Графіня — кажуть вони — палає любов'ю до вітчизни Польщі, горда з її могуття; крім того богомільна до нестяг, полум'яна католичка, більша як сам святіший отець у Ватикані...

— Ça y est! Je suis tres content, merci, Monsieur l'Inspecteur, — я ж бував у Франції... — згорнув свої течки надкомісар, — ви інспекторе, провели дослідження справді зразково. Я цьо-

го ніколи не забуду. Справу пані графині Ренаті Р. відкладаємо «ад акта»... Тепер друзі, неофіційно ідемо на обід до нашого Мусяловича... А тоді продовжуємо, адже справ, до дідька, у нас ще багато...

...Надкомісар Білєвич був людиною товариською сибари, вважали його навіть епікурейцем, звичайно не у філософському розумінні, а в загальному прийнятому. Він любив білі скатерти і сяїва ресторанів, паркети рватів і балів, любив гарних жінок і дозвілля імущих. Зверхники його належно оцінювали та й сам він знав собі ціну. Він був велико-державник, із власними концепціями імперіальної Речіпоступітвої, що постала з попелищ на його ще юнацьких очах і він їй служив, вірно і непідкупно. Він ненавидів усіх, хто на його думку, підривали його і його однодумців концепцію — владної, нині непереможної, віками вимріяної Польщі, призначення якої — бути вартівним правопорядку, останнім бастіоном європейської цивілізації на Сході, це в публіцистичному стилі; що ж до практики, то ця концепція мала здійснити нехай навіть жорстоку («всі засоби виправляють мету») політику, а швидше мистецтва, передбачала плекання зінтегрованої, сильної, справедливої, але сувою держави.

У приватному житті надкомісар був правдоподібно аскетом, схимником, хоч назовні не цурався радошів безтурботного життя. Виблискуючи на вечорницях, балах і прийомах свого середовища, він, однак, повернувшись додому, неначе зодягався у шорсткий габіт францисканіна. Він пильно студіював дії минулих сторіч, придбав собі протоколи святої Інквізиції, високо цінив Торквемаду, захоплювався слідчим суддею Порфірієм Порфірійовичем з роману Достоєвського (якого вважав незрівняним знавцем людської душі), поважав Шешковського й інших начальників царської «Таємної канцелярії» та пізнішого «Третього відділення». Словом, для своєї вітчизни був неоціненим надбанням. Всі хто його знов, вважали його майстром поліційної справи. Йому пророкували блискуче майбуття.

XII

Надкомісар був задоволений обідом, і, мабуть, самим собою. Він розсівся у своєму кріслі; панна Дзюня принесла його улюблену чорну «мокка» і зеленкуватий «шартрез».

Пан Густав мовчки сидів біля свого стола.

— Ми, панство, — почав надкомісар, — знаходимося увесь час у стані війни. Зважте — 32-мільйонна держава, маємо близько 14 мільйонів національних меншостей. Це наші діючі або потенціяльні вороги, ніде правди діти. Українці, білоруси, німці й наша власна антидержавна голота, всілякі соціалісти, комуністи, анархісти й інші. Мета кожної війни — виграти її. Військо виграє війну відповідною стратегією, для цього існують танки, гармати і все інше. Ці тактичні засоби стосуються насамперед зовнішніх ворогів, а вони є й у нас. Росія і Німеччина. Але наша, поліції мета, сторожів безпеки — виграти внутрішню війну, але зовсім іншими засобами, зваживши обставини, треба вжити їх, де належиться, і достосувати тактику до кожночасної обставини. Наша зброя, мої панство, не танки і гармати, своєрідна, а виявлення ворога, обстеження його, провокування і вкінці ліквідація... Правильно?

— Цілковито, пане надкомісаре... Те що ви висказали, це революція в поліцейському ремеслі.

— Погоджуясь, — гордовито сказав надкомісар, — методи всіляких кайданів та інших садистів, нас не привели до бажаних результатів. Нині інші часи, інші методи...

Він погладив себе по білявій чуприні.

— Реферуйте тепер пане інспекторе справу Яромира-Боровського, а відтак я ознайомлю вас з моєю стратегією і тактикою щодо цієї справи..

— Головний мій контакт з Яромиром відбувається через пані Донцю...

— Ах, це ж так зрозуміло, — засміялась панна Дзюня; я чула, що це приворожлива жінка... Інспектор крижано глянув на неї.

— Панно Дзюню, прошу залишити ваші іронічні зауваження при собі; раз на завжди вас прошу. Контакт мій з Донцею іде по лінії моєї служби. А що Яромир-Боровський перебуває на мій погляд у стані перманентного люнатика, я контактую, головним чином, з його дружиною. Здебільшого цей Яромир лежить у пальто, мабуть навіщений глибокою депресією, завжди хворий, обернувшись обличчям до стіни. Він маломовний, відповідає лаконічно. Ганджі він не бачить. На його думку, організація його вже підозріває і значно скоротила контакти. Іноді буває Гордон, але він бачиться тільки з панею Донцею на Високім Замку серед ночі,

причому тримає руки в обидвох кишенях, мабуть на пістолетах. Цілком можливо, що за ним є заслона з двох-трьох бойовиків. Ні від Ганджі, ні від Чорного, ані від Дзвінки — ніяких віостей нема, знаємо про них від Яромира. Вони, як мені сказали, Боровські, перебувають поза Львовом, автім це взагалі якісь мітичні постаті. Знехотя, крізь зуби, Яромир називає декого з провінційних п'ятірок, яких ми вже затримали...

— Косар, Дуб, і Крига, — сказав надкомісар, — вони вже сидять...

— Щодо Ганджі, то пані Донця, яка була колись зв'язківкою, запевняє мене що труднощів не буде. Вона знає його в обличчя і всі його можливі пункти зустрічей. Наступного тижня ми почнемо з нею дозір...

— І вона вам його покаже, — затер руки надкомісар, — а щодо тієї Дзвінки?

— Яромир мимрить, що він її бачив один раз і то в темряві; на очах у неї були чорні окуляри, обличчя заслонене. Єдине, що відомо йому: висока і струнка. Вона начебто — зв'язківка у групі Гордона...

— Мусить бути козир-баба, — сказала Дзюня. Серед українок таких чимало...

— Менше з тим, — вкинув надкомісар, — ми її знайдемо. Прошу далі, пане Густаве...

— Їх, Боровських, при житті тримає, так мені здається, одна нав'язлива ідея, — продовжував Густав, — якнайшвидше вибратись звідси, отримати паспорти й десять тисяч доларів та згубитись десь за кордоном...

— Десять тисяч доларів, ого! Претензії неабиякі...

— Донця каже, що того варта операція, якої ви домагаєтесь...

— Найперше треба, щоб вони її здійснили. Наступного разу, пане інспекторе, коли будете бачитись з ними, скажіть, що є справи настійної необхідності. Отже, насамперед — він мусить бути зліквідований, ясно? Такий наказ згори. Тут є подвійна стратегія — відстрашення нашої україноФільської ліберальної опозиції від будь-яких спроб українсько-польського замирення. Друге: залякати нашу громадськість повсякчасною дією ворожої агентури, яка руками українського підпілля хоче підірвати цілість держави і єдність її суспільства, таку стратегію і я вважаю доцільною і необхідною. Шкода пана Головка, але нехай не лізе як зайвий

гриб у чужий борщ... Наладнання справи з українцями, це не його, а наша справа.

Інспектор Густав вклонився.

— Повна рация, без сумніву...

Надкомісар підвівся і заходив по кімнаті.

— Отож, при найближчій нагоді скажіть Яромирові (він і так є цілковито в наших лабетах), що всі його побажання відносно вільного виїзду, паспортів і грошей будуть виконані тільки після проведення акції, яка йому відома. І з ультиматумом: це має бути під егідою українського підпілля. Ніякі грабунки, ніякі нещасливі випадки, а виразно: з наказу українського підпілля чи революційної організації, чорт з ними. Якщо це йому недовгодоби, він піде в тюрму й поховає свій сон про Лазурне побережжя у Франції. Зрозуміло, пане інспекторе?

— Повністю, пане надкомісаре.

— Поінформуйте його, що згаданий добродій Головко вибирається на десятиденну відпустку (подумайте, як нагаравався!) до Трускавця, на лікування, на десять днів. Місцевість спокійна, ні кому на думку нічого злого не прийде. Добродій замовив кімнату в санаторії «Радість» і там проживатиме, питиме цілющу воду і проходжуватиметься по головній алеї. Увечері від 6-ої години він буде займатись своїми справами та писатиме свої глибокодумні опуси. Зрозуміло?

— Повністю,— підвівся пан Густав,— усе буде виконане до йоти.

Надкомісар знуджено перегортав папери, стоячи за столом.

— Отже — на порядку дня у нас: на другий тиждень виявлення Ганджі, чергова справа — пан Головко, третє — все ще мене муляє оци клята графіня Р., амбасадорова. Інтуїція мені каже, що щось там не так. Пане інспекторе! З двома-трьома нашими людьми (можете взяти Радоня, Лясоту і Федунішина), виїздайте до Варшави й організуйте 24-годинний нагляд над резиденцією графині Р. Це Алеї Уяздовські?...

— Ні, Алея Роз...

Надкомісар нарешті посміхнувся, потиснув руки співробітникам і одягав пальто.

— Іду на «Страшний двір» Монюшки. Співає Бандурська-Турска. Монюшко — це мій улюбленій композитор.

XIII

Пані графині Р. на Алеї Роз передали телефон. «Слухаю, сказала вона», «Було б необхідно побачитись з вами», сьогодні в кав'ярні Семадані, де ви часто буваєте». Хто говорив, не відомо. Коли вона запитала, відповіли: «Один із ваших друзів. Отже сьогодні о 8-ій вечером. Будьте обов'язково. Я вас знаю й підійду самий».

Рената задумалась на хвилину, а потім, подзвонивши, закликала покоївку Басю і їй нишком розповіла.

— Треба йти, — рішуче сказала Бася, дівчина в уніформі покоївки, статна й вродлива; дехто на неї задивлявся, — перед тим, — сказала вона, — я подбаю про заслону і в Семадані і навколо неї.

У Семадані Ренату знали. Їй кланялись, посміхались до неї. Натовпу не було, сюди приходили люди статочні, з традицією поколінь, оглядні панове в темносиніх одягах від кращих кравців, і пані, по паризьки скромно, але належно, за стилем, одягнені. Рената сіла в кутку під різьбленим склепінням, де витікували гіпсові фавни і наяди.

Рената задумалась. «Чи треба було йти? А може це від Ореста?»

Точно о 8-ій годині, до її столика, що був наодшибі, підійшов молодий ще чоловік, добро постави і поведінки; ввічливо вклонився. Було в ньому щось гадючкувато відразливе, дарма що з виду він міг би вважатися навіть людиною з оглашою. Хто б це міг бути? — подумала Рената.

Він сів на її запрошення і вичікував, поки принесено замовлене.

— Ви не хвилюйтесь, пані Ренато, сказав він, не вживаючи звичних титулів, — я із львівської політичної бригади. Але я осьде — особисто, ніким не відряджений, і тільки у вашій і моїй спрраві...

— Цікаво, чого вам треба? Вдивлялась у нього, Рената, вивчаючи.

— Це буде видно з нашої дальшої розмови. Попереджу: ніщо вам не загрожує, ніхто від вас нічого не вимагає, це розмова віч-на-віч, цілковито дискретна і, так би мовити, наскрізь ділова...

— Слухаю вас, — холодно сказала Рената, — хоч варт було б мені піти геть, бо з поліцією я ніколи не мала нічого спільногого і не збираюсь мати.

А оце тепер матимете. Проте вважайте це розмовою дружів... [Стиха, цей молодий чоловік навіть люб'язно посміхнувся] я є Густав з поліційної політичної бригади міста Львова, близький співробітник надкомісара Білевича та ще декількох установ, про що він не знає. Якщо б ви, припустімо, мене видали йому, то це бувби цілковитий фінал моєї кар'єри, моого життєпису, коротко кажучи. Я бувби вмить знищений або згеноєний до кінця життя у в'язниці. Про що йдеться, моя пані? Про те, що я — українець, та-кий, як і ви — українка. Наши долі подібні: ви в пащі лева й я в його пащі, тій самій. Я знаю про вас усе, навіть те, чого не знає і не буде ніколи знати надкомісар Білевич, та й взагалі ніхто...

— Справді цікаво; — Рената запалила цигарку і при-шулилась насмішкувато. Шо він може знати про неї? Вона мовчала, а він говорив — тихо, вкрадливо. Цей чоловік, як виявилося, знов про неї все, (клятий поліцейський щур, думала вона). Він справді знов багато. По-перше він знов, що вона Дзвінка (мабуть від Боровського, або й ні — подумала вона). В 1924 році вона приступила до бойової орга-нізації «Чортівська Скеля». Вона знайома з мистцем Струх-манчуком, який правдоподібно фігурує як Чорний, але це не устійнено. Проте, це вже не так важливо — Чорний чи Білий... Справа в тому, що Рената або Дзвінка брала участь у кількох акціях підпілля; це документально можна доказати. Вона ж належить до найближчого кола організації, якою кер-мує ось такий Ганджа. Нещодавно вона була на нараді, лесь на Чорногорі. Крім того всього вона систематично інформує керівництво організації про деякі важливі проблеми найви-щого керівництва Речі Посполитої, користаючись становищем свого чоловіка.

— Це, прошу пані, в загальному, — стищуючи голос аж до шепотіння, закінчив свою розповідь Густав, пильно лист-куючи при цьому сторінки свого записника.

Права рука Ренати була в торбинці, де у неї був неве-личкий револьвер. «Як добре, що я його взяла», подумала вона, вдивляючись у мертвобічні очі сусіда. Це був підлій, огидний гад, поліцейський щур, ніхто.

— Цих усіх матеріялів, шановна пані графине, — він уперше вжив її титулу, — було б досить, щоб запроторити вас на десяток років у жіночу в'язницю Фордон, якщо не повісити або (щоб затушкувати скандал) потайки підстріли-

ти... Але я далекий від того. Навіть ні крихточки з того всього не знає ні керманич східного відділу міністерства внутрішніх справ, ані «другий відділ» контррозвідки, ані, розуміється, пан надкомісар Білевич. Однак я знаю все і ще багато більше...

Вдруге — зловісна, погрозлива нота. Однак обличчя Густава, холодно-ділове, стало знечев'я лагідним. Він поглянув угору й задумався.

— Це ви все знаєте від Яромира-Боровського?

— Ажніяк. Боровський тільки підкresлював або сугерував деякі мої гіпотези. Він вас не знає. Я дійшов до вас цілком самостійно, без ніякої допомоги, шляхом дедукції.

Ви талановитий дедектив, — засміялась Рената, — але кінець-кінем, чого вам треба? Навіщо ви це все мені викладаєте? При чому, це все — фантазії, ваші чи когось іншого...

— На те, пані добродійко, я це викладаю і можу більше викласти, якщо дозвольте сказати, щоб ви допомогли мені увійти у керівний склад революційної організації «Чортівська скеля». Бачите — мої мотиви ідейні. Ви мусите повірити мені, що я також українець і такий самий фанатик української справи як і ви. Адже хто знає, що нас усіх чекає? Може я хочу себе застрахувати, кажучи цинічно. В усякому разі я пропоную вам, як казали старовинні римляни: *do ut des*. Даю те, що ти мені даеш. Згода?

— Це виглядає на невеличкий шантаж, — глянула йому в вічі Рената. — Засіб здавен відомий. Вона вже знала, що комплікувати ситуації непотрібно. Це був таки явний шантаж і вихід з ситуації був простий і єдиний.

І вона вмить заспокоєна цією думкою сказала: — все, що ви говорили — цілковиті нісенітниці і до мене не має найменшого відношення. Що ж до того, що ви — начебто українець та ще й фанатик і охочий зв'язатись з відносними колами, то це просто провокація. Ідіть, пане добродію туди, звідки післано...

— Шановна пані! — підвівся Густав і стиха промовив (він трохи щепелявив); — я все сказав, що мені потрібно. Дальші розмови зайві. Я даю вам двадцять чотири години до надуми. Або ви згодитесь на мій проект щодо зв'язку з підпіллям або я вживу заходів відповідно до моїх спроможностей. Я живу в готелі «Вісла» при вулиці Гожій і чекаю до завтра на вістку від вас. Надіюсь, що вона буде позитивна...

Рената ще залишалась ще деякий час, відклонюючись знайомим, які збирались у кав'ярні. Це було добірне, дистинковане товариство. Вона бачила, як Густав пройшов коло воріт дверей і щез у присмерку.

Рената сиділа, вдруге п'ючи каву по віденськи і замислилась. Що цей тип був з поліції, не підлягало сумнівові (він показав своє посвідчення). Те, що він знов про неї, було надто багато. Він це міг вивідати сам, на власну руку, міг видобути від Боровського, або від інших, зіставити, підтвердити свої здогади, зробити власні висновки з поліцейських звітів. Правдоподібно, він це зробив таки на власну руку, інакше вони давно вже її знайшли б. Отже: кар'єрист-провокатор і шантажист, який, як він одверто сказав, прагнув служити і вашим і нашим та застрахуватись на випадок, чия переможе. Або жадатиме грошей і то неабияких. У його теревені щодо українського патріотизму не варто дати ламаного гроша. Це небезпечний тип, от і все. Треба або віддати себе йому на поталу, інакше — руйнувати все підпілля, або прикидатись у своїй вірі в його щирість, грati на два боки, — а це означає не лише ризикувати усім, або бути постійно залежним від підлоти.

Рената вийшла з дедалі осянішої кав'ярні Семадані, на хвилинку спинилася біля столика, де сиділи військові панове й імениті дами, які її наполегливо запрошували до свого кола. Однак вона відмовилась поспіхом і вийшла, швидко прямуючи на вулицю Вовчу, де її чекав автомобіль. У дверях вона ще зустрілась з австрійським амбасадором у гурті веселих друзів, які її овацийно вітали і не хотіли відпустити. Проте, вона таки ввічливо відкараскалась від них.

В автомобілі її чекала покоївка Бася Холмшанка.

Готель «Вієла» на Гожій був розлогий, старовинний, побудований ще за царських часів, завжди глітній і гомінкій. Осьде спиналися головним чином приїзжі за справами із провінції, навіть з найдальших «кресів». Перебували тут довше або коротше пенсіоновані офіцери-легіонери, всілякі урядовці, не надто багаті поміщики, поліційні службовці у відряджені, дрібні ділки-комерсанти та й різношерстна шушуваль. Тут, крім затхлих кімнат, уряджених у стилі «сецесії» був і ресторан, а на першому поверсі «американський бар», де залюбки товклися, пили, іноді бешкетували, веселі плетухи й мочиморди. У вестибюлі, обставленому пальмами й в'янучими цитриновими деревіями у вазонах,

на канапах і кріслах сиділи варшав'яни: знайомі приїзжих, дехто по справах, іноді досить темних; висиджували дамульки, веселі панії, які приходили на замовлення або самі ж підчікували клієнтів — підпитих гостей, що могли їх запросити на келих вина у бар, або й до своїх затишно-спорнавих кімнат, де була дискретна обслуга, старовинні, розлогі ліжка. Молода гожа панянка увійшла у вестибюль, нічим не відрізняючись від інших варшавських «лиліків». Вона була одягнена за модою, в чорному капелюшку набакир, зазивно-яскраво підмальована — мабуть мало хто її пізнав би, йшла похитуючи стегнами, у черевиках на надто високих закаблучках. Панянка-варшав'янка першої кляси. Деякі старигани, підтоптані поміщики з Волині й Білорусії, посивілі офіцери та й молодші франти оглядалися за нею, але втрачали незабаром серед юрби. Їй очевидно було не до них. Довідавшись, у якій кімнаті перебуває пан Густав, подорожний зі Львова (кімната 36, на 3-ому поверсі) вона пішла нагору, не кваллячись, широкими, порепаними сходами, вкритими доволі стоптаними килимами. Ще не було пізно, людей вешталося чимало. В притъмареному залі, недалеко від американського бару, гучно грала музичка і люди лініво витанцювали фокстрот і вальс-бостон.

Панянка звернула в коридор, знайшла двері кімнати номер 36, і деликатно застукала.

— Увійдіть, прошу дуже, — почувся голос, — чи це — службово?

Пан Густав, мабуть втомлений за дня всілякими спрвунками й біганиною, очікував гостю на порозі вже в барвистій піжамі, мабуть після купелі й готовувався до сну, тримаючи срібний портсігар.

— Хто ви така, гарна пані? — уклінно посміхнувся він.

Панянка підійшла до нього впритул і відслонила сховане за торбинкою дуло пістолета. Пан Густав побачив тільки нещадні волошкові очі з під капелюшка, що притінював чоло. Поверх гремів музикою. Гостя вистрілила в ліву, верхню кишеню піжами. Не турбуючись нічим і ніким, вона вийшла з кімнати й не поспішаючи зійшла вниз, у вестибюль, а звідти, разом з юрбою, без поспіху поринула в прорібні ліхтарень, повертаючи на Маршаловську.

XIII

Особиста секретарка надкомісара Білєвича, панна Дзюня, ще ніколи не бачила свого шефа в ці дні таким нервовим, нетерплячим, нахмуреним. Вона приблизно була в курсі всіх його справ і проблем, могла вже вивчити його вдачу, його норови, його звички, однак вперше зауважувала в ньому непевність і розгубленість, таку суперечну з його ще недавною самовпевненістю і немовби математично, заздалегідь перевіrenoю поведінкою. Звичайно, справа вбивства одного з найближчих комісарових співробітників, пана Густава, якого Білєвич, не криючись, цінив дуже високо, була над міру турбууючою. Вбивства довершено у Варшаві, де Густав був за відрядженням, і, звідки, незважаючи на інтенсивність розслідування, в кабінет надкомісара досі не поступило ніяких хочби натяків на потрібну інформацію. Ні варшавські чинники, ані відряджені зі Львова кращі співробітники політичного розшуку, не змогли напасті на якенебудь звено, що могло б кинути хоч деяке світло на справу. Чому вбито Густава? Хто його вбив? Кому потрібно було його вбивати? Надкомісара у Львові й сердило те, що ніхто (не зважаючи на докладне переслухування всіх можливих свідків), дослівно ніхто, ні з адміністрації готелю «Вісла», ані з його жителів і з принагідних гостей нікого й нічого підозрілого не зауважив у той вечір і не запам'ятав. Ніхто із службовців, ані з мешканців поверху, де жив Густав, навіть не міг собі пригадати, відлуння пострілу, виправдуючись тим, що на сходах і в сумежних приміщеннях, де був бар і танцювальна залька, заглушливо гремів джазовий оркестр, неймовірно галасливий, автім, як і гості в барі, що були здебільшого на доброму підпитку. Це неймовірно сердило надкомісара Білєвича і він як шалений кидався на кожний дзвінок з телефону, жучи вістки з Варшави, гримав на своїх півладніх, обзвивав увесь столичний кримінальний розшук неробами, дилетантами, дурепами. Нетерпляче чекав він також на звіт шифрувальників з 2-го відділу військової розвідки.

Панна Дзюня звичайно не знала всього докладно, але здогадувалась. Надкомісар, який за всіми ознаками надавав певної ваги зауваженням панні Дзюні, з уваги на її досить тривалий стаж в органах безпеки та на її природну інтелігентність і незаперечний хист, на дещо натякав, щодо чечого

проговорювався. Справа була, як розуміла панна Дзюня, не тільки в самому факті вбивства та його виконавця чи виконавців, а у пану Густаві як такому. З усього недомовленого паном надкомісаром, з його розмов, доручень і наказів по телефону, панна Дзюня прийшла до висновку (поки що для себе самої), що пан Густав вів життя, яке мало ознаки двоїстої сті, про що звичайно нічого не було відомо ані його начальникам та співробітникам, ані не фігурувало в персональних актах політичної поліції. Серед паперів, нотатників, принадігідних записок «ад меморіам», які були в кімнаті забитого в готелі «Вієла» знайдено чимало дивного й незрозумілого матеріалу, як хочби адреси й телефони різних людей, з якими Густав мав діло. Яких людей і навіщо? Все це треба було вияснити, перевірити. Але найбільш непокоїв пана надкомісара знайдений, захований у підшивці валізи невеликий записник, який на багатьох сторінках ведено не звичайним письмом, а шифром, вписаним рукою таки Густава. Навіщо? Перед ким мав би щось приховувати цей тепер вже зовсім загадковий пан Густав?

Надкомісар над цим ламав свого нахмуреного лоба, курив цигарку за цигаркою, сидів над своїм письмовим столом, зривався, ходив по кімнаті й тільки тепер немовби пригадував собі, що в кабінеті, за своїм столиком, сидить панна Дзюня. Березневе сонце падало із-за гардин на її рудаве волосся, на її хитрувате личко. «Чомусь усі жінки, що служать у поліції, — подумав і посміхнувся сам до себе надкомісар, — або руді або рудаві, різних відтінків!...

— Паскудна справа, Дзюнюсю, сказав він, і ми маємо її розчовпувати. Скажіть, що ви думаете про того Густава?

Дзюнюся радісно глянула на свого заклопотаного шефа.

— Ви мене питаете, пане Станіславе? — розмовляючи приватно, по дружньому, вона собі дозволяла називати комісара по імені, — я його, правду сказавши, не надто любила. Таки, просто кажучи, — не терпіла. Це був типовий службіст, надто акуратний, надто пильний, завжди застібнущий, увічливий до пересади, але зі всіми здалека, з ніким не приятелював...

— Колинебудь він вас запрошуував, на якусь невинну зустріч тощо?

— Та що ви, отакий засушений, висмоктаний дивак? Тут, у нашому будинку, його ніхто не любив, просто ним не цікавилися. Так начебто людина як треба, пристойний

вигляд, увічливий аж до солодкавості, працівник, казали, бездоганний, добра освіта, але поза тим живе, мовляв, на відлюдлі, ніде його не побачиш, самотний як вовк. Подекували, що десь чи не в Krakovі у нього жінка, яку він час від часу відвідував, виїздив і за вашими відрядженнями... Ось такий він був. Начебто все як слід, усе в порядку, а от щось у ньому було неприємне... Чи й для вас також, пане Станіславе?..

— Характеристика досить влучна, — вислухав панну Дзюню надкомісар. Щодо бездоганності — погоджуєсь. Праштовитий, це правда, але... Оце «але» мені завжди якось муляло, ви розумієте? І треба було аж тієї неприємної справи, щоб дещо вийшло наверх. Скажу вам абсолютно конфіденціяльно, панно Дзюню, і це таки справді виключно між нами. Густав це була людина двоїста. Ми багато про нього не знали, але він знат про нас. І робив якусь свою власну, непомітну й невідому роботу... Тепер будемо що всю кашу розхлептувати. Чортівська веремія, панно Дзюнюсю. З тих скравків матеріялу, що у нас, видно, що цей суб'єкт вів свою власну лінію, працював на два боки, ви уявляєте собі, Дзюнюсю? З якою метою, — скажіть?

— Бачите, пане надкомісаре, а як ви його хвалили...

— Що ж і поліція може помилитися. Не заглянеш кожному в душу, а душа людська, як кажуть, сама пітьма...

Панна Дзюня підвелась і витягла з вузького портсигара сигаретку з довгим мундштуком. Вона курила зрідка, іноді для деякого шику, а іноді від хвилювання. Пан надкомісар увічливо кланув запальничкою. Панні Дзюні було приємно, що він нарешті розмовляє з нею так одверто, майже по дружньому. Вона раділа: хоч вона — жінка не першої молодості, але говорено про неї, що вона не позбавлена прінадності.

— Мій шостий змисл мене ніколи не підманює, сказала вона, — я здавен відчувала антипатію до цього чоловіка...

Але ця дружність, ця інтимність, як вже починала мріяти панна Дзюня, тривала не довго. Надкомісар вже не дивився на неї, а діловито сказав, щоб вона негайно знов принесла персональну справу Густава, його біографію, історію всієї його службової кар'єри; щоб викликала комісарів Файнлендера і Радоня для обшуку квартири й для допиту господині, з одночасним допитом усіх, чиї адреси й імена знайдено у нього занотованими. Панна Дзюня поквапливо записувала накази.

—О, нарешті, — підняв слухавку надкомісар, — поручник Дзєвалтовський? Прошу негайно провести до кабінету...

Поручника надсилено з бюро шифрувальників у штабі округи. Він увійшов увічливо-зосереджений, з портфелем у руці. У нього було худерляве, розумне обличчя науковця, може математика.

— Цілковито довірочно, пане надкомісаре, — сказав він, не сідаючи, видно — поспішав. — Винятково довірочно. Кошії переслано до Варшави в команду відділу генерального штабу. Як самі побачите, справа дуже серйозна. Шифр був надзвичайно складний. Наше бюро працювало всю ніч.

Сердечна подяка пану полковникові, — підвівся надкомісар, — дякую й вам, поручнику й усім вашим співробітникам...

Рука у поручника була холодна, як і він сам — стриманий, позбавлений будь-якого бажання входити в ширшу розмову. Коли він вийшов, Білевич розірвав конверт і заглибився в читання матеріалів.

Дзюня, щоб не перебаранчати шефові, хотіла було заняться своїми нігтями, однак роздумала, бо це було б недоречно, коли шеф занятий. Вона витягла з шуфляди дальший том «Пригод Рокамболя» Понсона де Терайля й відкрила на заложеній сторінці. Рокамболя вона читала вже втретє, але завжди з насолодою. Тепер не пишуть таких цікавих кримінальних романів, думала вона, це справді захоплююча річ. Автім, після праці треба буде зайди до кравчині на Сикстуську. Наближається весна, короткі сукні знов увійдуть у моду.

Надкомісар читав матеріали поверхово, тільки головне. Він порівнював, листуючи записника з валізи Густава з розшифрованим текстом. Він червонів і блід у міру читання. Шифр це була справді абракадабра: скорочено, напохапці записані якісь цифри, дати, ініціали чи хісъ прізвищ. Молодці шифрувальники, тут чорт зломив би собі ногу, а вони зробили неабияку роботу. Надкомісарові ставало душно, у нього навіть виступили краплини поту на чолі. Боже, яка ж хитруща бестія... Яка ж це кертиччина наполегливість!

Треба було робити висновки, писати рапорт, опрацювати плян далішої дії. Надкомісар клав папери у подвійний конверт, відчинив сейф для найважливіших документів, проїшовся, станув біля вікна. День був погожий, соняшний. Знадвору долітав дзенькіт трамваїв. Поліціянт регулював рух.

Халепа була величезна. Халепа була широкого масштабу.

— Панно Дзюню, — озвався нарешті надкомісар і в його голосі була деяка зніяковілість-утома; «що йому таке?» — подумала Дзюня, одірвавшись від свого Рокамболя, романтичного французького детектива XIX сторіччя. У шефа рішуче був дуже поганий настрій. — Прошу йти до централі, — продовжував він, не дивлячись на неї, — замовте телефони до Варшави, у три місця, я вам даю, номерів не знаю. Пам'ятайте що до міністра П. — найважніший, найпильніший. Друге — попросіть усіх комісарів сюди, до моого кабінету, на конференцію. Скажіть Файнлендерові, щоб негайно, розумієте негайно, заарештував господиню помешкання Густава, чешку Двернік, здається? Цей хитрущий тип вибирав осьтакі оселі, Ченстоховській матері Божій відданіх, але дарма. Ця чешка напевно дещо знає. Список інших, яких ще сьогодні треба заарештувати, саме тепер зладжує. І третє: ви підете до пані ІКС, адже знаєте про кого мова? Вона негайно має вийти до Луцька, знаєте? — Воєвідське місто. Деїнде я не можу стрічатися з нею, а справи дуже пильні. В Луцьку має перебувати в готелі «Брістоль» (стара діра, а що зробиш), а увечері післязавтра о дев'ятій годині, щоб була в ресторані «Брістоля», вулиця Ягайлонська. Це все. Нікому пані ІКС не має звітувати про подорож. Та ще ось що: передайте їй сто злотих. Зрозуміло?

Але Дзюня стояла, немов ще чекаючи. Білевич відкинувся в кріслі. Справді він був просто сам не свій.

— Халепа неймовірна й величезна, — потер він долонею чоло й вперше вона бачила шефа таким розстроєним, — я маю на увазі те все, що там (він показав на сейф). Ви мали рапшю, Дзюносю, цей тип пошивав нас усіх у дурні. Оцей самий пан Густав... З матеріалів видно, що він працював принаймні для трьох закордонних контррозвідок... Абвер, Інтеллідженс Сервіс, Сюрте женераль... Побачення з агентами...

— А ірридента?

— Це також скомплікована справа. Але, Дзюносю, все це суворо-довірочно.

Дзюня стояла вражена. Їй зробилось навіть недобре.

— Яке передчуття! — проказала вона, — чи не мала я рапші?

— Я виходжу на якийсь час, — Дзюні видалось, що шеф аж змарнів, — пам'ятайте: все суворо довірочно...

— Бідна, оця безжурна наша Польща, — прошепотіла панна Дзюня.

XIV

Справа Густава могла б мати непередбачені фатальні наслідки, можливо, для всієї системи безпеки Речі Посполитої. Треба було сподіватись, що чимало голов покотиться, розуміється не буквально, а службово. В першу чергу моя голова, думав надкомісар Білевич, ідучи до Луцька. Чимало полетить у Варшаві й скрізь. Ситуацію напевно приспілять, потішав він себе, автім і не помилився, такі афери звичайно, дбайливо затушовують. Так як багато афер і перед тим. Просто, там на верхах зроблять усім на провінції добру прочуханку, декого знімуть, декого переведуть деінде, але в загальному навіть і там на верхах не буде в нічій інтересі роздмухувати велику історію. Втім добре, що Густава зліквідовано, менше з тим, ким і завіцьо. Могло б бути ще гірше, а так принаймні хоч деякі здобутки будуть. Важливе теж подвоїти (хто схоче) чуйність, зліквідувати всі потенційні вогнища диверсій, суверо перевірити кадри й докорінно змінити стратегію по відношенні до ворогів держави, до всякого роду лицемірів, подвійних грачів, — особливо з українського боку, словом, треба справді твердої руки. Мабуть там на горі, в столиці думали так само. Телеграми звідти і нашвидкуруч споряджені директиви наказували справу Густава сугубо законспірувати, категорично заборонити будь-яке просочування інформацій до преси, розслідування вести таємно, довірочно й по змозі дуже обмеженим апаратом. Саме тому доречно буде відвідати й Луцьк і Рівне, провести наради з керівництвом воєводства, в першу чергу з воєводою Юзефським, з представниками дефензиви, політичної поліції, прокуратурі.

Викликання пані ІКС, тобто Донці Боровської, аж до Луцька мало теж свій глузд. Маю хто знав його особисто в Луцьку, а тим більше пані ІКС. Якнайшільніша конспірація вказана сама собою, всю цю справу треба закінчити якнайшвидше й ефективно. Взагалі ця подорож, це визволення з проклятого, підмінованого гайдамаччиною Львова була для надкомісара цілющою. Вона проганяла погані думки й настроювала бадьоріше. Він знов ставав впевненим себе самого, прагнув дії.

«Волинь, Волинь, — думав надкомісар стоячи біля вікна, взятого приморозками, коли поїзд мчав крізь засніжену ще сторону, заметену хугами, притъмарену глупою ніччю, — така сама, вовча, а то й ще гірша ніж Галичина, ворожа, мужицька, огайдамачена, збільшовизвана...»

І справді ця сторона рівнинна й розлога, затемнена борами, виблимувала вогниками глухих сіл неначе вовчими зікрами. «Ще гірша...» повторював надкомісар, — і нішо її не направить. Тисячами женуть, цих волиняків у тюрми, глушать їхні ребелі кулеметами й кавалерійськими рейдами, засуджують на десятки років Вронок і Святого Хреста і, всеодно, не можуть втихомирити. Найкраще було б і це вже помалу, але ж Господи, як помалу, як ліниво це все робиться! — Виселяти мужиків цілими селами кудись на Мазури або у Біловіжчину, а осьде все, здовж і поперек, заселювати осадниками, колишніми легіонерами, польськими патріотами, викорчувати до коріння увесь цей вовчий рід, прискорено сплонізувати його, а цю волинську ведмежу глухомань перетворити в забороло проти Сходу, у справжнє, а не декламаторське передмур'я християнства, у щит безпеки, цивілізації Заходу...

...Інші були думки в Донці, яка за всіми правилами конспірації, скромно їхала в третій клясі того самого поїзду, виглядом скидаючись на провінційну урядничку, або заклопотану гендлярку-міщанку. Луцьк їй подобався. Весь у димчатій імлі, засніжений до краю, проте осьтаке собі веселеньке старовинне місто. Недаремно над ним височився Любартів замок, нагадуючи про давно минулі, романтичні віки. У «Брістоль» вже її чекала гарна, замовлена кімната й Донця готувалась на вечір та розкошувала в цьому затишку, якого їй так давно не доставало. Вона, ніде правди діти, любила великопанське життя, вона завжди мріяла про нього. І їй приємно було приміряти вечірню сукню, якої давно не одягала за цими всіми турботами й злidenним щоденням. Безумовно вона гарно виглядала, причепурившись. Їй було приємно, коли в розташованому ресторані, куди вона зйшла, на неї озирались, шепотілись. Вона виступала як пава, несучи срібну торбинку, не поспішаючи, так як годиться добре-уроджений пані, що знає собі вагу й ціну. В дальшому затишному закутку, під широколистими пальмами, вона побачила Білевича. Він підвісився, щоб її зустріти, був чепурний, поставний, справжній джентельмен.

Вони сиділи наодшибі, ніхто не міг їх підслуховувати, але надкомісар ажніяк не хотів наблизатися до суті справи. Він галантно правив компліменти, розповідав при істивнім і при добрих винах смішні історійки і, хоч не малося враження, що це закохана пара, проте без сумніву для інших вони могли видаватись добрими знайомими, столичними гістьми, що чомусь завітали у цей ведмежий кут. Проте, це аж ніяк не була глухомань.

— Погляньте, пані, говорив Білевич озираючи залю, тут нині майже сама знать, автім будьякого сюди не пустять. Ви бачите, той стіл під картиною Семірадського? Отой оглядний добродій із сивавою, гарно причесаною чуприною, з дешо сумовитим обличчям — він сидить на почесному місці, це волинський воєвода, пан Юзефський. Біля нього вельможа з Варшави, керманич всемогутнього східного відділу пан Сухецький, а біля нього панок, що заткнув за комір серветку, пузулуватий, але ж з розумними очима, осьтакі пухненькі губи у нього — це пан Головко, прокладач нових шляхів на незораній ще ниві польсько-українського порозуміння. Дещо оподалік група українців — вірнопідданіх Речіпосполитої, їх називають, як вам відомо, хрунами. Але це розумні люди, хоч і хитруваті, між ними зоря першої величини редактор газети, пропагуючої польсько-українське братерство і неодмінність чергового походу на Київ...

— З ними й дами, — вкинула Донця, — товариство видно добірне...

— Якщо б ми з вами не були тут інкогніто, то я представив би вас охоче цьому вельможному гроною...

— А хто це такі, оті веселі і гомінкі за отим столом, близче до нас?

Дещо далі сиділо справді розгуляне гроно. Видно мало хто з нього зважав на присутність у залі пана воєводи, автім це ж було у дусі «кресов'яків» тулити до схочу, бо хто з нас знає, що нас чекає завтра? Може й воєвода був тому такий замислений, меланхолійний. Людці, що забавлялися, були ажніяк не визначні: один кургузий, вертлявий, другий кремезний, по ведмежому, декілька мовчазних з обличчями бульдогів, деякі — молодші, вже й напідпитку, з нахабними манерами і сверлуочими очима. Були з ними й панянки — веселуваті, хихотливі, фривольні.

— Напевно й вас запросять до танцю; ці панство охочі до танців, на свій спосіб, звичайно, — надкомісар посміхнувся, —

це тутешні аси політичної поліції. Ось цей грубенький — пан комісар Заремба, а той худерлявий — пан Ткачук... Ви про них чули, про Луцьку справу напевно чули? Я особисто таких методів не стосую й не похвалюю...

— Я чула, — сказала Донця, — десь читала навіть... В Луцьку апліковано до в'язнів начебто страшні тортури, вбито декількох в'язнів, насилувано жінок, пригадую справу Ніни Матулівної...

— Авже ж, різні бували справи й я, вірте мені, цього ніяк не похвалюю. Цей Луцьк приніс нам більше шкоди ніж хісна. Крім того справу неймовірно роздули, — говорив п'ючи вино надкомісар, — ідіотичні інтерпеляції в соймі, виступи в Лізі Націй, антипольська пропаганда за кордоном аж казилася, по всьому світі... Ні, це не мої методи. Я стосую інші, я гуманіст...

Він увесь час люб'язно посміхався, але очі його були крижані. На мить у Донці стрепенулося далеке, нині майже забуте почуття. Адже протягом стількох літ, тих юних і палко-полум'яних, вона леліяла презирство і ненависть, жагу відомості щодо таких як той, що сидів з нею. Ворухнулося нестримне прагнення підвєстись, жбурнути цій поліцейській потворі склянку в оте нахабне обличчя, метнути ножа; плюнути йому в ці приплющені презирливі очі. Але тільки на мить. Все заволокла утома, гірке безсилля, тупа байдужість.

— Повернімося до наших справ, пані Донцю, — вкрадливо-усміхнено говорив надкомісар і хто б подумав, сидячи іздалеку, що це зовсім не розмова двох витончених, делікатних, таких симпатичних людей; час дій надійшов, підкреслив він. Я маю досить цієї безцільної тяганини, цього вічного зволікання, цієї крутні, пробачте, пані, мене. В мене також свої обов'язки й свої терміни. Я прибув до вас з ультиматумом: або щось робиться, або... ви знаєте що, моя пані?... Ваш чоловік зробить нарешті те, що треба, чи не зробить? Ясні домовленості сприяють дружбі, казали в Римі. *Clara rasta faciunt claros amicos...*

— Мій чоловік зробить те, що я захочу і що я йому скажу...

«Жіночка не дай боже, — подумав надкомісар, — це Люкреція Борджія, або бери вище...» Він дивився на неї, навіть деяким поглядом мистця, що колись у ньому кільчив, а згодом притих. Ця Донця була нівроку таки гарна, може не

надто гарна, але нещоденна. І справді, щось із Ренесансу: ця блідолицість: мов виточена із слонової кості, ця правильність рис, ця сповидна ніжність, що під нею крилася вольгість, наполегливість, аж до жорстокості.

— Ви знаєте мої мотиви, пане надкомісаре, — промовила вона і Білевич, знов і як митець і як незламний слуга держави з безкомпромісістю і хистом інквізитора, подумав, що це обличчя, хоч тонке і принадне, але таки гадюче. Йому стало аж моторошно.

— Мотиви ваші мене мало цікавлять, — сказав надкомісар, удаючи, що він порушає рукою в такт музички, яка саме вдарила в сусідній залъці й хто хотів, підводився біля столів та із своєю дамою поспішав, підстрибуючи гордим півником, на танцювальний паркет.

— Мене цікавить лише дія й то прискорена...

— Мотиви особисті також важать і вам треба їх знати, настирливо підкresлила Донця, — ви розумієте, що ми перекреслили все минуле, ми нарешті вирішили, що треба вийти із нашого безвихіддя. Все що досі було, було міражем, фатаморганою фанатика, який повірив в ілюзії. І в загальному й в особистому пляні. Як людина інтелекту ви це зрозумієте, пане надкомісаре. Мені докучила оця вічна вбогість, студентські злідні. Я й мій чоловік — люди, не заперечите, здібні, й не їм ниліти в цій провінціяльній дірі, що називається Львовом. Для нас настала загибел ілюзій і особисто й загально. Україна для нас умерла. Ми хочемо вирватись у широкий світ, де будемо тими, чим ми можемо. Мій чоловік перервав студії, я даю копійчані лекції безталанним неукам у той час коли я знаю, що мене там, десь у тому прекрасному синьо-імлистому Парижі чи Берліні чекає велика кар'єра... Ось мотиви, які довели нас до перелому і до рішення виконати все, що від нас забажаєте...

— Для психолога ваша історійка була б цікавою, — помовчавши, сказав Білевич, — але я не психолог. Я сторож правопорядку, вартівничий держави. Всілякі особисті кризи світогляду, ідеології і тим подібне мене не цікавлять як і переломи, зневіра щодо ілюзій... Я практик і, не забувайте, патріот Речіпосполитої. Наш ультиматум, шановна пані, короткий, але чіткий: насамперед і безумовно видати Ганджу. Ця диявольська личина напсула нам багато крові, зокрема мені. Це досконалій конспіратор і організатор. Це, коли хочете паралелі, ваш, український молодий Пілсудський.

Крім усього іншого, це людина принципіальна. Ми знаємо, що він, його організація, цілковито незалежні, не мають ніяких пов'язань з будь-якими сторонніми силами. В цьому його винятковість, моральна міць і нечувана популярність. Для нас він і нині потенціально неабияка загроза. Він ефективно підтримує стабільність і престиж держави. Ось чому ми зажадаємо від вас його видачі... І то якнегайнішої...

Він налив їй доброго бургундського. Помовчали, бо принесено морожене. Музика не переставала грati, юрба танцювала й це сприяло розмові.

— Технічно це просто не можливо, — нахмурилась Донця, — річ і справа в тому, що ніхто не знає де і як живе цей Ганджа, чим займається та де і як він порушається, щоб виконувати свої функції керманича. В обличчя знаємо його тільки ми. Але з нами всі зв'язки обірвано. Навіть Гордона бачимо дуже рідко і мигцем...

— Цей Гордон личина справді невловна, — зморшився Білевич, — арештований він був багато разів, але ми були змушенні його випустити: ніколи нема вагомих доказів, він має завжди бездоганне алібі, студент політехніки, дуже здібний, обережний та лисячо-хитрий. Але й на нього прийде черга...

...Всі нам відомі конспіративні квартири зліквідовано — продовжувала Донця, — я була у кравчині, зв'язкової Люськи й вона з жахом мене випроводила, мовляв, вона нічого не знає, її знати не хоче, ніхто тут не буває й таке інше. Те саме на Богданівці й у Замарстинові. Всі звена попереджено, як видно. У тих кав'ярнях і коршмах, де бував Ганджа, він не буває. Зрештою ви самі знаєте, де треба встановлювати інвігіляцію... Я вам говорила про це. Виявити його може тільки випадок або викалькулювання, де і коли він саме там може бути... Білевич скептично глянув на неї.

— Проблема досить складна...

— Стрівайте, пане комісаре! — Донця аж зашарілась, або від вина, чи від несподіваного схвилювання, — Ганджа! — Єдине, що ми знаємо із його пристрастей, це — футбол. Ми знаємо, що він буває іноді на мечах «України», але не завжди. Там публіка проріджена і легко будь-кого зауважити. Але 4-го квітня, як тільки зійде сніг із грища, будуть змагання «України» і львівської «Гасмонеї». Це дуже важлива подія у спортивному світі й Ганджа, я запевняю вас, там обов'язково буде, та й публіки буде вдосталь... Вам треба вибрати об-

серваційний пункт на Стрийській дорозі, напроти площа «Сокола-батька» і повідомити мене. Я вам його покажу. Без усяких сумнівів, це покищо єдина можливість...

— Четвертого квітня кажете? — Записав Білевич. — Там ми його й візьмемо, будьте спокійні. Ну що ж, gratulую, це вже дягкий прогрес... А тепер інша справа, про що я говорив. Ліквідація Головка...

Гадючковаті очі прошили його.

— А чому ліквідація? Це мабуть отой добродухий панок, що сидить там з воєводою, такий наче сонливий, опецькуватий, чи не підпилий... Ви мені його показували...

Білевич сухо й відповів.

— Не зважайте який він. Це справи не стосується. Головне, що він розумна голова. Звихнений безнадійно на українському питанні. Однак це все вже не наша справа. Це справа державна, службова. Не будемо встручатися в те, що він робить і оцінювати цю роботу; наша справа усунути його з горизонту. І це має бути зроблене підпіллям, тобто, як у вас кажуть. революційним, українським заходом. Крапка і шлюс. Організація й виконання — справа вашого чоловіка. Він майстер таких операцій. Серед мряки і тиші, розумно?

Надкомісар підвівся. Він ще хотів представитися воєводі й посидіти в колі знайомих.

— А як з нами? Згідно з умовою?

— Але ж абсолютно, — надкомісар переконливо закотив очі і весело зареготав, щоб виглядати для довкілля дотепним, гострокрилим кавалером — але ж ніяких застережень. Паспорти вже готуються, гроші в сейфі. Все за домовленням, однак, після виконання... А тепер, пані Донцю, забавляйтесь, розважайтесь, я ще сьогодні поспішним від'їжаю до Варшави... Товариство у вас без сумніву буде...

Не було це надто ввічливо залишати пані Донцю осьтак самотньою, однак заля вже заповнювалася публікою, треба сказати неабиякою: сходились офіцери гарнізону, воєвідські службовці, панове з панями, (мабуть місцеві дідичі), приїзжі гости — адже ж Луцьк — воєвідське місто. У пані Донці минав поганий настрій, і їй від випитого вина стало навіть весело, погідно.

Вона згадала свого чоловіка: вічно похмурого, жовтоблідого, знеохоченого до всього й до всіх, вкрай змиршавілого. Депресія — чому депресія? Життя тільки почало всміхатися до них.

Хвацький офіцерик, озирнувшись по залі, сміло підійшов до Донці й запросив її до вальса. Після танцю, коли Донця плила вся розжевrena й розмріяна, адже так давно не танцювала й не зазнавала ніодної приємної хвилини, гроно офіцерів-гульвіс та іхніх провінційно заздрісних дамульок запросило її до свого столу.

...Пізно після півночі пані Донця, переходячи з рук до рук у вальсах, фокстротах, бостонах, вирішила що їй пора йти. Із залі вже давно пішла вся знать з воєводою на чолі, залишились тільки військові та й всіляка місцева дрібнота, щез надкомісар. Прогремілі на увесь світ кати Луцької дефензиви Ткачук і Заремба та іхнє товариство були вже вщерь п'яні; дехто з них спав, поклавши голову на стіл, інші заводили жовнірську пісню хмільними голосами, а панянки й пані вибігали щоразу пудруватись і цілуватись з п'яненькими поручниками у темних коридорах. Музиканти грали знуджено фальшиво.

Біля лілайної пані Донці підстрибував жевжик-танцюрист, у торговельних справах з Варшави, як він казав, статний і вкрадливий. Він танцював з Донцею, цілував її по руках, а іноді в лебедину шию, шепотів їй приємні слова; вони пили коктейлі у барі, він же відводив її до її кімнати на другім поверсі притемнелім.

— Чи може зайти? — він обняв її за стан. Варшав'янин-парубок був із шармом, манери його були пристойні не настирливи.

Пані Донця замислилась на хвилину.

— А, чим чорт не шуткує... Вона відчинила двері у свою кімнату й, посміхнувшись, сказала, — що ж заходьте....

XV

...І крадені хвилини можуть бути щастям для тих, чиє життя невпинний клекочучий вир, життя — лет у провалля, мандри серед чатуючої небезпеки, серед потвор і хижих звірюк, які, не сміючи напасти, тільки гарчать і дихають полум'ям, коли лицар ясноликий без жаху йде тією щілиною смерті...

— Ти вміш розповідати старовинні казки, Ренато, — слухав її Струхманчук і йому хотілось знов і знов карбувати в пам'яті риси її нещоденного обличчя, неповторні й незабутні риси єдиної в світі — її. Він, нераз, у своїй тихій робітні, коли замовкало місто, креслив на полотні, у зшитку,

на аркуші паперу щі риси і не міг мов заворожений, викреслити їх, щоб пломеніли життям, як тоді, коли бувала з ним — така бо мінлива, така раз — осяяна, раз — притъмарена тінню, інколи неспокійна, як у вістрі степова тирса, інколи — задумана й тиха мов лілея над ставком.

Вони й зустрічалися крадькома. Дедалі було важче відлучатись з дому, немов стискалось навколо них роковане кільце. Треба було вривати хвилини, а хто знає чи багато їх ще залишилось? Рената телеграфувала, ѹ він, кинувши все виїздив — кудинебудь, далеко чи близько, щоб тільки побачити її на декілька годин, які минали так швидко, як хвилі на бистрині.

Вони сиділи у Басиної тітки, вдови у тихому Холмі на Малоколійовій вулиці біля двірця, може тільки на мить, щоб побачитись, бо не так легко було жити в розлуці.

— В літописі сказано, — промовив задумливо Струхманчук, — що коли у Львові майже сімсот років тому була велика пожежа, то її видно було у Холмі. Це перша згадка про Львів і либо все перебільшене, бо навіть найбільшу пожежу неможливо бачити з такої віддалі..

— А от я побачила, засміялась Рената, — твою пожежу, твоє полум'я побачила і з'явилась... Не знаю, може у сні це бачила, а у снах усе можливе...

— Сни, сни... А для мене ті божевільні страшні сни, яв, ти уявляєш собі? Я нічого не пам'ятаю з них — тільки шалений чвал, гриви у вітрі, сині гори і тебе, Дзвінко... Що це таке? Прокинувшись, я ще довго не можу прийти до себе...

— А для мене це єдність, ти розумієш, друже? Дійсність і сон, чи марення злиті в одне. Це несамовите пережиття, якого і ніколи досі не знала. Це нам дано збегнути безперервний колобіг часу, для якого все наше дотеперішнє уявлення — відносне.

— Може для тебе, Ренато-Дзвінко, бо ти либо вільма, а я звичайна людина, який не сила збегнути що тайну минулого і сучасного, що тайну, що чомусь нам відкрилась. Автім може це все тільки нам видається, може це таки безупинно повторюваний сон, видіння наше — зачарованих мрією?...

— В метапсиходіагностичному поясненні цих явищ з повним усвідомленням релятивності часу, те що ми переживали і в чому живемо, це не якась тайна, мітологія, містичка, це

всього лиш логіка: у нас живуть ті людські істоти, що жили колись, а ми перевтілюємося у них, повертаємося порядком колообіга в їхню добу і повторюємо їхні думки, їхні дії, їхні вчинки... Правда, не всім це дано...

— Може й так, може й ні, — задумалась Рената, а Орест глянув на Басину тітку, що стояла в дверях: це була сувора холмщанка. Її брата розстріляно в 1919 році; її сина засуджено на вісім літ каторги; її другий син був у повстанському загоні на Білорусі. І на оцих окраїнах української землі, у глухому нині місті, що колись було славним в історії, мірно вдаряло українське серце. «Може саме така жінка бачила аж звідси полум'я, в якому палав Львівград сімсот літ тому...» — подумав Струхманчук.

Басина тітка берегла їх. Час був тривожний, на них чатовано скрізь. Стеження у Варшаві щоправда послаблено, казала Рената, очевидно підозра притихла та й вона сама вміла її приспати. Вона подорожувала, розважалася в іменитих товариських колах, приймала гостей, з'являлася в тетрах, на банкетах, на рватах.

— Тим не менше, — сказав Орест, — ми живемо на гралях, не забуваймо, що хоч того загадкового, шантажиста, Густава вже нема, то є ще Яромир-Боровський, я певен, що гра з ним ще не закінчена. Я боюся за тебе, Дзвінко, за Ганджу, за Гордона, за себе покищо найменше... Але прийде час і на мене. Прийде час може й на всіх. Проти нас розпочато грандіозну облаву. Це неначе вовків або турів оточено в лісі колом ловців, що спрокволу, обачно й хитро прямують до центра. Відомо, що там серед тих ловців є нові, тямущі люди. Це не доба тупих Кайданів. Ці нові люди чогось таки навчилися. Вони плянують з роздумом, не поспішаючи, вони підкрадуються як кобра, хочуть заворожити своїм змійним поглядом, а коли буде треба, заatakують бликавкою і вжалять...

— Нові люди є й у нас, — сказала Дзвінка, — я їх бачила в дії. Це молоде, нове покоління, що перейме естафету. Це люди твердої породи, вогневого гартування...

— Така, як твоя Бася...

— Є й інші. До нас у Варшаві приїдналися деякі з розбитих загонів Зорянчука. Це люди з його школи завзятців, волиняків, твердих як скеля. Вони згадуться в підготовці до центрального акту...

...Їх любов була коротка і сумовита. Вона, як дика

квітка, що самотньо вибуяла в степу чи на полонині, дурманila. Вона спалахом була серед тривожної ночі, серед мото-рошної тиші, в якій тільки протягливо відзвивались поїзди, перекроювали небо далекі зірниші. Вони прощались, не знаючи коли знов зустрінуться. Струхманчук дивився здалеку, як Рената, в своїй черговій статі, — непомітної учительки з провінції — входила до свого швидкого поїзду й озирнулась, щоб крізь вогні станційних сірих будинків, у зоряну ніч, хоч здалека побачити й ніколи не забути його постаті.

...Над ранком, пересідаючи з поїзда на поїзд у вузловому Рейовці, де минались, стрічались і роз'їздилися поїзди, Орест купив у кіоску свіжі газети. На першій сторінці великими літерами інформовано, що «в Трускавці від куль невідомих зловмисників вбито посла до парламенту, відомого суспільного і політичного діяча Казимира Головка. Власті ведуть розслідування цього огидного вбивства, вважаючи, що воно було черговим злочинним актом українських терористів».

Поїзд, тривожно свистючи і стугонячи по рейках, прямував на Львів.

XVI

Ганджа був у Золочеві із своїми. Останнім часом він досить часто відлучався, як казав, по різних справах: то до Львова до банку «Дністер» або до Центросоюза, то до Тернополя, то до Перемишля; його деревнообробним заводом займався і керував усім жінчин брат Дмитро, кремезний, добрячий чолов'яга. То ж, кажучи правду, тільки завдяки йому цей іхній тартак якось тримався і під час загальної кризи, та й навіть просперував. Ганджа навідувався, полагоджував деякі справи, переглядав рахунки, одержував кредити, тартаком цікавився якби знехотя, адже Дмитро робив усе за нього і краще й справніше. «Коли б ти був в Америці братчуку, казав Ганджа, то був би вже давно мільйонером; ти своє діло знаєш». Тартак був невеликий, кільканадцять пил, не більше як з десяток робітників, але діло йшло. Ганджа любив цього здорованя-свояка, як і всі, хто його знав, він був людиною діла, робота у нього кипіла, а сам він досконало знов усе за що брався, нічим іншим не цікавився. А справами Ганджі й поготів.

Дружина Ганджі була тиха й сумирна, вона була з того

самого подільського містечка що й Ганджа, учителів син; вони змалку виростали разом й були знайомі, а потім війна, а після війни зовсім природно було що й одружилися. За п'ять років доробилися власного будиночка, був і свій огородець та й садок та й двоє дітей — їй, дружині, нічого більше не треба було. Про ніякі інші справи, крім тих, що стосувалися тартака, вона не знала та й знати не хотіла. Коли Ганджа був відсутній не один, два, а то й чотири дні, його жінка знала, що крім банків і спілкових централь він любив іти і в театр і на концерт, гостювати у приятелів із війни, або й у нових знайомих — пограти в карти, побесідувати до скочу (хоч політикою вочевидь не займався), залишитися на цікавіший матч, або засилітись в університетській бібліотеці чи в товаристві Шевченка на Чарнецького, чи в фундації Оссолінських.

Коли ж деякі невгомонні сусідки-щокотухи та й всілякі золочівські пліткарі пробували, начебто жартом, натякнути, що Ганджа, мовляв, хлопше в силі віку і нівроку пристійний, то може десь у Львові чи Перемишлі, має таку собі принагідну любасочку та й до неї нівроку навіduється. Такі не надто дотепні жарти дружина Ганджі вислуховувала мовчки, і хоч замислювалась, з ніким про це не говорила, навіть з чоловіком. Тільки Дмитро, почувши про це ненароком, озвірів, бурячано збагрянів і, зустрівши одну з другою плетуху-сусідку, або й будь-якого шептуна, здоровеним кулаєм загрозив: «Шляк вас усіх трафить, як я ще раз почую, чортові діти! Це людина кришталь, щобисьте знали, тільки спробуйте ще щось варнякати...» І поговори припинено. Навіть поляки у Золочеві, а це вже не таке велике місто, шанували Ганджу, дарма, що він у час масових арештів 1925 році таки був заарештований і просидів з пів року, поки не звільнili як у нічому неповинного і незамішаного. «Це один з тих таки порядніших русинів», говорили про нього й найзапаленіші українененависники. «Все одно вовком дивиться, — говорили завзятіші, — у них цих гайдамаків, у всіх чорне піднебіння...»

...Люди пам'ятають ще вибори Казимира Бадені, — говорив Дмитро, зайдовши в господу, щоб поговорити з шуряком; він його не бачив декілька днів, — жандарми забили тоді декількох селян, загнали в тюрми близько пару сотень тих, що не хотіли голосувати за панів і магнатів. Але нинішні вибори...

— Бадені — то були дитячі жарти, Дмитре, — сказав Ганджа, то було за старушки Австрії, тоді поляки нас тільки попередили, які то будуть вибори у них, у вільній Польщі... А нині тисячі арештованих, 40,000 агентів, що пильнують виборців, розігнані передвиборні віча, а скільки забитих на Волині, Холмщині, Підляшші...

— Лишіть тую політику, що вона вам дасть, — озвалась жінка Ганджі, — так було і так буде, щоб тільки не гірше...

Вона не любила розмов про політику і то зовсім безцільних, бо й чоловік її рідко про політику говорив, а от Дмитрові завжди кортить. Мовчи лиxo, аби тихо, так найкраще.

Вони завжди обідали в родинному колі; надійшов ще дехто із сусідів друзів і всі слухали Ганджу, що говорив розважно і спокійно, радив, щоб усі, зокрема і шуряк Дмитро, сторонилися від політики, бо все це комедія, вибори і ніби демократія. Пілсудчина влаштує все це на показ для закордону, щоб хизуватись начебто законною більшістю, мовляв — демократія, автім диктатура і так вже давно існує. Справді — великий доступ здійснено в порівнянні з Баденім, — він щиро засміявся; то були ще блаженні часи...

— Головне — для всіх нас, — говорив він повагом, — втриматись на поверхні, цупко триматись, бо в світі шаліє неймовірна економічна криза, не тільки в Європі, але навіть і в Америці. Понад 30 мільйонів безробітних в Європі, банки і підприємства тріщать, банкротують, англійський фунт летить у безодню, всюди вирить, всюди злідні, голод, будете бачити, що Гінденбург сприятиме найскрайнішим реакційним елементам в Німеччині, щоб заворожити маси, вже тепер розжеврюють фанатичний націоналізм, готують війну стократ жорстокішу ніж минула війна. А панове у Варшаві, може й разом з німцями й собі рихтуються на нову авантюру й похід на Схід, щоб заколисати себе мріями зрубаної голови і спантелічити народ...

— То ще може буде Україна, — несміло вкинув сусіда.

— Буде ось що, — сказав Ганджа, — якщо пілсудчина договориться із своїм давнім союзником — німецькою воїччиною в стилі Гінденбурга, Шляйхера і Секта, то сповниться їхня мрія: магнатська Польща в кордонах перед 1772 роком, а решта піде під німецьке ярмо, бо німцям, мовляв, треба простору — це ж бо нині народ без простору; а тоді

Україна наша буде колонією обидвох спільніків з усіми необхідними атрибутами — тюрмами, каторжною працею, з катами з-верху і рабами з-низу...

— А з нами що буде? уважно слухав сусіда.

— З нами? Те, що нині, але в десять раз гірше. Буде така сама неволя, яка була на протязі п'ятьох сторіч і перетворила нас у «бестію без голови», як пише один наш модний публіцист...

Він встав із-за столу і підійшов до вікна. І ніхто крім його дружини не зауважив у його досі лагідних очах зловісний виблиск. Вона бачила цей відблиск вже нераз. Вона, дружина Ганджі, Ірина, була жінкою, що знайшла своє щастя. Воно було в її чоловікові і в дітях. В чоловікові, що був завжди рівний, завжди ясний як лезо, іноді навіть надміру лагідний і замріяний. Вона любила його так як можна любити тільки раз у житті і назавжди, без застережень. Але іноді, коли він серед ночі зривався і, вдивляючись у темінь ночі, розкурював цигарку, або навіть і в погожий день, коли він стояв на порозі свого ганку і мережив свої думи (вона ніколи не знала які), або коли він пестив її чи дітей по їхніх русявих голівках — зненацька як далека зірница блискала в його очах сталь і він був ні її, ні дітей. Які грози, які хуртечі в ньому зривалися, про що думав він тоді? Вона ніколи його не питалася. Вона знала, що він їй вірний до скону, що він завжди той самий як ота сяйна, мерехтливо зірниця. Хіба цього було не досить для неї?

...Коли гості розійшлися, уся родина сиділа в садку, де вже наливалися весняні бруньки, де день ставав довшим, де пахло глевним, жадібним плоду чорноземом. Вони говорили про буденні справи; діти втішалися весною, бавилися з собакою, спиналися на паркан, за яким гомоніли такі ж як і вони русяві, синьоокі, сусідські діти.

А Ганджа споглядав на Ірину й думав, посміхаючись; невже вона не могла розгадати його двоїстості, невже вона ніколи не відчувала, що він кожного дня іде на смерть, що він ходить поряд із смертю і що вона може колись, одного разу, бачити його востаннє, а він може ніколи більше не повернутися до дому і вона не почує ні його тихого посміху, ні ласкавого слова такої тривалої, такої вірної любові...

Але вона тільки зідхнула. Він сказав, що йому, на жаль, ще сьогодні треба їхати останнім автобусом, що він має бачитися у Львові в дуже важливих справах з якимись

людьми, що може, але не напевно, дозволить собі піти на «Сокола батька», бо йому цікаво, який буде вислід змагань «України» з «Гасмонеєю», а тоді пополудні прийде. «Добре й те, — подумала Ірина, — як справи, то справи...»

— Ти моя Андромаха, хоч я й не Гектор, — узяв її за руку Ганджа, а Ірина, що не мала класичної освіти, запитала його.

— Хто така ота Андромаха?

— Візьми «Іліаду», вона у мене на полиці, — сказав Ганджа, почитай, там про неї все написано. Вона відповідавала свого любого на війну.

— Але ти ж не юдеш на війну?...

Він засміявся, здивгнув плечима, мовчав.

...Автобус відходив на Львів о 8-ій. Вже сутеніло. Було привітно і лунко на передмістях, на підміських нивках, на битому шляху до Львова. Пасажирів було мало. Ганджа сів біля відкритого вікна і дивився на дружину і дітей, що відвели його до зупинки, а тепер ще стояли, чекаючи, поки автобус рушить. Ганджа простяг крізь вікно руку і махнув нею. Ще раз визирнув: вони, вже не поспішаючи, йшли до дому. Дівчинка схилилася, щоб зірвати ще нерозцвілу квітку.

XVII

Власне, ніхто не міг би збагнути, чому панни Перхоровичівні пішли в революцію. Вони були біготки, як казали про них сусіди; поза церковними справами у них, здається, не було ніяких інших зацікавлень. Вони щодня вистоювали в церквах і костелах, брали участь у процесіях, щороку відвували прощи. Вони жили віддавна в дешо притетненному мешканні на Садівницькій вулиці, працювали — одна в асекураційному товаристві, друга — в адвокатській канцелярії. Вони завжди ходили в чорних сукнях, були з людьми ввічливі, на праці — пильні, щодо поведінки — бездоганні.

— Чому ви не йдете в монастир? — говорила з'їдливо їхня тітка, пані Дубровська, доктор англістики, — Йдіть у монастир! Ви ж знаєте Шекспіра, мої любі?

— Так, це говорите ви, — відповідала, потупивши очі панна Стефа, — а не Гамлет, а у нас, між нашими знайомими нема Гамлета, щоб це говорив...

Ні, в монастир вони не йшли, але зате пішли в підпілля, були спочатку зв'язківками у Ганджі, а потім брали участь

у деяких акціях. Однак, якщо б хтось їх виявив чи доніс на них, ніхто, навіть у поліції не йняв би віри. У весь будинок, заселений працьовитими, і розважливими людьми, вважав сестер — старих панночок — девоток, ручився б за них; до них усі відносились з пошаною, хоч і з деякою жалієльністю. Адже і панна Стефа і панна Михайлина були навіть подекуди принадні; вони могли б з успіхом знайти відповідну партію і, хоч охочі були, але панни відмовляли, а час, на жаль, не стояв на місці.

Всі, яким визначувано зустріч у квартирі сестер, зберігали чітку конспіративність. Вони в сутінках прокрадались у будинок, йшли на найвищий поверх і тільки тоді, коли все затихало, сходили на другий, де стукали обачно у двері, тричі. Їм відчиняла одна або друга панна, і гість ішов у салон, де на кашапах дрімали коти, до ніг лащився песик. В тому ж помешканні часто зберігались револьвери, динаміт і гранати.

Про все це, ہадто парадоксальне, думав Струхманчук, коли тричі застукав у двері зв'язківок: одна Стефа відома йому була як Юлія (найбільша куртизана імператорського Риму; яка іронія, — посміхався він); друга — Михайлина, як Марта.

— Скажіть, — всадовився він у старопанянському салоні, — здaven мене це цікавило, пробачте за сміливість, як і чому, кажучи широко, ви з нами?...

— Я вам скажу, — сказала Юлія, вільнодумно-одчайдушно закуривши цигарку; Марта пішла тому, що в 1919 році поляки розстріляли її нареченого... Це був чудовий, талановитий юнак. Це була її весняна мрія. Він був би великим поетом. Вона для цієї мрії жила. І ось цю мрію вбито і це визначило її життя. Вона живе з того часу тільки думкою відплати, вона просто одержима нею...

— А ви, Юліє?

— Я? Насамперед із солідарності з моєю сестрою, яку так скривджене. Але головне — це для вас буде містичка, може мало зрозуміле... Я прагну також відомсти, але у більш універсальному пляні. Це подекуди історіософічна, всесвітня проблема. Я вірю, що революція покарає і виявить усіх лицемірів-фарисеїв, що віками вчили нас любові до біжнього, а самі вішали, палили на кострицях, розпалювали війни, вбивали мільйони...

— А що це має спільного з Україною?

Панна Юлія пильно, пильно глянула на нього.

— А те мій друже, що Україна нині — це вибрана країна. Це мій український месіянізм. Наші вороги присвоїли собі велику місію — тобто те, що вони начебто передмур'я християнства, що вони — вибраний народ, але насправді вибраний народ — це ми. Ніхто, тільки ми. Бо ми найбільше витерпіли від облуди. Ми принесемо світові визволення від довголітнього брану, брехні, насильства, ненависті. Ми обвістимо світові нову правду.

Струхманчук з подивом слухав. Таких концепцій він ще не чув. Що ж на це сказати: Він мовчки слухав дальші висновки цієї Юлії. Слухав і Ганджа, що прийшов зберігаючи всі правила конспірації, з гаслом і відзивом, хоч сестри знали його давніше. Вони дискретно підвелись, щоб залишити їх обидвох самими.

— Ви можете бути, — сказав Ганджа, — таємниця нема. Адже й ви з нами давно. У нас буде нині товариська, скажімо, філософська розмова...

Ганджа був втомлений. Він сів на канапу й підпер голову рукою.

— Що з вами, Ганджо? Якась неприємність?

— Ні, я тільки трохи знесилений заулком, в якому ми є. Вже не кажучи про те, що нас здесятковано. Скільки найкращих людей у тюрмах! Скільки їх у цей час, коли ми з вами осьде, катують... Займанець хоче не лише нас знесилити, але зламати нашого духа. Та не в тім справа: на місце одного — другого стане десять нових. Ви знаєте, крім того як важко координувати дію. Ви знаєте, як усе навколо кипить? Ніхто з нас не може стримати того революційного руху, що жевріє навколо. Галичина підземна, Галичина у вогні... Це не тільки слова... непорожні, поетичні слова... А чи я не хочу, щоб кожна українська оселя була партизанським вогнищем?...

— Це революція, мій пане, — посміхнувся Струхманчук.

— Революція, революція, так я її хочу, — зітхнув Ганджа, — збройне повстання чи революція — все одно, але чи ми готові до того?...

— Проаналізуємо, — спокійно сказав Струхманчук.

— Збройне повстання і його організація — це свого рода мистецтво, сказав Ганджа, — що ж до цього потрібно? Насамперед повстання повинно спиратися не на змову (якою ми є) і не на партію, а на передові революційні верстви суспільства. Революція прискорює свідомість її конечності

серед народу. Таке існує, неправда ж? Далі, — якщо констатується воля до останнього бою передових сил народу, то важливо вибрати момент, коли така непевність і нерішучість зауважується в лавах ворога, що демобілізує його і ослаблює його опір. Отже треба вирішити, коли саме ситуація відповідає цим передумовам збройного повстання. Навіть якщо наш народ близький до розпачі і до вибуху... Зважте, те що я кажу, це тільки теоретичні роздуми. Я сам вагаюсь, чи не відкладна необхідність масового збройного повстання вже визріла...

— Так, це необхідність. Гасла до збройного повстання чекають маси, — встриянула Марта.

— Залиште, — це все покицьо нереальне, — спокійно сказав Струхманчук, — і засуджене на невдачу. Спиратись на народні зреволюціонізовані маси — це правильно. Ми динамітного заряду маємо досить. Але щодо слабості в лавах ворогів, то це ілюзія. Вороги мають, по перше, готову державну систему, армію, поліцію і тим подібне, що відразу або в процесі відповідних протизаходів зможе приборкати кожний наш збройний виступ. По друге — ви ж знаєте, Ганджо, що й наше суспільство не однолітє. Після пацифікації, офіційне українство, різні партії і групи, виразно ідуть на остаточне визнання «статус кво», тобто на угодовство. Чи ви їх приєднаєте до революції? А далі: що означає збройний масовий виступ? Це означає кадри збройної сили, які зразу ж, блискавично оволодіють всіми важливими адміністраційними пунктами, мобілізують ребелізуючі села, займуть телефонні й телеграфні централі і так далі... Це утопія, Ганджо. Державна система виставить проти нас полки і дивізій, когорти жандармерії і добровольців, осадників, стрільців і всіляку шовіністичну шушварь, яка охоче допомагатиме згнобити будь-який і будь-де виступ гайдамаччини...

— А закордон? — спітала Юлія.

— Закордон? Пхе! Він і пальцем не ворухне. Шановні панове, всілякі лорди і конгресмени можуть хвалитися своєю чоловіколюбністю, пошаною до прав націй і людини, і пальцем не ворухнуть для вашої революції.

— Таких як ми більше, і в Європі, і у всьому світі...

— Жартуєте, Марто... Ви нас хочете порівнювати з басками, бретонцями, фланандцями, хорватами, каталонцями... Вони ще менші величини ніж ми. Про них не було згадки у Версалі чи в Сен Жермені. За нас панове Бріані,

Гендерсони і Чемберлени не будуть битися так, як не билися їх попередники за Польщу, коли вона кривавилася у повстаннях.

— Конкретно, а що ж ви пропонуєте, щоб вийти із затулку, — перебив Його Ганджа, — і відповісти на те, чого народ чекає від нас...

— Слухайте, — почав спокійно Струхманчук, — перш за все ви, признаймо, що «Чортівська Скеля» не має виразної програми ні політичної, ні соціальної. Боремося проти існуючого статуса, проти окупації. Дуже гарно, але яка кінцева мета? Га?

— Приєднання до Великої України...

— Або західноукраїнська республіка...

— З Буковиною і Закарпаттям, ясна річ...

— Пусті балачки, перебив Струхманчук сестер-ентузіасток, трохи фанатичок, трохи старопанянських причинних не второплю, панство, де ви? На крилах пісень?...

— Про програми ми ніколи не думали, озвався Ганджа, на це не було потреби і часу. Треба було оборонятись і силою реагувати на силу, що прирекла нас до заглади. Пряма, безпосередня дія — от яка наша програма...

— Розумію, однак навіть найменша пряма дія ведеться хоч з мінімальними, але чіткими радикальними гаслами, які відбивають жадання і потреби народних мас, відповів Струхманчук; а чи терор задля терору виправдує себе?

— Виправдує, вкинула Юлія, якщо політика ворога спрямована безоглядно на духовне і фізичне знищення народу. Хочемо ми чи не хочемо, терор це єдиний засіб нашої оборони...

— Цілком правильно, Юліє, ось тільки так, — промовив Ганджа, — ось тут покищо увесь глупзд існування і нашої дії. Ми не маємо ні державних апаратів, армії ні державного апарату. Ми під чоботом займанця, ми безмежно самітні в нашій боротьбі. Так само як ірландці чи хорвати, чи будь хто, з тих, що борються за право на життя свого народу. Їх єдиний шлях до волі — терор, що одночасно є оборонюю і відсіччю...

— Але є ще теорія пасивного опору. Хоч би в Індії.

Струхманчук спокійно слухав і приглядався сестрам, що пильно стежили за репліками Ганджі і, навіть з деяким обожнюванням, або може й закоханістю, їм обидвом лиш відомою і прихованою сповідною байдужістю, дивились на

нього. Дискусія, хоч і впівголоса, була таки хвилююча. І вони зачаровані Ганджею, думав Орест, він для них вже — легенда. І ця легенда їх, тих, шанобливих, безгрішних, майже праведних жінок визволила з дрімотних сутінків їхнього затишку, звихрила все їхнє існування, їхню прислану жагу, сповнила їхню сумирну господу аскеток, схимниць, буржуа та й їх самих, одчайдушними пориваннями...

Юлія відповіла його думкам.

— Знаєте, — сказала вона, — мені з юних літ видавалось, що світ і все людство було і буде осяне сонцем тобто злагодою, любов'ю, всепрощенням, милосердям, покорою. Я сахалась усякої жорстокості і думала, що адже ж є інші шляхи до свободи нашого народу, а зокрема до самостановлення людини ідеальної, ніж тупа сила, ненависть сліпа лють, безжалісність... Але згодом я прозріла. Ви мене дечого таки навчили, Ганджо. Ви думаете, мені легко було прийти до таких висновків, що інших шляхів до свободи і захисту гідності людини немає як лише ваша «пряма дія», “*L'action directe*”, Ганджо.

— Альтернативи у вирішенні цієї проблеми нема в нашому химерному світі, — озвався Ганджа, — тобто вона була б, а це буде облуда, брехня, спотворення кожного великого вчення про ідеальну людину і кращу організацію людства, нехтування правдою і зрада всіх високих ідеалів. Із вчення Христового осьтакі люди взяли тільки одну, та й то не перевірену програму, а саме, неначебто Христос «приніс на землю не мир, а меч». Ось таким мечем і вогнем ті лицеміри прогладали собі шлях до могутності; підкоряли землі й континенти; перетворювали вільні народи у рабів або просто винищували їх, утверджували панування сильного над кволим і хизувалися своєю високою мораллю та служжінням високим ідеалам, яка їх призначила на начебто шляхетних, безкорисливих творців нашої цивілізації... Згадайте підкорення Мексики, ніч святого Варфоломія, «творчу місію» Яреми Вишневецького на Україні, хрестоносні походи... І коли нашу неволю, наші страждання, нашу недолю на протязі сторіччів, нехтування нашою гідністю людини виправдують брехливою місією «Польщі — Христа народів», то чи не праві ми йти на лютий бій не на життя, а на смерть за те, щоб нарешті і для нас було місце під цим зловісним сонцем?

— Не треба йти так далеко, — озвався Струхманчук, — аж до хрестоносців, — я нещодавно читав інтерв'ю Раїнін-

та з вождем Німеччини, я думаю, і ви в курсі маячень цього автентичного маніяка, який от-от стане канцлером Німеччини. «Мені не треба бути м'якотілим — каже цей маніяк, — я виберу таку зброю, яка мені видається необхідною. Масові повітряні атаки, акти терору, саботажі, атентати, вбивства керманичів інших держав, розторочуючі удари по всіх слабих місцях противника, без огляду на резерви і втрати — ось така буде чергова війна». І слухайте далі (я це зумисне зберіг) «політику не можливо вести в стилі примітивного макіявелізму із австрійського загумінку так, як чесний торговельник веде свою справу. Я веду політику насильства, я не визнаю ніяких моральних законів. Потрібні мені політичні успіхи здобуваються шляхом систематичної корупції керівних верств»... Досить цього? Наше століття, панно Юліє, буде класичним століттям аморальності, підлости, зради, терору і перекреслення всіх, досі так гарно формульованих і оспіваних зasad, етики і моралі...

— Це було завжди, — вкинула Марта, споконвіку, навіть слово терор походить від санкритського слова «*träcasatī*», що означає *жах* — *переляк*. Вже дев'ятьсот років тому таємна секта шійтів, звана «вбивники» або по арабськи «ті, що п'ють гашіш», стали першими практиками тероризму.

— Від теоретичних студій тероризму, — посміхаючись сказав Орест, — панно Марто, не так легко перейти до діла...

— Не бійтесь, я зумію перейти...

...я аж ніяк не прихильник терору, — продовживав Струхманчук, — тобто терору такого спрямування, яке пропонує якийсь маніяк та ще й уважати це як засновки державної політики, дипломатії, війни за здобуття просторів і ринків. Я вважаю, застерігаючись подекуди, в нашому випадку, як поневоленого народу, що терор може бути єдиним засобом і то виправданим, боротьби за перемогу правого діла. Адже менш неморально і більше людяно знищити десятки зненавиджених людей, які систематично беруть участь та ще й самі керують вбивствами і, то на начебто законній основі, мільйонів у нічому неповинних людей. Відомі мені революціонери-терористи як Занд, що вбив міністра Коцебу, Софія Перовська, Андрій Желябов і сотні інших, що зависли в різні часи на шибеницях, були криштально чистими і чесними людьми. Всілякі Коцебу, Александр другий, катюга Плєве та й інші на своєму сумлінні мали голод, наругу, катування і смерть цілих народів. Я ненавиджу терор, бо

позбавляти когось життя, — це, однак, серйозна справа, однак я не завагаюся, коли цього треба буде...

— Ви це вже раз довели ділом, Оресте, — озвався Ганджа.

Орест провів долонею по чолі.

— Ваша правда, і я тисячу разів питався сам себе, чи я зробив це згідно з моїм сумлінням. Так, я це зробив. Я вбив людину як отруйного гідкого гада, я розтоптав підляка-ката. Я відплатив йому за злочин. Ви знаєте, що він вчинив з такою чудесною людиною, якою була Мирослава Музика? Її, за його призволом ганьблено, розтоптано її душу, а потім, підло та потаємно, замучено на смерть саме з його наказу...

Всі мовчали.

...Пізно ввечері Орест і Ганджа стояли в притальному коридорі. Орестові треба було йти й він попрощався з жінками. Вони йому подобались: були високого серця, одержимі, тихім, але грізним вогнем.

Ганджі також треба було йти. Ганджа йшов до товариша, на Богданівку, Орест до себе.

— Знаєш, Чорний, — сказав Ганджа, — тут у цих панен — добре. Який затишний закуток, тут приємно думати. Скрізь мерехтять лямпадки, скрізь святі образи, ніхто не подумав би, що це постій Ганджі...

Орест засміявся. — А це, мабуть, «Гасмонея — Україна» тебе спокусили, щоб ти залишився на ніч у Львові, Ганджо, за тобою може ходять слідом...

— Я знаю, друже. Але це моя єдина розвага і цілком безпечна; я старий футbolіст, колись був добрым воротарем, — мрійливо сказав Ганджа, — а цю гру варто бачити. Я тоді відпочиваю, люблю рух, волю до перемоги. Народу буде багато та ще й мої темні окуляри... В обличчя мене ніхто не знає...

— Не забувай про Яромира-Боровського, особливо про Донцю — це його чорний дух, його демон. Вона піде на все. Дзвінка повідомила мене, що іхні зв'язки з поліцією — справа стопроцентно певна. А Дзвінка, коли щось говорить, то має всі підстави. Вони можуть усіх нас, а зокрема тебе продати, а тепер очевидно, торгуються...

— Може бути ще багато важливіших зрад і провокацій... — задумано сказав Ганджа й поклав Орестові свою руку на рам'я, — будьмо готові до всього й, ти розумієш, час від часу щось мене тривожить, якесь передчуття, неспокій.

Тимчасом ідуть, назривають події, коли кожна людина потрібна. Як мені відомо, навіть на еміграції вже заворушилась уся тамошня камарилля. Полтавець-Остряниця, претендент на майбутнього гетьмана України, петлюрівці у Парижі, Коростовець, агент Скоропадського у Лондоні та й звичайно в Берліні й Празі. Почули, що запахло смаженим. Ніхто не сумнівається, що в найближчому часі Гінденбург буде примушений зробити канцлером того малярчука Гітлера, за призволом усіляких Крупів, і Сіменсів, директорів «Фарбеніндустрі» та інших, які цього маніака давно вже субсидіють. На те, щоб зламати революцію в Німеччині, де зголоднілий і безробітний народ дійшов до краю. А крім того вони всі рвуться до «просторів», а цей простір, як каже їхній ідеолог Розенберг, тільки Україна. Отже, якщо вони нарешті договоряться з Пілсудським та його полковниками, то рушать на Схід. Тим починає жити і наша тутешня камарилля — м'якотілі, уголовці, опортуністи, куди вітер віє, тай жреці культу окциденту ідеологи, зжалася Господи. На нас піде наступ. Організація здесяtkована. Наше завдання — зреорганізувати усе, утворити кулак для відсічі тим, що там плекають свої мрії про похід на Київ і тим, що підстрибують і тут, до воза пілсудчини. Треба продовжувати те все, що ми робили досі. Зрозуміло, Оресте?

Він, не відводячи руки, дивився йому в очі своїм орлиним поглядом. Скільки снаги в ньому, скільки юного завзяття, думав Орест. З таким можна йти поруч усе життя...

А Ганджа пройшовся швидкими, тихими кроками по коридору, де ледве блистало світло. Невже його зможуть колись здолати посіпаки і привести осьтак у півтеміні, у затхлий, кров'ю катованих просяклив каземат?

Якщо зі мною щось станеться, — сказав повагом Ганджа, — ти, Чорний, мене заступаєш.

— Я? Сахнувся Орест, — та невже надаюся я для цього? Що з тобою?

— Надаєшся! Я тебе студіював, мій добродію, вже довший час і виявив у тебе неабиякий нахил до близнакових рішень, у тебе холодний розум і ота здібність у мистців до тривання. А це й є якості керманича. Друге — ти непоганий конспіратор. Бачиш, досі на тебе ніхто не має підозри. А те, що ти трохи мрійник, маєш свої сумніви, єретичні думки, це не шкодить справі. Головне — ширість.

— До того, я — сновида, скажи, — вкинув замріяно

Орест, — зі мною діється іноді таке, що я сам не можу збагнути в чому справа...

— Бо ти закоханий і я не осуджу цього. Швидше похвалюю. Об'єкт вартий тебе. Це жінка, яких мало й які нам потрібні. Отже з нею, тобто з Дзвінкою і Гордоном, це молодець, кріпкий чолов'яга, він може бути у нас Верниторою, візьмеш ще ці дві панни, у яких ми є, вони також вартісні, можна повірити в них, хоч хтось глумився б на їх рахунок. Ні, і вони з козацької породи. Вони з роду тих жінок, що раз обчімхавши від всіляких жіночих примх, підуть загибати без надуми... Крім того підійдуть до вас інші прекрасні юнаки, Ясень, Тарас і Дуб, що залишились із дробицької п'ятірки. З ними ви будете готувати центральний акт, який прогремить на увесь світ...

— Ти, Ганджо, до черта, мені тут рецитуєш начебто твій заповіт, киньбо...

— Я знаю, що я говорю. У мене чортівське передчути. От скажи, я був на війні, завжди на передових позиціях, в боях, де падали люди біля мене. А я знов, що вцілію. Це пристрасть загибелі — amare petire. Що це? Мій заповіт завжди такий — перетворити «Чортівську Скелю» у нездобутню фотецю або...

— Або що, Ганджо?

— Або загинути. А тепер іди, вже пізно...

Струхманчук так і запам'ятав собі його: у вузькому коридорі, ледви осянім відсвітом млявого світла, високого і рівного, з тихим, сумовитим усміхом на устах.

XVIII

Був ясний сонячний день. Натовпи приїздили на останній перестанок на Стрийській вулиці й пішки, запиленим шляхом, по якому котились грузовики й автомобілі, йшли до брами площі «Сокола Батька». Був матч, дуже вирішальний для обидвох дружин і для львівського спорту взагалі, між дружинами «Україна» й жidівською «Гасмонесю». Народу валило як ніколи перед тим.

Надкомісар Білевич зайдов до двоповерхового дімка при вулиці Стрийській і сказав здивованим господарям, що в дуже важливій службовій справі (показавши при тому свою легітимацію, від якої господарі дімка аж сахнулися, але тому що з поліцією жартувати не слід, мовчки при-

зволили), він має стежити з вікна в одній з кімнат на все, що дістється на площі «Сокола Батька». З ним була панянка чи пані, вміру вродлива (господарі думали — його асистентка), яка з ним разом присілася біля вікна. Воно виходило на запилену, широку вулицю, а точніше на битий Стрийський шлях. Відсунено вазони з квітами, приставлено вигідні крісла, пані добродійка заметушилась, але крім лімонаду, ніхто нічого не хотів. Нежданні гості розсілися і з-за фіранок пильно вдивлялися в усе, що діялося біля воріт при касі «Сокола Батька», на зеленому полі і на трибунах. Спостерігання відбувалося за допомогою льорнеток, які були у надкомісара й у дами, що була з ним.

Надкомісар, як сповістила пошепки своїму чоловікові, кондукторові-залізничникові, був благопристойний, ввічливий панок у цивільному з гострим поглядом сірих очей і з тонкими вусиками. Його компаньйонка — одягнена скромно, але чепурно, з парасолькою і в рукавичках; «арогантна лівка», шепотіла пані дому своєму чоловікові, що відмahuвався від неї, її оселедця і попивав горілку. «Це якась чудасія, — шепотіла Альбертина, — дивись, вони увесь час обсерують Сокола Батька». «Іди до біса, — мимрив чоловік, проте він це говорив знехотя, — а яке тобі діло до того всього?».

Пані Альбертина, пущуловата жіночка (дітей не було) бігала від кімнати до кімнати, і собі також тихцем спостерігала околицю через вікно з поміж вазонків. Цей надкомісар також добрий пташок, думала пані Альбертина, і та його шматютга, не відривають очей від льорнеток: «Що вони там визорюють?». Вона забігла в кухню, до чоловіка.

— А ти все п'єш, п'янчуго один, — засичала з нервів, з пересердя до чоловіка, — вже пів пляшки видудлив, чортів сину...

— Зломи писок, — обізвався кондуктор пан Желенський, — що маю робити, коли «глина» в хаті? Навішо ти їх пускала? Най їх шляк трафить. Я мушу о червертій бути на двірці...

— Сиди і не рипайся, п'єш то пий, нехай тебе холера забере...

Вони часто так перемовлялися, але не можна сказати, щоб з нелюбови. Желенський був файній хлоп, але ті бестії, по якої хвороби вони втілювались сюди? Мали до кого? Могли піти до Юрасів, до Казмирчаків, їх ще тут бракувало, до дідька...

І з пересердя, із нервування пані Альбертина вона й собі налила добрячу чарку.

Тимчасом натовп ставав усе глітніший. Про цей матч писали уже цілий тиждень і «Діло», і «Новий Час», і «Хвіля», і «Порання». Якщо «Україна» вийде, то буде змагатись і з «Погонею» і з «Чорними». Незважаючи ажніак на господарів комісар перешіптувався з панею, що дивилася у льорнетку. Трибуни заповнювалися людьми — на матч ішли й українці, і поляки, і жиди. «Гасмонея» — гордість жидів міста Львова, вони били не лише львівські дружини, але й краківську «Полонію» і варшавську «Легію».

— Накладуть їм гайдамаки, сказав з п'яна пан Желенський.

— А що ти на тім розумієшся, дурню один...

Зате розуміли ті, що сиділи біля вікна. Вони не відводили очей від каси, де стовбичили люди, сновигали, перлися і купивши квитки, ішли до трибун.

— Він! — скрікнула пані в рукавичках біля вікна, — бачите, високий у сірому вбранні...

— Бачу, — стиха сказав надкомісар, — він купив квитка і перейшов контролю. Дивіться, де він сидітиме...

— Це він, це він...

Далековиди зосередились на колі, в якому була людина, одягнена в сірий костюм, без капелюха, з чорною причесаною чуприною, з видовженим, худерлявим обличчям. Біля нього никого не було. Він посміхаючись, показав квитки при вході і подався з натовпом далі, на трибуну.

Донця спаленівши від зворушення, поклала руку на рукав Білевича. В її обличчі був тріумф, пixa, гордість перемоги.

— Ви певні, що це він?

— Без ніяких сумнівів. Чи я не казала, що він буде неподмінно...

Надкомісар підвівся. На зеленій плоші вже почався матч. Вистрілив м'яч, атака в складі Скоценя, Верхолі і Кобзяра, чудесна атака «України 1» рушила у двобій. З боку «Гасмонеї» м'яч передав велетень Ціммерман лівому атакуючому Штаєрманові і гра зав'язалася. Публіка на трибунах гомоніла.

— Дякую вам, пані Желенська, — посміхнувся надкомісар, і дискретно поклав їй на долоню банкнота; пробачте за інtrузію, але служба, ви розумієте, служба...

— Але ж, прошу пана...

Чоловік пані Желенської вже спав чи дрімав, поклавши голову на лікті. Він ще мимрив, поглянувши безглуздими очима на надкомісара, але, зачітканий жінкою, знов схилив голову.

...Тепер виrivайte, пані, звідси як найшвидше, — сухо проказав Білевич у брамі; ваша функція скінчена...

На площі вистрілював угору м'яч; його заштопував Ціммерман. Але перевага вже була по боці «України», що енергійно наступала.

— Як справи? Спитав Білевич входячи на площу.

— Два-один в користь «України»...

Була перерва. Оркестра грала. Люди пили лімонад.

...Соколи, соколи, ставайте в ряди,
Нас поклик «бодрімось» взыває...

Надкомісар пройшов до трибуни. За ним, як хорти йшли агенти, що ім він дав знак; звичайно, в цивільному.

...в здоровому тілі, — здорована душа,
де сила, там воля вітає...

Надкомісар зінав (з обов'язку) слова того маршу, що його дзвінко вигравала оркестра, виблискуючи в сонці сурмами.

...як славно, бувало, козацькі сини
боролись за славу України,
боротись будемо, соколи, і ми,
за нашу святу Україну...

Надкомісар Білевич розкурював цигарку. Перерва ще тривала. До людини на останніх ступенях трибуни (тієї в сірому костюмі, без капелюха, чорне волосся, видовжене обличчя) — сказав він агентам, непомітно підійнявши палець). Агентам ніхто не ставив опору. Людина в сірому вбраний посміхнулася й пішла вниз, оточена шпіцлями.

— Як ся маєте, пане Ганджо, — не втерпів надкомісар, коли арештованого ведено повз нього; давненько я мріяв, щоб побачитись з вами...

Погляд Ганджі спинився на мить на з'їдливо усміхненому обличчі надкомісара. Його погляд був нестерпно приирливий. Агенти повели арештованого. На розі їх певно чекав автомобіль.

— Хлоп міцний, його не зламаєш; подумав надкомісар і пішов уніз Стрийською.

Оркестра кінчила грati. Починалася друга частина три.

XIX

Надкомісар радісно затирає руки. Він прийшов у свій кабінет гарно виголений, у новому костюмі, наперфумований, бальорий. Панна Дзюня мало що не вмівала від його галантної поведінки. «Ось таким майже цісарським розтином», — надкомісар Білевич проходжувався по кабінеті, розпускаючи чудесний запах одеколону «Флер де ліс», — операцію проведено зразково. Це нам досконало рекомпенсувало провал із справою Густава».

Панна Дзюня нічого більше не могла дізнатися з цих самопохвал шефа, тільки усвідомляла собі, що він сьогодні в доброму настрою. Він навіть, між іншим, сказав панні Дзюні, що бажає з нею, як із найближчою і сумлінною співробітницею, побачитися в ресторані «Жоржа» на Маріяцькій, завтра увечері. «Я винен вам не лише вдячність за вашу бездоганну і конфіденційно витриману працю, але й за безліч деяких сугestій, що себе виправдали». А незалежно від того, він попросив панну Дзюну вийти на деякий час, залишивши його самого і взагалі розпоряджати собою, як вона бажає, аж до завтраго.

Коли комісар залишився на самоті, він подзвонив у дижурну кімнату. «Привести в'язня», — сказав він лаконічно й обдумував стратегію, що повинна бути різко націлена, мудра й ефективна.

В'язня Миколу Головацького (згідно з паперами), арештованого на площі «Сокола Батька» і вміщеного в поліційному комплексі на Яховича, стережено винятково пильно. Щоправда, згідно з наказом надкомісара, його трактовано ввічливо і без особливих загострень, стосованих до кожного важливого в'язня, однак його камеру стережено цілим патрулем службовців і стежено за ним без його відома, з допомогою відповідного обсерваційного пристрою. Та й у кабінет введено його не закованого у кайдани, як інших, а без поспіху й без брутальностей трьома вахмістрами, які негайно відійшли, залишаючи в'язня віч-на-віч із шефом.

Головацький або як його надкомісар зразу ж називав, Ганджа, сидів у запропонованому кріслі, правда, без крават-

ки, яку йому за приписом, знято, як і забрано при обшуку всі речі. Він не взяв цигарки, до якої його запрошено і дивився на Білевича спокійним, холодним поглядом.

— Не буду перечити, — сказав співучо-лагідно надкомісар, так як він не вмів, — що знайомство з вами являється для мене неабиякою приємністю. Це для усіх нас — подія і тільки нині! Дарма що ваша особистість нам здавна відома й нами належно оцінювана, можемо з вами поговорити одверто й щиро, як друзі — віч-на-віч. Так, пане Ганджа, ми оцінююмо вас високо, високо! Двобій з таким противником як ви, — це ж величезна сатисфакція. Дозвольте ж перейти тепер до справи основної. Будьте ласкаві: коротко — вашу біографію, чи пак увертюру до вашої кипучої діяльності по цей день... Дозвольте мені мати честь зреферувати ї...

Ганджа слухав.

...молодим хлопцем вас мобілізовано під час війни і відряджено на італійський фронт. Там ви відзначились як винятково здібний і компетентний воїн. Двічі ви були відзначені австрійськими орденами, — на цей предмет маємо фотографію, на якій видно, як командир полку, викликавши вас із рядів, нагороджує відзнакою. Проте незабаром наступає розвал Габсбурзької імперії. Ви, звичайно прагнете до дому, повертаючись чим швидше до своїх і вступаєте в ряди Української Галицької Армії. Знов же відзначено ваш хист, як молодого офіцера. В ранзі капітана ви берете участь у польсько-українській війні і приймаєте командування 6-ю бригадою з якою опиняєтесь на Україні. Про це багато говорити нема сенсу — все це вам і всім відомо. Після всіляких перипетій ваша УГА стає ЧУГА, тобто Червоною Українською Галицькою Армією. З цією частиною ви перебуваєте в складі більшовицьких армій, при чому — це слід підкреслити, — більшовики залишають вас як і раніше командиром 6-ої бригади. З нею ви брали участь і в польсько-більшовицькій війні 1920 року. Гаразд. З якихсь, біжче нам невідомих причин, ви, однак, залишаєте військову справу і повертаєтесь в Галичину, правда, через Чехословаччину, де ви хотіли завершити свою вищу освіту. Однак, деякі обставини вам перешкодили в цьому і ви таки повернулися в 1923 році до дому та незабаром одружилися, а для прожитку заснували з братом дружини фірму, яка існує до нині, в Золочеві. Одже, скажімо, це звичайна біографія людей нашого покоління, яке пройшло війну й устаткувалося, завело собі родину,

подекуди забезпечило себе матеріально. Словом — колишній здібний військовик, пан капітан, отаборився у провінційному місті Золочеві та придбав опінію про себе як про спокійного, всімі шанованого громадянина, батька сім'ї і таке інше... Це все було, так би мовити, основно передумане і запляноване алібі, якого ніхто (і ми в тому числі) не могли розкусити. Увесь час — декілька років ви мали двоїсту особистість...

В загальному ваша поінформованість правильна, — може з не зовсім точними датами, — перебив його посміхнувшись, Ганджа і закурив свою власну цигарку з тих, що залишились у нього.

А тепер наступить друга частина біографії, — солодково продовжував надкомісар, пильно спостерігаючи Ганджу, — яка відома тільки нам і яку ми спорядили з винятковою об'єктивністю і докладністю. В 1922 році ви, пане Ганджа, приступили до бойової організації «Чортівська Скеля», метою якої була безкомпромісна боротьба із «статусом кво» на цих землях Речіпосполитої. Невдовзі, тобто десь коло 1926 року, всілякі випадкові творці й керівники тієї організації припинили свою діяльність, знітилися, як то кажуть, розчарувалися, відійшли у приватне життя, у спокійний побут. Ви ж, натомість, в наслідок обставин і під натиском нових сил — молодої зміни ваших патріотів, стали головним керманичем і розгорнули досить ефективну діяльність. На вашому рахунку здійснено, з вашої ініціативи і з вашого наказу, ряд ескпропріяцій, саботажів, атентатів і таке інше, акти нераз дуже серйозного масштабу. Ви відповідалі за це все і смію вам нагадати, що, опинившись в результаті нашої сумлінної активності нарешті в наших руках, ви являєтесь ствердженим, давно обстежуваним державним зловмисником, який обвинувачується у підривних діях з метою зміни державного устрою Речіпосполитої та в акції, спрямованій на відірвання частин нашої державної території. Це карається законом і тому я хотів би почути вашу відповідь. Говоріть спокійно, нічого не втаючи і будьте вільні у формулуванні, наша розмова не стенографується...

— Я, — скинув попіл із своєї цигарки Ганджа, — високо розшіннюю вашу службову пильність, пане надкомісаре, однак, заявляю вам, що на вашу елоквентну доповідь я аж ніяк не реагую, на ніякі ваші питання не відповідаю і не відповідатиму і, то з тієї засади, що польських властей на моїй землі,

адміністраційних чи судових, не визнаю і на всі ваші звернення відповіді не даю...

— Це дуже зло, пане Ганджо, — подумавши пригладив своє напомащене біляве волосся Білевич, — ви собі самі шкодите. Не майте найменшого сумніву, що ваші вчинки, які являються сугубо антидержавним злочином, в порядку судочинства, матимуть неприємні для вас наслідки: або кару смерті, або, в крашому випадку — довголітню тюрму. Друге: ваша справа розглядається нами прелімінарно. Ми маємо наказ з Варшави: оскільки ваша справа є особливої державної важості і ви діяли також на терені всієї Речі Посполитої, переслати вас до розпорядження окремих слідчих органів у столиці. Суворість їх і безоглядність вам повинна бути відома. Третє: я є противник стосування крайніх заходів щодо злувмисників, зокрема політичних. Вам ці заходи напевно відомі. Вони спрямовані на повне психічне заломання, на нервовий тривалий розстрій, на фізичний біль і навіть каліцтво. Четверте: у випадку вашої перманентної упертості чинити перешкоди органам поліції та інших установ, ваше підприємство буде конфісковане; ваша родина, — дружина й діти — залишиться без засобів до життя, будуть приречені до жебрацького животіння. Ви усвідомлюєте собі оці всі досить прикрі наслідки вашої відмови співробітничати зі мною?...

Ганджа мовчав.

— Пане Ганджо, — надкомісар розглядав свої випущені нігти, — я гуманіст. Я противник спеціальних методів допиту. Але навіть і я особисто міг би вас примусити до розмови. Ми багато дечого навчилися від наших добрих колег із Луцька, — Ткачука і Заремби. Чи ви чули що таке «Парагвай»? Або «Еспанський чобіток»? Або помпування води через ніс? Або «Третій ступінь»?, американська штучка електризації з якою нас познайомлено нашими друзями на Заході... Можливо, що ви так, як і багато інших ваших друзів, не говорили б, але просто співали б, мій пане добродію. Але я стыдаюсь цих речей. Я гуманіст, повторюю. Я хотів з вами побалакати по дружньому, як людина, товариш, друг... По лицарськи, по вояцьки. Одверто, щиро. Я хотів би з вами поговорити і про абстрактні проблеми, наприклад про несуспітність ваших політичних концепцій, які ведуть і вас і всіх українців у провалля... Адже ви знаєте, що нині діється у світі? Нехайно вас оті всі гітлери візьмуть за ребра, тоді знатимете по чому фунт солонини. А ми ж словяни, — ми ж браття, пане Ганджо...

Але Ганджа мовчав. Він тільки дивився уважно на надкомісара, немов вивчаючи його. Він глядів на нього крижаними очима, які навіть до деякої міри непокоїли надкомісара. Білєвич ще почекав, роздумуючи, але зненацька збагрянів і скопив слухавку телефона.

— Відпровадити в'язня до ізоляційної. Без світла й опалу. Закласти кайдани ніжні й ручні. Прикувати до стіни. Зменшити порцю харчування. Негайно.

Коли Ганджу виведено, надкомісар підвівся, хоч йому треба було писати рапорт до Варшави, підійшов до вікна і довгий час дивився на нічим не збентежене, гомінке місто. Був соняшний південь.

«Клятий гайдамака, — сказав самий до себе, повертаючись до столу надкомісар, — з хамської раси Гонти і Залізняка. Чорт би їх усіх уяв...»

XX

Минуло декілька днів. Струхманчук думав, що за цей час Ганджа схоже з ним побачиться, бо справ було чимало, але від нього нічого не надійшло. Він зателефонував до зв'язківки, Марти, що працювала в адвокатській канцелярії (це був один із телефонів, по якому можна було щось довідатись), але вона сказала, що нічого нема нового, (як умовлено), в справі Дмитришина. Залишалось чекати і Струхманчук втішався весною. Бо й справді вона була у Львові того року рання і привітна. Навіть похмуру старезні будівлі як бернардини, Арсенал, Марія Сніжна, Ставропігія видавались осяні сонцем, лагідніші. З Гордоном, який жив на Жовківській, покищо не можна було пов'язатися, господиня сказала, що вийшав додому в Рогатинщину.

Орест сам іноді дивувався як він міг так довго тривати в повній законспірованості. Його поважали й любили, він мав багато знайомих і товаришів, мистецтвознавців, поетів, критиків, бував у «Народній гостинниці», в Академічному домі, в «Бесіді», всі вважали його митцем, хоч і не таким вже великим, але сумлінним і в тих умовах досить успішним, хоч грошей у нього ніколи не було надміру. Він малював портрети різних визначних мужів і дам — патриціянок, які подобалися, окладинки для книг, краєвиди нашвидкуруч, які й сам уважав маловартісними, солодкавими і невигадливими: стереотипні бистриці, зелені полонини, села з червоними калинами на першому пляні, заїмлені краєвиди Львова. Все це були вправи

без значення. Експресіоністичні задуми ще з перед років — варіації на тему Юра, дараби на Черемоші, чортогор хмар на Високим Замком, чвал коней на Поділлі, все це стояло за шафами, припадало пилотою, було незакінчене, майже забуте.

Жив він на Земляковській, недалеко від Новаківського, і часто бував у нього.

Він любив мандрувати цієї весни по львівських вуличках, зокрема середньовічних, старовинних, по Вірменській, Бляхарській, Римарській, обходити кам'яниці в Ринку, а іноді по новіших, позначеніх сірим цісарсько-королівським стилем прикордонних казарм, спалахнулих суворо-облюдним терезіянсько-йозефинським рококо. Любив походити по Krakіданах та інших базарах, спостерігати селян, що приїздили кіньми, у сердаках і чорних кучмах, любив мандрувати по Городецькій і Янівській біля Головного двірця, щоб дивитись на всілякого роду й звання приїжжих, ремісників, жовніриків на відпустці, залізничників. Все це було бідне, розлючене злиднями, нарікало на життя, на безробіття, потиху або по п'яному на уряди, на магістрат, на війтів, на порядки. І знов подейкувано про війну, тим більше, що вулицями часто котились невідомо куди гармати, і вантажні військові автомобілі, плелися забръюхані коні, невідомо, навіщо і куди. Як і століттями передтим, все це тяглося цим згіркнілим, нашпорожненим містом, де завжди було повно різних чуток, пого-лосок і незбагнених тривог. Орестові хотілось іноді заговорити до когонебудь, розповісти те, що він, знав більше ніж вони, бо ж читав всілякі газети, німецькі й французькі й англійські, знав чого ніхто не міг знати, від Ренати з Варшави і від Ганджі, який, невідомо чому, знав більше ніж хтонебудь. Йому іноді мріялось стати народним трибуном, вийти на розтай вулиць і промовляти до них, до цих сірих, затурканіх бідою і турботами людей, але це були чудацькі мрії. Треба було бути таким як усі, леліяти свої думи тільки для себе.

А може справжнє життя його починалось лише вночі, коли не відомо як, і невідомо чому, (він не міг усього пам'ятати на другий день), якась сила виривала його із дрімоти і гнала назустріч хмарам і верховинам, назустріч тому дивному, ніде не баченому краєвидові, серед натовпу незнайомих обличчів, у химерне володіння мрій, снів і пробуджень, несподіваних подій і давно прогомонілих фрагментів свого і чужого

життів, історій, легенд. Найголовніше — пісні. І він іноді, несподівано для себе, мимрив, ідучи тихою вулицею, «Чимбарія, чимбарія файна...», дивуючись, звідки це йому прийшло і де та коли він чув зловісну пісеньку...

Але найголовніше було — плекати коспірацію. Він ажніяк не хотів ходити над гранями. Треба було не скініти, а жити.

І як чекав він ночі, щоб до нього прийшла і обійняла його ота хижка верховинна дівчина, пробуркала його отим лунким буруном дзвінко-прозорого голосу, ота дівчина-пісня, що без неї не було вже ні життя, ні віддиху. Одного разу він ішов вулицею Рутовського і проминув жінку, що посміхнулася до нього низкою перлинних зубів. Вона була дебела, міцна як молодий дубчак, калинолика, повна снаги. Орест подумав що це вона, напевно вона, Дзвінка. Але це не була вона, хоч налто подібна, майже така сама. Він зустрів її потім в Академічному Домі і вона знов посміхнулась до нього. Це була якась Оксана Пристай, звичайна собі дівчина з Переґінська. Але Орест стояв зачарований. Вкотре це була земна реінкарнація чудесного видіння? Вона була з того самого племені молодих верховинок, та сама гуцульська кров і порода, та сама вершниця, що мчить на коні крізь яруги і полонини...

Повернувшись до дому з «Бесіди», де він пробував якийсь час із сивавими добродіями — меценатами, редакторами, політиками, що знуджено грали в бріджа, він застав телеграму. «Очікуємо в справі виставки в Захенті в Кракові негайно. «Під замком». Ядвіга Непокойчиська, секретар». Це було їхнє умовлене гасло; телеграма була від Дзвінки. Струхманчук тієї ж ночі спішно виїхав до Кракова.

XXI

Орест стояв на другому боці Ягайлонської, проти готелю «Під замком». Чекати у вестибюлі він не хотів. Вистачило залишити повідомлення для пані з Варшави, представника «Захенті» Непокойчиської. І коли вона вийшла, не озираючись, як завжди зрівноважена, холодно-нічия, у фіялковому весняному костюмі, з ледви приглашеним іскрінням в очах. Струхманчук здрігнувся: це був як завжди його промінь, синява хмільного світанку. Він, не поспішаючи, йшов за нею; на вулиці майже не було нікого, Дзвінка звертала в бік, униз до Вісли, до Вавеля. Замок височився в ранній імлі, бувувесь у риштуваннях; його ремонтували.

Краків був ранішній, тихий. Над ним звисали століття як хмари, він був ще древніший, ще стомлениший часом ніж Львів. У ньому не було нервовості, вирування пристрастей, ні ненависті, мовчання гнівом насиченого каміння. Краків був патріархально статочний; мовчазний свідок промайнулої кармазинної минувшини, увесь зачарований елегійністю спогадів немов забута глухомань провінції, вічний спокій Некрополю.

Іхні кроки гулко залунали під склепінням підземелля. Навкруги не було нікого, крім позіхаючих сторожів і робітників, що ліниво вешталися біля риштувань.

— Обачність треба зберігати, — сказала Рената, коли Орест зрівнявся з нею, — підемо у крилту, де найбезпечніше місце для розмов...

Провідників їм не треба було. Рената вела Ореста в царство тіней, добре знаючи його. Це були гробівці королів і королев Польщі. Вони лежали в камінних і мармурових трунах і їх різьблені подоби, заковані в лицарські паншірі або прибрані, у жінок, важкими колись пишними шатами, непорушно кам'янили може лелючи сни про своє прогреміле земне життя — славне чи нікчемне, святообливе чи грішне. Король Ягайло і королева Ядвіга, король Казимир Ягайлончик і Єлизавета Ракушанка, Жигмонт Август і Варвара Радзивілівна, король Владислав IV і королева Марія Гонзага, а ось Ян III Собеський і його прелюба Марисенська...

— Я хотів би осътак після смерті лежати біля тебе, Дзвінко, ось у такому кам'яному вічному сні, та шкода, ми не королі; — сказав, посміхнувшись, Орест.

Вона глянула на нього.

— Як наша любов, друже, так і ми житимемо вічно...

— Ти не визнаєш неминучості смерті?

— Ми вмремо разом, але в одну мить, — одівалаась меланхолійно Рената, — коли ти — тоді я, коли я — тоді ти, — вона поклала долоню на холодний мармур гробівця, — але завжди разом битимуться у вічності наші здолані серця...

Він узяв її долоню. Вона третміла, мабуть від тієї дивної недосказаної жаги, що спалахнула у них обидвох в цьому похмурому підземеллі. І як завжди, коли Орест вдивлявся в її очі, вони ж і чорні як грізна північ, чатували на нього іскристими, лукавими відсвітами.

— Хто зна, стиха проказала Рената, — може ми більше заслужили на безсмертя ніж оті, що тут лежать. Ми — нікому

невідомі, одні з мільйонів, безіменні істоти, про яких навіть поети не створять поем. А ті, що лежать осьде, про кого складено риторичні еклоги та епітафії, позначували своє життя завжди тільки вогнем і мечем, зрадою і підступом, облудою і злочином, за собою в чвалі історії залишали підкорені і приборкані простори, муки і смерть невинних, заграви пожеж і лемент переможених... Така ж бо то іронія історії...

Вони, мовчки взявши за руки, йшли далі під склепінням цього кам'яно-мовчазного королівського Некрополю, середтиші, де скрізь вітала, сірим, невблаганим розкриллям зависала смерть.

— Досить патетики, — промовила, раптом схолоднівши Рената, — я тебе викликала, бо привожу тривожні вісті. Три дні тому я була, як звичайно, на рвіті високоіменитих у Варшаві. Мене познайомили з віце-міністром генералом Складковським і слідчим до справ виняткової ваги Демантом; автім я пригадала його собі з Парижа, де я була коротко на юридичному факультеті разом з ним. Він відомий і з луцької справи. Це підступний і жорстокий гад. Отже в їх товаристві був ще й мій чоловік, що прибув з Брюселя і зараз, як кажуть, іде вгору; розговорились ненароком про українські справи і пито шампана за 'неабияку перемогу': у Львові арештовано нарешті Ганджу-Головацького, якого Демант визначує як «найгрубшу рибу українського підпілля». Зі Львова його незабаром перевезуть до Варшави, правдоподібно до секретних казематів Пав'яка або Цитаделі. Ним, окремо, займатиметься також Другий Відділ, тобто дефензива.

Струхманчук зблід.

— Його виказали без усякого сумніву...

— Правдоподібно — так.

— Боровський, — прошепотів Орест, — ніхто лише він.

— Інакше не могло бути. Вони вважають Ганджу «чемпіоном конспірації», невловного на протязі багатьох років. Шибениця неминуча.

— Треба його визволити, — сказав Орест, — і то якнегайніше.

Вона стояла біля гробівця, вдивляючись у непорушне, кам'яне обличчя королеви Марії Гонзаги. Група відвідувачів, мабуть школярів, пройшла повз них із своїм наставником. Він пояснював ім минулу велич Речіпосполитої підвищеної

ним голосом з солоденьким пієтизмом. Орест, а за ним Рената, пішли в глиб підземелля, до каплиці, де у бронзових свічниках палахкотіли жовті свічі.

В каплиці молилися навколо ішках ченці і черниці.

— Геть із цього королівства тіней, — промовив Орест, — мені моторошно й так від твоїх зловісних вістей. Швидше нагору; ця кам'янатиша мені видається, що й я з того світу. А нам ще треба жити...

...Друга справа, не менш важлива, — сказала Рената, коли вони вийшли нагору, на вулицю, біля брами Вавеля. Вже добре пахло літом. Пахіття бузків, що розцвітали у скверах, додавало снаги. Як добре визволитися з цього королівства вмерлих; — це справа Головка. Його вбито, як знаєш. Справа надто складна, а головне те, що вбивство хочуть звалити і вже звалюють на українське підпілля...

— Ідіотизм; який глупзд було нам його вбивати?

— Ніякого глузду. Хоч пілсудчик, Головко був не тільки в опозиції, але в розумному протиборстві щодо намірів і плянів маршала в зв'язку з ситуацією що з'ясовується в Німеччині (адже питання захоплення влади Гітлером і всією його зграєю — це вже питання тижнів, а може й днів). Концепція німецько-польської спілки конкретизується занеханням союзу Польщі з Антантою, та полягала б в орієнтації на реваншистську Німеччину та на її мрії заволодіння просторами Сходу. Польщі припав би у цій спілці добрий шмат України. З різних недомовлень того вечора на рвіті мені видається, що Головко був активним противником таких проєктів. Ось чому його зліквідовано. Можливо, що чиїмсь наємними руками, або просто поліцейськими катюгами...

— Все це справи другого порядку, — різко сказав Орест, — від вбивства Головка звичайно відмежуватись треба, але порахунки між хунтою — мафією маршала і будь-ким, залишимо їм самим. Арешт Ганджі, натомість, це великий удар по нас. Нас хочуть розгромити впень. Нам треба зреорганізувати наші лави. Пропороносесь упав, треба підійняти прапор. У нас на черзі головна справа. — Центральний акт...

— А то ж бо то. Це буде наша відповідь тим, що нас хочуть розгромити. Це буде відплата за пакифікацію, за тисячі арештів, за тортури і терор, за Ганджу. Та й наша реакція на чергову спробу заволодіти Україною... Цими днями скликаємо зустріч наших найкращих і будемо обдумувати, що далі...

Вони сиділи на затишній лавочці на сонячних Плянтах. Обидвое були в задумі. Десь оподалік гомоніла дітвора, проходжувались сиві пенсіонери, щебетала пташва. Нікому не було діла до них.

— Знаєш, Дзвінко, — стиха озвався Орест, — може й я стомився. Але тільки з постійної тути за тобою. Алже ж я бачу тебе лиш у моїх химерних снах, а так хотів би бути вже завжди, до скону, з тобою, біля тебе, без усяких турбот стрічати тебе, дивитись як ти йдеш стежкою по зеленій Верховині... Коли це настане?

Небом плили здоганяли одна одну хмарки. На Плянтах туркотіли стайки голубів. Проходжувались статечні старші панії в старомодних капелюках з широкими крисами, ще либонь із цісарських часів. З Маріяцької вежі почувся сумовитий, старовинний краківський гейнал.

— Чуєш, любий, усміхнулася Рената, цей суренний клич — це було гасло тривоги для людності Кракова. Вартівники зауважили за мурами, колись давно-давно, татарські стежі, що попередили навалу орди на це місто. Людність відізвалась на гейнал Маріяцької вежі. Стала до оборони свого міста. Народ Кракова переміг, ханське військо залишило місто, відступило. Ти говорив про любов, що й у мене лунає так, як той тривожний гейнал. Алє, хоч і яка велика моя любов, коханий, треба нам пам'ятати, що є справи більші за нас. Дарма, що це кохання для нас обидвох таке могутнє — аж до останнього нашого зідху. Я тоді буду з тобою разом на зеленій Верховині, друже, коли ми дамо відсіч ворогу, коли переможемо, коли оборонимо наш народ від навали і заглади... Розумієш?

Її очі лагідно мерехтили. Її рука була в його руці, вірна рука його Дзвінки. А проте ця Дзвінка була сильніша від нього, від мрійника.

XXII

Після пакифікації, тобто спроби масового приборкання небувалого досі революційного, визвольного, всенародного опору в Галичині, на Волині, Поліссі й Холмщині, — польсько-шляхетська влада вирішила розправитись остаточно з підпіллям і зліквидувати його. Край ще був у спалахах, але притихав, бо від Надсяння до Дністра, від Подільських ланів до Верховини все, що ще було на підозрі або йшло ще глибше під землю, або в кайданах мандрувало до й так переповнених в'язниць.

Навіть у свято Божого Тіла, яке у Львові щороку відзначувано з особливою урочистістю, Струхманчук, прибувши з Krakova, бачив на Головному двірці безугавні транспорти в'язнів, щільно оточених поліцією. На вулицях і площах йшли з хоругвами та статуями на ношах, з урочисто-протягливими співами процесії богомільців. Але можна було бачити також гурти відставлюваних у тюрми в'язнів, під подвоєними екскортами. Їх стримувано, щоб процесії щільними лавами, з богоbezливими співами могли посуватись вперед, збиратись з усіх церков у місті і на передмістях на польове богослужіння під безхмарним небом.

Але це була добра нагода і зовсім безпечно у такий день зійтись тим, кого через Гордона Орест повідомив, щоб були біля Чортівської Склі. В такий святковий день прогулянки за містом не звертали на себе уваги. А автобусі Орест бачив і Юлію і Ясеня і нову зв'язківку Мавку, які нічим не виявляли, що вони його знають, що, як і він, одинцем, і, за всіми ознаками, без чийогось стежного ока, доїздили до Винник.

Тих, що їх повідомив і зібрав Гордон не було багато. Це були активісти, вибрані із львівських п'ятірок, з яких на волі залишились ті, про яких ще не було докладніших відомостей про їх участю у підпіллі або й зовсім не було. З під Чортівської Склі, де вешталися веселими гуртами або й самотньо, сторонні люди, треба було поодинці або по-двох-трьох, з виглядом празникуючих прогульковичів податися далі, через чагарник і лісок, в напрямі Лисинич, до стодоли Гордонового приятеля Дениса. Проте на всякий випадок Гордон забезпечив стодолу вартовими. Нарада почалась, коли звечоріло.

...Скликав я вас, — говорив стиха Струхманчук до тих, що зібралися в стодолі, сиділи на торішній соломі або стояли на току, пильно слухаючи його, бо час настав для нас не тільки тривожний, але й критичний.

Терор окупанта набрав сили і його мета — приспішено зліквидувати революційне підпілля. Провокацією, кайданами і тюремними гратах, тортурами, якщо не смертю, найкращих із нас, та довголітньою каторгою. З наших лав окупант вириває раз-по-раз наших випробуваних і загартованих бойовиків, а останнім звеном його наполегливої дії — арешт керманиця «Чортівської Склі» Ганджі, який був якраз напередодні реалізації важливих плянів революційної активності...

Він бачив по зосереджених обличчях зібраних, наскільки

ця вість пройняла їх і розповів докладніше про арешт Ганджі, якого без сумніву видано та про певність його відставлення до Варшави з перспективами тортур військово-польового суду та засудження на довголітню тюрму або навіть і на смерть. Він навіть не запитував слухачів, бути, чи не бути далі Чортівській Склі. Тільки бути — відповідь була б одностайна.

— Ганджа заповідав колись, — говорив Орест, — що коли прапороносець падає в битві, другий підхоплює прапор. Ніхто з нас не капітулює. Перед нами, якнайшвидше, бо час не жде, реорганізувати «Чортівську Склю», визначити керманича і діяти далі...

— Керманичем, — озвався Гордон, — маєте бути ви, Чорний, як найстарший і найближчий співробітник Ганджі. Ви маєте заступити його...

— Ні, посміхнувся Орест, — керманичем я не буду, бо ним не можу бути. В лавах «Чортівської Склі» я, як і досі, діятив так, як і діяв досі. Заступити Ганджу — не можу, бо не маю ні його кебети, ані хисту. Може я буду потрібніший і властивіший деінде. Єдиний з нас, хто мігби дорівняти Ганджі, це тільки Гордон. Я його знаю і знаю його можливості...

Ніхто не заперечив. Своє рішення Струхманчук уважав остаточним. Всі глянули на Гордона, що стояв у відсвіті ліхтаря зсупулений, непоказний, видно роздумуючи.

— Кожний з нас повинен бути готовий підійняти прапор, — глухо заговорив він, — ті, що є тут, усі виявили відданість справі, відвагу, рішучість і хист. Керманичем я буду тимчасово, поки нема між нами Ганджі, а його визволення — це перша акція, яка перед нами. Друга справа — остаточне виявлення провокатора і покарання його, третя — це реорганізація, як правильно сказав Чорний...

— Мало нас усе ж таки, — обізвалась Юлія.

— «Чортівська Скля», сказав Гордон, не була і не буде масовою організацією. Як кожна бойова організація, — ми є гроно вибране. «Чортівська Скля» може мати прихильників і кадри випробуваних, потенційних активістів. Вони нам допоможуть у випадку потреби, але люди, що діють, це ми, ті, що тут є і ті що їх сьогодні нема. Юліє, а скільки бійців було у «Народній Волі», що вісім раз готувала замах на царя Олександра II і нарешті виконала його і то під керівництвом однієї жінки Перовської? Невеликий гурт. У бойовій організації, що вбила царських сатрапів Сипягіна і Плеве; ката

народу князя Сергія, готувала замах на царя Миколу було всього сімнадцять чоловік, ви бачите? З тими, що є у нас, можна довершити великих діл, головне, щоб вони були готові до дій... щоб за праве діло були готові...

— На смерть, докинув котрийсь з присутніх.

— Так, і на смерть...

Струхманчук слухав цього юнака, думаючи, що це один з тих нових людей, які виростали і гартувалися в горні завзяття, в твердій школі життя, яке не дало їм ні волі, ні долі. Вони не знають вагань іншого вибору, це люди вже іншої доби. З ними варто жити.

...Орест залишив стодолу раніше. Ті, що залишилися з Гордоном, зібралися навколо ліхтаря, що висів на стовпі і обговорювали справи. Але недовго. Гордон наказував розходитися не всім разом. Струхманчук супроводив Юлію, хоч вона не виявляла серед теміні ї у лісовій околиці ніякої панянської боязності. Однак, було б і неввічливо залишати саму жінку перед ніч, в досить далекій дорозі до міста. Вони разом з безжурними прогульковичами розвеселеними, навантаженими квітами, доїхали кожний окремо, останнім автобусом з Винник, потім розхолітаним трамваєм по Личаківській до Ринку, а звідти йшли затихаючими або й зовсім затихлими уличками. Тепер вони могли йти побіч себе.

— Чи не знаходите знаменним, говорив Орест, що в тій старій стодолі Дениса, під тими столітніми дубами, що шумлять у Лисиничах, мається дивне почуття, що ми там вже колись були...

— Чому, — Чорний?

— В Лисиничах майже триста років тому розташовувався, облягаючи Львів Хмельницький. Уявіть собі цей табір, цікавіший може від класичного табору Валленштайна... І от на цьому самому місці, під тими ж дубами, нині молоді нащадки хмельничан так само облягають це вороже місто з його оскаженілами в своїому шовінізмі панами, чернями, лояльними міщенами... Може й Гордон, який сам, до речі, з Лисинич, це реінкарнація одного з полковників, паладинів Богдана?..

Юлія засміялась. А Орест споглядаючи на неї подумав, що в ній відсвічує своєрідна краса: в її виточеному профілі, худерлявому, різкому обличчі. Ким вона була у минулих віках?

— Ви либоң містик, — сказала Юлія, — у вас нахил

до історіософії, до віри у закономірну повторяльності історії, може й у її повсякчасну владу над нами... Автім, ви — митець, завжди думаете образами... Цей Гордон мені подобається. Ви добре зробили, що визначили його заступником Ганджі. Вони мають деякі спільні прикмети та й, звичайно, хиби. Вони тверді, нездолані лицарі, з непохитною вірою в Україну, в таку, яку вони знають з поезій. Це фанатики. А зрештою, як і всі, що там були, може крім вас. І це зрозуміло, це ірраціональне і правдиве: ми всі несемо, хоч і затаюємо в собі, всю кривду, всю неправду, несправедливість, жагу до відплати. Ми, це, у військовому розумінні, авангард, передова стежка. Правда, вороги думають інакше. Для них ми докучлива болячка на тілі вже при народженні трухлявої Речі Посполитої. Для цих панків у Варшаві ми хворобливий наріст їхньої мітичної Малопольщі, «кресів», що повинні бути, але не є, і ніколи не будуть першим етапом до відновлення імперіяльної Польщі Ягайлонів і Ваз... Все це їхня ілюзія. Колись може ці землі могли бути для Польщі плацдармом для експансії. Але я також не схвалюю нашого, локального месіянізму, повторення концепції українського П'ємонту. Історія не повторюється. Провінції зважте не утворювали імперій — римської, франконської, британської... Духовне відродження народу, його могуття духа і творчості реалізується в таких центрах культури якими були Рим і Флоренція, Мадрид і Париж, а не в глухоманях Провансу чи Андалузії. Адже і нинішня Америка з усім її матеріальним багатством і просторами не в силі породити власного Шекспіра. Прозелітичне промінювання Києва колись осяяло наш Галич і Володимир... А що було б з нами, якби не було Шевченка і Драгоманова? Все що на Україні — велике і вагоме духом, твориться не в Коломиї чи в Луцьку, чи навіть і у Львові, цьому велеплемінному місті, що є тільки стратегічно-комунікаційним вузлом і комерційним ярмарком. Все це чудесною закономірністю відродженняздійснюється над Дніпром, у Києві...

«Жінка кебетна, подекуди говорить про цікаве», — подумав Орест і перебив її.

— То що ж вас тоді привело до нас, Юлі?

— Я вам казала вже, — зморшилась вона, — я меснича. Не лише в особистому пляні, а в загальному. Я ненавиджу польських порожньоголових шовіністів, сп'янілих у своїй манії вищості й жаги до панування, що століттями тримали нас

у кайданах, мали нас за рабів і підніжків, за натовп паріїв. Мають нас і нині та хочуть викорчувати у нас будь-яке почуття гідності. Не бійтесь, ви у мені не розчаруєтесь, — посміхнулась вона, — і ви теж добре знаєте, що тепер це не самопіль, не остаточне вирішення, а тільки один із засобів боротьби в ім'я життєтворчої великої ідеї...

— Яка ж це ідея, — посміхнувся Орест, бачу що й ви ідеолог...

— Ні, дорогий маestro, — обізвалась вона, — я зовсім не ідеолог, я тільки знаю, що нам потрібна соціальна ідея. Це не тільки переворот, чи навіть революція суспільних систем, але перш за все визволення людини із кайдан історизму, із спадщини чорного як ніч минулого, із комплексу меньшевартісності, з рабської психіки, і повстання цілковито нової людини... Проте ми вже на розі вулиць Сапеги і Садівницької. Я тепер піду сама, ми розійдемось осьде... Мене сусіди ніколи (а ненароком і тепер) не сміють бачити, що мене хтось супроводить...

Вона тихо засміялась; «ми ще продовжимо нашу розмову...» і швидко пішла своєю дорогою.

«Неймовірно допитлива жінка, хоч і дешо хаотична, — дивився їй услід Орест, — хто б міг погадати що у неї стільки дум, може й чудацьких».

Він спрокволу йшов до дому. Його кроки гулко лунали зовсім вилюднілою вулицею.

XXIII

Юнак, що називався Ясенем, вів Струхманчука коридором величезного і безкрайого комплексу святоюрського собору, тим його крилом, де жили з давніх часів священики митрополичної капітули, всіляка служба, де були тимчасові приміщення для робітників — будівничих, мулярів, іконописців, різьбарів. Ясень знов усі закапелки цієї штудерної і розлогої споруди. Мало хто міг орієнтуватись у цій системі лябіринту, у численних, навіть для багатьох жителів невідомих входів і виходів у запущений сад, що сходив згори униз, до високого муру, до якого припирала Городецька вулиця з її вирючим щоденным життям, з поспішаючими людьми, возами, фургонами, ручними візочками. Там за муром був посолитий міщанський і ремісничий Львів, тут — поцейбіч, старезна, сіра, таємнича фортеця Юра.

У підвалах, у які треба було йти пощербленими сходами, звертати довжезними коридорами, то праворуч, то ліворуч, Орест із своїм провідником увійшов у кімнату — мабуть не в житло, а в склад всілякого мотлоху. За столом сидів Гордон, біля нього ще декілька незнайомих людей. Один з них, старший віком, сивавий, схилився над якимсь, як зауважив Орест, пляном. Мабуть усі чекали тільки на них, сиділи, перешіпуючись, розкурюючи цигарки. Гордон зразу ж почав говорити. Перед ним також була якась схема. Орестові подобався його голос. Гордон говорив не-голосно, вривчасто, короткими реченнями, чітко викладав свої міркування, але вони мали позвук наказів.

— Оминаю подробиці, а також джерела наших інформацій, — говорив Гордон, — час бо не жде, ми підготовляємо акцію визволення Ганджі. Маємо перевірені відомості, підтвердженні з Варшави, і то відомості з першої руки. Завтра чи післязавтра, Ганджа буде перевезений у Варшаву. Тепер він перебуває в стислій ізоляції в тюрмі на Казимирівській, але з якихсь міркувань його тут перестали допитувати і пересилають вищим чинникам. Мабуть для них цей в'язень, як видно з усього, вагомого калібру. Тепер говоріть ви, Романе...

Сивавий, худий чоловік, що був зайнятий своїм пляном, відкашлявся.

— Хто не знає Романа, — посміхнувся Гордон, — то його представлю вам: це наш однодумець і наш товариш у справах виняткової ваги. Адже ми маємо і ще матимемо такі справи. Він для нас на вагу золота...

— Вважати можна за певне, що для транспорту в'язня такої ваги як Ганджа, — почав сивавий Роман, — буде вжито окремий вагон з гратами на вікнах, приєднаний до товарного ешелону. Такий вагон вже стоїть на запасному шляху на Підзамчу. Очікується з години на годину розпорядження, а тоді привезуть арештованого, напевно в нічних годинах, і вагон з ним долучать до товарного поїзду. Мається вже номери поїзда, як і вагону та визначену для нього лінію постою, приблизно біля водокачки на одшибі. Нам відомо, що вагон і товарний ешелон докладно отглядали комісари поліції. Треба бути на-поготові. Транспортування може відбутись кожної хвилини.

— До акції визначено дві п'ятірки, — вкинув Гордон, — одну, поведу я, другу Ясень. Крім того в стані тривоги перебувають наші зв'язківки, вони безперервно спостерігають

двірець Пілзамче і нотують рухи поїздів. Якщо наше джерело на Казимирувській подасть до відома, що в'язня готують до транспорту, Марта отримає виклик по телефону на місці своєї праці. Якщо це буде пізня година, то його прийме нова зв'язківка Мавка, яка також має вдома телефон. Вона дасть знати Романові, з яким я у зв'язку. Ми вже від учора стежимо за тюрмою, кожночасно готові до акції...

— Доставу в'язня до вагону, як і дальший транспорт безперечно охоронятимуть, — сказав Струхманчук, — і охорона буде напевно досить сильна...

Гордон пояснив.

— Ганджу, як нам відомо, мають відставити до військової тюрми, бо його справу веде вже Другий Відділ (враз з Демантом слідчим до справ виняткової важості). То ж вагон і ешелон охоронятимуть військові жандарми. Вони будуть у деяких вагонах товарного ешелону, що везе для війська пресоване сіно...

— І що ж далі?

— Далі, от що. Як тільки поїзд рушатиме, наш товариш Роман, що стоятиме на зворотніці, змінить напрям. Із шляху на Раву Руську і далі, ешелон перейде на шлях до Берестя. З однією п'ятіркою Ясеня, переодягненою в уніформу залізничників, Роман супроводитиме поїзд Ганджі, а ми, друга п'ятірка, чекатимемо в означеному місці, не доїжджаючи до Дублян — Ляшків. Ми закриваємо семафор і спинимо поїзд в полі, а тоді разом з Ясенем заатакуємо вагон і його охорону. Одночасно будуть підпалені вагони із сіном, щоб викликати загальне замішання. Якщо все піде як слід і Ганджа буде серед нас, ми, розділившихся відступати, мемо через чагарник біля насипу, а далі через ліс в найбільш несподіваному напрямі, до найближчої станції на шляху Львів — Перемишль. Ось в загальному плані відбиття Ганджі...

— Яке озброєння?

— Револьвери і ручні гранати... Всі залишаємося тут, бо кожної хвилини може бути сигнал.

Ці люди не говорили багато. Вони стояли навколо стола, де була схема того загадкового залізничника Романа. Мере-жа чорних ліній, що означали рейки, чітко визначені становища вагону й ешелону, стрілки й семафори. Схему робила людина, що знала свою справу.

Струхманчукуві було цікаво дивитись на цих юнаків.

Без сумніву це була зміна покоління, його, Ганджі і всіх, що починали Чортівську Скелю. Якщо попередники були різного походження, подекуди досить чіткі індивідуальності з їх хибами і добрими прикметами, то ці молоді були здебільшого одного типу. Навіть Гордон мало чим відрізнявся від них. У нього було кантясте обличчя, яке в юрбі не визначалося б нічим. Його обличчя і вся його постать були посполиті, типові для парубків українського села або з ремісничого передмістя. Проте цей Гордон був видатним студентом електромеханіки на політехніці, всебічно зацікавлений історик, мистецтвознавець, соціолог, психолог, — він, як жартували, поглинав поночі сотні книжок. Такі ж, подібні до нього були ці юнаки, — здоровані, смагляві, чупринясті, з вайлуватими манерами, але кожний міг у іншому оточенні бути зовсім іншим. Тут були також юнаки з тих прошарків, що прийшли в підпілля не зі стихійного імпульсу, а мабуть внаслідок теоретичних роздумів. Але й вони зливалися зі своїми ровесниками — цими селянськими синами, з шевськими і мулярськими челядниками, з нафтовими робітниками з Борислава. Деякі з них вже відбули військову службу — вони вміли слухати, але вміли й наказувати. І чомусь Струхманчукові пригадалась ритовина із «Ізборника», з XII століття, що представляла Київську княжу дружину. Неспокушений гравер представляв їх так як бачив: збита, тісна громада воїв, всі в однакових шоломах, з однаковими щитами і списами, одна-єдина молодечка міць, що, як вої із Слова о Полку Ігоревім, готові полягти в полі, а не посоромити землі руської, що готові, всі однією могутністю своїх опанцирених рамен, збороти ворога, щоб тими ж гостроверхими шоломами зачерпнути Дону...

— Слухайте, — підійшов до Гордона Орест, — а куди ви мене приділили, до кого?

— До нікого, — обернувшись до нього Гордон — ви не берете участі в цій акції. Ви будете потрібні деінде, згодом. Зрозуміли? Можете собі йти...

Орест задумався зніковіло, постояв і не прощаючись — всі були заняті своєю справою, — пішов геть з цих катакомб, з цього затхлого підземелля. «Дивись, як він мене ощаджує», — посміхнувся він.

Але, станувши оподалік, вже за брамою цього штудерного кам'яного велетня, він озирнувся. Давно вже знайома силуета собору різьбилася серед хмарин, що похмуро плили

небом, немов вітрила старовинних галер. Це все було чудо давно минулої химерної і мужньої доби; твір упевненого майстра, що твердо стояв на землі, а одночас своїм натхненням ширяв попід хмари. «Створити ось таке чудо і вмерти, більше нічого не треба», — подумав Орест і, непоспішаючи, пішов униз площею заслуханою в шепті яворів.

XXIV

Яромира-Боровського ув'язнено не у Львові (майже всі львівські в'язниці він колись перебув). Правдоподібно це була в'язниця в котромусь повітовому місті, куди його перевезено поночі так, що важко було визначити, в якому напрямі його везли і куди привезли. Тюремні наглядачі були звірі — це видно було по їх вугластих, набряклих обличчях, що в світі ліхтарень відлунювали як рубані з мертвого пня. Келія, в яку його штовхнено, була сирою кліттю, чорною норою; гратаоване вікно було високо й через нього сочився знехотя похмурий ранок, полуднє, присмерк. Як всі старі цісарські тюрми в Галичині, чи царські на Волині, — бо й туди могли його завезти, були перебудовані з колишніх монастирів — стіни келії були з каміннюча, підлога і склепіння із старовинних цеглин. Годин тут не числили — годинника Яромиріві забрано. Час від часу хтось відслонював «вовчок» у дверях, мовчки, декілька хвилин, спостерігав, що робиться в келії, але ніхто з коридора не заговорював, ніхто ніколи не відзвівся.

Залишалось ходити без кінця вздовж і поперек цієї келії, цього кам'яного мішка або лежати на соломі, вдивляючись у низьке вигнуте склепіння, з якого монотонно цяпогіли краплини. І думати. Боровський пробував реконструювати все що з ним діялося за останні місяці, коли за домовленням з Білевичем, його звільнено з Яховича (після Кристинопільської акції) і він жив, не жив, дрімав, чи спав у себе на Курковій, западаючись у постійні дивовижні марення, з яких час від часу пробуркував його голос Донці. Він рідко реагував на всі її розважування, переконування, аргументування. Він погоджувався з усім, що вона йому втвокмачувала, іноді зичливо-лагідно, інече вона розмовляла з дитиною, іноді вибухаючи гнівом, перетиканим істеричними нотками, докорами, наріканнями. Рація, правильно, так далі існувати, а швидше вегетувати, не можна. Виходу не було. Треба на-

решті вирватись із цього нидіння, з цього нужденного закапелку, куди не могло зазирнути сонце. Донця мала ращю в усьому. Коли він випадково оцирав себе у дзеркалі, він погоджувався з Донцею, що його поступаюче маріння — результат повного банкротства, духовної пустелі, що в ньому, повного краху всіх його ілюзій, амбіцій, які не збулися, цілковитої поразки. Врятувати, визволити його з цього маразму, може тільки мужнє рішення, брутальний розгин Гордієвого вузла, перекреслення всього, що минуло і що було тільки витратою часу, звільнення з всього попереднього, що минуло так, неначе запалося в прірву, того всього, що було, як сказав би Драгоманов «пропащим часом». Як наполегливо, після Кристинополя, працювала над ним Донця, ота сама, в давніших роках безжалісна, фанатична революціонер-підпільниця! Чи не була вона відьмачкою, перетворившись у єство, палаюче неймовірною злобою, жагою до відомості; кому і за що? Вона безперестані нашптувала Йому про безглаздя, безвиглядність, просто безцільність усього, що Йому колись вдавалось, навіть не застановляючись над суттю й остаточною метою, такою стрункою, логічно досконалою системою. Він бував тоді, як і зараз у пропасниці. Який же інший він від того давнього Яромира, одважного до самозабуття, спрямованого на єдину мету: тільки діяти! Як презирливо ставився він колись не тільки до перекреслення усього особистого, свого й її — Донці, але й до самої проблеми смерті, що не існувала для нього і ніколи не була для нього істотним. Адже і любов з Донцею, — це було втілення тієї несамовитої рішучості нехтувати всім, а насамперед життям. Напевно у ній стався той самий перелім, мабуть у якомусь моменті вона вирішила, що так треба, бо як казала, треба ж нарешті жити самим, бо ж життя таке коротке. Так утвірджувалась, набирала своєрідної логічності теорема зради. Так, спроковлу, а може й зненацька, у якусь безсонну ніч, Донця виплекала свою систему анатомії зради. Адже спочатку Донця тільки злегка підточувала Яромира безучасливою критикою Ганджі, неуважливістю до нього організації, в якій не Ганджа, а він — ветеран підпілля, повинен бути керманичем; вона підказувала Йому сумнівання, поряд з наріканням на байдужість усього іхнього довкілля до їх зліднів, до зламаних кар'єр, до іхнього духовного заулку. Так, вона діяла впевнено і нарешті перемогла. Вона мабуть ще перед кристинопільською справою знайшла стежку до поліції і так, як вона

вміє це робити, піддала Білєвичу чи комусь іншому, свою ідейку. І коли Яромира, зламаного, понівеченого на тілі й на духу, випущено з тюрми, вона вже цілковито заволоділа ним, поглиблюючи його безвілля, його душевне пустків'я, беручи на себе всю ініціативу свого пляну. Вона вже не любила його. Коли він рятував себе хвилинною жагою прағненням її завжди вимріянного тіла, вона його відлавала йому з холодною байдужістю, бо це може найбільше могло його доконати і переконати, що ще жити варто. Адже він не уявляв собі, як він міг би бути без неї, треба було скоритись їй, безоглядно або вмерти.

Вона виїздила і приїздила звідкісь, вона вела всі справи, вона і тільки вона, опрацьовувала всі тактичні ходи. І тільки серед ночі, своїм гарячим, наполегливим шептом, вона доповідала йому подробиці справи і майбутньої дії. Вагань вже не могло бути. Він був її полонянин.

Він скорився їй, бо знов, що інакше він її втратить. Це, без сумніву, був її задум видати Ганджу. Недаремно вона довго розпитувала його про всі можливі пункти, де міг би бути Ганджа, з тих часів, коли він з ним зустрічався. Це вона вмовляла в нього необхідність вбивства Головка, що могло б йому привернути зразу ж довір'я підпілля, адже вже тривалий час оминало його, і за всіми познаками його звільнення з тюрми не позбувалось підозри. І на це він погодився, бо це, як казала вона, було потрібне. Адже ж за це їм приречені паспорти, вільний виїзд закордон і гроши, великі гроші. А враз із тим буде приспане недовір'я Ганджі, Гордона й інших.

Він, зачаклований, діяв як сновида. Він мовчав — погоджувався з усім, що йому шепотіла Донця. Може й справді так починалося б нове життя. Він хотів на початку квітня ще побачитись з Ганджею. Либонь ще ворушились сумніви, ще глодали його. Але Донця сказала, що Ганджа заарештований. Він мовчав, але подумав, що його напевно підстережено за її допомогою. Вона очевидячки перейшла Рубіксон. Він лежав у пропасниці. Вороття не було.

...Він як сновида поїхав з нею до Трускавця і жив з нею декілька днів у неохайному готелі-корчмі на передмісті. Проходжуючись по головній вулиці, що вела до цілющих джерел, де звичайно громадилася юрба лікувальниців, Донця показала йому Головка, оглядного, мабуть добродухового панка, що пив цілющу воду, спинявшися, гуторив із стрічними

знайомими, вичитував газети, йшов до свого готелю, одного з кращих у місті, увечері розважався у клубі чи ресторані, ходив у кіно, — коротко кажучи вів життя курортника, хоч мабуть більше для особистої розваги, ніж для лікування. Увечері у його кімнаті довго світилось: політик і журналіст видно і тут працював.

...16-го квітня, коли починало смеркати, Головко повертається з курортного комплексу, де випивав приписану порцію чудесної води. На вуличці, висадженій яворами нікого не було. Десь далеко синіли гори. Владно йшла до них весна. У господах світилось — трусківчани мабуть ладнались до вечеї. Яромир ішов на зустріч панкові, що чимчикував повагом з плівкою газет під пахвою. Він пихотів люльочкою, видно мав погожий, весняний настрій. Яромир вистрілив у нього. Головко, здивовано дивлячись на нього, без слова, упав на низький паркан. Навколо нікого не було. Яромир звернув у заулок і швидко пішов до залізничної станції. Він діяв як зачарований, як автомат. В думках була пустка. Минаючи дзеркало в почекальні, він бачив своє вихудле, брязкле, значно постаріле обличчя. Очі були порожні. Він ще купив газету в кіоску; квиток у нього був; львівський поїзд надходив.

Донця чекала в купе, читаючи книжку. «все гаразд?» — підвелась вона. Яромир мовчав. Не скидаючи пальта, він ліг на порожню лавку, своїм звичаєм, повернувшись обличчям до стіни. Його нудило. Було гнітюче почуття порожнечі. Не було ажніяк того бадьорого піднесення, того настрою мужності і тріумфу, як це бувало в давніших, успішних акціях. Донця обійняла його і вдивлялась, повернувшись до себе, в його здивоване-жалісливе, бліде обличчя. «Нічого, все буде добре...»

Наступними днями в газетах було повідомлено великими літерами про чергове підступне вбивство, за всіми ознаками довершене українським підпіллям. Вбито вірного друга українського народу речника польсько-української згоди. Зловмисника не затримано. Слідство ведеться...

Ще через кілька днів у вікно згідно з давнішим умовленним гаслом застукало пізним вечером. Недалеко звідси, на стежці, що вела до Високого Замку, Яромира чекав Гардон, що вийшов із чагарника. Падав весняний дощ. «Мабуть там у чагарнику ще є застава, — подумав Яромир, — можуть вбити, ось зараз, або за хвилину...»

Гордон ішов поряд з ним у кепці, з руками в кишенях дощовика. («Цей може сам закатрупти, — подумав Яромир, — револьвери з ним»).

Але Гордон перервав мовчанку глухим, стищеним голосом. Дощ сік їх обидвох. Мжичку прорізали далекі відсвіти міста.

— Поліції у вас не було?

— Або що?

— Не знаєте? Вбивство Головка. Приписують нам, арешти йдуть, зокрема в Стрию і Дрогобичі. Організація ніколи не вчинила б такого безглуздя. Є багато інших вартих атентату, а не Головко. Просто безглуздя, або провокація...

Він повернувся до Яромира, що йшов мовчки.

— Скажіть, Боровський (він так не називав його раніше), це ви вбили Головка?

Яромир мовчав, здигнув плечима.

— Ви говорили вже раніше і Ганджі доказували, що Головка треба вбити; він, як ви казали, починав шкідливу акцію щодо польсько-українського замирення, тобто нашої капітуляції. Ви навіть самі пропонували, що організуєте вбивство. Ніхто вам на це не призволяв. Ганджа ніколи не міг би одобрювати таке безглуздя.

— Чому ви думаєте, що не я? Мало хто міг його вбити?...

— Наши люди в Трускавці бачили вас. Ви були там з Донцею. Були, чи не були?

— Що ви мене допитуєте, Гордоне? Яке вам діло, де я був і коли і чому? Донця має коло Трускавця своїків, ми були у них... Щодо Головка, то я нічим не набивався Ганджі. Я тільки казав, що це було б доцільне як пересторога...

— Для перестороги є інші методи, — крижано сказав Гордон, — автім це не була ваша справа щось вирішати. На це є керівництво і воно відмежується від цього безглуздого акту. Ви ж того не знаєте, що цей Головко мав свої концепції, які були не без цікавості й для нас. Нікому з нас не вільно братися за щось на власну руку. Зрозуміли? Розслідування в тій справі ведеться...

— А чим пояснити вашу байдужість до мене, — раптом злощо заговорив Яромир, — ви залишили мене в зліденному становищі, ви обірвали зі мною всі, навіть чисто людські зв'язки. Те, що я і моя жінка живемо впроголодь вам байдуже. Шо я хворий, вам також байдуже...

— Ми всі в такому становищі, часом і в гіршому.

Дощ немилосердно розсікав обличчя. Гордон був завжди стриманий у слові. Він ішов швидким кроком, не дивлячись на Яромира. Але зечев'я зупинився і глянув на нього. Зпід кепки, його очі проймали байдужою холоднечою. Ліхтар, що був праворуч над стежкою, кидав на них жовтий відсвіт.

— Отже із справою Головка в Трускавці ви, категорично нічого не мали спільногого?

— Не я вбив Головка, зрозуміли?

«Треба було взяти револьвера, — майнуло в думці Яромирові, — ось тут можна було б і його коцнути».

Не прощаючись, не подавши руки, Гордон прожогом пішов від нього геть крізь мережу дошу, в чагарник.

...На другий день Донця виїхала до Перемішля, щоб взяти участь у концерті. Вона була нашорошена, замислена, ходила по кімнаті навмання, без плану, раз у раз збираючи якісь свої речі й безладно кидаючи їх у валізку.

— На довго, Донцю?

— Я не знаю — на день-два. Концерт будемо повторювати в Самборі, так здається...

— А навіщо ти береш мамину фотографію? І свою, цю, де ти ще літинчам? Ти ж повернешся, надіюсь? — Тихо спітав Яромир, лежучи горілиць із закладеними за голову руками.

— Звичайно, що повернуся, а як ти думав? А фотографії я беру завжди, вони мені приносять щастя...

Вона постійла, ляслула замками валізки, подумала, дісталася з торбинки двадцять злотих і поклала на стіл. Потім підійшла до Яромира, поцілуvala його в чоло.

Будь здоров... Нічим не переймайся... Чуєш?

Він залишився самий. За вікном дерлися між собою коти. Був сонячний тихий день. «Вона вже не повернеться», — подумав Яромир і заплющив очі. Так він лежав увесь день без руху, у забутті, у Нірвані.

В ночі застукало в двері. Гримотіли довго, поки Яромир відчиняв. Це були три поліцянти, що принесли наказ заарештування, дозволили забрати необхідні речі, на питання «чи на довго»? — мовчали. Заковуючи в кайдани, так і повели його до автомобіля. Із-за завісок, у будинку була бо місячна ніч виглядали збентежені і налякані обличчя сусідів.

...У келію ввійшов надкомісар Білевич, за ним стояли два вахмістри, вся тюремна влада. Білевич був у мундирі, застібнутий, із срібними відзнаками, гордовитий. В його

очицях блимали насмішкувато-призирливі скалки. Він не сідав, а стояв біля дверей, глядячи на Яромира, що зірвався зі солом'яного матрасу.

— Ваше ув'язнення, — промовив комісар Білевич, — було необхідне для нас і для вас, пане Боровський. Надіюсь, що ваш престиж у колах, спізвзучних із вами, тепер значно піде вгору. Яромир вловив у його мові безпричинну насмішкуватість.

— Як довго ви думаете тримати мене в цій норі?

— Призначатись вам, що я й сам не знаю. Це залежить від рішення вищих чинників. А що ж, — він озорнувся навколо, вам тут непогано. Це ж відома Дрогобицька тюрма, один із наймодерніших і найгуманніших петенціярних закладів у цілій Європі...

Надкомісар і його супроводжуючі співробітники дружньо засміялися.

— А де моя дружина, — пане надкомісаре?

— Слово вам даю, що не знаю. Надіюсь у доброму здоров'ї і в гаразді. У Львові її нема, але ми її повідомимо про ваше місце перебування.

І надкомісар знов іронічно поглянув на Яромира, приклав два пальці до кашкета і вийшов з келії. За відвідувачами клацнули заливні двері.

...На сірому світанку, з якого громохкою брилою дедалі чіткіше виступали контури Дрогобицької тюрми, в дижурну кімнату в'язничної дирекції повідомлено із секретного відділення, із підвальів споруди, що в келії номер 14, приладнавши на гратах петлю із розірваного рушника, завісився в'язень Зенон, Боровський, відомий як Яромир.

XXV

Надкомісар Білевич, (хоч був люблинським льокальним патріотом і всесвітнянином, адже у службових справах бував у Парижі і в Римі і навіть у Нью-Йорку) любив усім серцем Варшаву за її чудесний неповторний стиль, за її жінок, чиє кольористі сукні на Маршалковській і на Новім Світі розмаячувались як крильця метеликів пізнього літа, або як розмай синьообрійних ланів у переджнів'я. Любив Варшаву як роз-

кішну грайливу коханку, з її одчайдущною, тільки польською безтурботністю, з її неповторним стилем.

Гостроокий, як і завжди, надкомісар львівської політичної поліції сидів у театральному ресторані «Мельпомена» на Театральній площі, де міг бачити усі світила польського театрального мистецтва — співака Яна Келпуру, фільмову зорю Ядвігу Смосарську, Міру Зімінську із славетного театрика «Кві про Кво», незрівняну Марію Модзелевську з «Польського»...

— Радий вас бачити, — говорив полковник Остоля-Сулкевич, один із грома найближчих соратників маршала Пілсудського, неявний шеф Другого відділу, елегантний добродій з гладко зачесаним проділом, з аристократичним, видовженим обличчям, один із творців сучасної Речі Посполитої, — скільки літ, скільки зим, комісаре...

Полковник замовляв свої найулюбленніші присмаки: устриці, очевидячки з шампаном, форелі, «контрекоти», всі вигадки тутешньої кулінарії, навіть не питуючись надкомісара, бо знов його як такого ж самого гурмана.

Поуз них крізь осяяну залию «Мельпомени» проходили легковійною ходою артисти, ішли, відповідаючи на уклони з усіх сторін відомі актори — незрівняний Сольський, Венгжин і Ярач, стрункі, тільки початкуючі, молодики, а вже славні, як фільмовик Іго Сим, та й полковник вітав їх, витираючи уста серветкою, інколи підводячись і кланяючись — його осьде знали, любили й поважали.

— А тепер розповід'жте мені, дорогий пане надкомісаре, про дуже цікаву справу шефа українських підривників держави, Ганджу. У мене вуха аж набрякли від того імення... Навіть сам маршал запитував мене чи його нарешті спіймано... Знайте: він шанує таких... Адже він сам (полковник зареготав) був колись і терористом і бомбовержцем...

Надкомісар Білевич ввічливо звітував, розколоюючи устриці і перехиляючи келиха з пінистим вином.

— Справа мається ось так, пане полковнику, — сказав Білевич, розмріяний і зачарований залею, де що не крок, мерехтіли варшавські театральні зірнищі; він був аж хмільний від того загального зорянного настрою; — що так званого Ганджу тобто Михайла Головацького застрілено під час спроби утечі...

— Прекрасно, — ось як усе складається чудово — аж скрикнув полковник Остоля-Сулкевич, — того власне нам

бракувало. Застрілений під час утечі! Яка чудесна формула, який драматичний фінал цієї всієї афери! Як втішатиметься пан маршал. Адже смерть під час утечі, це ж майже геройчно! Для закордону це прекрасно! Прошу звітувати далі... Подробиці, прошу ласкаво...

— Завдяки справності наших співробітників, пане полковнику, — говорив надкомісар, — нам пощастило нарешті виявити і знешкідливити комandanта «Чортівської Склі», організації, що аж надто давала себе відчути безпеці Малопольщі. Згаданий Ганджа вель Головацький був «спірітус мовенс» всієї цієї системи терору, саботажу і української ірриденти.

— І не потрібно, — вкинув полковник, — ми все це знаємо. До речі, прошу...

— Під час допиту, — продовжив надкомісар, — Ганджа уперто відмовлявся від будь-яких зізнань. Це завзята бестія, пане полковнику. Відтак, на ваше бажання — ми виконуємо все, що вам видається потрібним, — при цьому полковник, шеф 2-го відділу кивнув головою, на знак згоди і признання — ми вирішили передати справу вам. Одночасно, з певних конфіденційних джерел, нам стало відомим, що українське підпілля плянує відбити заарештованого Ганджу. Отже ми влаштували невеличку містифікацію. Ми поширили вістку, зумисне, звичайно, що Ганджу вивозять до Варшави. Це ми зробили через наших людей у тюрмі. Приготовано навіть вагон для нього на Підзамчу. Але у відповідний час ми блискавко вивезли його в поліційному автомобілі до Кристинополя під Сокalem, саме там, де він проводив замах на міст на Бузі. Зроблено конфронтації з деякими місцевими людьми. Вони очевидно його покривали. Ця наволоч за-перечила, що його колинебудь бачила, хоч стверджено, що він був у Кристинополі, на станції Топке, та й в околиці. Але менше з тим. Наші люди, пшодовнік Куля і агенти Радось та Вісьневський одержали наказ відвезти в'язня до Львова. Вони не кували його, йдучи лісом пішки. Не знаю чому — та ж могли зареквірувати селянську фірманку до станції. Йдучи лісом, Ганджа ведений пшодовніком Кулею, зненацька вдарив його кулаком в обличчя і кинувся навтеки в напрямі лісу. Але що він був у дошевику, бігти йому було не легко. Тоді за ним віддали постріли агенти Радось і Вісьневський. Всього два постріли. Одна куля трапила в'язня в голову і звалила. Це були приписані законом постріли на випадок

спроби утечі в'язня. Реакція наших службовців була без закиду. Таким чином Ганджа вже не існує.

— Прекрасно, дорогий надкомісаре, — посміхнувся про себе полковник, — кращого не треба було чекати. Для нас це знахідка. Ви зробили те, що треба було. Ми вам не наказували, а сугерували... Справа Ганджі, тобто чільної постаті українського підривництва являла собою справу надто делікатну з політичного погляду. Припустімо — сказав полковник, — що цей Ганджа виступив би на суді з відомими нам промовами. Це стало б негайно здобиччю європейської пропаганди проти нас. Чи було б це на користь державі?

— Ажніак, — погодився Білевич, — автім вам я сам на таку можливість декілька разів натякав.

— З цього висновок який?

— А такий, пане полковнику, щоб цю всю справу Ганджі найшвидше затушкувати і вважати неіснуючою.

— Дорогий надкомісаре, — відкинувшись в своєму кріслі полковник Остя, — необхідність ліквідації існуючих чи потенційних зловмисників-підпільників, це справа іх важків і не вимагає пояснень. Можливо, що ви не любите італійського фашизму, або аж до тепер нами як слід ще не освідомлюваної проблеми Гітлера. Простежте внутрішню політику цих речників нових європейських рухів. Чому не вчитися нам від них? Я особисто завжди стою за тверду руку, безоглядну і навіть, коли хочете, жорстоку внутрішню політику. Як щодо нашої, так званої опозиції, так і щодо всілякої, української чи білоруської ірриденти. Пан маршал є цілковито тієї самої думки. Його наказ — нищити, ліквідувати, бити і ще раз бити...

— Я надіюсь, — підніс свого келиха надкомісар і торкнув ним об вінця полковникового, — що я з усією дискретністю й оперативністю виконав ваш наказ. Телефон, що був до мене з Варшави...

— Це був наш телефон. У нас була невелика нарада дуже вузького гроні і ми в справі Ганджі прийняли остаточне рішення. Мій ад'ютант вас повідомив по телефону і ви зрозуміли, про що йдеться... Ви, пане Білевич, дозвольте вам це сказати, бо ж я старший і віком і досвідом, підете далеко. Ми охоче вас взяли б до Варшави, але ви потрібні у Львові. У вас свої досконалі методи, справність і розум. Прекрасна тактика. Розуміння державної рації. Ще раз вип'ємо з побажаннями нових успіхів...

Полковник ще більш стишив голос, нахиливши до Білєвича через заставлений стіл своє худе і хитрезне обличчя.

— Надкомісаре, живемо у передгрозових часах. Становище Польщі між двома могутніми сусідами не легке. Країна підмінована агентурами, ірридентою, економічною кризою, корупцією нижчої адміністрації, непевністю завтрашнього дня. Нам треба просторів, а для цього ми мусимо бути сильні і об'єднані. Війна не за горами. Нарікають всілякі ліберали, що ми наслідуємо південно-американські хунти і спрокволу насаджуємо фашизм. А скажіте, чим погані оті всі Сомоси, Батісти, Хуареси і їм подібні? Вони взяли свої народи за морду, спираються на найбільш реальну силу — поліцію і військо, безоглядно ліквідують будь-яку опозицію. Хиба Муссоліні не зліквідував тишком-нишком противника, соціаліста Matteоті? І, бачите, пес не гавкнув, пане добродію. Наши офіцери також тишком-нишком зарубали шаблями генерала Загурського, який наважився погрожувати публікацією компромітуючих матеріалів — наклепів на нашого дідуся. Ми — ота польська хунта, скажімо, розігнала балакунів у сеймі; Костек-Бернацький дав доброго прочухана крикунам з опозиції у Бересті; ми провели паціфікацію в Галичині; ми безоглядно приборкали Волинь і Полісся; ми знешкідливіли всіляких Вітосів і генералів Сікорських, нехай за кордоном тихо сидять, та радіють, що їх також не взяли під ребра. Скажіте — навіщо все це ми робимо, а що ще будемо робити? Побачите: якщо це різнобарвне підпілля, ця безголова опозиція не втихомириться, то ми не лише згноїмо їх у тюрмах, Равіках і Вронках, але заженемо їх у концентраційні тaborи, які вже проєктуються, щоб там сконали. А робимо ми це все в ім'я великої імперіальної Польщі, яку побачать ще наші покоління. Київ і Ковно, Одеса, Смоленськ і Вітебськ — це ж наші міста, де володів наш меч і куди ми принесли нашу культуру. Нашиими будуть і Цешин і Ужгород. Ми колись були під Новгородом і Москвою — ми там ще будемо...

Полковникові, що був у запалі, на чолі навіть виступили краплині. Та й Білєвич слухав його з благоговінням.

Однак полковникові треба було йти. У нього була важлива конференція. Білєвич відвів його до вестібюлю, де полковник одягав свою довгу аж до п'ят кавалерійську шинелью, що прикрила парадні штани з червоними лямпасами. Вони прощались як близькі друзі.

— Дякую вам за Ганджу і за Головка. Але не спочивайте

на лаврах. Не гадайте, що Й у вас все іде як по маслу, — сти-
ха говорив полковник, — вже й тут, у столиці, запустив
хтось свої пазурі. Нам треба бути з вами, комісаре, у постій-
ному зв'язку. Я нюхомчую, що Й тут починає снувати свою
мережу гайдамаччина...

— Це не ви вбили Густава, полковнику, — так само
тихо озвався Білевич, — цю бестію, що, як виявилося, пра-
цювала на кілька фронтів?..

— Ні, не ми, й ми ламаємо голови, хто саме. Тимчасом,
і це раджу й вам, цю справу треба затушкувати як ультра-
секретну. Чолом, надкомісаре.

І полковник, дзенькаючи співучими острогами, подався
до виходу.

Білевич ще повернувся до свого стола і деякий час спосте-
рігав своє покоління. Дедалі в ресторані ставало глітніше.
Сходилася еліта-богема. Білевич пізнавав відомі йому слав-
нозвісні іменитості: ось два поети — пілсудчики Лехонь і
Вежинський виціловували ручки відомим актрисам. За стола-
ми сиділи у фраках славетні музики, театральні критики,
редактори газет і журналів, багатючі меценати, їхні пишні,
розмарені дами.

Оркестр на естраді і глибині зали, звідки вибігали кель-
нери, почав грati попурі з «Кармен».

Засадничо Білевичеві вже нічого було тут робити. В усіх
тут були знайомі, а у нього знайомих не було. Розбавлене
товариство славнозвістностей було не його. Адже він був,
всього, поліціянт. Спрокволу він виходив; одягнув пальто
і по мармурових сходах, застелених кармазиновим килимом,
вийшов на Театральну площа. Місто безжурно гомоніло.
Люди снували, були, як видно, в добром настрої, при гро-
шах після першого, поспішали або до дому, або на зустрічі
в ресторанах, кав'ярях. «Варшава, Варшава, — думав Біле-
вич, ажніяк глузливо чи іронічно — швидше розмріяно як
і кожний провінціал, завжди така сама...» Він дивився перед
себе у розіспіваний від сяйв вечір, де, у синявій імлі, різьбились
вежі й будівлі старого міста, королівський замок, катедра
святого Яна.

...І раптом в такій самій імлі, але вже заволоченій ва-
женними хмарами, він побачив не Варшаву, не Старе Місто,
а його зловісний скелет. Скрізь, навколо були руїни; замість
домів і палаців — звалища, камінрюччя; Театральною площею
не йшли, а волоклися, тинялися, падали вбогі тіні людей —

погорільців, калік, жебраків, ранених, вдовиць у чорному, сиріт, мерішів...

Білевич кліпнув очима і здрігнувся. «Галюцинація, яка неймовірна, яка жахлива галюцинація...» Але все це тривало декілька секунд. Він очуявся.

Це проймаюче, моторошне видиво щезло. Все було як було перед тим. Але Білевич ще декілька хвилин не міг одволодати себе. Звідки Й чому це привиділось йому? Він покликав таксі і наказав їхати до цирку «Медрано», свого улюблена. Він любив цирк навіть значно більше ніж театр і інші видовища. Любив мужніх, м'язистих атлетів, принадних амazonок-наїздниць, штукарів, акробатів, гімнастів на трапешіях, звірів, що сумирно і слухняно виконували всі накази директора з довгим батогом.

Проте ця галюцинація і то зовсім не зп'яна, чи з недужої уяви, турбувала його навіть тоді, коли він дивився на гордово-вито виступаючих арабських жеребців та сумовитих слонів, на яких з паланкінів виглядали красуні-весталки Шіву чи Крішни, висяючи в лямпах атени своїми пишними одягами та смаглими раменами.

XXVI

Цей місяць був жахливим провалом починань «Чортівської Склі». Справа відбиття Ганджі не повелася; дарма, що дві п'ятірки були напоготові, на своїх місцях; вагон з арештованим Ганджею не проїхав. Тільки на другий день від залиничника Романа стало відомим, що Ганджу вивезено зовсім у іншому напрямку, таємно, секретно, поночі, здалекого резервного шляху на Головному двірці, а не на Підзамчу. Друге: як повідомила Дзвінка Струхманчука, з її інформацій виходило, що Ганджу вбито, навіть не виправлюючи його у Варшаву. Вбито підступно й підло, називаючи це «спробою втечі, під час якої функціонери поліції були примушені вжити зброї». Лаконічно це було подано в газетах. Родині Ганджі-Головацького видано тіло вбитого — це була велика ласка. Жінка Ганджі ствердила, що в Головацького віддано не дві кулі, а декілька. Ця справа залишалась темною і, звичайно, поточна преса як польська, так і українська не вважала потрібним її коментувати. Операція визволення Ганджі, підготовлена так сумлінно, провалилася.

Другим провалом це було самогубство Боровського. Він

завісився в тюрмі на Казимірівській. Про це звітував «дядько Семен», але й він знову дуже мало. Вішальника швидко усунено. Ніякої згадки про це ніде не було. Гордон сказав: «Собачі — собача смерть, шкода, що я його не кропнув на Високім Замку. Видно його муляла і нарешті доконала його зрада. Був колись муж і вже нема його». Залишалась Донця, яка, на думку Гордона та Й Струхманчука, була головною причиною і зради Боровського і його загибелі. Гордон визначив спеціальну групу для винайдення її, цієї як він казав стоклятої сучки, що залия лакомства нещасного зрадила і свого чоловіка і всіх нас. «Але ми її знайдемо з-під землі, — говорив він стиха, — я буду перший, що їй з п'ять куль пішлю в її голову». Їх, Боровських, мешкання було замкнене, ніхто не знову, де вони поділися і що з ними. Автім були інші справи.

Третім провалом була друкарня в Krakovі. Нею завідував Палій — старий товариш. Треба було надрукувати бюлєтень революційної боротьби, треба було вяснити справу Боровського, смерть Ганджі. І саме в той час, коли друкувалися ці листки з короткими інформаціями «Чортівської Склі», в друкарню, тобто невеличке приміщення у підвалі, яке було так добре законспіроване, ще й до того у Krakovі, увірвалась поліція. Поки Гандзя, одна з друкарок палила всі папери, Палій і двоє краків'ян — Богун і Скеля відстрілювались від поліцай, з яких троє дістались з другого поверха і вив'язалися така стрілянина, що під час неї вбито Палія, старого магістратського службовця, що завжди був з підпіллям, і студента Богуна. Скеля застрілився сам, смертельно ранений. Гандзю взято.

Але ті всі провали, як видно, і як думав Струхманчук, не зломили Гордона. Він був зосереджений, хмурий, але напрочуд діяльний. З рештоків здесяткованого львівського осередка він негайно збив керівництво: це був Орест-Чорний, Юлія, молоденький Ясень і Taras — тихий чоловічик, дружар, що вже відзначився в акціях під Делятином, в Городку й у Тернополі.

З решток здесяткованої львівської мережі — чотирьох п'ятірок, Гордон вибрав тих, які ще не були ніколи на підозрі й ходили вільно по місті та затвердив п'ятірки. Одна — на чолі з Мартою, здебільшого — зв'язківок-дівчат, друга — Романа, переважно з залізничників, третя — із студентів, що жили, хто де — в Академічному домі, у середмісті або й у Винниках. Все це були люди вже не вперше випробувані

в акції, але вони ще не були на підозрі поліції або затримані випадково, то ж виявлення всієї мережі не було небезпекою.

Гордон не любив поспішати. Коли йому говорили про необхідність, хоча б тільки як пересторогу катам, зорганізувати замах на Білевича, безумовно головного координатора в справах Боровського і Ганджі, він спокійно говорив, що таких як Білевич багато й на них прийде черга, у свій час. Конспірацію Гордон довів до найвищого рівня. Якщо він бачився з кимсь, то кожночасно зміняв свій вигляд: одягав перуку, окуляри, підіймав комір, раз був у чоботях, раз — у черевиках, визначав зустріч у сутінку або серед ночі — в найрізніших місцях. Зміняв усі пункти зв'язку, іх знали тільки найближчі. З провінції викликав найбільш надійних людей — влаштував їм житла без будь-якої підозри, знайшов для них, для прикриття, заняття. Сам він був суворий аскет. Тільки Орест і Юлія знали, що він живе у старенької бабусі на Знесінні, що він регулярно працює в Політехніці, за днія його рідко хто міг бачити; зустрівши своїх людей на вулиці, ніколи до них не признавався. Струхманчук знов, що він іноді виїздить. П'ятірки, як він лаконічно доповів на зустрічі керівництва, — існують на Волині, в Рівному і Ковелі, у Холмі, на Підляшші, Кременеччині і навіть у Вільні й у Варшаві. Автім, казав він, варшавськими справами кермує Дзвінка, у нього до неї було беззастережне довір'я.

— Чи ти не плянуєш центрального акту? — Спитав його Струхманчук. Вони одного дня побраталися; Гордон не любив великопаленого стилю.

— Може й так, — відповів вривчасто Гордон, — на це потрібні час і гроші. Великі гроші, а їх у нас нема.

— А я тобі потрібен, Гордоне? — посміхнувся Орест, що займався наполегливо своєю роботою, готовуючись до виставки.

— У належний час скажу, — жорстко відповів Гордон, — покищо ти вільний...

Струхманчукові він подобався — навіть його рубашність, замкненість і маломовність.

— Треба було все починати заново, — сказав йому Гордон, коли вони зустрілись на Високім Замку у присмерку, — якщо про нас мовчати, то це не значить, що у нас нічого не діється. Люди вже є і то беззакидні; те, що на черзі, зробиться. Поспішати не потрібно...

Струхманчук зрозумів, що він готує екс більшого удару.

Про це не знали навіть ті, що їм треба було знати. Ось Гордон з порідля Ганджі, думав він, з таким жити, не вмирати.

На другий день він спокійно виїхав на Волинь, на етюди...

XXVII

Струхманчук в задумі йшов містом, що вже дихало весною. Юрби йшли вулицями, вже починало сутеніти. На рогах улиць продавано, як звичайно, каштани. Марійською площею в напрямі Академічної йшов чоловік з плоским, блідуватим обличчям. Його оминали, хоч він ажніяк не був небезпечний. Це був відомий усім причинний, несповна розуму, якого чомусь не тримали на Кульпаркові, закладі для психічно хворих за містом, а терпіли на свободі саме із-за його цілковитої нешкідливості, як «тихого варята». Він навіть був популярний як автор бездонно безмістової пісеньки, зладжененої місцевим волянком мішаниною польської й української мови, яку співали скрізь і всюди. Вона стала модним «шлягером».

...Трамвай від'їзжає,
Дівчинонка плаче,
Бувай ми здорові,
Мій мілій козаче...

Татусь ма круліки,
Мама ма голем'є,
Бувай ми здорові.
Жегнам це озэмблє...

Мелодія була також твором «тихого вар'ята». Вона була нескладна, простенька, легко запам'ятувалась. Може в ній була меланхолійна душа цього дивного, сум'ягливого міста, вислів його туги за бурхливою рікою, якої у Львові не було, як у кожному порядному місті. Була тільки болотниста, смердюча річечка, яка плила під містом, засуджена плановиками-урбанізаторами на одвічне нудне існування під землею.

«Мабуть треба виїздити звідси...» думав Струхманчук. Земля ще не горіла під ним; він був надто обережний, але все ж відчував час від часу неспокій. Можливо, що за ним дискретно стежать. Йому нераз зовсім безпричинно видавалось, що

хтось за ним іде. Він озирався — нікого не було, крім буденних, сірих людців, що йшли за своїми справами і не звертали на нього ніякої уваги.

Біля старовинної брами Ставропігії, немов вагаючись, чи йти йому далі Руською вулицею, чи пірнути у подвір'я темної споруди бите круглим камінрюччям, стояв чоловік. Зустрівшись віч-на-віч із Струхманчуком, він посміхнувся і злегка підійняв капелюха. Це був літній вже панок, приземкуватий, але ще міцний, хоч дещо сутулій. Обличчям його, досить звичайним, майнула посмішка не позбавлена лукавості, як видалось Орестові.

— Давненько не бачились, пане Струхманчук. Мабуть були у від'їзді?

— Ви мене знаєте? — спинився Орест, — хто ви такий?

— Зустрілись ми в Єзуїтському саді, — проскрипів незнайомий, — мабуть декілька років тому. Саме тоді було віче на площі Юра. І ви обіцяли навіть колись зайти до мене. Я Іvasик, архіварій у магістраті...

— Тепер я вже собі вас пригадав, пане Іvasик, зніяковів Струхманчук, — ви тоді висловлювали деякі цікаві думки. Тільки не траплялось нам зустрінутись, хоч живемо в одному місті...

— Відомо, відомо, — добродухо сказав панок і вони пішли до Валів поруч, — ви митець, у вас багато всього на голові, а я звичайний канцелярський щур, як то кажуть. Все з паперами, живу як заточенець, схимник...

Рантом Струхманчука осяяла якась думка, дедалі він більше вдивлявся в це пергаментне обличчя, пооране зморшками, в ці ідкі, але пронизливі очі.

— Стривайте! — Аж спинився він, — а мені чомусь бачиться, що ми зовсім недавно з вами десь бачились... Басаврюк?..

Пан Іvasик відвів очі і засміявся.

— Так вам здалось, маestro; бачитись з вами ми ніде не могли. Ви людина відома, діла у вас всякого багато, а я що? Кажу вам — схимник, з уряду — додому, от і все...

Вони вийшли на Гетьманські Вали і посидали на лавку. Вечір таки справді був духмяний, свіжий.

— Що до моїх думок, — говорив Іvasик, — які ви зволите хвалити, то не треба було бути мудрагелею, щоб дещо передбачити. Все йде своєю чергою...

— А саме що?

— А от тоді після демонстрації з приводу рішення Ради Амбасадорів. Ви були тоді такі повні завзяття; що ж могодість! Сподівалися великих діл, рухів, змін... А наша Галичина тимчасом мовчить та благоденствує... З великої хмари малий дош... Стабілізація, пацифікація, опортунізація, консультація... Все на своєму місці і, от бачите, наша бідна Рутенія знемоглася...

— Воно і так, пане Івасик, і не зовсім так. Не так то все благоденствує у нас і не так уже мовчить. І якщо говорити про стабілізацію, то це стосується тільки окупанта, чи його теперішніх проводирів. Пілсудчицька санація укоськала опозицію, приборкала хвилювання на «окраїнах», на Шлезьку, на Білорусі, в Лодзі забрала все в свій кулак і неухильно прямує шляхом доморослих вожденят-узурпаторів, от як Муссоліні чи Вальдемарас, тобто воєнщини і поліції, простісінько до фашизму. А у нас фашизм — це терор, наглі суди, поліцейський налигач на все живе і ще вільне, пацифікація, колонізація і полонізація. Але і на це є відповідь: протидія, стихійний опір народу...

— І революція? — Глянув на нього скоса Івасик.

— Може й революція. Ви справді, мов той заточенець-схимник, сидите вдома і либо не знаєте, чим живуть маси. Що, невже їх скорено?

— Ви мені нагадуєте Віктора Гюго, — посміхнувся Івасик; — це в 1831 році він говорив, що чує підземний грім; це, мовляв, стосується кожної країни під правлінням монархії, а зокрема в головній цитальні підземного бунту — у Парижі... І що ж? Мав таки рашню поет...

— Ви маєте на увазі 1848 рік?

— Авже ж, рік, коли той вибух у підземних штолнях, як передбачував Гюго, таки стався...

Дивним дивом, Орестові вдалось, що обличчя Івасика спалахнуло радісним відлунням, так нечебто він згадував пережите.

— І революція довершилась, це правда, — продовжував Івасик, — щось не завжди там, де того сподівався Гюго. Не було її в Бельгії, але в Англії, в Голландії і де інде, хоча б у Росії, а там вона таки була потрібна. І хоч багато дечого в тій революціїся осягнено, саме для тих, хто її потребував, але її приборкано. Тираги були сільніші ніж народи... Те саме діється й нині. Не забувайте про ті стомилеві кроки, здійснені індустріалізацією. Завдяки їй збільшилась могут-

ність не так царів і цісарів, як тих, яким на ніякій революції не залежить. Тобто — володарям індустрії, шафарям капіталу. Нині особливо вони зміцніли. Вони вже заздалегідь, зразу ж після війни, готувалися, щоб її, цю революцію, принаймні в Західній Європі, у свій час, приборкати. Вони нині наполегливо підтримують реваншизм, колоніалізм, націоналізм, врешті фашизм. В нинішній Німеччині й у всіх країнах внаслідок неймовірної економічної кризи ґрунт давно готовий до радикалізації мас і до революції. Але індустріальні магнати це передбачили і постаралися, тай нині стараються викликати, і наснажити, і підсадити до влади таких своїх попихачів, які змогли б паралізувати революцію... Конкретно ось таких Муссоліні, Гітлера, Пілсудського...

— Польща, мій пане, це не Німеччина і не Англія; тут нема Тіссенів, Гугенбергів і Детердінгів...

— На таку Польщу, яка нині є, їх вистане, — промовив Івасик, — і на той невеликий відрізок історії, доки вона як хвилеве твориво, існуватиме. В часі сьогоднішньої кризи, тобто голоду і злиднів, в яких живе польський народ, не кажу вже про оту чорну вівцю, яка все терпить, якою є національні меншості в Польщі, революція була б природним виходом. Але польський народ, оті польські забиті селяни й трудари, має свою специфіку: він є консервативний, проряклий з давен шовінізмом і клерикалізмом. Якщо він стопіччями покірно ніс шляхетсько-магнатське ярмо, то він нестиме і ярмо пілсудчини, ба, він навіть боронитиме її. Хто хоч трохи враховує геополітичні й історичні координати Польщі, як народу і як держави, той розуміє, що цей шовіністичний атавізм для неї — провалля загибелі. І, щоб відвернути увагу більш тверезої суспільності, від сумної дійсності, пілсудчина примушена дурити свій народ всілякими ілюзіями, тобто імперіальними мріями зрубаної голови і забиває їйому голову своєю великолдержавністю та заколисує мрією про похід на схід, подібно як у 1920 році. Кажуть, що наш маршал, отої дідусь, що й так вже, це ясно для всіх, в стані сенільного маразму, просто навіжений од цих марень про другий похід на Київ...

— Кажуть, — засміявся Орест, — що він бігає від карти до карти на стінах Бельведеру і тиче пальцем раз на Смоленськ, раз на Одесу...

— Кожний мономан — також і хитрун. Зважте, маestro, що ті самі мрії нині леліють і в Німеччині. Українська про-

блема як у Берліні, так і в Варшаві, одна з центральних. Про це вже говорять одверто. І я не здивуюся, коли з приходом до влади всіх отих гітлерів, розенбергів і папенів, (а це вже не за горами) і наш «лідусь» пристане до їх спілки, щоб поділитися просторами України та Білорусі, а то й Кавказу та водночас перехитрити своїх союзників...

— Ви думаете, що пілсудчина вбачає в тому єдиний спосіб рятунку Польщі від корозії?

— Просто від катастрофи, що вже насувається... Це, маєстро, однак, не більше як чергова ілюзія полковницької хунти Пілсудського. Уявіть собі, якщо дійде до польсько-німецької спілки і гітлерівські штурмовики та пілсудчицька солдатеска посунуть на Схід. Германці таки хитріші від слов'ян. Із союзника Польща вмить обернеться в пангерманського васала, тобто пущера тевтонського чобота. З Україною буде гірше — це буде дослівно спалена земля; поки буде вивозитись пшениця і сало, села і міста будуть у по-лум'ї, а на обріях шибениці й юрби таврованих рабів...

— Приблизно те саме й я думав, — сказав Орест, — я був не так давно в Німеччині і знаю тамошні настрої. Це хоробливий націоналізм, це тевтонсько-prusаська брутальність і погорда до всіх... А що ви думаете пане Івасик буде з нами?... Тобто з Західною Україною?

— Ми можемо стати знов «тирольцями сходу», — з'їдливо посміхнувся Івасик, — тобто рабами трохи вищої категорії. Адже ж колись за нашу вірність найяснішому панові, Відень благодійно нагородив нас доскінним рабством у польських магнатів. Обдарував нас «свинською конституцією». Такі «тирольці сходу» будуть пангерманізмові завжди потрібні. Щоправда, не всі ми були під час «Весни народів» такими вже ретельними «тирольцями сходу». Хто знає, якби це все пішло, — мрійливо і загадково глянув він на Ореста, — адже графу Стадіону доводилося просто благати нашу Головну Руську Раду, щоб вона по церквах та на сільських майданах умовляла наших селян не різати панів. А вони вже це помаленьку робили. Наша консервативна партія, наш провід і тоді, так як і нині, не може жити без уголовства і підлабузництва. Зміняються тільки пани, а лакеї знайдуться. Наші керівні партії, як самі знаєте, сьогодні вже не тільки закликають прийняти без опору законність ганебного «статус кво», але готові завтра стати вірнопідданою опорою Речіпосполитої...

— Цікаво, — вкинув Орест, — як через всю нашу історію тягнеться отої посторонок опортунізму, зради, саме отієї верстви, що у нас так високопарно іменується «провідною верствою», або як нині її величають «елітою, лучими людьми». Де вони ті «луччі люди», чорт би їх забрав? У середньовіччі — бояри галицько-волинського князівства продавали народ полякам, уграм і монголам. В часі козацьких повстань, коли йшла боротьба не на життя, а на смерть з польсько-шляхетською експанзією, куди подалися оті Острозькі, Чорторийські? А під час визвольної війни Хмельницького звідки бралися Кисілі, Забузькі, Виговські, Тетері?... Саме з тієї «еліти». Нині ці «луччі люди» продовжують те саме...

— Економічні причини, маestro, все у нас робилося і робиться задля лакомства нещасного...

Орест глянув притиском на годинник. О дев'ятій Гірдон його чекатиме в умовленому місці. Іхати було далеченько, а крім того, треба було б і замітати слід. Він підвісив і простяг руку Іvasикові.

— Мені треба, на жаль, іти, але надіюсь, що ця наша зустріч не остання, пане Іvasик... Слухати вас цікаво. Ваші думки я поділяю...

І як дивно, Ореста надила оця на перший погляд нічим не визначна людинка. В юрбі він напевно не вирізнив би її від інших. «На кого він схожий, цей Іvasик?» — думав Орест. Його обличчя іноді застигало в мертвій заимленій безвиразності. Здавалось, що тоді цей Іvasик існує зовсім неосьде, а дуже далеко. Але за мить, він міг зайнятись лукавим посміхом, немов повернувшись із того далеку. Бути зовсім іншим ніж перед тим. Обличчя його ставало привітне, навіть начебто давно знайоме. Орест стиснув йому руку.

— Скажіть, — промовив він, жартома чи повагом, — пане Іvasiku, чому це у вас на шиї така дивна червоняста пружка?...

Іvasик стиха посміхнувся.

— Та ж хіба не від петлі? А може я із своїми чудацькими думками таки зірвався з шибениці, що?... Мені, просто тісний, старосвітський комірець...

Вони обидва ще раз допитливо, але мовчки, глянули один одному в вічі Й Орест пішов вздовж Валів. Ідучи по сходах, уніз до Руської, попід Волоську церкву, він обернувся. Іvasик все ще стояв на Валах, замислений, дивився йому вслід.

XXVIII

З ТЮРЕМНИХ НОТАТОК ОЛЕКСИ КАРПИШИНА

...Мене залишено в невеликій келії на другому поверсі і неначе забуто про мене. Говорили мені товариші-в'язні, що довго тримати мабуть мене не будуть; фактично ніяких матеріалів на мене нема, та ж і до цього не звикати: людей у нас тримають по декілька місяців, або й більше року, потім випускають, навіть не виправдуючись.

До жодної справи мене, як видно, не причіплено, ніхто з арештованих, як казав мені мій адвокат, мене не називав, автім все це не таке й важливе. Ми всі, в цей грізний період історії нашого народу проходимо через ці келії, каземати, могили для живих, бо іншої долі як тільки терпіння, історія нам не призначила. І як не дивно: ніхто не розпачає, ніхто не жаліється на цю примху долі. Хіба не почесніше, хіба не мужніше думати нам усім, всежтаки, що кожний з нас хоча б і «мінор парс фуйт» цього завзятого, безнадійного змагання за людську гідність.

Казав Заратустра: (і я читаю його час від часу, хоч і не завжди згоден з ним, адже Заратустра часто суперечить сам собі). Проте це правда: «Хочете бути творцями — будьте тверді!».

І ще одне: «Вільна від щастя наймитів, каже Заратустра, визволена від богів і почитання, безстрашна й страшна, велика і самотня: така воля правдивих».

І ще одне золоте слово, автім навіть і ясновидючість того ж Заратустри: «І вір мені друже, крику пекельний! Треба відучитись тих крикунів, що ревуть усі найрадніше: воля; від цього їхнього гомону про «найбільші події — це не ті наші найголосніші, але наші найтихіші години. Не довкола винахідників нового крику, але коло винахідників нових вартостей обертається світ, чуйно обертається він...»

Хто я такий? Чи імпульсом моєї активності, й тут у неволі, й там на волі, не була ненависть? Чи моя віра у мій народ у його майбутню перемогу, в його здібність творити вартості нові й вагомі для всього світу, не кличе до життя той глибокий і етичний імпульс, який наказує мені ненавидіти всіх тих, хто прагне позбавити мій народ свободи, його власного імені, його жаги до творчості? А одночасно я, роздумуючи над діями нашого революційного підпілля, хіба

не застановляється над тим, чи існує моральне право вбивати людину, навіть тоді, коли вона сама позбавлена всякої моралі і є гнобителем, катом, тираном?

Ці суперечні думки турбували мене особливо, коли я вже в тюрмі довідався про так звану акцію у Бродах. Я особисто і вправдью і осуджу так звані експропріяції. Їх здійснюють не «терористи» і «бандити», як пише ворожа наклепницька преса, а ідеалісти — люди геройчні і глибоко чесні. Те саме робила бойова організація Польської Соціялістичної партії, це робили російські революційні організації. Ми забираємо гроши, що належать нашому народові, якого безправно примушують окупанти працювати на їх поліцейську державу. Це все так, але чому при цьому гинуть і зовсім невинні люди? Акція у Бродах була кривава. Дванадцять бойовиків в масках, у білій день вчинили напад на поштовий уряд. Вони вдерлися у приміщення пошти, стероризували тих, що там були, то ж вив'язалася обабічна стрілянина, під час якої один бойовик був поранений і сам застрілився, бо не міг утекти, другого досягла ворожа куля. Серед поштових урядовців були також поранені й вбиті, навіть серед зовсім сторонніх людей, що прийшли на пошту з вулиці у своїх справах. Після цього нападу, забравши гроши, бойовики розділилися; троє з них пішли на південь, решта на північ. На залізничній станції Борщовичі прийшло до сутички з поліцейськими — одного вбито, другого поранено. Дальші трагічні дії бойовиків, яких залишалось тільки двох і які йшли навпростець, щоб дістатись до міста, були трагічні. За ними погналися підбехтані селяни, яким сказано, що це були бандити і їх треба спіймати. Вони гналися за бойовиками і врешті їх спіймали — також із жертвами — та видали поліції. Яка жорстока іронія! Селяни, українці, той народ, в ім'я якого, за його волю і долю, революціонери боролися і віддавали своє молоде життя, власними руками видали на поталу! Своїх же братів!...

Європа, а може й увесь світ, знаходиться в стадії іманентного революційного бурління. З одного боку, це могутні соціальні рухи, які домагаються перебудови суспільства, з другого — політичні аспірації, а то й просто боротьби народів і націй за самовизначення; з черги — небувалі

науково-технічні відкриття, з черги — наявність нових, нечуваних досі творчих течій — у філософії, мистецтві, літературі. Все це для кожної думаючої людини є тільки передсінком чи провістям зовсім нової, переломної доби в історії людства.

Терором ми відповідаємо на терор. Відбувається революціонізація народних мас, які доволі настраждалися на своєму віку. І це діється всупереч гіпокризії нашої мізерної, опортуністичної «вищої верстви», «еліти», яка рада була б, щоб усе було тихо і спокійно, щоб ця верства могла влаштовувати своє дрібноміщанське щастячко.

Як буде — не знаю. Я, та й ніхто з нас, не пророк. Однак повторюю ще раз на Заратустрою: хочете бути творцями, будьте тверді!

Про все це я поступово довідався від в'язнів-каліфакторів та з волі, хоч, звичайно, без подробиць, які устійенно значно пізніше. Чотирьох учасників акції, під Бродами, яких спіймано, також і інших, зовсім непричे�тних до справи, ув'язнено в нашій тюрмі, на різних поверхах. Їх мають судити польовим судом.

Саме коли пишуться ці рядки, я прислуховуюсь пильно до всього, що діється на коридорі. Деякі вістки мені посилають сусіди-в'язні «конем», тобто записками на мотузці, простягненій від моого загратованого вікна до інших вікон.

Я чую часто стогн, лемент, вривчасті покрики катів слідчого відділу; повз мою келію гонять або волочать на ношах допитуваних. Всіх їх катують, вимагаючи зізнань і признань. Сусіди, що більше знають, сповіщають мене, що ці юнаки тримаються геройсько. Важка доля їм судилася!

Всі ці дні у мене нема сил ні читати, ні писати, ні навіть думати. Мені хочеться кричати на увесь світ про «тріумф цивілізації» у Польщі, яка перевищила середньовіччя у практиках тортування, вживаючи до допитуваних найрафінованіших, катівських засобів.

То ж про подробиці справи, допитів, слідства, я, крім уривчастих віостей, не міг нічого дізнатись. Інші в'язні в тюрмі знають може більше, бо я ізольований. Незабаром стало відомо, що над кількома учасниками акції в Бродах розпочався негайний суд. Він тягнувся декілька днів. Було відомо, що обвинувачені, зокрема двоє з них, тримаються дуже гідно. Один з них взагалі відмовився говорити та відповідати на запити судді й прокурора, один раз тільки заго-

ворив, приймаючи всю вину вбивства поліціята на себе.

В процесі виступали кращі львівські адвокати. Тексти їх промов також ще не дійшли до нас. Я надіюсь прочитати їх пізніше, коли буду на волі.

Не зважаючи на блискучу оборону, на геройську поставу обвинувачених, які сміло заявили, що діяли як члени революційного підпілля, двох з них засуджено на кару смерті. Вирок мав бути виконаний негайно. Вразила також вість, що прохання про помилування, внесене адвокатами, до найвищих чинників країни — до президента, були відхилені. Засуджених очікувала страта через повіщення.

Уся в'язниця глухо хвилювалась.

Сама страта була оточена атмосфорою, що нагадувала похмурої пам'яті царські і цісарські часи з їх зневагою до людської гідності, до ідеалів чоловіколюбства, прощення, милосердя. Католицька Польща повернулася у темряву найжорстокіших діб її історії, що зареєстрували нелюдські катування і садистичні страти Івана Підкови на львівському ринку, гайдамаків у Арсеналі й у Кодні, опришків на Гишлівській горі... Ганьбою було те, що ця «відроджена» Польща, борці за волю якої, як Сіраковський, Траугутт, Окшея, гинули на царських шибеницях відновила ті самі людожерські «етичні» максими: око за око, зуб за зуб — замість того, щоб по християнськи дарувати вину цим молодим людям, які діяли як вірні сини свого народу, не задля особистих користей, а в ім'я ідеї, яка така ж сама шляхетна і благородна як були ідеї тих польських свободолюбців, що вмирали на кронверках варшавської Цитаделі.

Засуджені, жорстоким, безоглядним «негайним» судом, наші товарищи пішли на смерть на похмурому світанку, без тривоги і страху. Це були юнаки, що вийшли із суспільних верств, найбільш пригнічених умовами новітнього феодалізму. Це були трудячі ремісники, з убогих робітничих родин, яких до революційної боротьби звербувала дійсність, зміцнила їх характери мрія про свободу і краще майбуття свого народу, мрія про те, щоб не було на землі супостата, щоб до слова прийшла оновлена людина — волі, рівності, братерства. Ці юнаки вмерли сміло й мужньо як герої Спарті і античного Риму. «О них же постона Україна» — як писано в літописах тому дев'ять століттів. В мовчазному зосередженні, в зловісній тиші, що сповивала цей проклятий будинок неволі, з почуттям гордості, що й у нас з'явилися

такі крицеліті постаті, супроводили ми всі наших друзів на смерть. І коли вони зависли на шибеницях здалека немов з сумовитим вітром долинуло стоголосся дзвонів. Це було подзвіння всього краю по тих, що за волю цього краю віддали своє не життя.

Смерть на тому провісному світанку в закапелку львівської тюрми стала для мене (мабуть і багатьох моїх ровесників) початком моого ідеологічного утвердження. Я — еклектик, не боюсь цього. Я не збираюсь бути доктринером, підбирати ідеї й доктрини, щоб формувати свій світогляд.

Дійсність, яка є, і нас примушує розглядати ненависть як глибокий і пристрасний етичний імпульс. Ненависть буває іноді корисна суспільно і цінна морально. Ми хочемо творити, як кличе Заратустра. Руйнівні сили, як ненависть, потрібні, бо вони служитимуть творчій меті. Треба, однак, поряд з підпорядкуванням усієї нашої діяльності почуттю ненависті, додати діюче почуття любові.

«...хочете творити нові варгості, будьте тверді...» В ім'я ненависті до кривди, в ім'я любові до правди, я буду завжди з тими, що її захищають і боротись за їх перемогу.

XXIX

Варшава як завжди вигравала світлами, була метушлива, без журна. На Театральній площі, на Krakівському передмісті, на Маршалковській і в Уяздовських алеях снували натовпи зграбніньких панянок серед загонів золотої столичної молоді; мчали автомобілі достойників і доробкевичів; видзвонювали підкови фіякрів з празникуючими дамами, підтаркуватими гуляками, тонкостанними офіцерами.

На старому Ринку у Старому місті, в старовинному ресторані Фукера, що частував старопольським медом на вітъ королів і нунціїв з Риму вже більше ніж три століття, де завжди було аж завізно oddalik, за дубовим столом сиділи Рената і Струхманчук.

Якраз увійшов і, розглянувшись, знайшов їх Гордон. Він, несподівано, проти своєї звички, був одягнений навіть хвацько і за модою; можна було б прийняти його за багатіючого негоціята або без журного комбінатора з провінції, який не почував себе несміло і в столиці.

— Ви митець перевтілювання, — глянув на нього Орест, — це також подекуди майстерність.

— Іноді це потрібно, — підсів до них Гордон, — достосовуюсь до тутешнього стилю; безжурність, життя надто коротке, щоб ним нехтувати, а чим погана максима щасливих днів доброї пам'яті саксонських королів: «їж, пий і розстібай пояса...» тобто “*sagre diem*”, як говорили також безжурні римські імператори.

Він озирнувся — у великий, продовгастій залі, прикрашений оленячими рогами, головами вепрів і портретами визначних осіб, що колись бували гостями Фукера, було надто гамірно.

— Не звертайте уваги, — сказала Рената, — будьте спокійні, — сюди приходять тільки винолюби, ласуни старопольських медів і старовинних вин, нікому нема до нікого діла. Шпигуни сюди не ходять, бо їм тут нудно і нема потреби. Однак, на всякий випадок, Рената, яку могли ненароком побачити знайомі — винолюби і медолюби, була в окулярах, а широкі криси капелюха затіняли її обличчя. Автім на них таки ніхто не звертав уваги.

— Устійнємо пункти і топографічні дані, — впівголоса говорив Гордон, — у Варшаву вже відряджено три зв'язківки — Марту, Юлію, яка живе як богомільниця у кляшторі Кармелітанок босих, а також ще одну, яку назвемо Станіслава, усі дівчата проміткі. Крім того на Празі оселився Ясень Галайда, на Площі Спасителя, та й ще є добре хлопці. Інші прибудуть.

— Нарешті з'явився і Зорянчук повідомила Рената. Він абсолютно чистий, має добре папери, працює на Празі, — в торгівлі заліззям і таким іншим. Живе також на Празі і з ним Бася, як його дружина.

— Готово Центральний? — стиха спитав Струхманчук. Рената спокійно підійняла келих із старопольським медом, — у нас свої порахунки з володарем у Бельведері, цим спорзним дідком. Важить не він, а його справа, ти розумієш. Цей вже напівбожевільний дідок веде і свою Польщу да загибелі. В одній Варшаві в цю хвилину близько сто тисяч безробітних... На Холмщині, на підгір'ї, у Бескидах і в самій Польщі ділять сірники на чотири частини, нема солі, нема хліба... Час подумати над тим, щоб повести з нами і поляків, ти розумієш мене? Не цю безжурну Варшаву, не це все песяче панство, що балює, пиячить і вигукує про моцарствову Польшу. а вбогий і затурканий народ, якого як сліпця ведуть на край прізви...

Її чорні очі метали іскри. Вона таки була гнівна. Нераз таке бувало з нею: тиха і добра, як квітка біля розлогої, схвильованої ниви, а іншим разом спалахне і тоді знай: нічого русально-лагідного, нічого жіночо-ласкового нема в ній.

— Не бійся, — посміхнувся Орест, — я не вагаюсь, як ти думаєш, Ерініє, Медеє. Я знаю як і ти, що треба бути холодним як крига, нещадним як лезо. Я тільки сумую: ось наше 20-те сторіччя. Подумай, який неймовірний зрив уперед! Який прогрес у науці, в техніці, в усіх галузях точних наук та й у гуманістичних — скільки нового відкрито, перевірено, скільки показано досі невідомого, навіть у давніх здобутках: ще з часів Єгипту і Ассирії; в юриспруденції, історії, літературі. І от уяві собі, що в цьому, маже класичному сторіччі поступу й начебто гуманізму — війни люті й криваві, тільки подумай, скільки впало прекрасних людей, хоча б під Верденом або над Марною. Ось такий чудесний французький поет — Пейре! за що? Навіщо? Революції — також криваві, нелюдські. І після того всього знов те саме. Мільйони людей у рабстві, у голоді, в приниженні; ославлена вищість «білої людини», еге ж! А тепер знов Ніщє: чудернацька доктрина божевільного недужого: надлюдина, арійське походження, ніякої моралі, влача «луччих людей». Яка «луччих»? Поневолення народів, яке творці трактатів і всілякі панове, що вершать долю мільйонів, називають справедливістю? Хіба це не суцільна брехня, облуда? І ця Польща, Христос народів, яка для світу була зразком мучеництва, що зазнавала стільки від царської неволі, волочила кайдани — царські і цісарські, гинула на Цитаделі і в кам'яному мішку Кенігштайні, закована, вішана, розстріляна; нас, начебто меншість, а, по правді, господарів на нашій таки землі, вбиває, віщає нині, видирає нам наше ім'я, топче нашу мову і культуру, катує як у Бригідках чи Луцьку, смагає канчуками... Є правда на землі, Дзвінко?

— Нема правди, твоя правда, Оресте. Озвалась, нахмуривши брови Дзвінка. Але ми хочемо правди. Нехай через кров і смерть тих, хто винен у цьому лиху. І ми боремося за нашу правду їхніми ж засобами. Око за око, зуб за зуб. Чи не справедливо? Ти збегнув це й вірний цій правді. Будь же вірний до кінця, друже... Це правда не тільки наша, українська, але всесвітня. Встали ми не лише за нас самих, але за всіх покривджених, всіх знедолених...

Ходімо звідси, — сказав підвішившись Орест, — цей старо-

польський мед важить мені як сто пудів. В цьому солодкому медові — кров, наша кров, Дзвінко. Кров Наливайка, якого пекли в мідяному кітлі ось тут, на Старому Ринкові у Варшаві. Кров Остряниці й Павлюка, кров гайдамаків, яким дерли пасами шкуру у Кодні... Ходімо звідси... Але це не польський народ робив, Ренато. Це робили ті, що іхні нащадки і нині панують над нами. Це ті магнати-кати, які жиравали коштом нашого і свого народів і нині ще панують... Орест дивувався, що Гордон, всупереч своїй звичці, повідомляв про акцію. Нема сумніву, що це тільки тому, бо він і його передбачував для участі.

— З центральним треба поспішати, — додала Рената, — вже майже певно, що з Гітлером, який ось-ось дірветься до влади, хочби канцлером став Папен, а міністром закордонних справ Нойрат, навіть і без Гіндерберга, наш пан у Бельведері договориться. Міністр Бек зазнав гучного прийому в Берліні, а сюди незабаром навідається Герінг. Поход на загарбання України не за горами. Тобто війна...

— Не так швидко, Ренато, — вкинув Струхманчук.

— Може швидше, ніж ми думаємо. Для Німеччини це перекреслення Версалю, категорична відмова платити репарації, збільшення армії, яка разом з усіми допоміжними, начебто добровольчими загонами, всілякого роду штурмовиками, давно переростає квоту Райхсвери. Про загарбання України говориться зовсім явно, а пілсудчицька хунта полковників рветься до німецько-польської спілки, навіть, якщо це коштуватиме її альянсу з Францією. Англія залишиться невтралною. Вже йдуть поголоски про те, що незабаром формуватимуть з рештків петлюрівської армії, що нині в тaborах, українські легіони... Наши же заворушились... Річ у тому, що наш центральний акт може бути і в літній резиденції того єгомостя на Біловіжжі. Отже необхідно встановити нагляд і в тій околиці. Це я взагалі, подробиці обговоримо у Львові...

Він підвівся вдаючи отяжілого.

— Старопольський мед іде в ноги, повільно сказав він, — а тому, що я поспішаю на двірець, залишаю вас, дорогі. Чолом вам...

Він пішов оминаючи вже добре розгуляних винолюбів.

— Молодець, — промовила Рената, — цей буде ще красивий ніж Ганджа. Він зовсім не лірик, а Ганджу інколи не покоїли сантименти. А сантиментів для нас нема. І ти задуманий, Оресте? Що тебе непокоїть?

— Ти певна в тому, що центральний потрібний?

— Безперечно. Ми мусимо вивести з ряду хоч би одного з партнерів-плановиків того походу задля «раума»... Уявляєш собі, яка це буде подія й яке мemento для всіх інших претендентів на Україну? По друге — це утворить хаос у країні, а що ми в тому часі робитимемо, покаже майбутнє. Покицьо й у нас є порахунки з паном маршалом. Пацифікація, тисячі політичних в'язнів, розгром усіх патріотичних, революційних сил, щось у стилі Муравйова, на Волині й Поліссі. Їх розгромлювано танками, кавалерією, розстрілювано цілі села...

...Біля мосту Кербедзя, на Вислі, трамвайна зупинка. Орестові треба було їхати на Прагу, на Східній двірець.

Рука Ренати була в його руці. Вона своїми важкими, глибеними очима дивилась йому в очі. Вона була знов тією польовою квіткою, що тихо, за вітром, хилилась над нивою.

— Треба їхати Дзвінко; сказав Орест. — Будь спокійна за мене...

— Я завжди спокійна, — сказала вона, — як і ти за мене. Будь здоров, Оресте... Пам'ятай, тільки вірність...

— Так, — сказав Орест, — тільки вірність...

Він скочив у трамвай, що мчав порожній і сумний, через міст над сірими хвилями Вісли. Рената ще стояла, взята з відблиском далеких ліхтарень і дивилася у слід трамваю, а потім пішла, не поспішаючи в ніч.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

Умрутъ

Ще незачатій царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І булатъ люди на землі.

Тарас Шевченко

I

Лютій 1933 року, Варшава

Слідчий суддя до справ виняткової ваги Едвард Демант силів у своїй канцелярії на вулиці Медовій, у будинку Окружного Суду Речіпосполитої. Він був зgrabний, невисокого зросту, спокійний і, на перший погляд, приємний чоловічок.

З ним у його кабінеті був, як говорено, надто здібний його аплікант Квятковський, а також надкомісар Анельчик і представник другого відділу генерального штабу капітан Єлень.

— Зараз ми проведемо ажніак не присмний діялог з паном Варгою, — проохкав, розкурюючи цигарку Демант, — автім це персонаж, за всіми ознаками побічний.

У кабінет увійшов пан Варга, портьєр у готелі «Асторія», червонавий на обличчі, суєтливий, посереднього розуму, проте, без прикмет, крутія, як думав Демант, — просто нехитрого п'янчужки.

...— Отже ви, пане Варга, портьєр в готелі «Асторія», твердите, що ви бачили Зорянчука, українсько-білоруського диверсanta, якого віддавна розшукує наша поліція... Ви колись вели його до в'язниці й він утік від вас...

Ніхто не запрошуєвав Варзі сідати. Він стояв в уніформі портьєра з золотими вилогами, несміливий і захеканий.

— Пан суддя, — сказав він, — бачив-єм його як свого рідного батька і пізнав-єм. Ви ж знаєте мою історію? Дев'ять років тому я мав нещастя, позбавившись службової пильності, дати змогу згаданому Зорянчуку, диверсантові й ворогові Речіпосполитої утікти. За це я, о рани божі, гірко відпокутував. Тільки моя попередня беззакидна служба послабила гнів головного комісара. Мене тільки сусpenдували і я, шановні панове, був змушеній заробляти на хліб насущний для родини і для себе прерізними професіями. Хвалити Бога я нині портьєр в «Асторії». Служба не надто присмна, але що я мав робити?

— Це все не до речі, — нетерпляче сказав суддя Демант, — близче до діла. Отже, це ви на днях зголосили на найближчому постерунку, що бачили Зорянчука?

— Так, пане суддя, я його пізнав відразу, хоч він постарівся так як і я, бо це було щонайменше дев'ять років тому. Він увійшов у наш готель, примельдувався на долині і пі-

шов, нікого не питаючи, на гору. А я, що стояв при дверях, зразу ж і пізнав його, цього чортового сина. Чорнявий, високий, правда в гарному убрани, в короткому кожушку, в теплій шапці, але це він, зхороби, я б його не пізнав. Це Зорянчук. Він подивився на мене гостро, мабуть пізнав. І тільки він зник на сходах, я негайно, прошу пана судді, даю дзвінок на найближчий постерунок, щоб заряджено негайну облаву. Перш за все — щільно замкнути будинок, так їм кажу, і що ж, пане суддя, ті панове прибули тільки за пів години, все перешукали, всюди пошипорили, але — де там! Лови вітра в полі. Навіть невідомо, де він був і як він щез... Винуйте поліцію, не мене... Навіть невідомо, до кого він заходив і чи взагалі заходив...

— Ви гадаєте, що він пізнав вас?

— Очевидно, прошу пана судді, — око у драня либо нь досвідчене; але поки це все організовувалося, цей ланець міг увійти в інший ліфт і вийти не на Маршаловську, але на котрусь бічну вулицю. Там є три виходи, пан суддя знають...

— Просто каригідна недбалість, — сказав суддя Демант і простягнув Варзі декілька фотографій. Варга оглядав їх по одній.

— Це Зорянчук?

— Без усякого сумніву, це тільки він. Хоч то було майже десять років тому, але я того драбучу добре запам'ятав. Горілка винна, пане суддя. Як міг я це знати? Як можна мати довір'я до людей...

— Можете іти, пане Варга, — холодно сказав Демант, — покутуйте ваше каригідне недбалство. Пошо було пити з арештантом?... Не скидайте тепер на інших...

— На жаль, пане суддя, це правда, — заскимлив Варга, горілка от, — що винна. А хто міг сподіватися, такий тихий, добре уложеній чоловічина... І знишив мені все життя, о божі рани. Винен я, страшенно винен...

— Можете йти, — нетерпляче сказав Демант, — якщо треба буде, дам вам знати.

Портєр з «Асторії», попхинькуючи, пішов геть.

— Ось так у нас усе робиться, сказав Демант, — недбалство, ота сарматська розбещеність, широка душа, розслабленість. Поняття обов'язку, дисципліни нема. Німець так не зробив би..

— Учімся у німців, — вкинув капітан Єлень, — там, у

них, за таку справу зразу під суд і декілька добрих літ посидів би...

Слідчий суддя задумався і представив присутнім ситуацію. Виявлення Зорянчука було важливим звеном у акції, яка непокоїла і поліцію і другий відділ, а перш за все і самого Деманта.

— Крім свідчення Варги, яке я не квестіоную, — рефериував Демант, — є інші познаки, що українське підпілля перенесло свій засяг діяння на терени корінної Польщі. Це потверджує звіт надкомісара Білевича зі Львова, де активність підпільніків виразно завмерла. Була навіть потреба випустити багатьох арештованих із-за недостачі доказів. Це начебто невеличкий подарунок за нові настрої серед українців — готовність до творчої співпраці — (він засміявся).

— Але справи у Вільні, — озвався капітан Єлень.

— Вона свідчить про ніщо інше, — відповів Демант, — а тільки про те, що із зміною керівництва, «Чортівська скеля» перенесла свою діяльність поза терени Малопольщі...

— Якщо ця віленська справа — діло українців...

— Я маю враження, що так, — продовжував розважливо Демант, — це не були бандити. Напад і пограбування Земельного банку у Вільні, — це добре продумана й організована експропріяція. За свідченням, звичайно дискретним, двох урядовців, які не втратили в той час голов, існує підозріння, що напасники мали докладну інформацію про розташування кімнат, про те, хто завідує сейфами, у кого ключі та про багато інших подробиць. Вони були як у себе вдома і на-певно мали ще досі невиявленого спільника-інформатора. Далі — свідчення пані касирки Кухарчик. Вона також не втратила голови і мабуть тільки прикладалась зімлілою. На її погляд ці напасники не були фахові бандити, а дуже інтелігентні й добре виховані суб'єкти. Поведінка — зразкова, однак у розмові акцент дивний; вона переконана, що цей акцент або український або білоруський... Слідство ведеться...

— А скільки взято з Земельного?...

— Пане капітане, це тільки між нами. Дирекція і преса значно зменшують суму, але ми знаємо, що взято близько ста тисяч...

Капітан Єлень похитав головою.

— Правдоподібно їм потрібні були гроші й то терміново, і то порядний куш, не якісь там шелляги з повітової пошти...

— Які ж висновки, пане суддя? — озвався надкомісар Анельчик.

Демант не відповів йому. Він підвівся і, не поспішаючи, пройшовся по кабінеті, подивився крізь високі вікна, за якими вирила глітна Медова вулиця. Всі мовчали. Суддя Демант славився у фахових колах, як людина дуже гострого розуму, холодної вдачі й надзвичайної здібності не лише викривати, але іноді навіть попереджувати найтемніші справи.

— ...Існує повідомлення, звичайно конфіденціональне, — промовив він, — що три тижні тому, при вулиці Залізній, у вдови Пастушкової, найняла кімнату якась Марія Вервес, що подала себе за гувернантку, пошукуючу посади в столиці. Пані Пастушкова свідчить, що це особа, як то кажуть, дистингована, елегантна, красива, мабуть із доброї родини, акуратна щодо плати за приміщення. Чому ця пані часто була в телеграфно-поштовому уряді, висилаючи, як твердить пані Пастушкова, яку обдарував Господь деякою допитливістю, надто часто телеграмами. Отся гадана гувернантка іноді виходить по якихсь своїх справах. Двічі бачила її господиня на площі Наполеона в разомові з пристійним молодим чоловіком. Вони говорили декілька хвилин і розходилися. Це все примусило пані Пастушкову, що є зразковою патріоткою, вдатися куди слід і поінформувати про свої, не скажу, підозріння, а сумніви. У неї знайомий, наша людина. Видобуто й розглянено тексти, копії висланих телеграм. Їх було п'ять. Треба признати нашим урядовцям на пошті, що вони люди скрупульятні й віддані своїй справі. Телеграми адресовано: — дві в Катовиці, одна в Krakів, дві в Познань. «Пост ресторант». Відбірці — за гаслом, або за незначним першим іменням. Адреси їх невідомі, зміст всюди однаковий: «товар прибув, полагоджено».

— Треба було затримати на пошті в даних місцевостях адресатів...

— В тім то справа, — обернувся до капітана суддя, — що ми всі місні заднім розумом. На телеграфному уряді в Катовицях чи деінде, мало хто звернув на це увагу. Практично — ніхто. Одні думали, що це дрібна торговельна справа, інші, що це любовна інтрига.

— А що з гувернанткою?

— Вона щезла як камфора, — ущімливо засміявся Демант — відчула либонь, що під нею горить земля. Мабуть

помітила стеження, яке наладнано, але також з опізненням. Але для мене це все ясно. Гувернантка — це була кур'єр, зв'язківка, як вони кажуть, яка приймала й оселявала у Варшаві своїх людей... Пані Пастушкові вона нічого не винна...

— Пані Пастушкова дурна як чіл, — озвався капітан Єлень, — їй треба було за першим підозрінням передати цю панну Вервес під пильний догляд.

— Пане суддя, — діловито озвався надкомісар Анєльчик, — ми прогавили одну справу, то ж не робімо далі помилок... Я наказав, щоб у мельдункових бюро в усіх районах столиці відмічувано особи, що мають українське або білоруське звучання. Це робиться. Після сегрегації в центрі реєстраційні картки, що викликають підозріння надсилаються мені...

— Мудрий лях по шкоді, — засміявся капітан Єлень, — треба було це робити вже давно. Хоч, щоправда, таке ім'я як Вервес, може бути чорт зна чиє... А крім того, як ви гадаєте, пане надкомісар, — іронічно посміхнувся він, — невже наші панове-диверсанти не мають змоги змайструвати собі документи й паспорти так, як ім'я це подобається?...

— Зовсім певно, — погодився суддя Демант, — у нас є відомості, що існує бюро, яке з усією проникливістю й до кладністю може фабрикувати які хочете документи. Не заперечите, що графіків і рисівників у наших супротивників чимало. Треба дуже доброго знавця, щоб виявив фальсифікат. Отже на це не надіймося. Наша основа — це покищо осьтакі конфіденціональні джерела як пані Пастушкова. Але це, знову ж, справа випадку. Я доручаю: пан надкомісар збільшить нагляд над мельдунковими бюро всіх районів Варшави: Мокотів, Середмістя, Прага та інші. Друге, пане капітане, це інвігіляція всіх пасажирів із східних областей, на двірцях, на заставах, на автостанціях. Третє: два звена: ми вже маємо: Зорянчук і гувернантка Вервес. Докладний опис цих осіб подати не лише всім комісаріям, але потенціяльним винаймувачам квартир, кімнат... Подорожнім, студентам, комівояжерам. Дуже стисла інвігіляція готелів, нічлігових домів. А над усе — громадянський обов'язок. Найменший натяк на підозріливість якоїсь людини вимагає негайного зголосження й дослідження. Маємо фотографії Зорянчука, але не виключено, що він завів собі борідку, не виключено, що гувернантка Вервес знайшла собі посаду в якомусь приватному домі. Кожна людина з «кресовим», українським чи чорт-зна яким акцентом — вже підозріла. Я в беспосередньому kontaktі

з надкомісарем Білевичем у Львові; це людина промітка і далеко бачить. У нього на списку всі діючі і потенціальні активісти «Чортівської Склі». Однак, треба признатися з жалем і болем, що Й Білевич розпоряджає ще дуже слабим матеріалом. Як він, так і я, вважаємо, що попереднє керівництво — конкретно Ганджі, це були люди старшого покоління, романтики подекуди, а насамперед військові, фронтовики, аж-ніяк не змовники. Це люди минулоД доби. Нині у керівництво прийшли люди двадцятого сторіччя, цілком інші. Це молоді фанатики, готові на все, позбавлені будь-якого сантименту, спрагнені лише дії. Саме з ними маємо діло. Білевич декого з них знає й уважно стежить за ним. Але вони всі в буденному житті роботяці, спокійні люди, у них завжди готове алібі на все, вони прекрасні конспіратори. Прийде час і на них...

— Все це приблизні директиви, — сказав, нахмурившись, надкомісар Анельчик, — але, до чого ведуть ці всі ваші висновки чи гіпотези, яка мета цього всього, пане суддя до виняткових справ?

Демант стояв біля вікна, не обертаючись до присутніх. Так начебто їх зовсім не було в кімнаті. Тепер він обернувся і з-під своїх рудистих вій поглянув на них.

— Дивуюсь, як панове того всього ще не второпали. Йдеться про те, що у Варшаві готується центральний акт. Не на дрібних поліцай чи комісариків у повітах, не на своїх хрунів і зрадників, як кажуть вони, а на якусь високопоставлену, загально відому особу...

Більше він нічого не сказав. Присутні зрозуміли, що конференція закінчена і, підхопивши свої портфелі, підвелись, щоб попрямувати до виходу. Суддя Демант з Квятковським залишилися.

II

Слідчий суддя по виняткових справах Демант не помилювався в своїх здогадках. Зв'язківка Мавка, дочка львівського шанованого лікаря, проживала у пані Пастушкової на Залізній і займалася влаштуванням бойовиків, що з'їжджалися до Варшави. Це була не легка справа. Кожний мав іншу ідентичність, гроші й заняття, що не викликало б підозріння. Такими були Нечай, Галайда, Марта, Ясень і Ярко, які вже прибули. Інші ще мали прибути.

...Вони сиділи в ресторані «Марс» на Новому Світі, в окремому кабінеті. Ресторан не мав бездоганної репутації, сюди забігали, тут сходилися всілякі люди різних інтересів, ділки, може й темних справ, але і не найгіршого рівня. Найголовніше — гроші. Тут бували службовці торговельних суден, що перевозили контрабанду з Данії, з Гданська, з Гамбургу і з Бресту, спекулянти на всіх європейських біржах, купчики й гендлярі з різних сторін, навіть з Персії й Марокко. То ж Зорянчук, що замовляв в окремому кабінеті зустріч друзів і рідних з приводу уродин, сам був з борідкою і у доброму костюмі, закордонних майстрів, не викликав недовір'я. Він міг бути і турком і персом. Він платив добре, а про інше господар «Марсу» не дбав, він і сам не любив поліцейських шпіцлів, як і малогрошовитих гостей.

Гордон сидів за столом з пляном столиці й околиць. Він нагадував комівояжера. Біля нього сиділа Дзвінка, а далі Струхманчук і Зорянчук. Вони уважно слухали Мавки, потягаючи коктейлі.

— Всіх розміщено як слід, — реферувала Мавка, — Ясень працює у Налевках, у шевській майстерні. Він значиться Владиславом Пенкним. Галайда живе у Лісній Підкові, зветься Збігнєв Коляса з Рівного (у нього «красовий» акцент), працює на залізниці; Нечай, він же Казимир Опольський, готується до іспиту на політехніку, живе на вулиці Агріколя у пані Крулікевич з Волині; Ярко живе на вулиці Підхорунжих як Здіслав Домбра, він челядник у кравецькому варстнаті, Марта у кляшторі сестер Клярисок на Медовій, Бася в пансіонаті на Бельведерській як Тереза Ковальська...

— Прекрасно, — засміялася Гордон, — а ви — Мавко?

Мавка висока, русява дівчина з синіми як цвіт льону очима, зашарілась.

— Живу в Уяздовській Алєї.

— Вона живе в добром пункті, — пояснила Дзвінка, — я її влаштувала гувернанткою у полковника Зуха-Пшеміського. Це недалеко від казарм шволежерів...

У пані Пастушкової довше я не могла бути, — докинула Мавка, — вона виразно починала шпішлювати за мною. У пані полковникової я як вдома. Щодня я льорнеткою спостерігаю всі рухи біля Бельведеру...

Гордон вникливо глянув на неї.

— Дякую, Мавко. Скажу всім — наші хлопці всі — молодці. Всіх їх знаю в акції. Якщо можна так говорити, то це

кращі з кращих. І їх я певний як самого себе. Такі ж і дівчата.

— Мавка — діамант, — блиснув зубами Зорянчук, — а ще от приїде Люська.

— І то діамант не крихкий, — весело сказав Гордон.

Він був у доброму настрої. Дзвінка дивилась на нього з приємністю. Це був син своєї землі. Всі знали, що він самотужки добивався до всього. Була у нього тільки мати, сестри, брат — ремісницька родина на Замарстинові. Дехто з них навіть добре не говорив по українськи. А він виростав, як молодий дубчик серед хмизу, бодяччя. З польської школи — у військо, потім на політехніку; годував і матір і молодших сестер. І така у нього міць — думала Дзвінка, — нема такого як він. І Ганджа був не такий, а про Струхманчука й не казати. Бачила його й у акції, слухала, як він іноді говорив, а завжди говорив мало, тільки те, що потрібне.

— Ми всі, що тут, — тихо говорив Гордон, — покликані довершити і успішно закінчити одну справу. Нема потреби говорити, яку і навіщо. Всі ви про це будете своєчасно знати, звичайно ті, яким треба знати, або здогадуватись. Успіх залежить від нас самих, а також від обставин. Вимагаю одного: безоглядного виконання наказів, які б вони вам не видавалися — доцільні чи ні. Акція розпочата. Покищо тепер період обсервації і висновків: де, що й як. Всі на своїх місцях виконують те, що їм наказано. Головний обов'язок для зв'язківок — дівчат — Дзвінка. Телефон тільки тоді, коли необхідно. Для бойовиків головний зв'язок — я. Струхманчук і Зорянчук їдуть до Біловіжжя, осередок Гайнівка і там наладнають стеження. Директиви через зв'язкових. У випадках провалу кожний відповідає тільки за себе, ані горизонтально ані вертикально ніхто нікого не знає, діє самітньо. На визначену дату і день всі прибудуть сюди, або, якщо треба буде, то до Біловіжжя. Зброя в випадку провалів вживається тільки в крайній ситуації і тоді — безоглядно. Це все — в головному зарисі. Ніхто з нас не знає, як довго триватиме операція й коли вирішальна дата. Всім зрозуміло?

— Згідно з наказом, Гордоне.

Я пікавлюсь чимсь іншим, — озвався Струхманчук, — ідеться про головного об'єкта нашої акції. Які інформації про нього?

— Інформації покищо скупі, — відповів Гордон, згортаючи плян столиці, — це все ще налагоджується. Об'єкт

покищо нездужає і ніяких виступів, виїздів, переїздів не передбачається. Це звичайно трохи затягує справу. Бадьорість об'єкта зразкова. Активність його подивуєдна і нарекслені ним проєкти незмінні.

— Чи ти гадаєш, що акція може перешкодити цим проєктам?

— В деякій мірі так, принаймні відтягнути. Автім важко нині передбачити наслідки й які зміни можуть настути...

Струхманчук посміхнувся.

— Коли народовольці збиралися вбити царя Олександра II, то Плеханов був рішуче проти. Він казав, що ця смерть не принесе ніякої зміни, хіба тільки таку, що замість двох рисок біля імені Олександра, що стане царем після того, буде три риски...

— Олександр II був персоніфікацією режиму, — холодно сказав Гордон. Що ж до нашого об'єкту, то він є живим символом певного міту. Він, до речі, його сам створив і творить далі. Якщо нема цього видимого символу, то нема міту. А цей міт для нас означає загибел, тому ми ліквідуємо носія. А якщо зачахне міт, то загине і режим. Отже теорема Плеханова до нас не стосується...

Струхманчук знов посміхнувся. Йому чомусь хотілось того вечора сперечатись.

— Я десь читав, — сказав він, — що цей самий імператор Олександр з трьома палічками, до речі мішний як ведмідь, під час якоїсь чергової напруженості на Балканах, сидів на банкеті біля австрійського амбасадора. В разомові про балканські події амбасадор сказав, що Австрія вишле свої корпуси, щоб розгромити ворогів Австро-Угорщини. Тоді Олександр III взяв вилку й зігнув її у пальцях, кажучи: «ось що ми зробимо з вашими корпусами». Тобто теорія Плеханова не була вже така хитка... Система продовжувала існувати і після вбивства Олександра II...

. — Це була просто демонстрація сили — вислухав його Гордон, — але брутальна сила це ще не міт. Тільки така сила, яка озброєна мітом, щось важить. Пангерманізм це враховує й готовий на спілку з Польщею, щоб іти на Схід для зліснення міту про підкорення просторів Сходу Європи в тому й України. Якщо ж мітотворця Пілсудського нема, то Польща не буде спільноком пангерманізму, а тільки також його підкореним простором. Тому є рація в ліквідації об'єкту...

Він підвівся. Часу на філософсько-історичні дискусії таки справді не було.

Розходиться всім окремо і не через головний вихід, — жорстко і стиха промовив він.

Струхманчук стояв на вулиці, задумуючись куди йому йти. «Цей Гордон не без кебети», посміхнувся він і йому хотілося до болю ще побачити Дзвінку і поговорити з нею. Але її вже не було. В синій імлі переливчатими вогнями мерехтіла варшавська вулиця.

III

Мати Юліянна, черничного обряду Клярисок, сиділа у своїй келії, що фактично була її кабінетом, бо вона була пріорессою монастиря сестер Клярисок. Перед нею на ослоні сиділа новіціантка Станіслава Пушик із Самбора, як свідчили документи народження, поліції, мельдунків VI комісаріату столичного міста Варшави.

Новіціантка Станіслава сиділа сумирно, вся в чорному, потупивши очі.

— Перейдемо до справ основних, Станіславо, — сказала вдумливо мати Юліянна, що походила з графського роду Грохольських, була гарної, високої постави, маєстатична в своєму середньовічному габіті монахинь чину Клярисок, — ось передімною, ряд звідомлень. Не має ніякого значення, звідки вони й від кого. Ви розумієте, Станіславо, що перше ніж приняти когось до нашого святленого закладу, ми зобов'язані (вона повторила — зобов'язані) оцінити і вивчити дану особу, чи вона взагалі надається до служби Христові, Матері Божій і нашему чинові святої Кляри...

— Прекрасно, — сказала новіціантка Станіслава, — про що ж ідеться? Чи я не працювала як віл у кухнях, келіях, свинарнях і коровниках монастиря? Чи я вдіяла щонебудь на шкоду превслебніщих сестер Клярисок?

— Помовчіть, дозвольте факти, — підійняла долоні мати-пріоресса, — наперед ось звітування, а тоді тлумачення і висновки...

— Слушаю.

...отже, — читала з своїх листків мати Юліянна, — 12 грудня вас бачили в костелі святого Яна (очевидно як новіціантка ви ще маєте повне право виходити, коли вам забагнеться). Там, у святого Яна зустрілися з важко завуальь-

ваною дамою, мабуть із доброго товариства, поговорили декілька хвилин і розійшлися.

Друге: 4 січня ви вийшли з монастиря, начебто ідуши на службу Божу до святого Непомуцина, але на вулиці Гожій ви зайшли в якусь кам'яницю й вийшли цілком зміненою. На вас була модна сукня, такий же капелюшок, у вас у руках була парасолька, високі закаблуки і ви як дама з вищого товариства пішли до кав'янрі Баччіяреллі. Є така у Варшаві? Очевидно є. Там вас чекав поручник 19 полку уланів Волинських, пристійний молодий чоловік, що з вами розмовляв тривалий час. Прізвища поручника не устійнено. Ми ж не є поліція, слідства не ведемо. Але цей поручник до вас залишився. Це було видно.

— Це був мій кузен, поручник Стоцький, — перервала її Станіслава.

— Хто б, це не був, але самий факт для нас, зокрема для вас новіцяток, неприпустимий. Навіщо це переодягання?... Без коментарів. Ідімо далі, — діловито продовжувала мати Юліянна. — Ви часто виходили за мури кляштору, ніхто вас не спиняв, бо ви ще не випробувані. Однак вимагати можна було більшого. Ви зустрічалися з якимись людьми — переважно в костелах; але раз у православному соборі на Празі (чому ви пішли до схизматиків?), проте ми й там мали на вас око. Ви бачилися з різними людьми і розмовляли не більше кількох хвилин, потім розходилися. Одні сюди, другі туди. Була знов ота завуальована елегантна пані, був поручник уланів, був кремезний чолов'яга з борідкою, були жінки, що виглядали на покоївок або урядничок. Хто вони були, Станіславо? Чому ви зустрічалися з ними і навіщо? Це я хочу знати як така, що вас хотіла повести до правди і до спасіння...

Мати Юліянна поглянула на Станіславу, прошивуючи її сірими, спокійними очима. Станіслава мовчала.

— Що ж ви можете сказати на своє віправдання? У мене документи — зізнання сестер, та світських осіб, що з дня на день мали над вами догляд...

— Це не гідне сестер Христових, — сказала Станіслава, що на ділі була Мартою, — чи Він казав їм бути шпіцлями?

Мати Юліянна роздумувала. Вона була величня. Чернече одіння навіть ще більш підкреслювало її сувору, статочну вроду. У неї були мудрі, чудесні очі.

— Я можу вас віддати поліції, негайно в цю ж мить, — після роздуми сказала вона, — крім усього іншого, ваша поведінка надто підозріла. Це безумовно були конспіративні зустрічі, — додала вона, перегодя, помовчавши і стаючи ще суворішою, — у вас у лежанці під матрасом знайдено револьвер.

— Я хотіла закінчити життя самогубством, — прошепотіла Станіслава, — мені здавалось, що моє життя втратило мету...

— Ні, — твердо сказала мати Юліянна, — я таких як ви знаю. І я нікому не скажу про те, що ви українська підпільниця. Ви й скидались мені зразу на українку. Але я не скажу більше нічого. Мене ніщо не інтересує. Я також у свій час була революціонеркою. Я була соціалісткою, нині я вірна церкві й своїм обітам. Досить того! Ідіть геть, Станіславо, чи як вас звати. Я вас виявила, забагнула, зрозуміла і нічого іншого не хочу знати. Ідіть геть з цього монастиря, залишіть нас. Я не віддаю цієї справи поліції. Я не перестаю вас любити як сестру у Христі. Я буду молитись за вас. Ідіть геть. Негайно. Що б я не роздумувала. Я також і польська патріотка. Щезайте вмить...

Мати Юліянна сховала своє обличчя в долонях. Станіслава-Марта тихо вийшла з келії пріоресси й зійшла віді.

— Ви виходите? — спітала придвірна черниця, допитливо вдивляючись у неї.

— Відходжу і назавжди....

IV

Вони зустрілися коло пам'ятника Понятовському і пішли в Саксонський парк. Два місяці минуло без особливих подій. Гордон ізdiv до Львова здавати іспити на Політехніці; Струхманчук повернувся з Біловіжжя. Він сказав Гордонові, що обстежувати зимову чи літню резиденцію об'єкта нема потреби. Маршал не збирається приїздити туди, ні тепер, ні влітку. В резиденції розташовані з приводу маневрів дві стрілецькі компанії, головний будинок пустує, нікого нема крім постійної служби. Гордон не був задоволений, дисципліна стосується всіх. Струхманчук пояснив: там ще залишився Зорянчук із своїми людьми з Холма, там нічого робити, а тут йому дали добре замовлення — запропоновано відновляти фрески у Віляновському палаці. Це й заробіток і чудесне алібі і побут у столиці прекрасно злегалізований.

— Ну, не тільки заробіток і алібі, — посміхнувся Гордон, — тебе ще щось або хтось сюди тягне...

Струхманчук змовчав. Він знов від Дзвінки під секретом, що й Гордона хтось чекав у Варшаві, А хто б сподівався, що й Гордон може мати інші справи, крім загальних. Та, от бачиш — Мавка...

Якщо так, коли відпадає Біловіжжя і все інше, то залишається тільки Варшава, — подивився у далечінь пустельної алеї парку Гордон, — «Дідуся» щоправда сидить таки майже безвіздно в своїй норі. У нього артрит та інші недуги. Іздив до сойму з великим парадом — шволежери, на вулицях юрби; промовляв, виляяв, кого хотів, — і як він любить, своєрідний гумор у нього. Й повернувся. Німецько-польська домовленість кільчить. Гітлер вже при владі, пакт Чотирьох підписано, охолодження з Францією й Англією, — ти це все знаєш либонь... Треба поспішати, бо хто знає, що буде влітку чи восени.

— А як обстеження все інше?

— Першоклясне, — Гордонове обличчя аж проясніло,— твоя Дзвінка — молодець, справжній генерал Бойової. Всі на своїх місцях, там, де треба. Деяких дівчат вони пересунули близче до Уяздовської алеї, у них тепер Бельведер як на длоні. Інші — Ясень, Нечай, Галайда завжди готові. Головне, що їх тут ніхто не знає і не може знати. Крім того, Марта завербувала одного поручника з особистої охорони.

— Обережно з поручниками, — вкинув Струхманчук, — це може й провокатор...

— Ні, я особисто перевірив; тип мряковинний, хитруватий, гульвіса, це правда. Головне для нього — питво, дівчинка і грошенятка. Автім Марта його тримає завжди під пістолетом. Це просто нуль, нікчема, але нам потрібний. Ти знаєш як «Дідуся» бережуть? Щодня пів ескадрона шволежерів у парку, кінні й інші поліцейські варти, потрійна внутрішня варта, повно військових у самому палаці. Доступиться не можливо...

— Його видно краще стережуть як колись стерегли царського намісника князя Константина, імператорового брата...

— Я думав здійснити напад, — говорив Гордон, — але це не можливо, просто виключено. Якщо б у нас були ці нові пістолети, багатозарядні, автоматичні, то можна б було висікти варту. Але з цими автоматами тільки починають

експериментувати, налагоджується виробництво в Німеччині, Франції чи що... В Америці вже цими автоматами не требують і гангстери.

— А вдертися танком?

— Я думав про це також. Виключено, мій дорогий. Насамперед де дістати танк?

— Я міг би про це подумати, — сказав Орест, — у мене в Перемишлі є другі, наші хлопці в танковій бригаді...

— Безглуздя! Скільки це мороки, а вислід — невідомий. Це абсурд. Ні, Чорний, це робота на одну людину. І тільки на вулиці і тільки зблизька. Навіть граната — справа непевна. Ти чув колись про таких «камікадзе» японських? Їх цілими лавами вперше вживано під час штурму Порт-Артуру в 1904 році, а тепер я чув, про них мова і в Манджурії... Це люди свідомі того, що йдуть на певну смерть, це самоприречені самогубці. Така річ мені імпонує й навіть захоплює. Якщо б стосувати збройний масовий напад на палац або той твій танк, то було б забагато жертв і тут і там. А я не хочу кіяких зайвих жертв...

— А ти знаєш такого самогубця?

— Знайду. Такі вже є, Чорний. Ім нічого втрачати, вони кажуть, крім життя. Автім ми всі дивимось в очі смерті, запам'ятай. Смерть чатує на нас звідусіль, так, чи інакше.

Обидвоє замокли.

— Наше сторіччя, — за хвилину сказав Гордон, — це доба твердих матеріалів — сталь, бетон, залізобетон. Те саме з людьми нашого двадцятого. Ліричне, сантиментальне, романтичне, дев'ятнадцяте відійшло у віки. Нині смерть чатує на кожного. На мільйони і на одиниці. Смертью легко важать. Якщо доживемо, будемо свідками (та й були вже зрештою) смертей масових, індивідуальних, смертей героїчних і безцільних. Від загибелі можуть тимчасово склонитися тільки підляки, себелюби, боягузи, спекулянти ідеями й ідеологіями... Наше покоління, моє й твоє має єдиний девіз: “*amare perire*” — любов до загибелі...

— А ті, що цього девізу не мають ті й зберігаються. Так, як збереглися вони коли мільйони справжньо чесних людей загибали, наприклад, загибали під час цієї війни під Верденом і над Марною. Хіба був у тому глузд? Не кажу вже про справедливість...

— Глузду не було, бо це була війна без ідеї. Взагалі війни рідко мають ідею, а тоді тільки коли вони справді

справедливі. За ідею вмирають, щоб вона жила для майбутніх людей, для іншого, кращого світу. Автім це абеткова істина. Безглаздо і я не хочу вмирати, але за ідею і за краще завтра — будь ласка...

— А от я хотів би жити, коли твоя ідея втілиться, — зареготав Орест, — я люблю життя...

— Ти епікурейський, я знаю. А я от стоїк. Тобі треба жити, ти будеш потрібний, бо ти мистець. Ми тому й оберігаємо тебе. Якби так оберігали Шевченка, а не потягнули до Кирилометодіївців, то скільки він доброго дав би за ті людству змарновані десять літ заслання? Автім, друже, залишімо філософію. Мені не до неї. Ті наші юнаки, що оце тут сидять, філософією не займаються. Це рядові люди, але вони — твердий матеріал, це діти нашого століття. Вони, не замисливши, підуть назустріч смерті. За правду, ти розумієш? За велику справу.

І він стиха продеклямував:

«...якщо людина справедлива і вміє вирішати, то над нею може розколотися увесь світ і впасти на цю людину, проте вона і під руїнами залишиться незмінною»...

Ось як старий Гораций знайшов і для себе щось рідне у стоїків.

— Ти трохи вульгаризуєш Епікура, вкинув Орест, епікурейці не відкидали чеснот, вони вірили в ідеї, але не вважали смерть остаточним благом, бо шалено любили і благословили життя... Та й саму людину... Та даруй, вдаватись у філософію справді ні до чого... Зокрема, нам.

І знов пройшли мовчки довгою, вже потемнілою алеєю. Орест думав, Гордон не такий вже нескладний як він думав раніше.

Вони спинились на розстаю. Поуз них ішли спізнілі пари коханців і воркували між собою голубками.

— Добре, — сказав задумливо Орест, — якщо це має бути зблизька, впритул, то ти вже вирішив, хто має бути отим нашим «камікадзе»?

— Це вирішить жереб або доброволець, холодно відповів Гордон, — я навіть вже маю такого, може він приде, коли треба буде...

— А якщо не приде? Може ти будеш тим добровольцем?

— Може й буду, — глянув на нього своїми пронизуючими очима Гордон, і засміявся, — замість тебе, друже...

Вони розійшлися. Орест поспішав до Вілянова, до артілі митців, Гордон на нічліг до знайомих на Муранові.

V

Парк Скаришевського був далеко, вже майже на передмісті. Треба було їхати трамваєм, мостом Понятовського до Зеленецької, а там починається масив дерев, зелені, ще не обжитого лісопарку, де тільки на окраїнах няньки возили візки з немовлятами, де сиділи, вбивали час і нудьгу пенсіонери; де підлітки грали в м'яча, ходили випадкові люди, яким забаглося втекти від міського гамору і метушні. А Гордон і Мавка йшли далі в глиб парку, де над озерами було синє небо і прохолода, де похожували неналякані чаплі, де срібліли лілеї.

Коли б навіть хтось і зінав, що Мавка зустрічається осьде з Гордоном, збегнув би відразу, що це погожа ідилія, тиха розмова споріднених душ.

— Чи ви чули колинебудь про те як з'явився Ерос і хто він був, і чим став, Мавко, — мовив лежучи горізнач на траві Гордон; він подобався Мавці своїм вирубаним у камені обличчям, по якому ніколи не майнула близнака жаги, своєю кантястою і м'язистою постаттю, що з'явилась, як вона поетично думала, зненацька з давнини, з теміні дрімучих борів, із синяви диких скель, — ні, ви не чули ніколи. Так от Платон розповідає про влаштовану ним учту. На ній були тільки чоловіки, але якимсь дивом там з'явилась одна жінка — Діотима. Але ця Діотима була незрівняний мудрець: Всі повторяли її слова про те, що «народження — це призначення бути безсмертним і вічним, а любов — це прагнення до безсмертя». І от на цьому бенкеті у Платона Діотима розповіла про походження Ероса...

— Ну й що ж, — сказала Мавка, — що ж вона розповіла про Ероса, ота Діотима...

— Бог Порос, був богом багатства, — продовжував Гордон, кусаючи стебелинку, — це був такий собі гульвіса і гуляка-парубок, багатій. І от йому сподобалась богиня жебрацтва Пенія. А було це на бенкеті у Афродити. Порос і Пенія захмеліли. Отже вони покохались і од міцного вина із цього хвилевого кохання народився Ерос. Зрозумійте, який мезаліянс! Порос — батько — багатій, а Пенія — жебрачка. Не диво, що їхній син — Ерос виростав ажніак не

гарний і не ніжний, як ми собі уявляємо, він був брутальний, спорзний, бездомний бродяга, завжди у зліднях. А от, скажіть, став богом кохання. Чи не знаходите аналогію зі мною? — засміялася він, — може й я у простій лінії походжу саме від того випадкового сина Пороса і Пенії?...

— Можливо, — засміялася Мавка, — але Ерос не лише бог кохання, він також і бог поезії, бог гармонії.

— От тут і вся парадоксальність, уся протирічевість цього міту, — продовжував Гордон; — очевидно боги колись думали, що гармонія завжди пов'язана з єдністю протилежностей...

— А ви любите такі ось парадоксальні теореми, Гордоне, — сказала Мавка, — але ж бо й мудрець Толстой говорив, що подружжя — це завжди тільки початок конфлікту. Бо кожна правда, начебто перебуває в конфлікті з устійненими системами, які повинні бути і є втіленням ідеалів — суспільних, державних, родинних... Але облишмо це, — цю мітологію, казки минулого. Мені от дивно, як ви, Гордон, по суті поет, та й непоганий поет, у житті такий, як той син багатія Пороса і жербачки Пенії — різкий, безоглядний, руйнуючий...

— Руйнуючий! — засміялася Гордон, підвівся і заходив по високій траві в той час, коли Мавка сиділа, підобгавши ноги й обійнявши коліна; — а хіба і ви не хочете руйни всієї цієї облуди, що навколо нас? Ерос був бунтар, він знов ціну, чого варта ота вся начебто гармонія навколошнього світу... Справа в тому, що й він побачив і збегнув істоту казки про гармонію. Яка гармонія, коли навколо рабства народу, кривда його од віків неправда і несправедливість? Хіба не спалахне у вас гнів, хіба не краща від облуди руйна?

— І тому ви пішли в революцію? — Ви — поет, мрійник, що приречений оспівувати видіння краси? Ви, що можете бути такий добрий, такий негнівний, — подумайте про це?

— А чому ви пішли в революцію, ще й собі таке ліричне ім'я взяли — Мавка, а знаєте, хто така Мавка? Це наша прадавня, сувора і гнівна Русь-Україна, це наша мудра Діотима, це Ігор і Ольга, це наші думи і наші пісні, це наша одвічна туга за красою, за гармонією, якої нам не дано історію, бо треба було обороняти свою землю від навал, вторгнень і марев війни та неволі...

— Знаєте чому? З нудьги я пішла до вас. Я дочка сановитих, галицьких патриціїв. Вони — опортуністи. Може й я хотіла зробити їм на злість — це одно. Але друге — я ж

студентка юридичного факультету, у мене власна концепція права. І стався парадокс. Я знехтувала правом і вирішила вдатись до таких справ, що своєю істотою суперечать правопорядкові. А чому йшли на подвиг і смерть усі революціонери, завжди такі праві, кришталеві характери, такі що аж до кінця, до своєї загибелі були вірні своїй ідеї. У мене не було ніякого прагнення відомості комусь за щось. У мене зовсім не було на це особистих причин. Але я збагнула, що справедлива і потрібна відплата за всіх, за поневірену людську гідність...

Цікава ви жіночка, — зауважив Гордон, — тільки гідність?... А самобутність, а право на людське життя нашого народу, на своїй таки споконвічній землі, ось тут на Західній Україні Це вас не зворушувало, Мавко?

— Все це дуже загально, Гордоне. І ви непевні у цих усіх справах. Нема точного визначення. Самобутність, право, культура... Це розплি�вчасто. У вас, та й не лише у вас, нема основної ідеї, у вас нема соціальної програми. Ви знітитесь без програми раніше, ніж її вигадаєте...

— Я й не збирався вигадувати, — холодно сказав Гордон, — я не ідеолог, не соціолог, не кабінетний теоретик. Я приречений не до програмної софістики і не до політичної риторики, за чим завжди криється облуда і боягузство. Сама наша доба, доба великих революційних рухів і переломів, визначує програму для суспільств, народів, навіть для одиниць.

— І ви переконані, що сліпий і іноді безглуздий терор може правити за програму?

— Ні, ажніяк — терор це тільки засіб, а не ціль. Вбивання людей, яке й мені, в основі, огидне, це не ідея і не міт. Це тільки оборона отієї людської гідності, яка й вас турбує. Пам'ятаєте Віру Засулич, яка стріляла в царського генерала за його нелюдське поводження з політичними в'язнями у тюрмах? Це не була помста, бо помста це справа особиста, а якраз відплата за поганьблену людську гідність...

— І це вас привело до дії? А не політична мета?

— Сказати по-правді, — тихо озвався Гордон, — не в такій мірі як може треба було. Бо ж яку політичну ціль, яку ідеологію можемо мати ми — невеликий клапоть землі на якому вовтузиться кілька мільйонів здебільшого ще непрозрілих рабів, приречених ось уже п'ятьсот літ за мізерне животіння? Нашу загальну справу, нашу ціль вирішає народ

над Дніпром. Де були ми, коли цей наш народ у 1917 році таки вирішив діяти і перемагати? А що ми? Намаганням наших гнобителів було перетворити нас усіх у вірнопідданіх паріїв, віддати нашу землю і наш народ під безоглядне володіння магнатів — всіляких Сапег, Потоцьких-Ревер, Дзедушицьких та інших. Потім, коли над нами взяла опіку Австрія, ми постачали їй гарматнє м'ясо і наши селяни вмирали за найяснішого цісаря під Австерліцом і Ваграмом, а потім під Сольферіно і Маджентою, а ще пізніше під Потуторами і над Ізонцо. Бог зна, де тільки ми не вмирали... І за що? Треба нарешті мати людську гідність, Мавко, так чи ні?...

Скорочуйте ваш монолог, Гордоне. Це все я сама знаю...

— Не перебаранчайте, Мавко. Дайте мені сказати. Хто зна, може це наша остання розмова на абстрактні теми, — з пересердям сказав Гордон, — ви знаєте таких геніальних письменників Рабле і Сервантеса? Очевидно. Отже, нехай це буде трохи непристойно, але не гнівайтесь, ми ж товариші. Вони ділили людей на людей обличчя і людей спини, ще раз пробачте. Тобто Гаргантюа і Санчо-Панса проти Дон Кіхота. Він був неперевершеним ідеалістом, він жив у мріях, його обличчя було світле. А Гаргантюа той — жерун і Панса — Дон Кіхотів джура, були спрямовані на фізіологічні чинності, згадайте як Сервантес описує, чим був обтяжений Панса після ситого обіду. Зачекайте, — мутатіс мутандіс, це стосується і до нас українців.

Гордон знов заходив, а Мавка слухала як бренять коники над невеликим Камйонковським ставком у парку.

...Ви пережили пасіфікацію, люба? Ви бачили справо-здання про польські звірства і жорстокості на Підгаєччині, Рогатинщині чи деінде? Фотографії, висилані до Ліги Націй, до президентів, прем'єрів, редакторів? І ви знаєте, що мене привело до того, чим я нині. Отже огіда до того нікчемного самопогноблення власної гідності, чим ми тоді займалися. Оті всі фотографії, ота готовність наших пашифікованих земляків лягати під шомполи чи нагайки та ще й хизуватися тим. Ви дозволили б таке знущання над собою?

— Я б видряпала очі кожному, якщо б не могла інакше реагувати. Я вбила б насамперед ката, а потім себе...

— Ессе вірго! Ось дівиця! Так би ви зробили. Я це знов відразу. Тому я без надуми прийняв вас до нашого гро-на. Дешо є у вас і від сотничих Завісної і від Шарлоти Корде. Але у вас подекуди інші погляди. Скажіть, а що ще привело вас до нас?

Мавка поглягуда на небо; плили хмарини.

— Не знаю. Романтика, мабуть. Ну й те, що ви кажете — комплекс приниження, національного, звичайно, бо іншого я не відчувала... А тепер мені подобаються ваші люди, таких досі я не знала. Це майже герой...

— Так. Це ще не герой. Це просто рядові бійці революції. Вони прийшли до того самого що й я. З огиди до приниження. І з нього треба наш народ визволити. Ви ж знаєте, яке надзвичайно важливе агітаційне значення має кожна наша акція? Ви ж знаєте і народ наш знає, яким дамокловим мечем ми висимо над окупантів? Хоч нас так мало — горстка. Ми не займаємося терором задля терору... ми тільки відплачуємо. Ми борці за волю і за право нашого народу жити... І горе тому, хто йому це право відбирає.

Мавка дивилась на ставок, що стиха хвилювався. Вода була похмуря. Насувалась гроза. Мавка кинула гілочку у воду.

— А що буде після цього? Після цієї відплати, крові,шибениць і, може, нарешті — визволення...

— Буде велике відродження духа, — промовив Гордон, — виростуть покоління, що старатимуться на наших кістках і на нашій жертві збудувати храм небувалої, могутньої культури. Дати людству нашого Рабле, Сервантеса, Мольєра, Шекспіра. Ось слухайте, ви ж знаєте французьку мову? Це Теофіль Готье, мій улюблений поет. І він проказав:

...Творіння тим чудесніше,
чим кращий матеріял
без пристрасті й жаги;
творіння — вірш — це мармур чи метал.
Все — пилиуга. Єдино урочисте лиш
мистецтво. Не умре воно
і вирізьблене майстром постать
переживе народ...
Боги всі стануть тлінні.
Та не загине вірш.
Він гордий, він бо власний,
Як криця — вірш тривкий.
Чеканить він і гне і бореться
І рисами безсмертя
Це сновидіння мрії
Завжди наново оживає...

— Ви таки поет, Гордоне. Це мабуть ваші вірші в двох чи трьох журналах я читала, і була певна що це ви. Розгадала псевдонім... А щодо Готье...

— Це віщування лиши для нас, Мавко, — сказав Гордон, Готье говорить про те, що поезія переживе народ. Це те, що буде після нас, схвильованих, згідних навіть прийняти смерть, і може народ прославить, чи згадає нас. Але більшим за нас буде мистецтво, поезія... Тільки вони Україну вчинають вогнищем нових цивілізацій...

— Коли це буде?...

— Це мусить бути. А поезія велика річ, Мавко. Скажіть, де ми були б, якби не було Шевченка, Франка...

...врага не буде, супостата, а буде син і буде мати... — стиха проказала Мавка.

— Ось саме це. Але щоб це прийшло треба лягти кістями — ви розумієте? Треба нашою кров'ю, нашою духовною міццю, нашою крицівістю цю суху ниву перетворити в чудесний лан...

— Ходімо, вже хмариться...

Вони йшли з цього затишку, де коники-вергуни черкались об лілії, де було так тихо серед густої листви, де нікого не було, тільки білі статуй «Купальниці», розмріяної і лагідної та усміхненого Фавна...

Мавка дивилась на нього, ішовши. Гордон був завжди тихий, зрівноважений, докладний у своїх руках і мисленні. Вона знала, який шлях він пройшов. Крем'яністий шлях бідняцької родини, галицького закапелка. Він ще не герой, та й не вождь. Але він такий, що з ним не страшно іти невіль-куди. І вона піде, вона піде за ним.

VI

Амбасадор граф Р. вже від декількох днів був у Варшаві. Його значно повищено у ранзі і перенесено до амбасади Речі Посполитої в Берліні, де він став первім радником посла Ліпського. Це підвищення пояснювалось тим, мабуть, що граф Р. безумовно привітав зміну влади в Німеччині: його симпатії були завжди по боці ультра-правих.

Самозрозуміло, що його успіхи в дипломатичній кар'єрі залишились без належного відзначення. Всі дні перебування у Варшаві графа Р. не було вдома; він був оточений друзями, літераторами, військовими, які бачили в ньому зорю,

що сходить. Вдома, на Алеї Роз, він бував рідко і нанедово.

То ж Рената була здивувана, коли покоївка з'явилася у її кімнатах, щоб запитатися, чи у неї є вільний час на зустріч з паном амбасадором. Служба в будинку на Алеї Роз вже звикла до окремішності існування графині й графа. Це нічим не пояснювало, радше прийнято як існуючий факт, щодо якого зобов'язує тільки деяка дискретність і устійнений в господі порядок.

Граф Р. був худерлявий і хирлявий, завжди чепурний, але безколіровий, телепень. Обличчя його було подекуди дегенеративне; воно було видовжене, виплекане, не позбавлене деякої лагідності, але й затаєної іронічності. Просто у нього видна була зміна кількох чи кільканадцятьох поколінь, що жили в гаразді, в безтурботності, для власного задоволення і втіхи.

— Ренато, сказав він, усадовлюючись у фотелі, граючись із собачкою, я хотів би з вами про дещо поговорити...

Дарма що подружжя було вже не нинішне, але і Рената і граф не вдавалися до вульгарного «ти», тимбільше, що здебільшого вони говорили по англійськи або по французьки.

— До ваших послуг, сказала Рената і, прищупивши очі, вдивлялася в свого чоловіка. Надіюсь, нічого важливого?

— А це, як трактувати; судити про це не бажаю, — холодно сказав амбасадор, — ідеться про справи, що всеж таки важливі для мене. Для вас, можливо, — ні. Перш за все — честь моого роду; друге, — мое становище як дипломата Речіпосполитої; третє — наші особисті відносини, тобто та обставина, приємна чи ні, але вона є фактом, що ви носять мій титул і прізвище, Ренато...

— В чому ж справа?

— Дозвольте мені сягнути у минуле, — склав свої тонкі пальці граф Р., — коли ми одружувались, я не мав ілюзій, що ви це робите з кохання до мене...

— Я вам про це сказала ясно і недвозначно.

— Зрозуміло, — кивнув головою з гарним розділом амбасадор, — я знаю про що йшлося вам. Це була, так би мовити невеличка відомста тій класі, що надуживала своїх привілеїв по відношенні до українських рабів, патетично висловлюючись. Це може так, може й ні. Ви мали, однак сatisфакцію — завдяки майому імені ви увійшли у високі

кола, одержали титул, належну повагу, добробут і тим подібне... Мало хто з тих кіл знов, що ви дочка, так би мовити, по шевченківськи — дочка покритки, плід сваволі польського магната...

— Мелодрама, — озвалась Рената, — чи ця розмова вам не нагадує тих гірших письменників минулого століття, і наших, і французьких, як Дюма, Марія Мнішек і їм подібні...

— Ні, — підвіся граф і заходив по салоні, по дорозі попестивши собачку, — я далекий від того. Я людина нашого століття, в якому, я знаю, остаточно ніякої ролі не грають ні титули, ані посвоячення. Чи ви знаєте, що наприклад пан Гітлер є в дійсності Шікельгрубер, незаконна дитина, просто кажучи байстрюк. Але це йому не перешкоджає бути вождем німецького народу...

Рената з цікавістю спостерігала свого чоловіка, що начебто стриману, повну самоповаги і гідності людину, яка за всіми познаками була нервова, неврастенічна, хистка.

— Аж народу, — засміялась Рената, — ви певні, що цей Гітлер це вождь і речник німецького народу?...

— Ці справи залишмо на пізніше, — сказав морозно амбасадор, — у нас часу мало, щоб вдаватись ще й у політичні діялоги. Я представлю вам факти і тому я прийшов сюди. Ви, Ренато, є видатним діячем української ірриденти в межах Речі Посполитої. Це майже нікому, крім мене не відомо. Але це може бути відомим, що означає, для мене особисто, кінець моєї кар'єри, і ганебне тавро для нашого роду й імені. Не кажу про юридичні наслідки. Ви, Ренато, — граф спинився і, помовчавши, сказав, — можете бути повішеною, або засудженою на довгі роки тюрми. Що станеться тоді зі мною?

— Аж так? — засміялась Рената, — щож таке я вчинила?... Ви шуткуєте хиба?

— Аж ніяк, Ренато. Віддавна, тобто вже років з шістьсім, ви належите до бойових загонів «Чортівської Склі» — є така українська революційна організація. Ви брали участь у дуже рискованих акціях — це відомо. Під Делятином, під Тернополем і деїнде. У Львові ви брали у нападі на поштаря на Городецький. Заперечуєте? Ви ота легендарна демонічна пані, яку досі розшукує наша поліція. Ви й по цей день головна зв'язківка, що тримає в руках клітини усієї змови. Але все це в загальному — навіть одного факту досить, щоб скомпромітувати вас і очевидно мене...

— Дуже цікаво, — недбайливо сказала Рената, — звідки у вас, Казимире, осьтакі сенсаційно-детективні відомості?

— Що ж, всадовився у фотелі і Казимир, граф Р., — відомості надто докладні, документовані. Німецькі власті, Ренато, нині не зацікавлені в українській ірриденті. Так зване Гестапо і Абвер адмірала Канаріса, в зв'язку з усілякими далекосяглими плянами, хоче бачити українців у Польщі лояльними громадянами, а не бунтівниками і революціонерами. Підривниками існуючої державної системи. Тим то їхні установи почали щільно співробітничати з нашими й оце мені випадково доводилося мати в руках оті всі документальні, незаперечні дані...

— І про мене?

— Ні, моя дорога, вас там нема. Однак зіставляючи ці всі дані, з цих інформацій, де мова про якусь таємницу «чорну пані», що допомагає українським терористам, я дуже легко здогадався, що — це ви, моя дорога... Автім це тільки підтвердило мої здогади.

— Фантастично! — засміялась Рената, — я й не знала, що ви Казимире, осьтакий собі Шерлок Голмс... Віншування...

Даремно вона старалася обернути це все в жарт. Амбасадор був поважний як ніколи. Він не сміявся, він не поділяв її гумору.

— Фантазії тут нема, — крижано сказав амбасадор, — не думайте, що й я не стежив за вами, Ренато. У мене були люди, що супроводили вас до Львова і до Krakova, а потім щезали. Мені відомо про ваші романтичні зустрічі з одним українським добродієм, якого ось-ось чекає арешт, тільки не через мене. Мені відомі ваші автомобільні ескапади — до Брюхович, до Чернівців і деїнде. Мені відомі ваші телефонні розмови з різних пунктів нашої країни. Інституція приватних детективів, Ренато існує і тут, були б лише гроші. Все це, моя дорога, для людського ока виглядало лише як стеження ваших так би мовити, інтимних афер, які на чебто знадобилися б для процесу в справі розводу. На ділі ж я зразу збегнув і тільки я, що йдеться про справи політичні... Але все це були справи невеликого масштабу. Нині йдеться про значно важливіше...

— Що саме?

— А ось про це, — підійшов до неї амбасадор і показав їй скравок паперу. — Це невеличка схема була в книжці Мо-

руа про Байрона, яку я невіль чому вчора захотів переглянути. В Парижі про цю книжку Моруа говорять. І ви, Ренато, через поспіх, звичайно, забули у цій книзі оцю схему. Для всіх — це скравок паперу, але для мене — це один доказ. Це схема вулиць певної дільниці у Варшаві. Схема дуже докладна, з зазначенням кількості кроків, широчини тротуарів і тим подібне... Чи ви скотили б мене упевнити в тому, що це не схема для атентату?

Рената підвелась. Але вона не була схильована.

— Ви, Казимире, як видно, не лише дипломат, але агент поліційного розшуку.

Амбасадор ущіplиво глянув на неї з-за окулярів.

— Ось ми при кульмінації класичної мелодрами, їй же Богу, — зареготав він, — яка прекрасна драматична колізія! Українській Немезіді передчасно встрювати у конфлікт родинних інтересів. Навіщо вам стільки турбот, Ренато...

Він підійшов до неї. Його обличчя було сумне, напрочуд лагідне.

— Нехай завіса покладе край мелодрамі, — сумовито посміхнувся він, — я завжди любив вас, Ренато, і до кінця моого життя любитиму. Це сумна справа — бути нелюбленим. Без гірких фраз — дійте як хочете. Я тільки перестеріг вас. Цю другу істоту, що у вас криється. І її я любитиму завжди. Тому я ніколи вас не зраджу. Невже ви можете інакше думати про мене?...

Він знову глянув їй у вічі, знов посміхнувся і вийшов із салону.

«Справді, яка здешевлена мелодрама, — подумала Рената, — справді, яка анахронічна, перестаріла...» Але варто пре неї дати знати...

VII

Зібрання було визначене на п'яту годину в ліску біля Бєлян, далеко на північний схід від центру столиці. В Бєлянах був гіпподром і громадка приналежних будинків — стайні, квартири для служби, а так, на всьому просторі, починаючи від автобусної станції було ще дуже пустельно; під ліс підходили розкидані приватні будиночки і садки, у Бєлянах варшав'яні поселювались спрокволу і неохоче. Та й хто звертав би увагу на прогульковичів чи робітників або робітниць, що поверталися з міста поодинці, подібні до всіх інших,

такі ж усі заклопотані й потомлені. А під час буднів мало кому хотілось ще й заходити в ліс, хоч і сходжений і негустий, але непривітний. Варшав'яни бували у Белянах тільки по суботах і неділях, на кінних верхогонах.

Зійшлися всі, хто звільняючись з праці, хто вимовляючись відвідинами рідні, хто викликами з урядових установ, які нікого не залишають у спокою, від нічого робити. На всякий випадок, зібрання виглядало як майка, влаштована знайомими друзями чи товаришами по роботі. Адже день видався лагідний, весняний, сонячний. Розстелено і партовину, на траві, принесено їстивне і питво.

Струхманчук з цікавістю розглядав знайомі і незнайомі обличчя, що пробилися крізь лісову хащу; і, пройшовши чати та обмінявшись гаслами, всадовлювались осьде на галевині. Навіть, якби хтось чужий випадково нарвався, не подумав би нічого іншого. Товариство було веселе і без журне, хоч ніхто осьде, крім Гордона, нікого не зінав, бачив уперше. Та й Гордона здебільшого вони бачили у присмерку або серед ночі, всього декілька хвилин і тепер роздивлялися його з цікавістю. Зв'язківки були всі, крім Ренати-Дзвінки. Струхманчук надаремно озирався за нею і врешті вирішив не чекати, а, лежачи в траві, приглядатись усім присутнім. Гордон визбирував найнадійніших з усіх надійних: тут були юнаки і з Володави і Дрогобича і Тернополя; дівчата із Львова і з Перемишля. Іх список Гордон у свій час сам складав, перевірював, викреслював, якщо були вагання, простижував і оцінював після наполегливих роздумів і, мабуть не помилявся. Струхманчук без того всього бачив, що це був добрий вибір. Звідусіль дивились на нього незрадливі очі; він вже навчився їх розрізняти. Дівчата нагадували йому Мирославу, іх очі були не лише довірливі і вірні, але розжеврені із-серединним вогнем, вони знали чого хочуть і на що йдуть. Мавка була мабуть з них найбільш принадна, устами ковзався у неї іноді немов стріла колючий посміх, вона була спокійна, вдумлива. Марту і Люську він зінав — вони посміхнулись до нього, іх недаремно вибрали Гордон, видно було, що вони прагнуть діяти, хоч у очах був у обидвох далекий, заїмлений смуток. Бася і Люська були майже як сестри — поуз таких він пройшов би, зустрівши серед юрби, легко пломеніючих, наполегливих, навіть мстивих. Люська була завжди навіщена сміхом — це було веселе, здорове дівча.

«От намалювати б іх усіх», думав Струхманчук і з-під ока стежив за чоловіками. Крім одного — Ясеня, в'юнкого і неспокійного з пронизливими очима і з тією ж що у Мавки іронічною посмішкою, за всіма ознаками — студента, інтелектуаліста, інші також були наподив подібні один до одного. Вони були б добрими вояками; якщо б стояли в одній лаві їх важко було б відрізнити. Обличчя у них були вугласті, сонячно-міцні, одверті, але без тієї іскрястості, що була хоча б у Мавки. Їм наказувано, вони виконували. Їх ясні очі, хоча б у Ясеня, у Нечая, у Галайди були задивлені у Гордона. Струхманчук зізнав, що вони були з ним нераз у акціях і повірили в нього. Це були такі, що не вагаючись, пішли б усюди, куди б він їх не повів: у провалля, у темінь, у загибел.

— ...Отож, друзі, — почав повагом Гордон, — я зібрав вас вперше і може востаннє всіх разом. Будьте спокійні. Ця околиця обстежена і безпечна, особливо в будні дні. Продовжуємо нашу маївку, невеликий товариський пікнік... Якщо б хтось нарвався, почастуємо, заспокоїмо. Якщоб нарвався жандарм, або хтось схожий на такого...

— То він звідси не вийде, — вкинув спокійно Нечай.

— Непотрібно, — продовжував Гордон, — такому й у думку не прийде нічого підозрілого. Не хапаймося зразу ж за пістолети. На це буде інший час. Ви знаєте про що йдеться і чому ми всі тут — пояснювати більше не буду. Справа в тому, однак, що дата наближається, а нашого головного виконавця нема, добровольця нема. Або його ув'язнено або він роздумав. Чекати далі не можна. Остаточна, вогнева дата 24 квітня. Це буде мабуть перший і останній виїзд нашого головного об'єкта у місто. Все це якнайдокладніше обстежено, дякуючи Мавці, Басі, Люсьці й Марті. Вони виконали своє завдання бездоганно.

— Нашого головного об'єкта, друзі, сивого дідуся з повислими вусами, звичайно шкода. Це патріот своєї вітчизни. Але ми також патріоти. І хоч як шануємо його заслуги в чесній боротьбі за свободу свого народу, не можемо подарувати все те, що він чинив з нами і збирається чинити. Це польсько-німецька спілка, друзі, спрямована на те, щоб поєрмити Україну, щоб повернути нас усіх, усі 40 мільйонів у рабів-підніжків або винищити до ноги. Попспішати треба, бо на осінь можна сподіватися подій, ви розумієте... І тому ми діємо...

— Як скажеш, Гордоне...

— А скажу я таке. На основі наших обстежень, тобто невисипучої праці наших дівчат, відомо, що дідусь не вельми здоровий і виїздити нікуди не може. Навіть до Сулеювка, або до Спали — своїх літніх резиденцій. Однак 24-го квітня він обов'язково виїде. Він не може не виїхати, бо це його свято. Річниця його походу на Київ, ви розумієте. Прослідкуймо ж його маршрут...

Він добув у четверо зложений папір і розкладав на скатертині. Всі зійшлися і вдивлялися.

— Згідно з даними нашої Марти, яка з черги має своє джерело інформації безпосередньо в Бельведері, о 10-й годині вранці 24 квітня буде готовий поcht: півескадрона його улюблених шволежерів із шаблями і списами та прапорцями, відтак автомобілі особистої охорони, далі — відкритий автомобіль маршала і тоді знов валка автомобілів з міністрами, послами і чорт відає ким. Валка виїздить на алею Уяздовську, звертає на Кошикову вулицю, доїздить до вулиці Емілії Плятер, після чого завертає на Кручу, перетинає вулиці Вовчу, Гожу, Журавлину і виїздить на Алею Єрусалимську, тоді повертає на Маршалковську, звідти жene до вулиці Монюшки. Там відбудеться відкриття історично-мистецької виставки з нагоди річниці кампанії 1920 року. Відкриття довершить сам маршал, після чого огляне виставку і повернеться додому іншим маршрутом.

— Чому такий складний маршрут? — запитав Ясень.

— Це нам не відомо. Мабуть, щоб більше народу могло бачити «дідуся» і вітати його. Адже він тепер рідко показується...

— Яка охорона?

— Я вже казав; як звичайно: півескадрона шволежерів, а задню сторожу творять улани і кінні жандарми. Не рахуючи звичайно, шпіцлів...

— Щодо маршруту, — і піdnіс пальця Гордон, — то це, так би мовити, робочий плян; все ще може статися. В останній хвилині трасу можуть змінити...

Від цього будуть стежні пости, — сказав Ясень.

— Тому я й покликав вас, — кивнув головою Гордон, — треба устійнити пости і хто їх займе.... Ідемо далі.

— А як з добровольцем? — спитав Струхманчук.

— Ото ж проблема; відповів Гордон, — він уже мав бути тут, щоб ознайомитися з тереном. Його нема і нічого

не відомо про нього. Можливо, що його взято.

— Гордоне, — підвівся Ясень, — я готовий станути за нього.

— І я, — гукнув Галайда.

За ним підняли руки Нечай і Струхманчук.

Гордон поглянув по них з-під ока, мовчки, з деяким роздумом.

— Справа в тому, товариші, як я це розміркував, що добровольця не потрібно. Згідно з нашими даними щодо цієї виняткової щільної охорони, прорватись, щоб стріляти впритул — просто неможливо. Охорона ввела ще загін мотоциклістів, які становитимуть безпосередню заслону. Маршал іде в супроводі двох ад'ютантів. Швидкість досить висока. Здалека відлити — неможливо. Прорватись, щоб скочити на ступені автомобіля, також неможливо, просто виключено. Доброволець буде вміть розстріляний мотоциклістами й особистою охороною, що в автомобілі. Отже замах треба виконати кількома етапами. Ми всі беремо в тому участь. Якщо револьвери не порадять, допоможуть гранати. Атентатники будуть установлені вздовж всієї траси, яка може змінятися. Тут в допомозі нам дівчата. Кожна з них стоятиме на перекутні головних алей і вулиць і даватиме про наближення моторкади знак наступній. Замаховці, включно зі мною і з Чорним перебігають на даний знак на дальнє становище. Де револьвер не порадить, там діяти-ме граната, зрозуміло...

— По суті, це доцільніше і певніше ніж одинак-доброволець, — сказав Нечай. Вислід гарантований, так чи інакше...

— Найістотніше, — озвався Галайда, студент з іронічним поглядом, — що тут вирішає елемент несподіваності. Ніхто, я певний того, в юрбі, що стрічатиме всю валку дигнітарів, не подумає про те, що замах може відбутися у Варшаві. Це просто неймовірне. Вільно, Львів, Рівне, де хочете, тільки не у Варшаві. І в тому ваша геніяльність, стратега Гордона...

Він посміхнувся. Добра, дотепна голова, подумав Струхманчук. З нього будуть люди.

— Ото ж ви зрозумілі? — Продовжив Гордон, — в акції беруть участь усі, без винятку. На те я всіх вас звів осьде. Справа надто важлива, в яку не шкода кинути найкращих людей. І вас, мої найкращі, з усіми математичними уточ-

неннями, повідомлятимуть зв'язкові і зв'язківки. Це ще буде розроблятися... Пам'ятайте дату — 24 квітня. Будуть питання?...

— Ніяких, сказав Ясень, — чекаємо твоїх наказів.

...Незабаром усі, подекуди неохоче і спрокволу розходились, хто куди і кожний своїм маршрутом.

Говорити вже не було про що. Треба було чекати. Все вирішав Гордон, що перебуватиме невідомо де: проте накази приходили від нього повсякчасно через таких самих зв'язківок, що з'являлися і щезали у варшавських юрбах і в присмерках як зловісні тіні.

...Струхманчука у Вілянові, коли він був на риштуванні відновлюючи фрески, покликали до телефону. Це була Рената, хоч подавала себе за одну з магістратських урядничок, що завжди начебто мали пильну технічну справу. І знов дзвенів той голос, що від нього серце билось живіше і, знов, як у сірій імлі сновидінь русявою хвилею прибою шепотіла нестремна жага і червінню горіли її уста, від яких не було ні втечі, ні навіть смерті.

Автомобіль Ренати підхопив Струхманчука на Чернякові, де він зійшов на передостанній трамвайній зупинці, хоч і так було глітно від людей і ніхто його не зауважив. Звідси, мовчки, крізь синяву темінь шосою, блискучою як замерзле плесо, вони доїхали до Лісової Пілкови, де у Ренати була старушечця, що знала її здавна, тиха і вкрадлива як ласочка. Вона завжди приволяла їм бути на самоті в своїй старосвітській господі, пропахлій гвоздикою і тьміном. Старенька пані знала в чому річ.

— Я гадаю, — сказав Струхманчук, — вислухавши розповідь Ренати про її розмову з чоловіком, що справа може бути серйозною. Розвідка адмірала Канаріса та Гайдриха краще знає про всі українські справи ніж тутешні роззяви. Не виключено, що там попрацювали і землячки, супротивники нашої «Чортівської Склі», які нині підлабузнюються до влади імущих Розенбергів, спеців від української проблеми. Маю на думці всіляких Полтавців-Остряниць, Дум, що нині віджили. Можливо, що й Донця Боровська, яка за всіми даними перебуває в Берліні, прислужилася...

— Донця мене не знала і ніколи не бачила...

— Але знов її чоловік Боровський...

— Які ж висновки, по твойому?

— Ти в небезпеці, — подумавши сказав Орест, — коло

звужується. Твого панка треба зліквідувати. Не малодраматично, а зовсім, прозаїчно. Так як йому належиться за шантаж...

— Ні, — озвалась Дзвінка, — я його знаю. Він не шантажуватиме. Він просто слабка людина, невдаха. Але його дещо зобов'язує, не забудь. Уяви собі який скандал, який крах його кар'єри, якщо б мене арештовано...

— Шляхтич-дегенерат, — посміхнувся Орест, — цих не зобов'язує ніяка ноблесс обліж. Він може це зробити зопалу, бездумно, ось так під впливом хвилини... Такі люди завжди непередбачливі в своїх вчинках.

В кімнату тихенько, вкрадливо як сіренька мишка, увійшла старенька пані-шляхтянка. О, скільки на своєму житті вона перебачила, була свідком таких дискретних необачних ситуацій, таких незвіданих справ і справок вельмишановних і високопоставлених світу цього...

... — Прошу пані Ренати, там у радіоновинах, здається, згадується прізвище вашого шановного дружини... амбасадора...

Рената відкрила радіоапарат. Кімната сповнилася шемрінням, потім безцільним галасом, потім радіо чітко повторило останні вісті:

«...на шляху Варшава — Торунь — Гданськ трапилася автомобільна катастрофа, спричинена неуважністю водіїв. Всі пасажири обидвох машин стали жертвами. Серед них смертельно поранений колишній амбасадор Речіпосполитої в Бельгії, тепер перший радник посольства у Берліні, граф Р., він, на жаль, помер перед тим як прибула лікарська допомога...»

Орест глянув на Ренату. Її очі спалахнули, іскристо і дико, як там на Верховині, по дорозі до Довбушевого каміння... В господі тихо забреніло; ні це не була омана:

...Чимбария, чимбария
Чимбария файна...

— Чи це знов сон, той навіжний, диявольський сон? Прошепотіла Рената, кволо припавши до Ореста, — скажи любий, яв це чи сон?...

— Все наше життя тільки сон, — сказав колись Шекспір, — посміхнувся Орест, — хіба ти того не знала?

VIII

Слідчий суддя для особливо важливих справ Демант був у незмірно добром настрої. Він став щедрий на мовлення, радісно затирає долоні, ходив уздовж і поперек свого кабінету. У ньому сиділи терміново викликані добре знайомі слідчого: надкомісар Анельчик з гарно підстриженими вусами на бдаговидому обличчі та сухірлявий і діловитий капітан 2-го відділу Єлень. Всі вони здавалось однаковою мірою ділили лаври.

...У Вільні, — продовжував свій звіт надкомісар Анельчик, який звичайно був докладніший ніж лапідарні (і малотрамотні) протоколи, донесення, що вже лежали на столі слідчого, — від деякого часу проживала учителька Антоніна Пригода, яка перед тим учителювала в гімназії в Любліні. За нею зразу ж встановлено пильний нагляд, оскільки із Любліна за нею йшли ненадто приємні інформації. Важко було встановити, що вона собою уявляє, з ким зв'язана, оскільки до лояльних громадян, а тимбільше педагогів, її не можна було зачислити. Коротко, вона оселилась при Остробрамській вулиці номер 62, недалеко від славетної Гострой Брами, оспіваної нашими великими поетами. Виконувала вона непогано свої обов'язки, однак після праці її спосіб життя, її коло знайомих, її зацікавлення почали непокоїти сусідів та й дирекція і колеги в школі звернули увагу слідчих органів. Закинути її насправді нічого не можна було. Одверто кажучи, заходи щодо її перевірення начебто не виправдували коштів, ні більш пильного стеження. Крім того вона очевидно мала дар конспірації і вміла дуже хитро відводити агентуру від себе.

— Українка, за всіми ознаками, — вкинув капітан Єлень, — При-года...

— Важко сказати, — пояснив надкомісар, — вона народжена в Малопольщі, національність начебто польська, релігія римо-католицька. Але хто їх там усіх знає? В душу людині на заглянеш... Віленська поліція припускала можливість її зв'язків з білоруським підпіллям, навіть з диверсантами, виконування нею функцій зв'язкового, тобто інформаційно-передавального пункту. З обшуком не поспішати — знаєте наших кресових панів вигідницьких... Якщо вона таким передавачем для когось таки була, то робила це надзвичайно вміло й обачно. Ніяких зустрічей, ніяких конспіратив-

них відвідин; нічого цього не зауважено за панною Пригодою...

А тимчасом Вільно наше підміноване: там діє українська ірридента, і наша бойова організація Західної Білорусії, всіляка диверсія з Литви і Латвії, видається підпільна література...

— ... Також і українців там не бракує, — вкинув нетерпляче суддя Демант; недавній напад на Земельний банк це ж їхня справа, безумовно... Скорочуйтесь, пане надкомісар, часу у нас мало... Докладніше про справу Пригоди...

— Отож три дні тому в кам'яницю при Остробрамській увійшли увечері, один по одному, незнайомі ні кому осібняки, зауважені двірником, що є віддавна нашим співробітником і, то ретельним... одержує навіть оплату...

Пригода проживає в партері, вікна її помешкання виходять у темне подвір'я... Таємничі гості спрямувались просто до неї. «У Пригоди нині ім'яничи чи що?» — шепотілися сусіди. Без усякого сумніву: явка і то в порядку конечності, з Пригодою — їх четверо. Повідомлений комісар політичної поліції (буду, буду скорочуватись), негайно наказав облаштувати. Чекати довше на кращий випадок накрити давно підозрілої Пригоди не було рації. Відряджено невеликий загін поліції, який вирушив негайно й обсадив кам'яницю — всі три входи. На стук у двері було питання «хто»; Пригода розхилила двері. Побачивши поліцейських при зброї і в мундирах, швидко затріснула двері. Поліцейські службовці поділились, дехто збіг у подвір'я. Ламають, виважують двері: їх привітано пострілами. В темряві, в приміщенні і на сходах, вив'язалась стрілянина, з обох сторін раз-по-раз лунали револьверні постріли. Видно риби були поважні, які не хотіли датися живими. Результат: один диверсант убитий, Пригода — поранена, застрілилася, один пробив собі дорогу з подвір'я гранатою і втік, переплигнувши паркан, просто шез у темряві, четвертий — важко поранений... Його взято і виявлено вже на команді, що це давно розшукуваний стежними листами Зорянчук, один із ватажків збройного заколоту на Поліссі і в Західній Волині...

— Втрати з нашого боку? — спитав капітан.

— Один забитий, є поранені... Зорянчука ми зразу же наказали перевести до Варшави. Він без пам'яті, лежить у шпиталі Мокотовської тюрми... Його папери на ім'я Михайла Скальського з Рави Руської...

— Пошо було аж таку веремію вичверювати? — озвався капітан Єлень, — простіше було оточити будинок і чекати поки вони один по одному вийшли б, адже ночувати у тієї Пригоди не збирались...

— Та звичайно, погодився Анельчик, — але той пан Власевич, комісар у Вільні, завжди поре дурниці, нетерплячий як біс, чорт знає чого, заметушиться і завжди встряне в халепу без потреби...

— Коротко кажучи, — перервав йому суддя Демант, — головне, що маємо в лабетах цього Зорянчука. Ви чули про нього, капітане?

— Без сумніву. Це дуже небезпечний тип. Він ще з 24 року у нас на увазі. Один із ватажків диверсантської групи «Дзвонар», а потім «Кобзаря», що оперувала вже в 30-му і 31-му роках як доволі грізна банда в околиці Колок, Несухоїжів, Секуня, Вижви, Каміня Коширського. Її відкинено аж до Столина і Дубровиці... Їх ще чимало ховається по лісах, за Берестям і Гайнівкою... Як тільки його, цього Зорянчука підлатають на Мокотові, негайно треба взятися за нього як слід...

— Про це не турбуйтеся, — сказав комісар Анельчик, — тільки хто знає чи виживе. Тимчасом, я вас, пане суддя, повідомляю про дальші заходи...

— Якщо Варга бачив Зорянчука недавно у Варшаві, то він отаборився тут. У Вільні він очевидно був проїздом...

Слідчий суддя сидів за своїм столом. Аплікант Квятковський,rudавий, вкритий виснівками молодик, подав йому папери до підпису.

— Справа Вільна, сказав Демант, дивлячись поверх окулярів, — як я зразу припускав, в'яжеться з заплянованою, але для нас ще надто невиразною акцією, спрямовану на дуже важому цілі. Побут Зорянчука у Вільні був випадковий. Йому там нічого було робити, можливо тільки наладнати зв'язки через Пригоду з недобитками «Дзвонара». Треба вам знати, панове, що формально Зорянчук і вся його історія разом з диверсією на Волині і Поліссі не була пов'язана з «Чортівською Скеleoю», зі Львовом чищо. Це була автономна організація, яких там було декілька й які діючи врозбрід, існують і в Малопольщі. Про таких «Гайдамаків» у Перемишлі, не чули? Після розгрому у східних областях, Зорянчук, який завжди мав зв'язок хоча б і не щільний з «Чортівською Скеleoю» (про це ми знаємо із зізнань Боровського) мабуть задля затерття своїх спі-

дів і може задля спільної дії, без сумніву, змінив місце побуту... Тобто подався у більші міста. Він перебував або тут у столиці або в Krakovі, або на Шлезьку... Про це свідчать телеграмами панни Вервес, проглянені нами... Документи на ім'я Михайла Скальського могли б допомогти... Пане надкомісар, реферуйте будь ласка, що зроблено в цій справі...

ка, що зроблено в цій справі...

Всі слухали надкомісара Анельчика.

— Як тільки отримано телефонограми з Вільна від Валєсевича і особливо після притранспортування Зорянчука, — сказав надкомісар, — розпочато розшуки за Михайлом Скальським у всіх комісаріях міста і близької околиці. Разом з описом особи, очевидно. Справа це не легка. Скальських є багато, це досить поширене прізвище. Одних Михайлів Скальських є з десяток в різних районах. Еліміновано чотирьох суб'єктів того ж прізвища, але багато відпадає з самої поверховної перевірки: це фельдшери, урядовці, деякі у війську, деякі за старі, другі за молоді. Чотири виеліміновані живуть або поза містом, або на Празі, в Грохові... Один Михайло Скальський — з жінкою власник крамниці з залізними і жерстяними товарами виявився на Празі. Опитані по телефону постерунки і сусіди кажуть, що крамниця існує недавно, іде не дуже добре, часто буває зачинена, власники виїздять на село, де мовляв мають господарство і так далі. Я вирішив вислати агентів на місця, рівночасно до всіх чотирьох...

Квятковський підійняв телефонну слухавку. Просили комісара Анельчика в пильній справі з головної команди.

Поки він слухав, міняючись на обличчі, досі спокійнім, інші перешіптувались, частувались чорною кавою. Була пізня година.

Надкомісар Анельчик після короткої розмови поклав слухавку і розгублено потер чоло.

— Панове, — сказав він, беручи свого кащета, — чергова халепа. Три мої агенти — Дзенцьол, Варецький і Малюжинський відряджені на Прагу, вулиця Брудновська 5, до крамниці і квартири Михайла Скальського зустріли збройний опір. В квартирі були дві жінки, одна з них Скальська, друга — невідома. Вони відкрили вогонь з револьверів. Агенти відповіли. Під час стрілянини вбито агента Варецького, поранено Дзенцьола. Обидві жінки вбито...

Суддя Демант зірвався із за столу.

— Мої здогади збуваються. Це люди для центрального акту... Пане Квятковський, замовте негайно автомобіль, ми їдемо на Прагу. Крім того — подзвоніть у Польську Агенцію Телеграфічну та в усі вечірні газети, щоб ніякої сенсації з подій покищо не робили. Я не хочу полошити передчасно дичину...

«...На другий день, останні видання газет принесли коротку інформацію про те, що на Брудновській вулиці на Празі, пізним вечером на приватній квартирі, що була захистом бандитів, які правдоподібно займалися контрабандою, поліція зустріла збройний опір. Під час виконування обов'язку було вбито службовця кримінальної поліції. Бандитів знешкідливлено».

Гордон, що читав газету у відсвіті ліхтарні на розстаю вулиць у Середмісті, вже знов про подію на Празі. Про арешт Зорянчука було відомо від Ігната, того з чотирьох, якому пощастило врятуватися і прибути до Варшави, щоб попередити Басю. Гордон вислав до неї Юлію, а на другий день Ясень. Ale Ясень зміг тільки побувати серед юрби, яка стовбичила перед крамницєю, все це коментуючи подію. Гордон увесь час вислухавши, мовчав. Про що можна було говорити? Мовчав і Ясень.

Гордон доручив Ясеневі повідомити стежний загін про зібрання у Белянах. Він подивився вслід цьому мовчазному юнакові, який щезав у вечірньому присмерку, губився серед юрби. Тоді Гордон подався своєю дорогою. Це буде відплата за Басю, Люсю і Зорянчука, — думав він, самітній і далекий від усіх, що минали його.

IX

У дверях шевської майстерні, що містилася на вулиці Гусячій, у підвалі, спинився молодий чоловік у гумовому плащі, кремезний і з виду доброзичливий. В руках у нього була невелика валізка: він розглядався по присутніх челядниках; господар пан Розенфельд вийшов по справах.

— Приніс вам до ремонту мої черевики, варто було б поновити підметки, бо хоч це не «гудиери», але носяться добре.

Всі дивилися на нього, а один з Розенфельдових робітників, Владек Пенкний підвівся, і посміхаючись, підійшов до молодого чоловіка, що зійшов по сходах у затхле, освіт-

лене слабими лямпками приміщення.

— Що ж, — сказав він, — давайте ваші черевики, може вони не «гудиєри», але ще вам послужать...

Інші працівники, може тому що господаря не було, може й тому що незабаром робочий день кінчився, а то й з утоми, облишали свою роботу — біля машини або біля «копита» і приглядалися замовцеві, який за всіми ознаками не був ані зі сусідства, ані навіть не з Варшави, може ремісник такий як і всі осьде, може студент, може просто по своїх справах у столиці. Владек Пенкни взяв ще не надто зношену пару, привітно посміхаючись, сказав, що все буде готове після завтра, дав незнайомому квиток з черговим номером і незнайомий подався геть, мабуть поспішаючи.

Чверть години після того старший челядник оголосив «файрант». Всі загомоніли і відклали на бік роботу, випростували зігнуті спини, скидали фартушки.

Владек Пенкни вийшов на вулицю й озирнув її, — постоявши — праворуч і ліворуч. По другому боці цієї брудної, галасливої і глітної вулиці, але значно далі від шевської майстерні, проходжувався той самий високий чоловік у гумовому плащі. Пенкний наздігнав і перегнав його, прямуючи до рогу, де починались ще глітніші і галасливіші Налевки. За рогом він спинився біля вітрини з кравецькими товарами і чекав. Чоловік у плащі підійшов і собі до вітрини.

— Ви — Ясен? Я тільки що з потяга. Добре що я вас знайшов. У Варшаві я ніколи не був. Добре що ви не забули клички з «гудиєрами»... Я іду вже третій день із Тернополя. Я — Байда.

— Розглядайте вітрину, тут навколо також всілякого наброду, — прошепотів Ясен, не дивлячись на нього, — вас чекають давно. Йдіть за мною, сідайте в трамвай номер 12, разом зі мною, але залишайтесь окремо. Ідемо до Гордона. Висідайте після мене на чорговій станції. Там я вас наздожену...

Він пішов далі, разом з юрбою, посвистуючи. Розгубились вони не могли. Байда йшов декілька кроків за ним. В ненадто повний вагон вони увійшли разом з людьми. Трамвай скрипів, звертаючи на Кармелітську, згодом на Маршалковську.

Чоловік з валізочкою стояв у кінці вагону, відступивши своє місце якісь старшій жінці. Він тримав газету і час від часу споглядав на Ясения, що стояв узявшись за поручень.

Іхали досить довго; люди, що верталися з праці, юрмилися, знайомі розмовляли. Кондуктор оголосив вулицю Новогродську. Ясень вийшов з вагону. Байда проїхав ще один квартал і висів на Журавлиній. Незабаром Ясень торкнув його за лікоть.

— Йдемо за ріг до одного нашого чоловічка. Це Андрій, він механік, осьде вже давно, працює в газових закладах. Це Гордонова головна квартира. Все в порядку. Абсолютно безпечно.

Їх впустила Андрієва жінка, тиха, худенька. Вона пізнала Ясена за голосом, без гасла. В кімнаті сидів за столом Гордон, біля нього Мавка, мабуть доповідаючи.

— Ось Байда, — сказав, сідаючи Ясень.

— Ми знайомі, — посміхнувся Гордон, — навіть і давненько.

Він вдивлявся в Байду, а той скинувши капелюха, пригладжував буйну чуприну і посміхався. Такий міг подобатися, думав Ясень, з ним все видається легким. Парубок здоровило, кремезний, вже трохи огорілий у веснянім сонці. Невеличкі вусики, погляд щирий, юнацький, майже дитячий. Говорив мало, інколи червонів.

— Де ви барілись? Я вже гадав що ви роздумали, або, що вас забрано. Ви ж знаєте, що у нас на все термін.

— Як довго ще?

— Днів з десять. Але може ви роздумали? Ми навіть увесь плян мусіли змінити.

— Раз сказане, то нема що роздумувати, — озвався Байда, — і які пляни, які зміні?

— Оскільки вас не було і ніякої вістки нема, — холодно сказав Гордон, дивлячись поверх Байди, — то що ми мали робити? Скільки людей примістили, стежний загін; кожного влаштувати. А вас нема, то вирішили колективну акцію. Згідно з обстеженням, це навіть сумнівно, чи ви змогли б прорітись, щоб притул...

— Я прорітусь, не бійтесь. У мене є своя метода...

Гордон похитав головою.

Чортівська охорона, — сказав він, — просто неймовірно, такого ще не було.

— Всеодно я прорітусь, — промовив Байда, — груповий замах скоріше провалиться. Лишіть це мені. Це мабуть буде на вулиці?

— Виїзд на відкриття виставки, — пояснила Мавка, —

все вже устійнено, яка траса, який ескорт...

— Вчинимо все, що треба буде вчинити. Часу досить...
Байда посміхнувся, — якщо на вулиці не вийде, то вийде на виставці...

— Але вас там на місці положать трупом або наваляться, схоплять, потім повісять...

Байда нетерпляче хитнув головою. Чуприна руяво блиснула.

— Але я вам сказав, що це мені байдуже, Гордоне. Що там розводити теревені. Головне, щоб я зробив те, що треба. От і все.

— Доброволець, пам'ятаєте? Вас до того ніхто не намовляє, ані не відраджує. Шансів, щоб зробити своє діло і видертись із лабет, дуже мало. Правду кажучи, їх нема...

— Двадцять четвертого, чи коли там, я буду готовий...
Досить цих розмов...

Всі замовкли і обдивлялися цю людину, що зовсім не виглядала на фанатика. Такому тільки починати життя. Втім почувся дзвінок і Андрійова жінка пішла відчиняти. Це був Струхманчук.

— Ось твій «камікадзе», Чорний, — сказав Гордон, показуючи на Байду, — і не переконаєш його...

— Переконувати нема причини, — кинув Струхманчук на стіл газету, — нічого з того, відкликуй акцію. Читайте всі...

У вечірньому виданні «Кур'єра Варшавського» стояло: «В зв'язку з необхідністю реконвалесценції в лагіднішому кліматі після недавно щасливо перебутої недуги, пан маршал Речіпосполитої Ю. Пілсудський вид'їхав сьогодні о п'ятій годині дня на острів Майорку на невизначений час. Його супроводить родина, особистий лікар доктор Ф. Халецький та інші особи найближчого оточення. Начальний вождь передбачує під час свого побуту на Майорці закінчити книгу своїх спогадів».

— Все намарне! — грюкнув Гордон з пересердям кулаком по столі, — не може того бути. Скільки енергії витрачено і скільки вже жертв.

— Треба покласти увесь проект під сукно, — сказав Орест, — мало чого не робиться надармо. Всі нехай роз'їдуться, все скасовується. А до того чи це правда, чи не правда з тією Майоркою також невідомо і хоч то Дзвінка сьогодні сама бачила валку автомобілів і самого маршала —

хто б його не пізнав з його вусами і навислими бровами, дарма, що в цивільному одягу. Спеціальний поїзд чекав на Головному. Акція провалилась і от і все...

— Забагато тих провалів за цей час, — нахмурився Гордон, — Бася і Люська, Зорянчук в тюрмі смертельно пораний, може вже помер... Уесь заряд пропав...

— Одне є певне, — докинув Струхманчук, — оскільки інформації Дзвінки ось цими днями остаточно підтверджуються як правильні, то з німецько-польської спілки нічого не буде. В Берліні рішуче домагаються Шлеська. На польсько-німецькому кордоні відбуваються озброєні демонстрації. Міністр Бек заявив, що про питання Помор'я і коридора чи Гданська, Польща вестиме розмову лише гарматами.

— Нічого, вони Польщу рекомпенсують Україною, — сказала Мавка.

— Поділившихся нею, як писав Розенберг, — додав Ясень — Польщі припаде замість Криму і Лівобережжя Білорусь і Литва...

— Так чи інакше, — перебив їх Гордон, — варшавську акцію ліквідуємо...

— А що скаже Байда, з яким радо знайомлюся, — Струхманчук підійшов до Байди, що зосереджено слухав.

— Що я скажу? — озвався Байда — Нічого ліквідувати не треба. Всі нехай залишаються на місці, бо будуть потрібні. Якщо не пощастило дістати головного діяча, то спинимося на комусь побічному. Я зліквідую міністра, що проводив пасифікацію, я ж бо її також пережив. Відплатимо і за останні шибениці і за Зорянчука... Я надаремно сюди не приїздив. Оскільки я вже тут, то робимо діло...

Він говорив уривчасто і різко. Гордон замислено дивився на нього.

— Ось це мені подобається сказала Мавка.

— І я це хвалю, — підтвердив Ясень. Байда — молодець!

Гордон заходив по кімнаті.

— Не знаю, нічого вам зараз не скажу. Я буду думати. Поки що всі на місцях. Які у вас папери, Байдо?

— Звичайно, що ліві. Я приїхав сюди від фірми «Леополіс» переговорювати з «Альбою»; це підприємство, що виробляє і продає прецезійну механіку...

— Добре, — сказав Гордон, глядячи знов поверх Байди, — поки я вирішу що треба робити, маючи на увазі вашу

пропозицію, ви Байда, житимете на Жолібожу у однієї ста-ренкої пані, куди вас доставить Мавка. Місце цілковито певне. Робити вам нема що, можете ходити по місті час від часу, на прогулянки в Лазенки. Одягніться краще — щось в стилі заможного студента або столичного гуляки. Обміркую і дам вам знати. Збираємось осьде...

Розходилися як завжди поодинці. Байда зосереджено одягав свого плаща, чекав на Мавку, кивнув іншим.

— Цікава людина, — сказав Струхманчук, — молодий, але завзятуший. З ним не пропадемо...

Гордон дивився крізь вікно. Журавлина вулиця, Новогродська, а далі Маршалковська, Єрусалимська алея займа-лися вечірнім маривом.

X

Струхманчук, звільнинувшись із робіт у Вілянові, прийшов на зібрання з опізненням. Пані Аліція Токаржевська старшенька вже пані, з таємничим посміхом повела його крізь подвір'я свого вдовиного будиночка на Жолібожу у другий, зовсім невеликий будинок, званий офіцинами. Пані Аліція була колись владаркою посіlostей на Київщині; нині вона була тільки втікачкою від революційного катаклізу на Сході і, будучи посвоячена з генералом Карапетовичем коман-дующим Львівським військовим округом та людиною близь-кою до Бельведера одержала непогану вдовину ренту (Ї чоло-вік поляг у кампанії 1920 року) та неначе в ралець невелику не-рухомість на Жолібожу, де оселювано воєнних ветеранів.

Пані Аліції, яка, загально кажучи, не була аж така ста-ра, щоб забувати золоті дні своєї молодості, коли вона ви-бліскнувала своєю красою і в Києві й у Варшаві, була за-хоплена жителем в офіцинах, якого їй рекомендувала панна Мирося, дочка лікаря у Львові доктора Курівця, українка, знайомого з давніх часів. Пані Аліція була завзятою україно-філкою, вона говорила співучо українською мовою, знала на пам'ять уривки з Шевченкових творів, залюбки приймала у себе українців, емігрантів, звичайно з неменшою рангою ніж полковники чи генерали. Вони гніздились у Варшаві, деякі перейшли до активної служби в польській армії, інші займа-лися політикою чи Бог знає чим. Всі вони чекали «великих подій», коли їх знов активізують і пані Аліцію обожнювали. Її обіцяно, що з тріумфальним поверненням до золото-

верхового Києва всі її маєтності будуть негайно повернені силою спеціального рескрипту, як добре заслуженій українській патріотці польського походження.

— Який пристійний, який ввічливий, який делікатний цей молодий чоловік, — шебетала пані Аліція, підводячи до офіцін Струхманчука, — це нове, молоде покоління України справді подиву гідне...

«Має всі шанси Байда, — думав Струхманчук, тільки навіщо його втиснули в саме кодло? Дідичка з України, чоловік — національний герой і знов же оця варшавська камарила...» Що правда Мавка запевнила, що ця квартира мурівкою-безпечна; аристократки, мовляв, ніколи не підслуховують і не доносять... Ба, — думав Орест, не доносять...

...В кімнаті було людно і накурено. Гордон сидів за столом, правдоподібно не в добром настрої... Нахмурений, мовчазний, залізний, як казала про нього Мавка. Іноді він таким бував. Дзвінка також була похмуря. Історія з її чоловіком, що загинув у катастрофі, ще не закінчилася, було багато справ, тяганини, непотрібних ускладнень. Їхав він, як секретно звітовано, в якісь п'яній, сумнівній компанії, були дамульки легкої поведінки, артистки з вар'єте, ніхто не зважав на сигнали, на правила їзди. На них наїхав вантажний автомобіль; крім двох важко поранених, всі загинули. Ренаті припало займатись похороном, прийомом усіх, що приходили з кондоленціями, розплутувати всілякі фінансові ускладнення, спадкування. «Навіщо було їй приходити сюди, — думав Орест, — оця пані Аліція могла її десь бачити». І справді, Рената сказала йому згодом, що ця пані Аліція довгенько і сильно вдивлялася в неї. Крім того, Ренаті вдалось, що, можливо, за нею останнім часом дискретно стежать. Виїздити звідси якнайшвидше, — говорив їй Орест, — у мене недобре передчуття». Передчуття чи не передчуття, відповіла Рената, але виїхати треба, до чорта, до Остенде, чи до Сан Рафаелю, аби з очей геть... Може ніхто не стежить, просто — нерви уявлення... Акція у Варшаві і так закінчена...»

Але акція не була ще закінчена. Мавка реферувала:

— Цей поручничок з 19 полку уланів до чогось придався, його завербувала, якщо пам'ятаєте Марту. Позавчора в «світлиці» на Уяздовській було велике полкове свято. Алже той полк відзначився і під Коростишевом і під Полонним і під Рембертовим. На свято прибув сам головний об'єкт, з почтом. Марту привів поручник, а вона вела Байду як свого братанка з провінції...

...Поляк, — Русин — два братанки
і по шаблі і до склянки...

кисло засміявся Гордон.

...Як було, то було, а головне було — на залю ввести братанка. Нашого об'єкта, старого легіонера, гучно вітали, гукали віват, обкідали квітами і пили, як годиться легіонерам...

— Тепер я його знаю, — вкинув Байда, — я сидів серед дальших гостей і спостерігав добродія як слід. Я вже його пізнав би серед натовпу. Марта ваша — чудесна, молодець. Все зроблено як слід. Вони, як водиться, почаділи, танцювали віватували, а я собі потихеньку викрався з того зборища. Тепер ідеться про докладне устійнення рухів, його, того паніська, кожні його виїзди і приїзди, резиденції, звички і тим подібне... Коли я матиму ці всі дані в руках, я починаю діяти і мені ніхто більше не потрібний. Тоді Гордоне, можете, всіх відпустити на відпочинок...

Орест засміявся.

— Вам так хочеться самотньо загибати, Байдо? Амаре періре, казали римляни. Ви як той десперадо мені здається... Адже в випадку відступу, коли все станеться, як ви плянуєте, вам треба забезпечити запілля; треба людей, що утворять заслону, поможуть щезнути...

Байда відкинув свою чуприну.

— Все це я зроблю сам, так мені краце. Я сюди добирається сам і звідси також доберуся сам. Мені помічники тільки заваджатимуть. Я думаю, що ви такої думки Гордоне?

— Насамперед, мій друже, — сказав Гордон, — я, слово честі, нічого ще не вирішив. Я тут не є ніякий ватажок. Ми дісмо і вирішаємо колективно. Скажіть мені, яка мета цієї акції?..

— Зліквідувати самовпевненого сатрапа, — сказала Дзвінка з пересердям, зашарівши, — міністр — це живий і центральний символ цієї системи корупції, загального загнивання, шовіністичного ідотизму, адміністративної сваволі, нехтування нашими правами як людей і українців. Чи не досить? Крім усього — він серед найближчих людей дідуся — маршала найенергічніша, центральна постать. Дідусь вже віходить, він ще тільки проведе офіційно диктатуру. Черговий диктатор — наш об'єкт...

— Прийде на зміну другий сатрап, — вкинув Гордон, — я бачу єдиний ефект цієї акції, що ми дамо про себе світові

знати, що за нашу кривду хтось має платити. Не думайте, що я, коли мене б'ють по щоці, наставляю другу... Коротко кажучи, я відкликаюся до вас. До всіх вас, що осьде. Хто за тим, щоб ця акція потрібна і її треба провести в життя? Всі за тим. Гаразд.

— Навіть, якби ніхто не був за тим, — стиха промовив Байда, навіть якби й ви, Гордоне, не підкорились, я справу цю проведу. Я не надаремно приїздив сюди і перебув всілякі тарапати, щоб повернутися з нічим...

Струхманчук із цікавістю, автім так як і всі інші, приглядався цьому юнакові. Ніхто не сказав би що у нього така рішучість. Він поводився напрочуд спокійно, в'яло, майже дрімотно. Людина, яка нічим не переймається, ніколи не хвилюється. Його мова була вривчаста, скуча, граматично майже неправильна. Погляд — начебто наївно дитячий, його ясно блакитні очі дивились довірливо, погоже. Гордон, що бував з ним уже в акціях, говорив, що цей юнак навіть у найбільш критичних, крайніх ситуаціях ніколи не втрачав рівноваги. Був завжди кам'яно холодний. Його рука була нетримка, зір орлиний. Струхманчук підійшов до нього. Цей Байда інтригував його. Він із своїм кам'яним спокоєм нагадував йому приречених Родена.

— Цікавий чоловік, Байда, — сказав він, лагідно поклавши йому руку на рам'я, — признайте, що серед наших людей мало таких. У вас є щось від Півночі: від шведів, новержів, ірляндців... Я зустрічав таких як ви «сін феніїв» ірляндських... Такі, брате, завзятущі.

Байда посміхнувся ніяково.

— Трохи правди в тому, маestro. Мій батько упертий був як чорт. Моя мати (родина була величезна) виїхала колись до Америки, гарувала там. Десять одружилася в Нью-Йорку чи в Чікаго. Тоді я народився, поїхали ми до дому з матір'ю, хотіли долярами допомогти батькам. Та ось війна і нікуди нам. Мати померла, а батько там в Америці, навіть підприємство мав своє. Мені жити і вмирати на Україні, тільки вільній, тільки такій, як я хочу...

— А якої України ви хочете?

— Це окрема справа, не втрачати час на балачки. Поки що треба битись, от і все. І мені нічого не шкода для цього, уважайте. Ні себе, ні нікого...

Гордон покликав їх до гурту.

— Отож починаємо акцію. Ніхто не виїздить. Всі на

місцях. Встановити рухи об'єкта. Яка охорона? Які можливості, Дзвінко?

— Об'єкт проживає в Сельцах, вулиця Дольна, бічна Пісочинської, — говорила Дзвінка, — але там він буває зрідка, більше у середмісті, там три можливості: міністерство внутрішніх справ, Вербова вулиця, клуб легіонерів — вулиця Фокаль і вулиця Хотинська 13, де живе його любаска-артистка театру «Кві Про Кво». Обідає на Єрусалимській в ресторані «Альфа». Це його улюблене місце. Іноді буває в театрі.

— Встановити цілоденний нагляд над цими пунктами, — сказав, вислухавши, Гордон, — всі відомості переказувати Мавці, щодня... Устійнити регулярний розподіл.

Він підвівся. Зібрання закінчилося.

— А ви, — звернувся Гордон до Байди, — завтра зпоза ранку маєте вибратись звідси, ви розумієте? Мені ця околиця не подобається. Мавка ще не завжди розбирається в людях. Завтра вас звідси забере Ясень куди треба і де спокійно...

— Як вважаєте, — задумався Байда, — мені також тут не подобається...

XI

Міністр П. був людиною кремезною, в силі віку, з квадратним підборіддям, волячою шисю, з викарченими важкими очима — людина типу жандарма; рубашний, іноді цинічний, без особливої освіти. В 1914 році він ще юнаком, залишив школу і приєднався до легіонерів Пілсудського і брав участь у всіх кампаніях, включно з українською, з походом на Київ, анексією Вільна, ретельно служив Речіпосполитії. Вдача в нього була крута, поведінка різка — приятелів у нього не було, він служив одній справі — державній рації без сантиментів, привідав травневий переворот 1926 року Пілсудського, що мав покінчити з шальвірами і ворогами держави. З того часу почалося зростання його як прихильника твердої руки і курсу «брати за морду»; в ранзі полковника перейшов остаточно до східного відділу міністерства внутрішніх справ. Був близьким дорадником і помічником маршала. Всі сурові заходи до приборкання опозиції, української й білоруської ірридентії й диверсії, рухів, спрямованих на зміну устрою, він не тільки похвалював, але й рекомендував. Ставши мініс-

тром внутрішніх справ він взявся за зміщення безпеки, нещадно й докорінно хотів зліквідувати всі спроби підривної дії, був головним ініціатором і організатором пацифікації в Галичині і на Волині, знешкідливлення будь-якої опозиції. З походження познаняк, міністр шанував пруську школу державного керування, вігав появу «сильної руки» в Німеччині, що ліквідувалася, як і він у Польщі, опозицію з-права і з-ліва та домоглася приходу до влади Гітлера. Міністр був без застережень прихильником польсько-німецького порозуміння для вивершення спільніх плянів щодо Сходу.

Ті, що стежили за ним з доручення Гордона, не могли однак знати усього про міністра. Пан міністр не був ані бонвіван, ані бабодур, як багато його колег. Щоправда він симпатизував з артисткою з «Кві Про Кво», однак насправді рідкі години сього дозвілля проводив звичайно у своєї другої жінки — скромної учительки з Торуня.

— Як дивно, — задумливо затягнувся цигарковим димком Гордон і дивився, розважаючи про себе, крізь зaimлене вікно в тихій цукерні на Маримонті, стрінувшись з Мавкою, що доповідала Йому про приватне життя міністра, — такий от добродухий чолов'яга, батько родини, водночас може бути таким жорстоким. Він не думає напевно у своєму дозвіллі про тих юнаків, що їх відрядив недавно на шибеницю...

— Він не думає і про інших, — тихо сказала Мавка, — рапша стану либо ньоне понад усе у нього...

— Вона Й у нас понад усе, — глянув на неї Гордон, — дарма що й ми чоловіколюбці...

...Пані Аліція Токаржевська сиділа з капітаном Єленем з Другого відділу в Уяздовському парку, де шуміли розмріяні тополі й липи.

— Де і коли я бачила цю жінку? — Мнучи рукавичку в тонкій нервовій руці, говорила пані Аліція. — Хоч убийте не можу згадати...

— А хто такі ці інші, — вкрадливо, дивлячись у далечіні пустельних алей, сказав капітан Єлень, — те, що ви розповідаєте, виглядає мені на якусь притишенну нараду... Той білявий юнак атлетичного складу..., що вам так подобається.... Ця Мирося...

— Але ж, що з вами, капітане, — це просто молодята, вони тенісисти, вони беруть участь у цих всекрайових змаганнях... Це олімпійці...

— Олімпійці, — посміхнувся капітан Єлень і підвівся.

Йому треба було йти. Обов'язково треба ще бачитись із слідчим Демантом. Прощаючись з панею Аліцею, що тихенько, але помітно кокетувала старого знайомого, капітан Єлень вирішив подумки про необхідність стеження за тихим будиночком на Жолібожу, оточеному поетичними вербами-івами та бузком.

Однак увечері пані Аліція схвилювало і обурено повідомила його по телефону, що в її офіцинах нікого нема. Всі, і атлетичний юнак-білявчик і панни Мирося щезли.

«Олімпійці... маєш їх» — капітан Єлень сердито поклав слухавку.

XII

Марта, що була призначена до постійного зв'язку з Байдою, швидко через Мавку знайшла йому пристановище і дивувалася, як цей, назагал незвивистий юнак прижився при родині Поплавських. Пан Поплавський був колись пацієнтом батька Мавки у Львові, поранений під час війни 1920 року. Зберіг до нього вдячність і пошану, а українців взагалі любив, сам був із-під Житомира й одружився з українкою. Він працював майстром у головнім управлінні державних залиниць, у відділенні Варшава-Товарна, то ж оселився здвоєн на Охоті, залюдненій переважно залиничниками, на вулиці Радомській. Байду представлено Поплавським як службовця львівської фірми, по справах у столиці, Марта була його старша двоюрідна сестра. Але ж бо підозріння ніякого не було та й не могло бути. Пан Поплавський бу не тільки українофіл, що любив українські пісні і краще ніж будь-хто з земляків говорив по українськи, але й душа-чоловік, товариський, веселий, широкої вдачі. Він навіть не хотів брати заплати за кімнату, відведену для Байди і вони разом з усією сім'єю (у Поплавських були ще три дочки, ще школярки), у вільний час, приймали Байду як свого.

Та й Байда не був якимсь бурмилом, як думала спочатку Марта: він жартував, співав, грав на гітарі, пустував з дівчата, роздобарював з паном Поплавським на всілякі теми до півночі, головним чином, політичні. Пан Поплавський, чи «громадянин», як він наказував себе називати, був соціалістом, належав до соціалістичної партії віддавна, виступав, коли треба й не треба, на мітингах у депо, чи в світлиці спілки залиничників, немилосердно критикував уряд та й самого

пана маршала не щадив, — жінка і дівчата нераз сіпали його за поли, бо верз ка'зна' що. Любив поезію і літературу, але не панську і шляхетську, а як казав народну, любив поетів і письменників, що стояли за робітничу і селянську справу як Жеромський, Реймонт, Норвід, Струг, Броневський... Нещодавно приніс власноручно переписану конфісковану цензурою поему Юліана Тувіма в якій засуджувано війну і мілітаризм. Тож пан Поплавський спалахував, особливо після чарки, як демон, підкручував сивіючого вуса і ставши в належну позу, деклямував:

...коли на мурах свіжим кляйстром,
почнуть приліплювати плякати,
що треба йти з гармат валити,
і мордувати і вбивати; —
вріж карабіном у вулиці брук!

Твоя є кров
А їх є нафта
І від столиці до столиці
Гукни за свою кривавицю
...Нас не піддуриш,
Пани-шляхта.

— Дав-бись спокій, старий, — тихо всовіщала пані Поплавська, та й дівчата втихомирювали:

— Татусю, татусю, тільки не тієї... Це протидержавна... Того пана Тувіма ще посадять до тюрми і вас з ним...

— Правду пише чортів син, — сідав, оготавшись, пан Поплавський за стіл і наливав собі й Байді, що тільки посміхався.

— Я соціаліст, — бив себе в груди пан Поплавський, — я проти мілітаризму, я не боюся тюрми! Я сидів за царя й за німця... Я нашого дідуся, що в Бельведері, особисто знаю, він також був партійний соціаліст, але потім відійшов від нас, а я, от бачите, залишився вірний ідеї... Я кров проливав на полях битв, я до сержанта дослужився, я ретельно боровся за Польшу. Я захищав вітчизну, але я проти війни, як і пан Тувім, за його здоров'я п'ємо...

— І ще так само захищати будете, — вкинув Байда, — ви великий патріот, пане Поплавський. Щоб усі були такі...

— Так, але не все по мені в теперішній Польщі, за яку

ми свято боролись і всім жертвували, — вигукнув пан Поплавський, — це не така Польща, народна, трудового народу Речіпосполитої, якої ми хотіли.

Татусю, татусю, — хихотіли панянки, бо батько був, бач, у бойовому настрою. — Співайте, пане Романе (Байда фігурував осьде як мандрівний комерсант Роман Вітковський). Говорили завжди по польськи, а в репертуарі були здебільшого відомі пісеньки...

І пан Роман затягнув взявши акорди на принесеній гітарі, так що дівчатка, аж вмліваючи, дивились на нього закоханими очима. Голос у нього був добрячий.

— Мова про війну була, — підморгнув Байда, — ось вам і про війну-війноньку заспіваймо...

Wojenka, wojenka, cożeś ty za pan?

Że do ciebie idą chłopcy małowani...

Але дрімота вже таки бралася пана Поплавського, хоч він погодувався у такт пісеньки, пробував навіть диригувати, а то непевним голосом затягнув «На барикади, люду робочий....», старовинну пісню демонстрантів, ще за царських часів, але пані Поплавська знов затицькала його. Незабаром пан Поплавський пішов на подушки відпочивати...

Марта зустрічалася з Байдою на вокзалі Західна Варшава увечері і вони проходжувалися аж до Щасливецьких басейнів, де ще не було багато будівель. Залізничники Варшава-Охota проживали в так званих залізничних домах, а хто міг — заводив власний дімочок з огорожем. Поплавські належали до таких.

...добре, що вони живуть на візбіччі, — говорила стурбовано Марта, — бо те, що ви розповідаєте про «червоність» Поплавського, може шкодити й вам, Байдо. Не вистачало б, щоб й вас запідозрили у вільнодумстві й звалились на голову. Мавка і Гордон, — докинула вона, — серйозно занепокоєні тим і думають вас перенести знов у інше місце...

— Не треба, — сказав Байда, закурюючи цигарку, одвернувшись від вітру і вона осяла його обличчя, — мені там затишно. Автім це питання ще кількох днів. На соціалізм лана чи пак громадяніна Поплавського не зважайте. Це базікало-балакало. Всі залишники такі, гдирають, ремстують, але їх не зачіпають, бо вони потрібні; їх і не бояться — страйку залізниць вони не зроблять. Може й дідусь у Бельведері, заспіває часом собі старих революційних пісень. З тих усіх Поплавських, то тільки може пані Маринця щось прочуває, бо я іноді ловив її погляд. Але ж вона українка... По очах їй видно, може вона мене розгадала, але мовчить...

— Ви впертий, — сам по собі, завзятуший, Байдо, — тихо проказала Марта, — таких я ще не знала.

— Яка там завзятушість? Життя мене всього вчило. Я — сирота, хочете знати. Вуйки мене взяли, годували, дали до слюсарського верстату. Там був майстер Турчиняк, чи як його, може перевертень. Як він знущався, як лупцював мене за будь-шо. Залишився після роботи, а він лізе до мене: не так шрубку прикрутив, знаряддя не пильнуєш, гунцевте один. Попихачем я був. За будь-шо бив до крові, там таки у верстаті. Просто насолоджувався: ти, кабане, ти гайдамако, каже, ти сучий сину... А я терпів, тільки кров обтираю, з синяками на лиці ходив. Терпів. Ти не мене б'еш, скурчийбiku, — я думав, ти Україну б'еш, наш народ б'еш. Розповідали мені знайомі моого батька з Америки, що він під час прогібії, сухої Америки, шварцував горілку з Канади вантажним автом. А десь підійшли його з іншої банди і давай стріляти. Казали мені: чотирьох поклав мій батько, а тоді вони його викінчили. До останнього бився. Ось такий і я. І коли мене визволили з челядництва і я від того Турчиняка чортового сина, пішов, то сказав собі: це мій час тепер (до ніякої організації я, зважте, тоді не належав). Знав що на Клепарові забава їхня — «Стшелъца», а Турчиняк був там головою (легіонер, україножерча бестія, під час війни у 18 році — розповідали — наших людей змушував власну кров пити). Ось тут тобі й розплата. Одягнув я на голову мішок з прорізами на очі і собі до того Клепарова, на забаву «Стшелъца». А в кишенях два штаєри. Увійшов я; забава аж гуде. А я з тих двох штаєрів — вогонь. Валию в усіх і в тих, що танцюють і тих що співають «На фронт нам пуйдзє гуфец нємали і бендон маткі плакали». І справді заплакали матері, чорт їх взяв. Скосив я їх там неодного, валив із двох штаєрів

у юрбу і шукав лише Турчиняка, того їхнього голову. Він зблід на папір. А я траснув з десятизарядного, впакував йому так що не зойкнув. Ось, мовляв, знатимеш гайдамаку і кабана... А тоді змився і хода звідти... Всі були такі ошелешені, що ніхто не гнався за мною. Так я й шез по цей день... Про це ніхто не знав і не знає. Вам першій розповідаю... Бо тепер це все одно...

— І вам легко було, скажімо, — вона говорила тихо, немов вагаючись чи казати, — у людей відбирати ось так життя?

Він відповів не відразу. Дивився у присмерк перед себе.

— Це не для себе роблено. Це війна. Розумієте? У нас увесь час війна. А нам хиба не відбирали життя і не відбирають? Я історію знаю: ми стояли за право і за правду. А за-що вони? Тільки перли навалою на Україну, тільки щоб підкорити, та й мстити. За що нас не лиш вбивали, а катували, мутили? Наливайка, Остряницю такого, Гонту? А Полонне, таж там усе старого і малого, вирубав Вишневецький Ярема. От і справедливо нам їх карати нині. Я не за себе, я за Україну, ви розумієте? Я довго думав колись над цим і як злагнув, то іншого закону нема для нас. Це справедливий закон. Оборонятись або загибати. Хіба й ви так не думаете? Хібаж і ви не ходили по смерть?

— Я в кількох акціях була, — озвалась Марта, — було боязко спочатку, а вдруге і втретє — вже ні... Це ви правильно сказали: війна, це наша війна не на життя, а на смерть. Або ми їх, або вони нас...

Він холодно засміявся, хоч уважно слухав її схильований шепіт.

— Смерті нема, — сказав він, — не вірте у смерть. Це відродження. Це тільки одна секунда, може й пів секунди. А потім знов життя і тоді вже вічне. Тільки ми будемо не такими як ми нині. Тоді ми відроджуємося і замінююємося: може в мателика, може в билинку, може в такий от лист, що його вітер жене. Відродження і вічне життя, безсмертя не в людях, а в усьому: і в сонці, і в зорях, і в траві, і в пташині...

«Пантеїст» — подумала Марта, але нічого не сказала. Він мабуть не чув такого слова й не зрозумів би. А от істоту зрозумів. Дивний такий хлопець, думала Марта. Вона була старша либонь за нього на декілька літ і вже віддавна звикла до свого «старопанянського» прізвиська. Той її мілій, що

згинув давно, у польсько-українській війні був лагідний романтик, мрійник. І таким залишався для неї у снах; інший ніж усі, увесь понад тими, що будь-коли пробували навіть і не залишатись до неї, а просто промовити лагідно, вкрадливо так, як звичайно до жінок. Вона проминала їх як тіні. У неї був свій власний світ, далекий від метушні будення. А цей юнак зневолював її здрігнувшись; навіть його вугловатість, його лініва, уривчаста мова її бентежила. Ось такий, сам по собі, із своїми думками і своїм власним поглядом на все, на всі справи, ішов оберемкувато коло неї, навіть не дивився на неї, такий далекий, а такий владний.

— Смерть, тобто страх перед смертю треба перемогти, — сказав він коли вони спинились і слухали перестуку коліс вагонів, що ринули в темінь по насипу, а захід карбувався оранжевими, червонястими смугами за залізничними дімками. Пролітали раз у раз поїзди і протягливо та перекликались тужливим свистом.

Все це минає, — продовжував він, — людська, дні і ночі, от як поїзди, що мчать. А ось у мене є таке, що залишається і увесь час зі мною — Україна. Я сказав собі: треба для неї зробити таке; щоб знали усі. Щоб було для життя, не для смерті. А мені тоді буде всеодно, бо там, на ланах, на роздоріжжях, де небо синє-синє, (завжди таке на Поділлі), і я житиму може...

Марта не знала, чому він тут. Він про це не говорив. І ніхто їй не говорив про подробиці. Вона тільки виконувала доручення, завдання — бути в зв'язку з ним, що, як каже, переміг смерть. Їй хотілось покласти свою руку на його широку, тверду. Хотілось сказати йому, щось добре і гарне, чого давно дуже давно нікому не говорила. Але за мить стрепенулась і схолодніла; та й час був, щоб розходитись. А що йому по мені? — подумала; піде і забуде...

— Ще довго будете осьде?

— Не знаю, може ще декілька днів. Це залежить, що й я... як мені все вийде.

Вперше він глянув на неї своїми сіро-крищевими, але лагідними зненацька очима. Інша, а не його звична, трохи лукава посмішка майнула обличчям, стемнілим у присмерку.

— Завтра, на цьому ж місці, о сьомій, — тихо сказала Марта і пішла геть. На шосі озирнулася. А він все ще стояв серед низькотрав'янистих лугів, взятих росою. Потім і він, немов одірвавшись від роздумів, пішов спрокволу своєю стежкою, до громадя залізничних будинків.

XIII

Думки, з якими міністр внутрішніх справ Речіпосполитої прокинувся цього гарного червневого ранку, не були веселчati. Він згадував минулий день, вечір і пізню гостину після спектаклю в театрiку «Кві Про Кво». Зранку були важливi розмови в міnістерствi на Вержбовiй, потiм короткий побут у соймi; така ж нарада з Радою міnістрiв, що зводила-ся тiльки до зв'язких iнформацiйних звiтiв шефiв вiдносин ресортiв, зокрема полковника Бека, що повернувся з подорожi по країнах малої Антанти. Загально дискутовано, зокрема в кулюарах, недавнiй вiзит міnістра пропагандi Третього Райху Йосифа Геббельса. Бiльшiсть визначувала його як досить приємну, веселувату людинку, що вмiє вживати життя (розповiдали про його спорzнуватi жарти, флiрти з артистками кiнофабрики УФА), іншi хвалили за оптимiзм, за добрий, здоровий гумор, дехто критикував його та на-смiхався з його кульгавостi, але всi признавали, що бестiя хитрюча, здiбна, дотепна і такого б треба було мати у себе. Ситуацiя у вiдносинах з гiтлерiвською Нiмеччиною залишала-ся ще неясною, кругiйською. Польща була проти Пакту чотирьох (до якого її, дарма що вона також великорiджа, не запрошено). Дехто, пiд час розмов з Геббельсом, посмiхав-ся пiд вусом, коли той кульгавий коммiвояжер, розпинався, що канцлер Гiтлер, як i вся краiна, прагне до миру i до друж-нiх вiдносин з усими краiнами, а потихенько збiльшує армiю вже вдвiчi, замовляє воєнний матерiял в Англiї i у Францiї, б'ється в грудi, що третя iмперiя нiколи не буде претендувати на Ельзас-Льотарингiю та на iншi територiї, бiжчi чi даль-шi...

Міnістра П. це не цiкавило i не бентежило нiякою мi-рою. Як познаняк, людина нiмецької культури, вiн поправdi радiв, що в Нiмеччинi нарештi утвердилась сильна i популяр-на влада, яка безоглядно приборкує будь-якi прояви опозицiї. «Нам треба такого, — думав міnістр, — наш дiдусь виразно постарiвся; не зdujae; багато чого забуває i взагалi треба його розглядати всього тiльки як iсторичну легенду, декора-тивний персонаж. Крiм Славоя-Складковського i кiлькох генералiв та полковникiв давньої легiонерської школи на пальцях порахуєш, а з молодших всi цi бундюжнi, чепурнi панички, в стилi полковника Бека) насправdi мало хто чого

варті, вічно їм у гадці забави, бенкети, пиятики в інтимному гурті...» А тимчасом на еміграції Вітос та інші опозиціонери, яких прогавили своєчасно вкоротити, кімшаться, вовтузяться, видають свої газетки, зводять наклепи на дідуся-маршала, на його родинку, на міністра Бека, на полковника Ридза-Сміглого, репетують про корупцію, про протегування ніщот, про безробіття в містах, про нужду на селі...

Неприємна також справа полковника Загорського, про якого потайки поширяють чутки, що його молоді офіцери зарубали шаблями в Бельведерському парку за те, що він, мовляв, нахвалявся опубліковати компромітуючі матеріали про маршала ще з давніх часів. Цю справу затушковано, але і за кордоном і нишком в країні люди про неї теревенять.

Згодом, коли міністр закурив цигарку, ще лежачи в ліжку, думки були приємні. Вчора була невеличка пиятика в «Асторії», але крім двох-трьох мочиморд з аристократії, не було заведій, все обійшлося спокійно, погідно, без биття келихів і дзеркал, без п'яних співів і дурних жертв. З кабінету в «Асторії» міністр негайно поїхав на кінець спектакля в театрі «Кві-Про-Кво» і відвіз панну Зоню Г. додому, де й пробув якийсь час. Зоня була як завжди дуже мила; приємно було дивитись на неї — вона була дебела, пишнотіла молодиця, з русяво-золотим волоссям, весела, дотепна, мала великий успіх того вечора, хоч голосок у неї невеликий, але публі ка любила і її і її сестру. Міністр щодо жінок мав пруський смак: саме такі — повнотілі, біляві, грудясті, високі подобаються в Прусії. Міністр обіцяв Зоні, що в липні вони обов'язково пойдуть на Рів'єру, хоча б на три тижні, щоб розважитись і таки справді відпочити. Зоня була страшенно задоволена, дододжала.

Проте міністрові було час вставати. Він покликав лакея з убранням (на сьогодні сіре в смужках і темночервону краватку). Перукар вже чекав на гоління. Міністр сів перед дзеркалом, сповитий сніговим покривалом і розглядав себе. Його обличчя йому не подобалося. Воно було набрякле, опецькувате, надто широке, без найменшої делікатності в рисах, типове обличчя познаняка-хлібороба або робітника, що вживає багато пива, запрацьований, неповоротний, начебто лінівий, а проте, коли треба, меткий. Під очима з'явилися темні мішки, увесь вид роздався жовтуватим коліром, як у людей, що багато сидять, працюючи, не виходять на свіже повітря, або просто старіються. Міністр не

вважав себе і не був ще старим. Він був у зеніті життя — енергійного, прудкого, плодовитого. Треба обов'язково податись цього року на Рів'єру, на море, опалитись трохи, тоді й ця блідість і опецькуватість пропадуть...

Перекинувшись кількома реченнями з перукарем і лакеєм (обидва були колишні вояки, легіонери), міністр без поспіху пішов у Ідельню, де вже сиділи біля столу його дружина, двоє діточок і гувернантка — парижанка мадемуазель Лізетта. Міністр поцілував дружину; діточок погладив по головках рукою з рудавим волосиням і без поспіху снідав.

Цікаво, думав він, прожовуючи булочку з маслом, чи Клементина (його дружина) знає про його гостини у Зоні?... Напевно знає. Коли він сказав учора, що ввечері він винятково довше затримався в Раді Міністрів, панна Лізетта лукаво з-під ока глянула на нього. Але ні, міністр, зовсім не був бабодуром чи слинявим Казановою. До любовних справ він ставився майже байдуже, без романтики, та й без цинізму, притаманного людям бездійним, ледарям, висмоктаним легенератам. Син хлібороба-батрака і пізніший військовик, він жінок взагалі легковажив, дедалі все більше відсував на другий план. Зоня Г. трапилася, то й добре, це було в моді у колах верховодів — маніжитись, хизуватись, явно і неявно, іменитими любасками. Іншим це багато коштувало, але міністр був по селянськи щадний і навіть скупенький, якоюсь мірою. Тим більше, що свою сім'ю він любив статочно, патріархальною любов'ю.

Міністр нашвидкуруч перекидав газети, блукаючи очима тільки по крикливих заголовках. Пані Клементина гуторила з гувернанткою, вона говорила добре по французьки; зате міністр — трохи кульгав у цій мові, говорив з важким акцентом.

— Ви дивіться, який скандал у нас у Франції, — щебетала панна Лізетта, — нечувано; просто ганебно. Ця афера Ставіського...

— Тепер ділки і кар'єристи розвелися усюди, — із-за газет озвався міністр, — усі пнутися вгору, без скрупулів; ви дивіться як пішов угороу Ляvalль... Тільки й чуєш про нього, мовляв, це, людина завтрашнього дня...

— Нікчемний аферист, — зауважила панна Лізетта, що була ярою соціалісткою із старої родини, що збідніла, — подумайте, пане мініstre: цей Лаваль син коршмаря з Оверні, ледве-ледве скінчив університет; як став закамарковим адвока-

том, брався за всілякі темні справи, а тоді поперся вгору — став мером Обервіля, потім, дивись — депутат парламенту, один з лідерів соціалістичної партії, яку натурально зрадив, нині багатій; доробився мільйонів невідомо як, власник кількох газет, головний акціонер Віші, господар у розкішному маєтку «Лякорбієр», в Нормандії...

— Ну і його соціалізмові прийшов кінець, — глузливо вкинув міністр, — тепер він побратим реакціонера Тардье, фашистського ватажка полковника де ля Рока, кумпан такоже реакціонера Доріо... Ви ще почуєте про них. Гай, гай, Франція йде рішуче управо...

— Ах, не кажіть, пане мініstre, — сплахнула Лізетта, — як може Франція допустити до влади осьтакого пройдисвіта...

Міністр дивився на неї з іронічною посмішкою.

— На гільотину такого й іх усіх поволокти б...

— Ого, мадемуазель Лізетто, — удавано сполохано озвався міністр, — у вас таки озивається, видать, бадьора і нещадна кров якобінська...

Він підвівся, приязно глянув на Лізетту, що зашарілась, поцілував руку дружини, сумирної, добросердної панії, знов попестив діточок і подався із свого затишного будинку-віллі на Мокотові через садок, де розцвітали рясно бузки й яблуні, на вулицю. Там вже чекав його автомобіль.

— Добрийден, Янку, як ся масш? — посміхнувся він до шофера, що скинув шкуратяного кашкета і відчинив дверцята. З півладними міністр, як справжній демократ, любив бути по товариськи, запросто як із рівними.

Програми поки що не було: треба було бути тільки в міністерстві, заглянути до головного штабу, на зібрання воєвод, а тоді покажеться, що далі буде. В міністерстві треба було нашвидко прочитати і підписати циркуляри, переглянути звіти референтів, зайти до начальника Східного відділу — Сухенка-Сухецького, провести декілька розмов по телефону.

Виконавши ці всі чинності в своєму розлогому кабінеті, з масивними дубовими меблями, з картами Речі Посполитої, з величезним, у весь зріст, портретом маршала, де він був представлений в легіонерській «маціїві», в ясно-сіромундирі з орденами і биндами через рам'я, спергтий на шаблю, міністр, сидячи за своїм столом, задумався. Крізь відчинені вікна на Віржбовій билися китяги каштанів, буйна листва лип, віяло прохолодою, раннім літом.

Кар'єра міністра П. була блискавкова, але чесна і гідна наслідування. Син познанського (не батрака, як писали злосливі газетки), а заможного таки господаря з-під Гнєзни, молодий П. ще на гімназійній лавці поспішив на перший заклик начальника Військової Організації. В пам'ятному серпні 1914-го року він брав участь у поході Першої Кадрівки з Krakova у Королівство, займав як легіонер Кельци. Згодом брав участь у всіх більших і менших кампаніях: під Львовом в українській війні; в 1920 році з'їздив молодим уланським поручником у Київ; за участь у битвах під Faстовом, Рокитном, Олеськом одержав Хреста хоробрих і «Віртуті мілітари», а потім згубив лік цим усім відзначенням. З генералом Желіховським, вже як капітан, займав Вільно. Однак після всіх цих славетних подвигів його призабуто; він марнувався незначним урядничиною на провінції, аж під литовським кордоном. Уряди соціалістів і народних демократів його не любили, як і багатьох заслужених соратників Пілсудського. То ж на перший наказ Начальника-дідуся він приєднався до змови офіцерів у 1926 році прибув до столиці, був злегка поранений у сутиці біля моста Понятовського, а після вдалого перевороту швидко пішов угору, бо його любили власті імущі, зокрема дідусь. Міністр П. був стійкий, сміливий і вірний так як ними були римські легіонери по відношенні до Цезаря. Римська, жовнярська віртус була девізом міністра. А може це була прусська школа. Служба насамперед. Він не біг навипередки по кар'єру. Він виконував накази. Незабаром став воєводою, а згодом шефом департаменту і нарешті міністром, енергійним, безоглядним, вимогливим.

Соратникові маршала ще з юнацьких років, цьому твердому познанякові обіцяно ще дальнє крокування по шаблях кар'єри. Недаремно в Бельведері вже остаточно вирішено проголосити в порядку конституційних поправок і додатків одверту диктатуру. Хто ж буде правою рукою дідуся, хто буде диктатором? Та ж безумовно отої корінності познаняк із стиснутими устами, пан міністр внутрішніх справ. «Дайте повновласть, всіх приборкаю» — думав міністр, слухаючи шелест розквітлого бузка за вікном. Згадав останню авдієнцію у маршала перед його виїздом до Майорки. Були як звичайно Венява, доктор майор Лепецький і ще, здається, Ридз-Сміглій. Застав розмову про Європу, яка, мовляв дідусь «на вулькані». Дідусь говорив своїм віленським акцентом, лініво розтягаючи, постарівся бідолаха; вуси від курен-

ня пожовкли ще більш. «...втримати рівновагу в Європі, — говорив маршал, — Гітлер добре починає, але нехай заналто не рветься. Бо ж є Польща — велика, імперіальна... В Європі є ще розумні люди — Барту, Тардье, той молодий Лаваль, є ще Тітулеску в Румунії, генерал в Югославії, як його, — Симонович? Дольфус в Австрії — що ж непоганий, тримається, хоч Гітлер хоче його укосъкати, ну а чого вартий молодець Мусоліні? Розуміється є й сильна військово-нархістична партія в Еспанії, Пріма де Рівера, от от зметуть республіканську клику. А у нас хто — а от він, наш Бронек — «дас іст дер комменде Манн», сказав маршал чомусь по німецьки і засміявся. Жарти на бік, нам треба того більшовицького сфінкса всякою ціною знешкідливити, а потім цях-цих хрестовний похід, панове; Ану дайте мені карту... Цеж наша одвічна історична місія...»

Правда, трохи в дідуся вже вдосталь сенільного маразму, старечої базіканини, вже багато дечого забуває. Але нічого — загальні лінії схоплює ще добре, схвалює. Ще б пак оті головні лінії, зокрема внутрішньої політики досконало продумано: за морду взяти всіх, і ендеків і соціалістів і всю диверсію, всю так звану опозицію. Берестя їх дечому навчило, а треба ще й за концентраційні таборики взятися. Всю каналію — раз, і посадити за дроти. Так як у Німеччині — Саксенгаузен, Даахау. Дати в шкіру добре, тоді тільки порозумнішають. Доречно пхинькає дідусь: за морду всіх...»

Міністр погасив цигарку в попільнничці — недавній подарунок від шлезьких шахтарів. Масивна, вартісна робота. Молодці шахтарі. Глянув на годинника — з ним він ще з війни 20-го року, подарунок бойових друзів. Вже час їхати, досить зроблено. Час на «лонч», як кажуть англійці. Люблю їх. Витримка, холодна кров і витривалість, крицева міць — там не шиширхне у них — ні, і в Індії, і в Мезопотамії, і в Африці... Джентельмени вміють зберігати імперію...

Міністр підвівся, розправив рамена, м'язи ще грали. Обчімхав свій добре скроєний костюм — світло-сірий, такі любив. Пройшов амфіладою кімнат міністерства. Секретарки (всі як одна — рахманні, зграбненькі), референти, шефи департаментів, референдандрі — пане мініstre, кур'єри, всі схоплюються, схиляють голови в уклоні, відводять пожовніарськи очима свого керманиця — коріннясту людину, що звикла наказувати, невисоку, але дебелотелесу і, над усе розумну голову.

З ганку він побачив гурток шоферів, що гуторили, рего-
тали, чекаючи своїх високих пасажирів. Янек, кинувши ци-
гарку, широко посміхаючись, підбіг до міністерського авто-
мобіля і відкрив двері.

— Клуб легіонерів, Фоксаль...

Іхали прекрасною Варшавою, що вже притъмарювала
Париж своєю елегантією, добробутом, шиком. Вулиці були
в повіді сонця, привітного, молодого. Юрби йшли Маршал-
ковською, алеями, площами — так начебто сьогодні свято,
а це ж були всетаки будні. Люди йшли із своїх урядів; канце-
лярій, дирекцій, щоб гарно пообідати, перехилити чарку,
подейкувати про те й про це, подивитись на зазивних варша-
шав'янок, що як барвисте квіття — троянди, волошка, гвоздики,
мережили вулиці. Міністр любив клуб легіонерів ста-
рих друзік, ветеранів та й молоденьких ад'ютантів, уланів,
артилеристів і цивільну, колись жовнярську братію. Залі
були там просторі, затишні; газети з усього світу; чудовий
буфет, бар по американськи; фотелі, для роздумів і довіроч-
них розмов, а там кімнати для білярду, «пінг-понгу», столики
для картярів. Все прекрасно уряджено, молоді, завжди ду-
мав міністр. Звернули на Єрусалимську алею, пересікли Но-
вий світ; Янек — водій досконалій. Міністерський автомо-
біль пізнавали (мабуть й корінству усміхнену людину в нью-
му), хто кланявся запопадливо, придивлявся. Ось і Фоксаль —
невеличка бічна вулиця, затишна, негласлива. Знов валка
автомобілів перед входом до клубу; шофири чекають своїх
панів, гуторять, поскідали кашкети. Вийшов і стоїть перед
порогом, де двері у будинок розкрито навстіж, швейкар,
величний пан Фелікс, в уніформі і кашкеті з позолотою, та-
кож колишній легіонер, ветеран. Скинув кашкета, радісно під-
бігав, щоб зустріти давнього знайомого, пана міністра,
який виходить, іде непоспішаючи рівним кроком військової
людини. А що це за молодик плутається? Білявий, крепкий
на вид, в дощовику, хоч зовсім не хмариться? Проходячи,
всміхаючись до Фелікса, міністр з-укоса глянув на цього
молодика. Цікавий погляд гострих, сірих очей. Дивний тип,
чого він плутається осьде? Треба відклонитися знайомому
полковникові в цивільному, що саме виходив з будинку. І це
було останнє, що бачили міністрові очі. Він ще раз, як приво-
рожений, глянув на молодика, просто йому в очі. А той рап-
том рукою, що була в кишені, вихопив чорний предмет. Швей-
кар Фелікс застиг, знімонів, зледенів. Три сухих постріли.
Один за одним. Всі впритул у міністра. Він упав на тротуар.

XIV

Ще здалеку, біля виходу із Східного двірця на Празі, звідки безперервно виходили громадки подорожників, з клункаами і торбами, Струхманчук побачив Гордона.

— Призначаєш таку далечину, — підійшов він до нього, — мені треба сюди добиратись з Вілянова добре години. Крім того я Варшави не знаю...

Гордон акуратно склав газету, здвигнув плечима. Ніколи не слід зустрічатись в одному місці двічі, а то й тричі.

— Ніхто не помічає нікого. Тут заклопотана жебрачка Варшава, бачите які міхоноші. На села зараз скрутно; вони й валять сюди, підробити, з баньками молока, з ягодами, чорт зна з чим. Ідемо по Гроховській до парку Скаришевського, принаймні нема такої куряви.

Видно він був у благодухому, балакливому настрої.

— Часу маю мало, — сказав повагом Струхманчук, — відчуваю, що там, у Вілянові, вже на мене зиркають нелюб'язно. Роботи з фресками закінчуються і треба негайно подаватись звідси. Як операція «Зеро»?

Ішли завізною Гроховською, де котились завантажені вози, мчали автомобілі. Курява слалася за ними. День видався спекотний.

— Що я знаю про операцію «Зеро»? Майже нічого. Цей Байда все робить сам. Він каже, що нікого не потребує.

— Дивний чолов'яга...

Hi, просто — самий для себе. Є такі типи. Нехай йому. Йому, мовляв, потрібні люди тільки для зв'язку перед тим, та й для прикриття під час відступу.

— I ти потураєш цьому?

— Самозрозуміло, що пильную. Але він у своїм праві призначити залежно від обставин день, місце і час. І подекуди, це правильно. Йому видніше, оскільки він діє самий. Не подумай щось поганого. Я його знаю здавен. Його мати з того самого села, що й мій покійний батько — Березовиця, коло Тернополя. Родина була якийсь час в Америці, мати з сином повернулась, батько чекав їх у Америці, але пропав там. Тож мати застриягла під час війни. Фактично померла від злиднів і туги. А його дитинство було важке, виховував його вуйко, ріс як билина. Став слюсарем і то добрячим кажуть. Ремісник з нього вийшов надійний. Так і в іншому. Пристав

до нас. Подобався мені. В акціях першорядний. Коли запляновано центральний акт, він був один з трьох добровольців. Я вибрав його. Ідеї трохи дивні, але ж він звичайно не ідеолог. У цього Байди на перший погляд, все зрозуміле й ясне. Але це не так. У нього існує свій власний світ, інша складна душа. Мені навіть важко, з нашою ліричною вдачею українців, розуміти цього юнака. Я ще у нікого не спостерігав такої скелясто-мовчазної вирішеності і відданості справі. Видаеться, немов для нього не існують і не можуть існувати будь-які сантименти. Це тип справді залишного воїна революції...

— Слухай, — перервав його Струхманчук, — по моему це просто мономан, навіщений нав'язливою ідеєю відомсті чи відплати. Такий самий мономан як Січинський, як кожний індивідуаліст-атентатник. Адже і той Січинський діяв самотужки, просто прийшов і застрілив намісника графа Потоцького. Загально вважають його речником народу, месником за кривду, символом-втіленням колективного гніву. Я зустрічав Січинського в Америці. Він мені все розповідав, всю історію. Отже замах на Потоцького, як мені казав Січинський, це була його власна ідея, звичайно, з джерел національного, відплатного комплексу, але, насправді він хотів доказати одній панянці, що він, мовляв, також може бути героєм. І коли сидів напередодні замаху у Віденській кав'янрі з приятелями, то вони кепкували собі з нього, бо йому було тільки 18 літ і всі вважали це тільки юнацьким нахваленням. Тоді він вирішив, я вам і тій панянці докажу хто я такий. На другий день він прийшов на авдієнцію до намісника на вулиці Чарнецького і вбив його... Думаю, що це казус мономанії або геростратизму, що трапляється у молодих суб'єктів з деяким комплексом меншевартісності.

Вони йшли по Гроховській. Гордон в одязу робітника, з торбою за плечима, Струхманчук в убраниі, заплямленому фарбами. Перечікували вантажні авта, що мчали на південь. Вже починався парк Скаришевського і повіяло прохолодою.

— Ти бачиш, — зняв кашкета від спекоти Гордон, — я того не знат. Для нас, для нашої родини, для мене — Січинський — це герой, і то національний, цілеспрямований, відряджений народом на подвиг. Ти знаєш, що мене навіть назвали Мирославом, бо це був рік атентату Січинського і майже всіх народжених тоді українських немовлят називано Мирославом у його честь... Але залишімо старовину. Близче до справ, а вони пильні...

Вони сіли на лавчину біля озерця, по плесі якого плавали гордовиті лебеді. Було пустельно бо ж будній день.

— Що робити? Я дав вільну руку тому Байді, — продовжував Гордон, — ти ж знаєш, що у мене самого були застеження, чи нам займатись цією справою, я мав на увазі інший центральний акт. Але ж всі були за тим. Сумніваюсь, чи з того буде користь, крім шалених репресій, навіть якщо це підприємство вдасться. Це буде пересторога для окупантів і доказ для всього світу, що ми живемо і боремося. Що ж, нехай діє. Але на мій погляд — це самогубець, не фанатик і не мономан, як ти, але людина переконана у своїй місії і тому байдужа щодо своєї долі. Про увесь плян своєї акції він говорить скоро й стисло. У нього своя зброя — Гіспано-08 чи Штаєр. Знаю також, що він в даний момент, вибирає місце, студіює. Говорив про Фоксаль, де клуб легіонерів. Біля дому об'єкта на Пісочинській він не хоче, бо, мовляв, літи (подумай, який гуманіст), а Фоксаль, — це нейтральний район. Я приділив йому до зв'язку Марту й Мавку, а до охорони відступу (якщо буде такий) Ясеня і Нечая. Сам я (і ти також) у визначений день чекаємо його у Андрія. Крім того, на випадок, якщо вийде — все буде згідно з пляном, дав йому маршрут, квартири і клички аж до Львова. Це в кращому випадку. На мій погляд — шансів нема. Так як цей одчайдух проєктує, то його чекає загиbelь відразу на місці або схоплення і в перспективі — шибениця. Ясно тобі?

— Авже ж що ясно. І ти не знаєш навіть, коли він це все думає перевести?

— Не знаю. З ним не договоришся і я лишив його в спокою, нехай робить як знає. Ми тільки забезпечуємо його тепер і при відступі.

Орест похитав головою. Вони сиділи, а Гордон, добувши з торби хліб, ламав його і кидав лебедям. Вони охоче, але й гордовито підхоплювали.

— Коротко: операція «Зеро» наближується до кінця, — продовжував Гордон, — вже багато розіслано до дому, бо тут їм нема що робити. Залишились тільки ті, що найпотрібніші. Що ти скажеш?...

— Все здається бездоганно, — сказав Струхманчук, — ти, Гордоне, неабиякий стратег. Але я думаю, що й мені пора виrivати звідси...

— З особливої причини, чи взагалі?

Струхманчук не відповів йому; дивився меланхолійно на

озерце з лебедями. Парк пустошів; дерева не шиширхнули, мабуть утомлені шкваром, осока над водою втомлено сокотала. І він був утомлений; було нудно й сумовито. Він самий не знов, чому саме. Він поклав руку на плече Гордонові. Яка це людина всежтаки, — думав він, — така рівноважна, така крем'яна людина. Таких мало, а то й нема. Це вже інше покоління. Дещо у ньому і від Байди, тільки він освіченіший і можливо лагідніший. Крізь кригу його очей проступали іноді весняні веселки. Може це справа Мавки? Адже напевно, що вона йому подобалася і не могло бути інакше. Це можна було зауважити. І він, з його сповидно байдужим спокоєм, з владною упевненістю міг подобатись і їй. Але про це вони ніколи не говорили. Врешті, це було б і недоречно.

— Ходімо звідси, — підвісся Гордон, може вгадавши його, Орестові, думки, — ніколи не треба надовго залишатися на одному пункті. Автім треба йти й тобі, треба й мені. Вони і пішли алеєю знов до громохкої Гроховської.

— Слухай, Чорний, — сказав приязно Гордон, — це я відкладав усе, але вже час сказати тобі. Так, вам треба виправити звідси, тобі й Дзвінці. І то цілковито, не там, до Львова, чи до Брюхович, а в світ за очі, ось що.

Гроховська вулиця широка і запилена, знов війнула шкваром, бензином, загомоніла сиренами, вигуками шоферів, поліцейських застав. Тряслися селянські вози. Тяглися у місто юрби. В очах у людей, запилених і знічених була злоба, іноді розпач. Адже в усій країні було лихоліття, пригноблююча скрута, нестатки. Вже й на Підлящі і на Мазурах розколювали сірники, їли без солі картоплю. Села пустошили.

Вони звернули повз парк Скаришевського на більш затишну Зеленецьку, мовчки йшли нею аж до алеї Понятовського і спрямували мостом, через Віслу до міста.

На середині того довгого мосту обидва пристанули і мовчки споглядали на рух на ріці. Йшли вітрильники, протягливо вили сирени невеличких пароплавів. Ріка була дужа, нестримна, котилася до Балтики.

— І от скажи, Гордоне, — перервав мовчанку Орест, коли вони отак спершились на поруччя, дивились на цю «вірну ріку», як казав Жеромський, слухали сирен, погуків капітанів, вантажників, поромників, — чи це не іронія історії? Ось дивись на це життя, на цю ріку, що котить свої хвилі, сірі й бурхливі. Чому ми — такий братній народ отим усім лю-

дям і людцям мусимо з ними жити ворогами, споконвіку воювати, правуватись, ненавидіти їх, як вони нас, вічно ворогувати, кривавитись? Адже це прекрасний народ — оті краєсуні-варшав'янки, отої іхній польський замашистий дух, оті іхні шволежери, що кидаються, чорт зна на кого, за що, на гармати. Оті іхні Шопен, Монюшко, отої іхній Міцкевич, чудесний Словачький, навіть той чортівськи талановитий Сенкевич, чорт його забирай! Яка сила їх динамічної історії. Який іноді незрівняний героїзм! Чому ми не можемо з ними жити у згоді й приязні?...

Гордон посміхнувся.

— Ти щось здаєш свої позиції, Чорний. Що нам з тих Шопенів і Словачьких, таких чоловіколюбців, таких свободолюбців ба, навіть українолюбів — згадай Залеського, Гощинського, Мальчевського! А що ж віки погноблення, чорт би їх забрав, а паси дерти із шкури Гонти, а століттями стоптана копитами їх коней Україна? А рабство наше в їхніх кайданах? Скажи це все їм, мій любий, скажи своїм шляхетним, високодумним ляхам. Чому вони такі? Ті що деклямували про «нашу і вашу свободу» — де вони? Чому вони стинали нашому Іванові Підкові голову на львівському ринку? За що? Адже і він сам хотів свободи? Медовими піснями і віршиками нас не піддуріш, друже. Ми також хочемо жити... Але *ad rem propriam*; у нас мало часу, — раптом спохмурнів Гордон, — відкладімо що дискусію на пізніше. В даній хвилині є важливіші справи. Слухай мене, слухай уважно. Я не хотів тебе бентежити, але треба.

Вони підійшли до вильоту мосту Понятовського на алею 3-го Мая, бо довго спинялись не можна було. Там вони стояли і Гордон дивлячись у очі Орестові говорив тихо, але з притиском.

— Слухай, Струхманчук, — сказав він, — я знаю, що ти всесвітнянин, у тебе багато чудацьких думок. Але ти, коли хочеш і коли треба, можеш бути і буваєш іншим. Таким як усі нащі — таким, яким був Ганджа і багато інших. Я тебе добре пізнав, люблю тебе, і ти це знаєш самий. Бо я такий — червоне або біле, смерть або життя. Слухай сюди: мені це передказала Мавка, яка служить (з нашого наказу) в родині полковника Зуха-Пшесмицького; Мимоходом вона чула їхню розмову, її панів, так би мовити. Там був і один з вирішальних людей осьде, слідчий суддя Демант. Хитра бестія. Отже він сказав, що йому передано записи покійного графа Р., радника

амбасади в Берліні, чи щось такого. Це дуже компромітуючі матеріали. Йдеться очевидно про Дзвінку. Спочатку її вважали за радянську розвідчицю, а тепер, дедалі, виявляють її зв'язки з українським підпіллям «Чортівська Скея». Це все справи, що не терплять проволоки. Арештів ще не буде, бо ці записи графа Р., тільки розшифровуються. Є тільки здогади, прямих доказів нема. Але якщо Байдина операція пройде, тоді жартів не буде. Будуть брати усіх. Дзвінці і тобі треба негайно подаватися геть. Слухай мене: я це все передумав і ти скажи Дзвінці, щоб збиралася. Розумієш мене? Раз і назавжди. Ми вас переправимо закордон. Невідомо чи вона або ти, витримаєте «третій ступінь» торту. Зрозумів?

Вони йшли 3-го мая. Котилися натовпи. Було вже по півдні і близьче до центру.

— А що буде з тобою, Гордоне?

— У мене завжди все передбачене. Алібі і тим подібне. Я працюю десятником на будові, осьде, у Варшаві. Як практикант. Я вмію ховати кінці у воду, а ви не вмієте...

— Отже, що робити?

— Негайно телефонуй Дзвінці, збирай свої лахи у Віллянові і чимшвидше до Львова. Там вас чекатимуть. Ану — підожди-но!..

Рознощики газет вбігли на Третього мая і верещали: «Надзвичайне видання...» Гордон вихопив у одного газету і не ждав решти. Величезними літерами стояло:

«Надзвичайне видання «Газети Польської». Сьогодні о годині 12.30 при вулиці Фоксаль, біля клубу легіонерів вбито трьома пострілами з револьвера міністра внутрішніх справ П. Злочинця не спіймано. Це молода людина, яку біля клубу вже від ранку зауважив швейцар, блондин, високого росту, в дощовику. Він і віддав смертельні постріли. Погоня за зловмисником, який відстрілювався, не дала результатів. Дальші відомості у вечірньому виданні. Міністра вбито наповал, його привезено мертвим».

— Негайно бери таксі й у дорогу. Дзвони до Дзвінки. Увечері в Андрія. Чекаємо вас...

XV

Слідчий суддя Демант урядував як звичайно з самого ранку. Йому хотілося б у далечінъ, на море, до Цолоту, або

хочби на ріку Нарев, у його рідні околиці, але ні, треба було залишатись у запиленій Варшаві. Міністр П. Його викликав, студіював справи і наказував до кінця з'ясувати всі недосказані припущення, остаточно вияснити, що так, а що ні. Адже йшлося про українську ірриденту, швидше українсько-білоруську, яка, безумовно сидить десь осьде, кімшивиться, взято підкопується, підриває уперто мов кріт основи суспільства і держави. Однак, ані за хвіст, ані за морду, її ще не схоплено. Отже замість соняшних вакацій — сиди серед шквару й пилиоги і розловбуй, у той час, коли колеги, автім і сам міністр, не кажучи про шефа східнього відділу чи головного прокурора будуть собі вилежуватись або у Варні у Болгарії, або в Сінайя, або, чим чорт не шуткує, в Біаріці.

В нараді, а фактично за координаційним принципом судді Деманта, в звітуванні представників окремих ресортів, брали участь як звичайно надкомісар Анерльчик, капітан Єслень з 2-го відділу і декілька інспекторів політичної поліції та представники прокуратури.

— Хаос, безвідповідальність, марудність, поверховність, — говорив Демант, походжаючи своїм звичаєм по кабінеті; він був виразно в поганому настрої; — Польща, мої панове, це один з найбільш невральгічних секторів нинішньої Європи. Не забувайте — ми на перехресті шляхів, ми — важливe звено сучасної політичної і, звичайно, воєнно-стратегічної системи, звено, детерміноване не тільки нашою, як нині модно говорити, — геологічною ситуацією, — але й своєю окремою соціально-етнічною структурою. Зважте: ми між двома державами, які завжди були нашими історичними антагоністами; ці держави продовж віків зазіхали на нашу територію, ми були і є нині об'єктом діючих або потенціяльних (покищо прихованих) імперіяльних аспірацій наших сусідів. Не перечу: їхні можливості нині, дякувати Богу, обмежені, а проте хто знає, що може бути завтра? Ці сусіди терпеливі, вони вичікують своєї пори, а тимчасом роблять усе можливе, щоб нас підірвати, послабити морально, знешкодити, знехочити, розклести, приблизно так як це було перед розділами Польщі в 18 сторіччі. Не забувайте до того всього, що у нас існує багатомільйонна опора ворога — динамічні, ірридентистсько настроєні національні меншості. Диверсія, шпигунство, деморалізуюча нас ворожа пропаганда і не будемо, на жаль, цього приховувати, наш власний легковажно-без журний характер, що відкриває двері навстіж чужій агентурі, кирині,

корупції, демагогії, всякого типу ребелізаціству...

Надкомісар Анельчик ледви долав позіхання. Він ці лекції вже чував. Капітан Єлень слухав і думав: «парубок хизується своєю ерудицією, але безумовно не в тім'я битий, говорить до речі...»

— ...і що ж, — продовжував Демант, — я вже здавна тверджу, що зокрема українська ірридента, чи скажімо українсько-білорусько-польська, принаймні якийсь її відлам чи група плянують поширити свою підривну дію й на Варшаву. Це логічно і вам відомо. Це доводить справа Зорянчука і справа вулиці Брудновської, де був осідок Бойової групи без будь-якого сумніву...

— Я не виключаю можливості співпраці між Зорянчуком і українською ірридентою. Але, зasadничо, Зорянчук — це радше автономна одиниця так, як і ввесь диверсійний рух, що почався на Волинському Поліссі в Колках у 1931 році, — сказав капітан Єлень; — ця співпраця виявилась також у віленському нападі на Земельний банк, в якому брала активну участь зв'язківка-українка. Жінка з Брудновської — холмішанка Варвара Задруга, як її зідентифіковано: вона була жінкою чи спільницею Зорянчука віддавна, це одна з активісток так званого «Дзвонаря», що його кілька ватаг ще досі сидять невловні в лісах і багнах над Прип'ятю. Недавнє підірвання моста між Сарнами і Барановичами — це їхнє діло. Це відплата за розгром боївки у Вільні і за Зорянчука. Той Зорянчук, якщо викараскається з важких поранень, вповні заслужив або кулю в лоб або шибеницю.

— А друга жінка з Брудновської?

— Її досі не зідентифіковано. Її ім'я Тереза Ковалська, згідно з документами, нічого не говорить, — вкинув надкомісар Анельчик, — нас повідомлено зі Львова, що такої там не знають; посмертне фото теж нічого не дало. Характерно, що в гардеробі, який знайдено у квартирі Скальських, був одяг черници...

— Одне із перевтілень, — посміхнувся суддя Демант, — за всіми ознаками, це була хитра бестія. Документи, звичайно, фальшиві...

— А все інше знищено, пане суддя, — озвався котрийсь з інспекторів, — знайдено лише в жіночому дощовику скравок розірваного конверта з поштовою печаткою Луцька, отже правдоподібно українка, волинянка....

— Зовсім певно що так, — озвався Демант, — ця Тереза

була зв'язківкою між бандою Зорянчука і Львовом... Ось так як ота Вервес, по якій слід загув. Я певен, що вона ще тут. Допитувана господина квартири на Холодній Пастушкові описує її як спритну й інтелігентну дівчину, що добре орієнтувалася в місті і мала багато знайомих. Щезла як камфора. Нині ця Вервес, без сумніву, має новий документ.

— Дозвольте мені панове, — розгорнувши перед собою сувій паперів, промовив надкомісар Анельчик, — реєстрація прибулих до Варшави у нас тепер досить добре зорганізована. Також інвігіляція підозрілих згідно з директивою на нашому останньому зібранні. Як вам відомо, панове, ми концентрували увагу на прибулих з кресів, головним чином, та на прізвищах не польського, а російського чи українськогозвучання. Отож, як вам відомо, ми маємо біля двірців Головного і Східного нічлігові доми, звичайно для бідніших подорожників, що прибувають сюди за роботою, до своїх родичів, до урядів і таке інше. З Дрогобича прибув сюди тиждень тому молодий чоловік, якого прийнято на нічліг у дім біля Східного двірця. Степан Січкарук, так він записав себе в книгу... Згідно з наказом та й, взагалі, ми, поліція, пильніше стежимо саме за цими нічліговими домами; наш чоловік, пан інспектор Вольський, з притаманною йому уважливістю і бистроумністю приглянувся тому чоловікові...

— То ж реферуйте інспекторе...

Худерлявий панок з вусиками і в окулярах, пан інспектор Вольський, відкашлявся.

— Прибулий 4 червня увечері, — вичитував він з свого нотатника, — робив дешо інше враження, ніж ті, що звичайно ноочують у тому домі. Це переважно бідота, безробітні, гендлярі невідомо чим і, здебільшого, з більших до столиці околиць. Цей добродій, — молодий, може 25-літній парубійко, непогано зодягнений, у пристійному плащі-дошовику. Речей ніяких — тільки течка, яйсь клуночок. Говорить не простаткувато, але й не вищукано. Виразний львівський акцент і спосіб мовлення. Вписав своє ім'я і звідки він: Дрогобич, вулиця 3-го травня. Приїхав в особистих справах; сам працює в магістраті писарчуком. Але, прошу зауважити, руки, видно запрацьовані, робочі. Показав документ, але просив залишити йому до завтра, бо йде на головну пошту, де на «пост-рестант» має одержати гроші. Його мовляв очікують на весілля когось з родини у Сохачеві. Сам — високий, дебелий, блондин, обличчя чисте, очі сірі.

Суддя Демант нетерпляче тарабанив пальцями по столі.

— Ну й що з тим Січкаруком?

— А те пане суддя, що він як пішов, так і більше до того дому не повернувся, хоч гроши заплатив за три дні наперед. Я не в тім'я битий, панове; око у мене досвідчене, щось мені зразу не сподобався опис того типу. Телефоную безпосередньо у Дрогобич, на головну поліцію. Прошу інформацію про Січкарука Степана, магістратського урядовця, вул. З-го травня. Приходить незабаром відповідь: такого нема і ніхто такого тут не знає. В реєстрах міста Дрогобича не числиться.

— Робота добре виконана, пане Вольський. Хвалю. Отже пан Січкарук розтанув як голуба мрія на бруках Варшави...

Присутні мовчали. Тільки капітан Єлень підвів голову від своїх паперів і попросив слова. Його худе мов тріска, обличчя, що надавало йому схожості на хорта, скромно посміхалося.

— Тоді дозвольте, панове, і ви пане суддя, докинути і мою дещицю до цієї справи. Я не ручу, що це якби щось стопроцентно на сліді, але історійка принаймні дивнувата.

Капітан Єлень втішався репутацією серйозної людини, відданої своїй праці і службі, був небалакучий, але чіткий у роботі.

— Попереджую вас панове, що все це моя гіпотеза, те що я вам скажу. Однак цей високий поставний блондин з нічлігового дому наводить мене на деякі думки, що виникли після розмови з моєю давньою і доброю знайомою, полковникою Каравеєвич. Ми з її чоловіком були разом на війні 20 року. Він поляг героєм, а я, бачите, існую. Пані Аліція має послистю на Жолібожу, звісно, вдова ветерана-героя, патріотка, з вищого товариства. Її мистецтво — це гарний будинок, далі розлогий сад, город і в глибині — (все це досить запущене, заросле), ще один будинок-офіцина, як кажуть. Мабуть для гостей, для служби тошо. Але служби пані не має, до неї приходить з поміччю старша жінка. Менше з тим. Отож нещодавно — може тиждень тому з'являється у неї гостя зі Львова, панянка, вже не першої юності і покликана ючись на професора університету Яна Казимира, Залеського, з якого дочкою приятелює, просить прийняти на декілька днів її кузена, адвокатського апліканта, який побував у Варшаві, поїде разом з нею до родини в Білу Підляську. Пані Алі-

ція згідна: вона гостинна, широка натура. Представлений їй молодик — пан Юліан Старинкевич, їй подобався: симпатичний, високий бльондин, з кумедним малопольським акцентом, не дуже балакучий, але серйозний, гідний довір'я. Його вміщено в офіцині. В день він виходить, мовляв, оглядати столицю, повертається ввечері, ввічливий, скромний. Пані Аліція зустрічає його як давнього знайомого — міг би бути її сином. Все гаразд. Іноді заходить ота панянка, кузинка, Казя Пшездецька. А оце на другий чи третій день пані Аліція побачила у нього гостей, правда, дуже здалека, та й дерева заслоняють у саду, а вход в офічину окремий, із бічного заулка. Словом, ті гості побули й пішли. Стоявши в огороді із жінкою, що допомагає їй в господарстві, пані Аліція, з цікавості, дивилась хоч би здалека на цих людей. В обличчя ні одного не бачила. Була тільки одна висока, елегантна жінка, яку пані Аліція бачила мигцем крізь зелень і квіти, але вона разом з усіма вийшла крізь фірту в закутку саду на вулицю. Я потім бачив пані Аліцію, слухав її розповіді. Вона була збентежена так як бувають старші жінки: десь вона ту високу жінку бачила, а де саме не може згадати де. Все це — отся панна Казя, що рекомендує кузена-юриста, оті референції дочки професора зі Львова, оті начебто невеличкі сходини в офічині, так начебто конспіративні (панна Казя просила пані полковнику не заходити, бо там накурено і це знайомі, виключно по справах спорту, всі теністи, що готуються до Олімпіади, отже фахові, нецікаві розмови...). Після роздумів, я, користаючись із моїх повновластей, телефоную у Львів до нашого відділення і через них прошу професора Залеського. Сполучують. Чи ви знаєте таку й таку, пані Аліцію. Звичайно знає. Чи знаєте студентку Казимиру? Ні, не маю честі. Чи знаєте її кузена може Юліана Старинкевича, апліканта? Чи це ваша доня рекомендувала його пані Аліції? Ні. У мене доні ніякої нема — обурено відповідає професор, що за містифікації?..

— У вас справді нюх непоганий, капітане, — засміявся Демант.

— Негайно спрямовуюсь до пані Карапетович на Жолібож. Вона розстроєна. Невідомо коли, вночі чи зранку, її мешканець залишив свою квартиру. На телефон панни Казі відповідають, що тут такої нема і ніколи не було. Смію твердити, що той Січкарук зовсім логічно і той пан Юліан Старинкевич це тотожні особи. В Аліції щось його страйкови-

ло і він чимшивше щез. Як камфора — слушно казав суддя...

— Так, справа, якщо не ясна — задумливо сказав Демант, — то підозріла у всілякому випадку. А мене от застновляє не стільки цей гаданий аплікант і його кузинка, як ота висока, елегантна пані, яка вийшла з офіцини і подалася в заулок і яку вже десь бачила полковника...

— Повторюю, панове, — поглянув по всіх присутніх капітан Єлень, — це все покищо гіпотеза.

— Моя проблема, — посміхнувся Демант, — також покищо гіпотеза. А до того — це державна таємниця. Якщоб справа виявилася такою як ми (тобто я і ще деякі вищі чинники) припускаємо, то це був би неймовірний скандал, просто проблема європейського значення. Закликаю вас, присутніх, до цілковитої дискретності, до повної секретності в цій справі. Мені треба обов'язково й якнайшвидше побачитись з панею полковникою Аліцією та її служкою, що могла бачити більше... Тимчасом, пане надкомісар, накажіть найналегливіше розшукування будь-яких слідів того молодого апліканта у тієї панни Казимири...

— Телефон до пана слідчого Деманта або до надкомісара Анельчика, — здійняв слухавку судовий аплікант Квятковський.

Анельчик був близьче і прийняв простягнуту трубку. В міру того як він слухав, а це тривало секунди, його досі самовдоволене, здорове обличчя блідло і видовжувалось. Він навіть зірвався із свого фотелю.

— Панове, — сказав він голосом, що переривався від хвилювання, — тому пів години вчинено на вулиці Фоксалль біля Клюбу легіонерів замах на пана міністра внутрішніх справ П. До нього віддано впритул три постріли, він вже не живе. За злочинцем-атентатником вчинено погоню... Це молодий чоловік — високого зросту, білявий, кремезний, у сірому дощовику...

— Грім з ясного неба! — зірвався суддя Демант, — я ще вчора говорив міністрові, що йому обов'язково потрібна охорона...

Він примнув дверима і побіг коридором, де ще все було тихо. По червоному килимку байдуже золотіли проміні червневого півдня. За мить увесь будинок сповнився зловісним гомоном.

XVI

Атентатник біг як ланя. Байда був спортовець, бігун і футболіст, завжди в лінії нападу. Він недаремно вважався в рімсьницькій дружині «Дністер» витривалим і бистрим мов вітер. Тепер ішлося не про м'яча, щоб його наздігнати і міцним ударом ноги вибити у центр площі, ближче до воріт супротивника. Ішлося про життя. Невідомо тільки, чому він зразу ж не кинувся ліворуч, де було б близько до людного і гамірного Нового Світу. Байда побіг праворуч. Можливо цю околицю він не раз дослідив і перевірив, знав як свої п'ять пальців.

Після першого остановлення всі, що зненацька почули тріскіт пострілів і побачили міністра на тротуарі, в калюжі крові: що перекурювали в громаді, весело гуторячи, швейцар Фелікс, що стояв на порозі, скинувши урядового кашкета з золотим шиттям і обтираючи піт, кланявся новоприбуваючим гостям, двом чи трьом панам, що виходили з клубу і з жахом завмирали; — всі вони миттю спостерегли блондина в дощовику, який віддалявся швидким кроком у напрямі вулиці Коперника.

— Ось цей стріляв! — гукнув Фелікс, і деякі з видців, отямившись, метнулися за атентатником. Тоді він почав бігти, далеко випереджуючи всіх, хто опізнерено, але гнався за ним. Фактично, хто був би меткіший і мав би з собою зброю, міг влучити втікача, навіть стріляючи наосліп, вздовж вулиці. Але як на те, зброй ні шофери, ні Фелікс, ні ніхто, крім поліцейського в мундирі, що вибіг із клубу, не мав. Поліціянт, остановлений від подій, кліпав очима і тільки хвилюну, коли всі почали репетувати до нього «стріляй, чоловіче, чого стоїш, стріляй мерцій!», вихопив револьвера з кобури і вже в бігу, в громаді інших, що бігли, вистрілював безцільно набої. На вильоті Форсала і Коперника, ще маячив Байда, він у бігу скинув дощовика, який за всіми ознаками йому перешкоджав. Він жбурнув ще на хідник якийсь невеликий клунок, що йому також мабуть заваджав. І, коли, озирнувшись, побачив за собою погоню, почав відстрілюватись. Він стріляв, і біг поки не звернув ліворуч, на Коперника і подався вулицею, зовсім порожньою, затіненою листвою дерев, що нависала над тротуаром із-за високої, сітчастої дротяної огорожі. Байда стріляв не лише для постраху:

котрийсь з тих, що бігли за ним, застогнав і скорчився; у одного з шоферів злетів шкуратяний кашкет і він також відстав. Автім бігло вже небагато, на чолі з молодим поліцейським, який на бігу викидав вистріляні патрони і набивав нові. Інші — більшість з них такі як Фелікс, оглядні і вже немолоді, зніти-ліся дуже швидко і спинялися, важко дихаючи.

Але навіть і хтось молодший не мігби наздігнати Байду, навіть хоч трохи скоротити відстань між ним і собою. Це був витренуваний бігун. На вулиці Окульник, також як і прохолодна вулиця Коперніка, затишній і затіненій деревами, йому попався старенький панок, що не второпував в чому справа і, наче захищаючись, підійняв свого кийка над головою. Жінка, либо нянька з двойком діточок, сахнулася перед Байдою, що майнув поуз неї інстинктивно заслоняла переляканіх дітей руками. Попадалися інші, випадкові мимохідці, але й вони остановіло кидалися в бік перелякано сахалися, перед чоловіком, що біг. Це була ще мало а то й зовсім незаселена і незабудована околиця, крім громади новобудов, що біліли із-за зеленої, густої листви садків, та височились хоч вже майже готові, у павутинні риштувань. За цими будинками розляглися пустирі — зарослі бур'янами, кущами, вируділими в сонці, миршавими деревами, а далі, на облонці, де-не-де виднілися невисокі будинки — там починається Повісля.

Байда біг вздовж останніх нових домів на Окульнику, вже попід риштуваннями.

— «Сюди, мерщій...» спинив Його знайомий голос і він шугнув у браму.

Там стояв Ясень, усміхнений, але видно нетерплячий, він аж тримтів від схвильовання.

— За мною, сюди, в будинках нікого нема, ні робітників, ні сторожа, мерщій. Якщо ті вдеруться, відстрілюємося. Але я виведу...

Вони бігли вже в будинку, по сходах, на гору, перепливували футриння незакінчених вікон, бігли коридорами, перекидаючи по дорозі драбини і відра з фарбою, збігали знов униз по сходах, де ще не було поруччя, метнулися на риштування, вже з боку пустирів, опинилися у другому, такому самому ще незакінченому будинку, та перебігали лункі порожні кімнати з ще нетинкованими стінами.

— Так як в американському фільмі, зовсім, — засміявся Байда.

— Цить, ні слова, — спиняється Ясень і надслухував.

З останнього поверха, де ще навіть не було стін, Ясень, приставивши драбинку, виліз на піддашшя, а за ним і Байда. Тут Ясень крізь невелику щілину в даху надслуховував обдивляється вулицю Окульник, частину якої можна було бачити згори.

— Вони сюди не прийдуть, — шепотів він, — голоси вже віддаляються, вони тебе згубили. Але якщо б вдерлися, будемо відстрілюватись. В останній хвилині, казав Гордон не даватися взяти живими...

— Це я знаю без твого Гордона, — сказав спокійно Байда, прислонившися до балок, присів напочіпки і закурив цигарку. Знадвору справді нічого не було чути, крім далекого, приглушеного гамору великого міста.

— Слухай, — сів біля нього Ясень. Він вже не був такий блідий, але рука була на револьвері. — До Андрія, як умовлено, тобі нема що йти. Гордон сказав, що там може бути небезпечно. Тебе чекатиме Марта в костелі Олександра на площі Трьох Хрестів, недалеко від третього вівтаря. Це великий костел. Там вона тобі передасть всі інструкції і ти ще сьогодні щезнеш звідси. Автім, гратулюю тобі, — посміхнувся він, — добра робота, ти, брате, герой... Бери ось нові папери, перечитай, хто ти...

...Значно пізніше того дня по чепурному Новому Світі, одній із головних артерій Варшави, серед юрби, яка позбавилась сидіння в канцеляріях, бюро й установах та насолоджувалась лагідним літнім пополуднем, ішов молодий руський чоловік у гарнопошитому одязі, мабуть такий же безтурботний і самозадоволений, як і всі тутешні молоді шалапути. Він змішався з натовпом Нового Світу, прийшовши з вулиці Тамка, відтак звернув на Солець, поки не вийшов на Єрусалимську Алею, де проїхав кілька кварталів трамваєм і на перехресті висів. Ніхто на нього не звертав уваги та й він ішов, не поспішаючи. Щоправда натовп був трохи неспокійний. Вже з'явилися надзвичайні однолисткові видання деяких газет, вже хлопчаки-продавці викрикували про вбивство одного з чільних людей Речі Посполитої, всіми шанованого і багатонадійного міністра внутрішніх справ П. Денеде спинялися мимохідці, знайомі й незнайомі, один поперед другого купували надзвичайні додатки й, ідучи, читали їх. Згаданий блондин купив і собі листок, але не читав його, а поклав згорнувши в кишеню. Він зайдов до відомого на

Новому Світі бару «Сатир», замовив собі гуляш (по угорськи) і пиво, та стоячи, споживав його і одночасно витяг газетний листок та читав його нашвидку так, як і всі інші. Повідомлялося, що о тій і тій годині, на міністра, що прибув як звичайно на обід до Клубу легіонерів на вулиці Фоксаль, невідомий зловмисник віддав впритул три постріли, внаслідок чого жертва атентату в дорозі до шпиталя померла. Погоня за атентатором не дала результатів — стояло в газеті, — слідство інтенсивно ведеться. Просимо співвітчизняників про допомогу. Евентуальна інформація приймається по телефону...

— Ваші папери, будь ласка, почув русявий молодик, обабіч себе. Це були агенти в цивільному, які проводили в середмісті так зване блискавкове легітимування по всіх публічних підприємствах, ресторанах, кав'ярнях, крамницях, навіть у брамах кам'яниць.

Поліційні агенти спильна озирнули русявого юнака, де-кілька секунд оцінювали його холодним поглядом проймаючи людину наскрізь з професійною пронизливістю, яку дає повсякденна рутина розшуку злочинців. Русявий молодик, не відриваючись від газети, яку мав перед собою сягнув несколихано в кишеню і показав свій «доказ ідентичності».

— Пан Роман Вітковський, з Хелма? В яких справах у столиці, прошу? — це стояв біля нього агент, коли другий підходив вже до інших.

— У торговельних, з фірми Альфа...

— Дякую, — ввічливо проказав агент з лисячим обличчям і з тонким вусом та блідо посміхнувшись повернув легітимацію.

Пан Вітковський, молодий блондин, спокійно надпив пільзенського пива, доїв рештки угорського гуляшу і, не поспішаючи, вийшов із бару.

...Він побачив Марту здалека, коли тільки увійшов під склепіння костелу, вибудованого ще на початку XVIII століття, однієї з цікавіших архітектурних пам'яток столиці. Вірні любили цей храм, засоблений у всі прикмети нового, щолиш народженого рококо — його лагідні лінії, веселі вітражі, нічого з готичної похмурості, з приголомшуючою величі барока, все — включно з янголятками, що спурхували на колонадах, з розмріяними мадоннами й із статуями святих, що привітно споглядали на прихожан.

Костел був відчинений; він відлунював тихими дзвіноч-

ками; по просторах святыні тихо снували священики, ченці, хлоп'ята — божі служки в церковних одягах, орамлених мереживом. Денеде в бічних каплицях правилось. Вірні ставали навколошки біля сповіdal'nyts'. В лавках сиділо небагато людей. Божі старушенці, жінки в жалобі, студенти, може з Мистецької академії, з професором, що півголосом їм пояснював особливості стилю, тихі людці, зосереджені в молитві, очікуючи вирішення своїх всіляких земних справ і турбот.

Байда стиха розповів про пригоду в барі «Сатир». Марта, дівчина, чи жінка, як йому завжди вдавалось холодно-діловита помітно збентежилася і поклада йому свою руку на його руку. I вони сиділи остроронь у лавці.

— Боже мій, — тихо сказала вона, — та ж ви були на сантиметр від загибелі. Добре, що тут, у Варшаві, поліцейські агенти ще не такі досвідчені як у Львові, де миттю пізнають українця...

— Візьміть свою руку, прошу, — прошепотів Байда, — тільки що біля нас проходив ксьондз і глипнув на нас. Костел не є місце для побачень.

— А може ми подружжя, наречені, закохані...

Закохані не сидять у костелах, — шорстко сказав Байда, — ксьондзи цього не люблять, не гадайте, що вони нас не примічають. Говоріть до речі, швидше.

Марта озирнулась і зашепотіла.

— Гордона накази такі. Ідіть до-дому, до Поплавських. Марія — наша, а з нею все в порядку. В загальному вона знає, що вам треба звідси геть. Вона вам постарається фіру до Отвоцька. Залізницею небезпечно. На всіх двірцях Варшави цупка контроля. Йдуть облави на підозрілих. Фіра довезе вас до Отвоцька. Це курортна місцевість. Повно людей. Біля павільйону «Мірабелля» я вас чекаю завтра о 10-й рано. Звідти ми їдемо далі до Любліна я з вами, автім побачите самі. Доб'ємося якось до Львова і далі. Ви — молодець, козак. Так усі про вас...

— Та мені те байбардзо-байдуже, що про мене, — поїхнув Байда, — справа зроблена. Що про це теревенити? Отже в Отвоцьку? Той ксьондз уперто ливиться на вас і на мене. Шуруйте звідси...

Вони підвелись. Марта перехристилась, всією долонею, як усі католики. Молодий ксьондз, як зиркнувши зукоса ствердив Байда, йшов за ними до закристії, станув, склавши

руки, і настирливо дивився їм услід. Раптом обернувся і прожогом побіг у глиб костелу, притримуючи рукою свою сутанну. Але вони вже були на вулиці і згубились в натовпі.

...Як звичайно Байда доїхав до Варшави Товарної і пішов нешвидким кроком крізь пустирі, насипи, бічні залізні лінії на Радомську. Озирався декілька разів — ніхто за ним не йшов. Залізничники поверталися до дому з нічних діжурств.

— Забили міністра, що? — сказав мимоходом один, зсунувши кашкета на потиличю.

— Буде другий, не журися. Таких є доста... — докинув його товариш. Вони йшли до своїх залізничних дімків.

Інакше, ніж завжди дивилась на Байду пані Маринця. Поплавського і дівчат не було; вони пішли до яхт-клубу на Віслу. Дівчатам захотілося на пляжу, казала пані Маринця, і батько поплентався з ними. Вона і подала Байді миску з борщем та котлети. Станувши біля столу і склавши руки на грудях, вперто, з якимсь майже лукавим посміхом, дивилась на Байду.

— Горілки не хочете?

— Ні, сказав Байда, посміхнувшись і собі, — де там до горілки...

— Я знаю, — пані Маринця заговорила раптом по українськи, — Марта осьде була. Не бійтесь, я своя... Отже таке, слухайте добре, — продовжувала вона, діловито — пресуворо підобривши губи, — тут на Щасливецькій є хлоп, він трохи при зализацях, там, раз — колинебудь, укладати тори, а більше їздить по селях, гандлює то тим, то іншим. У нього шкапини. Він вас завезе до Отвоцька фірою. Це яких сорок — сорок п'ять кілометрів. Хоче п'ятьдесят злотих, нічого не питає, хто й що. А оце вам зализнична шапка, якби питали, гунцвоти, то й ви при зализиці. Але того Леха (так зветься той фірман-комбінатор) то не бійтесь. Також свій хлоп, тільки гадула... Як стемніє, вас поведу туди... А в Отвоцьку буде Марта, там до лиха й трохи народу — ніби літниськовий осередок, але там всього є досить і шахрайства й батярні і веселого паненства...

— То я трохи задрімаю, — сказав, відсуваючи тарілки Байда, — збудіть коли треба буде, пані Маринцю...

Коли смеркло і поки ще не прийшли з-над Вісли пан Поплавський та дівчата, пані Маринця розбуркала Байду, що заснув як сусол. Мовчки, не поспішаючи, вони пішли на-

сипом. Вогні Варшави-Товарної спалахували за ними. Тривожно свистали товарні ешелони. На Щасливецьких басейнах пані Маринця застукала у вікно невеликої хатини серед горішників. Дебелій хлопісько вийшов з хатини.

— Їдемо? — Байді він подав шорстку п'ятірню. Байда мовчки дав йому п'ятьдесят злотих.

— Бувайте, пані Маринцю..., тихо сказав він пані Поплавській. — Щоб вам добре велося, — проказала вона і поцілуvalа.

Незабаром вони виїхали. Маринця, не поспішаючи, йшла додому стежкою.

Пан Поплавський з дочками прийшов пізно. Вони ще ходили на народне гуляння на Повіслі, зустрічали знайомих, розважалися.

— А де пан Роман? — заглянув Поплавський в його кімнату.

— Пан Роман поїхав до тітки, до Тчева..., — сказала пані Маринця, клопочучись у кухні.

— Давно, — задумався Поплавський, — він нічого про це не говорив мені та й про те що має тітку в Тчеві. А ця панна-кузина була? — Він був трохи збентежений, цей пан Поплавський. Та й лівчата засумували за паном Романом — він був веселій, хоч трохи телепень, але з ним було легко, свій парубок. Пану Поплавському, хоч він і почастував сам себе двома чи трьома чарками, не спалось. Пізно, по півночі він ще крутився, вставав, пив воду. Пані Маринця також не спала, вона бачила крізь темінь як він блукає по хаті сновидою.

— Ти чула, — стиха озвався пан Поплавський, — що нинька вбито міністра?

— Радіо говорило. А чому ти не спиш? Ходиш, марудиш...

— Не спиться.

Пані Маринця мовчала, але пану Поплавському віддається, що вона більше знає ніж він, а про що саме — невідомо.

Вранці пан Поплавський був збентежений ще більше. Коли він ішов на працю, до трамвайної зупинки біля фіртки свого дому, там стояв пан Осалца, підстаркуватий вже пенсіонер. Його не любив пан Поплавський, ні будь-хто в околиці. Старий залізничник, а бач, якийсь відчужений.

— А де ж той ваш пан Роман, пожилець, хвацький та-

кий блондинчик? Він завжди з вами вранці виходив? — Спітав він, прижмурюючи око.

— Поїхав до рідні, от і все..., — Пан Поплавський не хотів встравати в розмову із старим. Казали, без особливої уваги до нього, що цей пан Осадца від нічого робити, з-під ока за всіми стежить і помаленьку про все доносить; такий шепелявий, старий пліткар, може й з поліцією знається. Може й правда, може й ні. Пан Поплавський пішов на ранню зміну в поганому настрої.

На другий день його чомусь викликали до комісаріату, затримали. Увечері приходили робити обшук, розпитували про Вітковського. Ніхто нічого не знав, навіщо він їм, і що таке з ним. Знала тільки пані Маринця.

XVIII

Слідчий суддя Демант міг бути об'єктивним, незважаючи на свій скептицизм і навіть цинізм по відношенні до всіх проблем дозвілля. Правду кажучи, він був тільки професіоналістом, детективом вищого клясу, який остаточно був далекий від всіляких ідеологічно-політичних зацікавлень.

— Ви твердите, пане надкомісар, — глузливо глянув він на опецькуватого Анельчика, що обтирав з обличчя рясний піт; — адже ж на дворі була неймовірна спека, — що атентат на вулиці Фоксаль був ділом кого хочете, але не українського підпілля?

— Я спочатку відніс це швидше до акції польських ультрапротестантів, наших націоналістів-консерваторів, пройнятих ненавистю до маршала Пілсудського і його найближчих — сказав повагом надкомісар. Але вмить відкинув. Я не вірю, щоб поляк, навіть польський ребелізант (про це вчить нас історія) був скритим злочинцем, що не сміє навіть своєму ворогові глянути в вічі. А українські бандити роблять... Це трусливі гадюки, які нападають із заду, зненацька...

Слідчий Демант криво і поблажливо посміхнувся.

— А вам не відомо, надкомісаре, що зловмисник, утікаючи, жбурнув на тротуар предмет, який йому заважав? Що це було, прошу вас, осьтаке загорнене в обгортковий, жовтий папір?

— Я не хотів би порушити вашої компетенції, пане

Демант, — сухо відказав надкомісар, — згідно з вашим розпорядженням, той предмет передано нами в руки капітана Єлена, тут присутнього.

Демант попросив офіцера з 2-го відділу (так званої »двійки«) зреферувати справу.

— Предмет, якого хотів позбутися атентантік, — не глядячи на нікого, почав капітан, — був саморобною гранатою-бомбою, яка з певних причин, мабуть хибної конструкції, не експлодувала. Гранату я передав нашій піротехнічній лябораторії й експерти встановили, що наступає: — прошу слухати; говорять експерти, снаряд розірвався б вщент при падінні. Бомба була зроблена примітивними, домашніми засобами. При зударі з твердою поверхнею, хоча б, наприклад, із плитою тротуару, одна з двох рурочок повинна була б обов'язково зламатись. Тоді сірчана кислота розіллялася б на суміш бертолетової солі з антимонієм, що спричинило б спалах вогню, який докотився б до капсуля. Вибухнула, спершу бертолетова сіль та залізо-синьородне олово; в порядку ланцюхової реакції, полум'я спричинило б ще декілька спалахів, після чого вибухнув би громучий студень з камфорою. Отже конструкція бомби-снаряду як видно з аналізу була стародавня, надто примітивна, однак вистачило б навіть натиснення пальцем атентатника на відповідне місце, щоб зламати скляну рурочку. Видно, він пробував це зробити, однак без успіху.

— Дякую, капітане. Яка була б руйнівна сила вибуху?

— Така, пане слідчий суддя, що все живе, що було б у радиусі хоча б 20 метрів, було б розірване на шмаття, а в камені чи бетоні була б вирвана глибока яма, або прогалина...

— Не розумію, що це все доказує, — пробував опонувати прокуратор.

— Це доказує те, що атентат виконував фанатик, — анальфabet, доброволець, який спершу мав завдання кинути бомбу, при вибуху якої безперечно загинув би і він самий, а коли збегнув, що бомба не діє, сягнув по револьвер. Отже замах виконував не боягуз, пане надкомісар, — підкреслив Демант, а бойовик-революціонер, відданий своїй справі настільки, що не вагався посвятити і власне життя. Не уявляю собі поляка, навіть з тих наших «ультра», який наважився поперше вбивати якусь високопоставлену особу в нашій державі, а до того ще й готовий був сам загинути...

— Адже ж президента Нарутовича вбив таки поляк

Невядомський, — злісно озвався Анельчик.

— Це був маніяк, як відомо, — спокійно пояснив капітан Єлень, — одержимий нев'язливою ідеєю; це була особиста помста, або просто бажання вирізнатись хоч чимсь у анонімній юрбі...

— Отже приходимо до категоричної і обґрунтованої конklюзії, — закінчив суддя Демант діялог з надкомісаром, — що наші «ультра», тобто народні демократи — це балахуни і крикуні, вони можуть нападати з кийками на жидів або українців по університетських подвір'ях, можуть счинити бійки, там де їх буде більшість, але на таку акцію як на вулиці Фоксалль вони не наважаться. Еліміную також сіоністів, чи бундівців, вони мають боївки тільки для самооборони, виключаю безапеляційно організацію німецької меншості і звичайно увесь лівий фронт у країні. Ані соціалістична партія, ані польська компартія, індивідуального терору не культивують. Залишаються таким чином тільки українці і білоруси, однак цих останніх я також відразу виключаю...

— І Зорянчука з його диверсією на Поліссі й Підляшші?

— Акція Зорянчука — це більше ніж диверсія або терор. Це, мої панове, — посміхнувся суддя Демант, — повстання і то масове. Богу дякувати, ми таки, хоч, і з труднощами таки впоралися з ним. Ні, мої панове, акція у Варшаві вимагала плянової, прецизної, глибоко продуманої підготовки та й не менш досконалої попередньої практики діяння. Організувати замах у столиці (при чому на мою думку особа міністра П. була просто випадковою альтернативою, ішлося про когось іншого, вірте мені, беріть далеко вище), серед абсолютно чужого населення, при підвищенні чуйності влади, на зовсім незнайомому терені, це все наладнати й довести до остаточної мети, могли тільки люди шаленої розумовості, з досвідом і небувалою відвагою. Фанатичною, коли хочете...

Суддя Демант замовк і підійшов до вікна, щоб за своєю звичкою, розвіяти думки, спостерігати нестримну юрбу, що кудись поспішала, спинялася і знов ішла із своїми думками, гутірками і справами по вижареній спекотою вулиці Медовій.

Капітан Єлень та й аплікант Квятковський пильно слухали й дивились на цю невисоку, здавалося б, зовсім непомітну людину, але одержиму в роботі, логічну щодо мислення. Вони самі були люди бистрої мислі, інакше вони не

сиділи б осьде], але Демант підкоряв їх. У нього була диявольська працездатність, блискавковість перцепції і логічна категоричність висновків.

Не покидаючи вікна, з якого вид на місто мабуть давав судді деяке натхнення, він говорив, неначе самий до себе.

— Моя засада, панове, ніколи не поєднувати будь-які емоції — негативні чи позитивні, з моїм завданням юриста, будь він слідчий суддя, прокурор, чи голова трибуналу. Всілякі сторонні міркування: скажімо, симпатії до зловмисників, які, мовляв, боряться за свободу своєї вітчизни, або які є пломінними патріотами, — це з одного боку, а з другого — стосування щодо арештованих чи підсудних негативної реакції, кажімо, узглядновати наші польські, патріотичні мотиви, ресантимент, а то й ненависть, чи погорду, до ворогів нашої державності, все це з інтерпретацією права і законістю нічого спільногого не має. Людина, що хоче відрвати частини держави від цілості, або виступає як підтрибник правопорядку із зброяю в руках — це для нас — злочинець, щодо якого не стосуються злагоднюючі обставини. Закон є закон, *Dura lex, sed lex*. Політичного тероризму я не визнаю. Вбивство, напад із зброяю в руках на державні чи приватні установи і все тому подібне є звичайним злочином, який треба об'єктивно дослідити і винного належно, але справедливо, покарати. І чим більш інтелігентніший осьтакий терорист, тим суворіше треба його карати, бо кому дано багато, від того багато вимагається... Перш за все — пошанування правних норм.

Аплюкант Квятковський ввічливо підійшов до судді і стиха нагадав йому, що у нього часу обмаль, бо його чекають на конференції в Раді міністрів.

— Правда, — обернувшись Демант і підійшов до столу. Капітан Єлень ще раз подумав, що слідчий суддя — це людина на належному йому місці, по англійськи — a man on the right place.

— Я не буду, повертаючись до справи якою ми займаємося в даній хвилині обговорювати подробиці, — продовжував Демант. Справа ведеться з максимальною оперативністю. Панове, — глянув по всіх своїми крижаними очима, — справа вбивства міністра — це насамперед проблема конспірації. І то конспірації прекрасно організованої, розгалуженої, своєчасно підготовуваної. Люди, що її проводили в життя — неабиякі конспіратори, просто — стратеги. Скажу вам нині,

хоча б лише таке: на підставі досі зібраних інформацій від урядових чинників і конфіденційних свідчень, що тут у Варшаві тому ще місяць, а то й більше діяла мережа змовників-терористів, яка вивчала терен, готувала різні варіанти атентату, групувалась і перегруповувалась у складі мабуть основної п'ятірки та кільканадцяти допоміжних людей. Аж не віриться, що все це могло відбуватись під оком поліції, яка повинна була бути завжди насторожена, чого, на жаль, не було. Змовники порушалися, діяли і вели своє діло як у себе вдома. Те, що надходить до нас пост фактум, тобто, після довершеного злочину, могло б при належній пильності наших органів безпеки бути виявленим значно раніше...

— Ми звернули увагу на Сторожчука у нічліговому дому, опис якого подекуди співпадає із атентатником — озвався, почервонівши із зlostі надкомісар Анельчик, — ми, після довірочної інформації Пастушкової, взяли під пильну обserвацію пані Вервес...

— Ну й що ж? — саркастично вкинув Демант, — обидві нитки зависли в повітрі, а тимчасом Вервес, не в тім'я бита, спостерегла вашу обсервацію, вийшла іншою брамою і під іншим ім'ям найнялась гувернанткою у полковникової Зух-Пшесмицької. А що ви цього не знали? Досить імлиста фотографія цієї Вервес, разом з дітьми полковникової, яка є в нашому посіданні, аж тільки тепер виявила, що ця Вервес, чи як її ще звати, це одна з найактивніших зв'язківок «Чортівської Склі». Вона була двічі арештована, але звільнена за відсутністю доказів. Це Ірина Волошук із Станіславова. Нині вона, як і дві інші зв'язківки, щезли, мовляв, як камфора. Більшість пташків, щодо яких виникало підозріння, як, наприклад Владислав Пенкний у шевському закладі, Хорунжий і Ганкевич раніше або пізіше (щодо яких були конфіденційні повідомлення) чурнули во свояси.

— Ганкевича вже арештовано у Львові...

— Мабуть його функція була надто підрядна, — докинув слідчий, — я говорив про нього з комісаром Білевичем по телефону. Проте він має залізне алібі... Словом, ми багато дечого прогавили, панове. Уся афера, наприклад, з полковникою Токаржевською — а радше з її покоївкою, що дивилася краще і пильніше, ніж її пані, могла б бути інакшою. Якщо блондин, який очував в офіцині полковникової, отої начебто адвокатський аплікант Юліян і Сторожчук з нічлігового дому — це одна й та сама особа, то це він головний

атентатник, винуватець вбивства міністра. А ці люди, які так нахабно, за всіми ознаками, мали в тій офіцині нараду, покладаючись на короткозорість пані полковникової, своєчасно замели за собою сліди що це таке? Каригідне недбалство, от що. Розуміється з нашого боку.

— За нашими даними, прошу вас отсі жінки, що могли викликати підозріння, мали найкращі рекомендації... Від професорів, генералів, — виправдувався прокурор.

— Гарна бузя, ось що вони мали, ті панни, — перебив його зухвало слідчий суддя, — та й деяку і огладу, яку ми так любимо у жінок, вищий авторамент, мовляв. Не бійтесь, дівок з глухого села сюди не висилали. Зух-Пшесмицька та й полковника Токаржевська, співають їм пеани, отим клятим терористкам... Яка культура, яка інтелігенція!...

А як з тією таємничою жінкою, що її собі ніяк не може пригадати Токаржевська? — озвався капітан Єлень і з-хитра прижмурив око.

— Це покищо сугуба державна таємниця, пане капітане. Це дуже складна і дуже делікатна справа. Це стосується верхів нашого уряду і суспільства. Моя робота в цій справі нагадує блукання у лябірінті. Але я маю свій метод і доберуся до суті справи, вірте мені. Покищо ми з паном магістром Квятковським займаємося колекціонерством: збираємо фотографії наших високопоставлених дам з аристократії, дипломатії і так званого високого світу... Якщо покоївка полковникової Токаржевської вкаже на обличчя, приблизно тотожне з об'єктом нашого зацікавлення, то арештування буде неминуче...

—Прошу ще хвилинку, — підвівся надкомісар Анельчик, помітивши що суддя клацнув замком свого портфеля і збирається відійти; — Очікуємо телефону від інспектора Босака. Як вам відомо, докладний опис злочинця, тобто, пробачте — який докладний? Найближче і найкраще описав атентатника порт'єр клубу легіонерів Фелікс Гіжицький. Він його бачив зблизька і запам'ятав його ще перед атентатом, коли той проходжувався безцільно по вулиці Фоксал. Описи враз із приблизними даними щодо віку й зросту та й інших характерних прикмет, ми розіслали спеціальними кур'єрами до політичних поліцейських бригад у Львові, Тернополі, Станіславові, Луцьку, Холмі, і Білостоку. Відповіді були негайні й бездоганні. Зі Львова сьогодні вранці літаком ми одержали інформації про осіб приблизної схожості, такого ж кольору

волосся, такого ж зросту і віку, від комісара Білевича. Йде-ться про давніше реєстрованих і арештованих, тобто всіх підозрілих, у зв'язку з тероризмом, осіб, які нині перебувають на свободі. Надіслано нам шість фотографій, які інспектор Босак саме тепер дає оглядати порт'єрові Гіжицькому.

— Інспектор Босак, — прийняв телефон аплікант Квятковський, прошу....

— Прийміть, пане надкомісар, — Демант сів за стіл і тарабанив нетерпляче по ньому пальцями, — хвилину ще чекаємо, нехай і там почекають..

Надкомісар слухав. Його пущулувато-багряне обличчя мінилося. Дещо він записував. Звіт був короткий, то ж незабаром він поклав слухавку і говорив:

— Швейцар клубу Гіжицький відразу вибрал з шести фотографій — одну. Він, словом честі, запеврює, що це і є атентатник, який проходжувався зранку коло будинку, ма-бути чекаючи на когось, а в моменті, коли міністр прибув і вийшов з автомашини та підходив до дверей клубу, тричі вистрілив у нього і вбив. Цей суб'єкт є в актах поліції міста Львова, політичної, очевидно.

— Ім'я, мерщій, ім'я! Зірвався Демант.

Надкомісар вичитував з нотатника.

— Василь Одайський, народжений 5 червня 1910 року, в Нью-Йорку, в Америці, син українки — робітниці із села Березовиця коло Тернополя і українського робітника в Америці. Разом з матір'ю Одайський Василь повернувся ще дитиною до краю. Після її смерті та батька в Америці, він виховувався у родині вуйка Палащука у Львові. Вчився на термінатора, пройшов іспити і був визволений як слюсар, працював у залізничних варстатах на Підзамчі. Належав до Лугу, до Сокола. В 1928 році арештований під час зворушень у Львові, але був звільнений після трьох днів; був арештований вдруге в 1931 році, звільнений після трьох місяців, без суду. Принадлежність до бойової організації не була доказана. Нагляд поліції над ним припинено в 1932 році...

— То ж підождемо інспектора Босака з фотографіями, — сказав Демант, — нехай там у раді міністрів нарікають на нас. Осьде важливіша справа. Пане надкомісаре, негайно підготувати і розіслати по всіх воєвідствах, поліцейських командах, важливіших залізничних вузлових пунктах стежні листи щодо Одайського. Але я певний, що цей Одайський

ще тут, він напевно ще й у Варшаві. Затримати його треба обережно; зловмисник озброєний... Одночасно телефонуйте до Львова комісареві Білевичу: найстрогіша контроля на двірцях по всіх воєвідствах Малопольщі і Волині. Арештувати всю рідню... — Аплікант Квятковський пильно стено-графував.

XVIII

Байда прокинувся в стодолі, на сіні, у знайомого пана Леха, який без пригод ще перед світанням, довіз його до Отвоцька. Лех був чолов'яга малословесний, говорив неохоче й уривчасто, про ніщо не розпитував, сам про себе також не розбалакувався, але можна було зрозуміти, що він був неабияким комбінатором. Мабуть займався і контрабандою, використовуючи свою службу на залізниці, на якомусь найнижчому становиці — вантажника, багажного, мастильника, доглядача шляхових ліній в заступстві, а у вільний час займався гендлярством, роздобував без митних оплат товари з-за кордону і перепродував. Автім вони розпорошилися по дружньому; пан Лех підморгнувши, сказав, що в випадку потреби він завжди допоможе. Вважав Байду мабуть таким самим, як він, комбінатором, бо кожен, мовляв, хоче жити.

Промарудившись в стодолі, по змозі обчімхавшись від сіна, Байда, перед десятою, був біля павільйону «Мірабелля». Там було людно: курорти і гості наточували собі воду із джерела, що мала бути цілющою від усіх недуг, вешталися по довколішньому парку, не поспішаючи нікуди, людців нічим не зацікавлених, крім принагідних зальотів до жіночок-курортниць, стовбичення у кав'ярнях, безцільного волокитства на еспланаді, нудного байдикування. Байда нічим не різнився від інших в цьому натовпі, що валандався біля «Мірабелли». Капелюха в нього не було, виглядав він на ненадто ще розбещеного гульвісу, що бив тут байдики як і всі, такі, як він. Марта побачила його здалека, круто звернула в алею у парку і він подався за нею. В альтанці на вібічці, у густому чагарнику і за густими кущами ялівця, нікого не було. Вони могли говорити.

... — Стежні листи вже за вами ось-ось будуть, — шепотіла Марта, — може вже й розіслано, так мені сказав Гордон. Тому він трохи змінив маршрут. Ми поїдемо не залізницею, а автобусом, ними їздять між містечками, переваж-

но місцеві люди, це — осътакі розхолітані дріндяки. Трохи довше, але безпечніше. Ідемо, обминаючи Модлін і Демблін, бо це військові пункти, там зараз маневри і контроля пильніша. Ідемо до Лукова, до Мінська Мазовецького, а тоді на Любартів і звідти вже залізницею до Любліна. Всюди є зв'язки; наші люди. Ви — вчитель Дзевалтовський, а я ваша жінка, також вчителька; папери в порядку, ми ідемо на вчительський курс у Любартові та до родини у Грубешів...

— А це ви самі захотіли мене супроводити? — спитав Байда й Марті здалось, що його обличчям і сірявими очима ховзнулась іронічна посмішка.

— Ні, мене призначив Гордон. Я добре знаю польську мову, краще ніж ви, та ще й мазурський і підляський діялекти. Та й околицю знаю; ми із сестрою колись тут жили. А що вам до того? (Обізвалась вона неввічливо).

— Та, нічого, — посміхнувся Байда, — тільки все це робиться без мене. У мене був свій плян, я також знаю, що й як. Аби дібратись до Львова. А тут — ви. Я хотів на Краків — Перемишль іхати, там не так пильнують. Ви знаєте, він спохмурнів знев'я, — перед тим, ви ж знаєте, мені було цілковито все одно. Якби ця бомба вибухнула, то й я пішов би. А тепер, не знаю чому, я сам хочу вижити, не скніти в тюрях, або гойдатись на шибениці. А от вони, Гордон і інші все роблять по своєму. Так я думаю. Я сам доїхав би...

— Ви досить дивний, — прошепотіла Марта, — вам хочуть ліпше, а ви своє.

— Я не хочу, щоб вас узяли зі мною, якщо взяли б, — поглянув він понад нею, кудись у далечіні, — навіщо вас ще? Кожний за себе. Так я завжди робив...

Вона змовчала і дивилася на нього глибезними, чорними очима. Вона не хотіла признатися сама собі, що цей кострубатий, немов рубаний в камені, юнак, такий флегматичний і байдужий до всього, їй подобався.

...Околиця Мазовеччини, якою іхали, була вбога, однomanітна рівнина, денеде вільхові гаї, вбогі хатки, іноді — панські маєтки за громадою миршавих дерев. Народ іхав також нецікавий, хмурий — молошинці, гендлярі, господарі з навислими стріхами брів і вусів; всі або мовчазні або знецікаві галасливі, із-за дрібниць встрювали в суперечки. Й не диво — була криза, народ терпів, нарікав на дорожнечу, на податки, шарварки, на розпорядження вйтів, на сухе пра-

літо. На Байду і Марту мало хто звертав увагу, просто їх зневажливо не зауважали, вони бо відрізнялися від інших подорожніх. Коли Марта пояснила, що вони вчителі з Воломіна чи з Радзіміна, ставали трохи приязніші. Утім Байда дрімав, або прикидався сонним. Шварготіння жидів-гендлярів, та безперервне торохтіння молошниць докучали. Все було нудне як і той автобус, розхолітаний вкрай, що ставав на шосі і, водій, кленучи, вовтузився біля нього. Врешті над вечір прибули до Лукова — старовинного містечка з прадавнім замком князів Мазовецьких, і з стрімкими костелами і широкими вулицями, над якими снуvalа пилюга і похнюплею тиснулися змиршавілі, старосвітські будинки.

— Далі такою таратайкою не поїдемо, — рішуче сказав Байда, коли Марта вела його на передмістя, через огороди і міщанські садки, повз невеличкі будинки, обсаджені півоніями, поуз скрипучі стародавні колодязі з журавлями.

— В тій таратайці, — говорив Байда, — як у курнику, добре, що тут у тій глухомані і поліція якася така сонлива...

Марта довела його до зв'язкового «Дмитра», що був учителем Гандзевичем, який жив на далекім відшибі, у глухої бабці. Він був один із тих учителів, які ще в семінарі були на підозрінні й не залишили на рідних землях, а висилали у глиб країни, у корінну Польщу, здалека від центрів. Дмитро їх прийняв радісно, він знов тільки, що Байда нелегальний, але в чому справа, не допитувався. Прогукав своїй бабці, що це його сестра з чоловіком і гостював у себе два дні.

— Ви кидаєтесь увічі, — оглядав він їх критично, — тут серед тутешньої біллоти, до вас зразу ж причепляться, що й як. І він був теж за тим, щоб продовжувати подорож залізницею. Байді він подобався; це був чолов'яга розсудливий, швидкий на добру думку. Коли вони проходили контроль, то Байда виглядав уже більше на тутешнього: був у чоботях, у плисових штанях, у зношений куртці і в кашкеті набакир, у руках ніс полотняного клунка. Та й Марта в хустці виглядала інакше. Вона ще звечора, немаючи фарби, палила корки і з русявої перетворила Байдину чуприну на чорняву. Вирішено, щоб він не голив вусиків та щітини на шелепах. Їх тепер у розхолітаному вагоні третьої кляси важко було відрізнити від подорожньої юрби. Їхали гендлярі, ті самі молошниці, селяни-мазури з клунками і повно дівчат і хлопців з «військового пристосування», які співали, бешкетували, гомоніли, за що на них інші пасажири злюще ремствували.

Поїзд мчав тепер на схід, серед нив, що починали золотіти, серед картопляних полів, поуз такі ж сумовиті, виголоджені села. Байда знов дрімав, чи прикидався, а Марта читала газету, або вдавала, що читає. Коли перевалило за північ, вона примкнула очі й думала, чому це саме він, оцей незугарний, вайлуватий юначина, порушив її спокій, після стількох літ? Адже в ньому не було ніякої надзвичайноті, у нього не було ніякої, як говорять, товариської оглади, нічого не було в ньому, що Марта раніше так любила в людях — яскравої особистості, глибокої думки, дзвінкості слова. Що, до чорта, думала Марта, що в ньому таке, що налітає як хуртовина, що так зневолює і знесилює її...

...A muzyczka ino ino, a muzyczka rżnie,
Obce muzyce goście bawią się;
Maryśka, moja Maryśka,
Chodź że ze mną spać do łóżka...

Співали живнярську пісню хлопці й дівчата з «військового пристосування», не застановляючись над сороміцькістю того, що вони співали. «Чорт з ними, думала Марта, примкнувши очі, аби швидше до Любартова»...

У Любартові, куди вони приїхали над світанком, поїзд з Варшави до Люблина опізнувався, треба було сидіти в почекальні. Там було повно людей — покотом одні спали на клунках, інші були на підпитку, скрізь було повно миршаших військових з лісної поліції, вешталися типи, яких Марта відразу визначала як шпіцлів. Тільки Байда був спокійний, як застояна вода, съорбав чай біля буфету, поки до нього не підійшов якийсь мочиморда і запросив выпити з гуртом своїх хлопців.

— Відвались, — хмурно сказав Байда — я не п'ю.
— А хто ти такий, велике цабе, чи хто? — чіплявся пиячина, — великий пан, чи граф чи яка біда?
— Відвались до сто бісів, — ще спокійніше сказав Байда, — ти бачиш, що я подорожую.

— Хочу знати, — заплітаючим язиком мимрив п'янчуга, а за ним підійшли його кумпани, — хто ти такий? Навіть з нами выпити не хочеш...

Байда поставив склянку на буфет і, прочуваючи сутичку, відштовхнув мочиморду так що той зразу ж повалився на землю, ревучи.

— Поїзд чекає, поїзд прийшов, — схопила Марта за руку Байду і потягнула за собою, — мершій на перон...

Марта спритомніла тільки у вагоні, коли швидкий поїзд, захеканий і взятий парою рушив на Люблін.

— Щоб ви ніколи не думали про дурниці, — взяла вона Байду за руку і стала погіднішою, — ви бачили скільки жандармів там було? А як пильно дивились на кожного при контролі? Стежні листи вже напевно дійшли...

— Я так хотів цього мочиморду ріzonути, — сказав Байда, — це халабурдники...

Стежні листи справді вже були. Це їм сказав «Скеля», зв'язковий у Любліні, студент геодезійного інституту, якого Марта, знаючи віддавна, зустріла у натовпі учнів, що виходили з інституту. У цього Скелі вже був післанець зі Львова з новим маршрутом. Він все зінав.

— Справа міністра, чи не так? Весело моргнув «Скеля», вже й тут, у нас, у Любліні, реперкусії. У всіх українців, що осьде живуть, — обшуки, декого заарештовано. Ваш персональний опис, — глянув він на Байду, все ще посміхаючись, — був видно сміхун, — досить докладний. Але я не можу вас затримувати у себе, навіть на півгодини. Я самий чекаю обшуку от-от прийдуть. І є наказ: негайно далі, Райовець, Холм, Ковель, Киверці до Луцька, якщо вам удасться. А там вас чекають; звідти поїдете кіньми, від села до села, аж до Радехова...

— А що далі? Холодно посміхнувся Байда, як завжди нічим не пройнятій.

— Далі, — підморгнув лукаво «Скеля», — Львів, друзі, дівчатка, Стрийський парк, Високий Замок, а там, як приде час — гайда за кордон...

— Далекий шлях, — зітхнула Марта.

— Краще далекий, або ще дальший, — засміявся «Скеля», — ніж той близччий — до шебениці...

Сміх був гемонський. Але часу не було.

— Тримайся, Скеle! — клепнув його п'ятірнею Байда, — до побачення в кращих часах...

— Справді, були погані часи, але гірших, як тепер, не було, — тримайся...

Швидкий поїзд рушав, переплигував рейки, стрілки, минав семафори, резервні шляхи, водокачки.

— Сумна ти якась, Марто, — тихо і як ніколи пестотриво, прошепотів Байда, — не треба, все буде добре, не журись...

Але ось що — вони вийшли у коридор, адже тепер публіка у вагоні була інша, влізлива, допитлива, сверлуєща пронизливими очима кожного сусіду.

— От що Марто, — шепотів Байда, дивлючись на багряніючі поля, що їх минав поїзд, — їхати нам далі разом не з руки. Якщо буде контроль, то мене можуть затримати, а також і вас. Шкода всієї роботи. Я дам собі раду, але без вас. Я завжди хотів бути сам, все робити по своєму. Переїдіть у інший вагон, навіть у другу клясу, причепувшись, а я буду тут. Коли щось станеться, починаючи від після-завтра, чекайте мене у Луцьку, біля собору. Я знаю Луцьк, я бував. Кожного дня чекайте, я з'явлюся...

— Ні, — стиха сказала Марта вливляючись у нього, — не покину вас, що буде вам то буде і мені...

— Такі дурниці, таке безглаздя, — стиха відповів Байди, — коли нас заберуть удвох, рятунку не буде. Надії на віт' не буде...

Він говорив наподив лагідно. І, вперше, несміло взяв її за руку.

...Всі здогади Байди були правильні. «Він мовчить», — думала Марта пересівши до другої кляси, — але робить все краще ніж ми всі». В поїзді і на всьому шляху було тривожно. В другій клясі, ще більше, бо іхало багато дигнітаріїв (говорили, що в окремому вагоні їдуть два воєводи із «кресців»), коридорами сновигали цивільні шпики і гостро придивлялися до всіх; на станціях, де проходив експрес, було повно поліції і військової жандармерії. Що сталося після Рейовця і Холма, Марта довідувалася від інших супутників. Нараз усі вагони почали перевіряти жандарми, у третьій клясі виникла якась метушня, вигуки, навіть постріли, а поїзд шалено мчав, пролітаючи повз маленькі станції, крізь ліси і бори, вже на українській території. Легітимовано й Марту, але прискіплювання не було. У неї було все в порядку. Подорожній кондуктори сказали вже згодом, що шукали йловили якогось диверсанта, але він відстрілювався і на повному ході поїзда вистрибнув у темінь.

...Був погожий літній день. У Луцьку ярмарка. То ж було і глітно й завізно. Над іскрястими банями собору, що на розстаю Ягайлонської і Сенкевича, крякали гайворони. Марта, зблідла й невиспана, сиділа у скверику, недалеко від собору і прикладала долоні до скронь. В гурті прочан — бабусь, старів і всілякого люду, що з ними гуторив дячок із рідень-

кою борідкою, стояв Ясень, який ще в Киверцях знайшов Марту, мандруючи тамбурами вагонів, але нічого не сказав, тільки зиркнув. З ним була дівчина, може ще школлярка, її звали Гандзя і Марта її вже раз зустрічала у Львові. Мабуть і вона непокоїлась: прийде чи не прийде?

Утім, серед натовпу, що валив Дощаними хідниками або за возами із сіном, що туркотіли по гулкому, нерівному бруку, з'явився Байда. Він нічим не різнився від юрби, яка снувала осьде; він ніс на плечі клунок, кашкет заломлював його обличчя, шигарка на губі; от собі парубійко з недалекого села. Його першим побачив Ясень і Байдину щітину на щелепах осяяв на мить посміх. Він ішов, не поспішаючи за Ясенем і дівчиною, що звернула зразу у заулок і пустирями, недалеко Замчища, зарослими терниною й собачою кропивою, прямували заулками мабуть до річки. За ними йшла на одшибі Й Марта. Спинились вони над самим Стиром, де юрмілось декілька хирлявих хатин серед бузків і мальв, та зайшли в одну. Згодом Марті сказали, що це хата Тарасюків, сина яких Левка, вона також бачила колись на сходинах у Львові. Це були свої люди й говорилось як між своїми. Щолиш тоді Байда, який, Марта побачила тепер, накульгував та мав замотану у шматину руку, підійшов до неї і обійняв її.

Ви либонь непокоїлись, — посміхнувся він блідо, по своєму, ні байдуже ні палко, — я знов, що ви непокоїтесь. Все було гаразд. Тільки насип був високий і кляте камінрюччя; коліно трохи розбив і руку обдерло. Заживе..., і він посміхнувся тільки одними сірясто-промінними очима до Марти, а вона зненацька завмерла, хоч стільки хотіла йому сказати.

— Скажи-но, як ти добиралася, — озвався Ясень, — ми вже у Львові знали про твою халепу, думали, що попався...

— Добре, що я був сам, — пиняво говорив Байда. — Я знов одне: тільки щоб не скопили Марту. Бачу, вже у вагоні поліція, на гостро, з револьверами, все обставлено, всюди лізуть. Тоді, дивись, один гукнув, ось цей пташок тай до мене. Нічого робити, поїзд жене, ламаю двері, ледви відчинив. Вистрілив тільки на пострах. Та й вистрибую, аж вихор свише, так жене. І покотився я вниз, та й униз, з насипу у чагарник, ноги не чую, але біжу в темряву, ледви-ледви ліс щелевіє... Загнався я у ліс, зашився в листву, там і пролежав до світанку. Коли б була облава, собаки напевно знайшли б. Але де їм, поки поїзд спинили б. Перев'язав собі

руку, перебувся, з'їв шматок хліба і давай далі, лісами й лісами. Знаєте — Любомельщина, болота й ліси. Тридцять кілометрів відмахав, правда, один мене підвіз трохи. А в Любомлі вліз я до товарного, у порожній вагон і нарешті добився сюди...

— Поїздом більше їхати не будеш, — сказав Ясень, — тільки фірами, до Радехова, вже всюди чекатимуть тебе по селах, у Торчині, якщо буде наш один чолов'яга на станції, залізничник, то він тебе всадить до товарняка-порожняка, аж до Підзамча. На Високім Замку, на Пісковій тебе чекатиме оця Гандзя...

І Гандзя засміялась та зухвало, по дитячому і захоплено вдивлялася у Байду.

Тарасюки запрошували до столу.

— Акція завершена, — сказав Ясень, худерлявий, діловитий студент-правник, що був, за всіми ознаками, у Львові замісником Гордона.

Байду доставлено до Львова без перешкод. Подорожували фірами: наші люди на Волині — першої кляси люди. Від села до села, поночі, вдень на хуторах — у клуні, в Радехові той наш чоловік — залізничник всадив його до товарняка з транспортом пресованого сіна. Тепер він на Театинській у Романа, але тільки на декілька годин...

— Ситуація у Львові не близько, — озвався закурюючи цигарку низько підстрижений Олег, зв'язковий, — всіх підозрілих із давніших списків затримують, переслухують, домагаються алібі. Одних випускають зразу ж, декого ув'язнюють. Проблема пристановища для Байди, поки не вирішиться справа, дуже важка. Люди відмовляються, бо бояться...

Всі замовкли. Вони сиділи у вітальні зв'язкової Оксани, в одному з будинків святоюрського комплексу, зосереджені і стурбовані.

— На патріотів просто не можна розраховувати, — промовила Марта, — я, через кількох знайомих, колись чудових людей, намагалася переконати їх, щоб дали пристановище Байді хоч на одну ніч. Справа у Варшаві їх просто приголомшила. З одного боку таке собі тріумфування, ось мовляв, які то наші хлопці, а з другого — панікерство, опортунізм, нині такий модний у нас, у вищих колах, обицяльський страх: «ану ж, а що тоді...» Професор К. чудесна людина — колись! Я зайшла, прошу, він зблід і майже

випросив мене з хати — ні, рішуче ні, не можу та й усе...

— Що ж будемо з ним робити, — задумався Ясень, Байдя найменше з днів десять має бути тут, бо перехід ще не готовий... — Ясень посміхнувся. — Все це зрозуміло і цілком логічно. Професор К. старається про катедру в одному з університетів Речі Посполитої. У нього на це всі дані, крім невеличких хмарок нелояльності у минулому. Але це легко забути. Було б зовсім нерозумно у такому важливому моменті наражати його наукову і, хто-зна, також і політичну кар'єру, привернути до нього увагу власть імущих будь-якими зв'язками з революційним підпіллям...

— Наши великі люди, — озвався з посміхом Нечай — мужньо переступають усі рубежі своєї еволюції. Колись це була нікому не шкідлива і непомітна іхня данина невеличкій ребелізації; згодом — жахіття пасифікації, об'єктивності; нині у них повсесудно доба стабілізації і нормалізації... Нема чого дивуватись... Це природна еволюція...

— Така невблаганна діялектика, якій підвладні представники нашої інтелектуальної еліти, що саме в цівіту, — сказав Ясень, але це не зміняє в нічому ситуації нашого Байди. А ситуація така, що його не можна наражати пристановищами серед наших людей або й прихильників, бо й вони непевні наступної години, його не можна навіть вивезти з міста, бо воно винятково пильно стережене. На всіх заставах і станціях строгий контроль. Що робити?

Він повів поглядом по кількох присутніх. Марта зашарилась і озвалася, не дивлячись на нікого.

— Я беру Байду до себе. Моя хата — це суцільний затишок, наша кам'яниця — люди приязні й не підглядають нікого. Гадаю, крім усього, що я ще не на списку. Квартира безпечна і з неї завжди можна щезнути задвірками...

Ясень спильна глянув на неї, Марта оговталася і спокійно дивилася йому в очі. Вона знала про що він думає. Про її всім відому відчуженість, самотність «старої діви», майже черници, залишну відданість, тільки справі, ніколи чомусь іншому.

— Гаразд, — немов здалека промовив Ясень, — Марто, ви ж знаєте, що вас чекало б, коли б виявлено його побут у вас. Але — гаразд. Коли зовсім стемніє, Байду вам доставимо. Тричі стук у вікна: ви ж живете на партері... Виходити звідси всім поодинці, не головним входом...

Собор різьбився мовчазною брилою на тлі хмар, обданих

багряним присмерком. Цей зловісний відсвіт клався на темні вікна митрополичого палацу, на шолом кам'яного Юрія Переможця, що перед кованими дверима простромлював списом дракона з розжевrenoю пащєю...

...Байда перебував у Марти вже декілька днів. Ніяких вістей для нього ще не було. Він жив у відведений їй йому кімнаті, не виходив на вулицю, читав книжки, які були в господі, курив цигарки. Неговірливий він був завжди, але осьде він був такий, начебто його взагалі не було. Він тільки посміхався, коли зустрічав Марту, що приходила після полудня із свого бюро і приносила йому газети, які він докладно перевігав, готувала для нього їжу і потім, коли звечоріло, сиділа з ним у мороці, не запаличи світл та тихо, надто тихо, намагалася з ним розмовляти. В господі пахло тъміном, було безшесно — безгучно, коли б не голоси, що долітали з затишної вулиці, з подвір'я, де гомоніла дітвора. Байда дослідив усе: якби треба було вибиратися звідси, коли б стала халепа, й іноді, крізь завіску, він вдивлявся у тихе подвір'я, в невисокий зелений паркан, що ділив садибу від інших будинків, а так сидів у своїй кімнаті замислений, чистив й наоливлював свій револьвер та кидав, шепотячи уривики якихсь недоладних речень, коли Марта взявшись за одвірок, стояла й так само пошепки гуторила з ним.

Діялося з нею дивне. Та далека вже в мороці років дівоча любов притъмарювалася, залишалася тільки вже вицвіла фотографія нареченого — січового стрільця, якого вже давно нема, потім роки старопанянської аскези — як вона думала, — вірності до скону. Дарма, що сусідки зустрічаючи її, лукаво говорили «панно Михайлино, як ви гарно виглядаєте...» Може це хтось у тому винен...» Ні, це могло бути не тваринне, бунтівливе, іноді огидне, передгроззя страшної навали, що не давала їй спати, бути спокійною, як завжди холодною і терпкою до всіх людей, давно звиклої до старопанянського укладу життя.

— А що ви будете робити, коли перейдете кордон? — Пошепки питала вона у присмерковий час Байду. Він пошепки відповідав.

— Хочу до Америки. Я слюсар. Працю знаю, всюди буде. Там слюсарів потрібно. А як будуть добре папери — повернуся.

— Щоб знов вбивати?

— Може й знов. Тепер війна, ось що. Скажуть — піду.

Не скажуть — буду там. В Америці електрики навчуся. Мати казала, що там нас називають «гонкі», в Пенсильванії, у шахтах. Тобто «гонгари», інакше нас не знають. А я б вивчився і не був би «гонкі». Україна — велика справа, ви розумієте. Для неї все можна. Навіть і вбивати. Якщо кат і сучий син. Не шкода. Для України, ви цього не розумієте.

— А що таке Україна?

— А от що — потер він чоло, — діти, перш за все. Я люблю дітей. А потім село. Лани люблю, коли як жнуть. От і все. А нас загнали в яму, ви розумієте? А Україна це велика справа, для неї не шкода й життя. І смерть ні по чому. Аби Україна була.

Він задумано листкував книжки, що вона йому приносила. Історію України Кріп'якевича, «Життя Шевченка», «Захара Беркута» Франка. Він читав, але без особливого зворушення. А Марта думала: що зі мною, я читала і Шлегеля і Гегеля і Шопенгауера і Нішше — навіщо це все йому? А проте він для мене єдиний, він як та ота «Повість временних літ», як «Слово о полку...» Боже, вдивлялась вона в його силует у півтемні, у відсвітах із вулиці. «Невже в добі ликої любові, жаги, в добі половчанок-полонянок, Кривоносових бранок?...» «Як мені скажуть, так і буде, — шепотів його голос, мені аби лише Україна була; ви знаєте, що я перешов...»

Голоси в кам'яниці. Хтось з кимсь сперечався. Із-за блідих шибок тихо слалася вулиця. Львова, старовинного, древнього, скандзюбілого з його сірими кам'яничками, з його руйнами, Валами, святоюрським узгір'ям.

— А дівчата? — тихо прошепотіла вона.

Він тихо засміявся. Такий от легінь, — думала Марта, — такий от муж, юний муж, що йшов з князем Романом під Завихвост, що з Семеном Височаном, з Олексою Довбушом рушав на панів.

— Дівчата зрадливі, — наївно, по дитячому, сказав він, — вони до справи не надаються...

Гриден, гриден, — шепотіла про себе Марта, — той княжий гриден, Святославів гриден, що цілував бранку розпеченими устами, той легінь, а я Дзвінка, що млію. «Тваринне, тваринне, — шепотіла вона, але уста її раптом зустрілися з його устами.

Червневий дощ невблагано сік у шибки, немов хотів з хуртовиною увірватись у цю тиху господу. І він, гриден-

легінь несміло й невміло ціував її розхилені уста. Вона примкнула очі. «Боже, — прошепотіла вона, — невже це любов, любов як опришок, як буря, як вихор з верховин?...»

...Третього дня у шибки застукано. Все було готове. В глуху ніч Байда перестрибнув через низький парканік і подався довколішніми вулицями на Городецьку. Його там чекали.

...Згодом Марта дізналася, що він щасливо перейшов кордон у горах і подався до Відня, а звідти із громадою паломників, до Риму.

XIX

Невеликий парк «Фраскаті» займає неправильний чотирокутник у аристократичному кварталі Варшави, недалеко від площі Трьох Хрестів, будинку сойму на Вейській. Парк призначений для грошової знаті столиці, для їхніх прогулянок. Осьде по рівних доріжках і алеях парку, підстрижених на англійський лад, проходжуються чепурні дами із собачками, студенти-корпоранти з добрих родин, як завжди браві офіцерики з довгими палашами і дзвінкими острогами, врешті надхнені поети імперіяльної Польщі.

В одному з мальовничих закутків парку височіє пам'ятник, що зображує офіцера з вихопленою шаблею та з марсовим виразом обличчя. Біля цього пам'ятника Гордон зустрівся з Струхманчуком того червневого полудня.

— Обдивляєшся пам'ятник, Гордоне, — посміхнувся Орест, — це пам'ятник у честь полковника італійської і польської повстанської армії, громадяніна міста Bergamo, Франческо Нулльо, який був добровольцем під час повстання 1863 року й упав смертю хоробрих у сутиці під Кшикавкою...

— І Польща вшанувала героя отсім пам'ятником...

— Ні, не Польща. Місто Bergamo (італійці відомі із своєї пошани до героїв їхньої барвистої історії) подарувало цей пам'ятник полковникові Франческо Нулльо нашому столичному містові...

— Варто було б написати на ньому «Франческо Нулльо — Республіка Нулля...»

— Не треба бути злосливим, Гордоне, взяв його під руку Орест, такими от вусатими і одчайдушними полковниками Нулльо поляки виробили собі героїчну легенду по всьому світі, якої, на жаль, ми не маємо.

— Тимчасом, — сказав погідно Гордон, — не затримуйся осьде, бо ніхто нічого не може знати про те, що з ним буде невдовзі, ось як з нами; помаленько підемо у Старе Місто, де я знаю старовинну коршму «Під Василіском», а в її льохах зможемо поласувати добрим вином Аліканте, загуючи хороцького Нулябо або ж старошляхетським медом, який либонь у тому самому льоху «Під Василіском» могли пити багато літ тому й Богдан Хмельницький, ще бувши сотником чигиринським, та й Мазепа з Пилипом Орликом...

Вони пішли по сонячній алеї повагом, спрокволу з видглядом достойних доцентів або друзів-підприємців, що роздобарюють про свої справи під блідосинім небом столиці. Ніхто за ними не йшов, парма що вже декілька тижнів після атентату на міністра, загони столичної таємної політичної поліції дбайливо вглядалися в кожне, досі невідоме їй обличчя.

...Вони зійшли крутыми сходами таки у справжнє підземля, що відганяло плісню, трухлявістю давнини, вологою грубезних мурів, обвішаних старовинною зброяєю — ятаганами і гусарськими карабелями може ще з походів Стефана Баторія та Володислава IV, залізними шоломами і рукавицями ще з дальших епох. Глітно не було, навала гостей звичайно починалася пізним вечором. Наодшибі сиділи всілякі ласуючі любителі вин та старопольських медів, від яких спочатку дубіють ноги, а потім і голова, приїзжі з далеких сторін, закохані пари, що шукали затишку для свого голубиного туркоту і ніким іншим не щікавились. Та й Гордон з Орестом сиділи в закутку, замовивши що кому було до смаку. Було тихо й затишно. Крізь різнобарвні вузькі шишки віконців ледви сочилось червневе сонце, з далекого-далека долітав гомін вулиць, скигління трамваїв і сирен.

— Завжди подивляв тебе, Гордон, ти майстер конспірацій...

Не перебільшуймо і не спочиваймо на лаврах — посміхнувся Гордон, — конспірація, це насамперед хитроці, або акторська штука маскування. Це не завжди вдається, бо ми українці з природи не хитрі, а мистецтво вертепного театру у нас давно розтрачене у віках. Не забувай, друже, що Польща це одна із зразкових поліційних держав; вона вбгала у себе і вміє використати досвід поліційного мистецтва трьох імперій. Вона засвоїла собі всі традиції виявлювання політичного змовництва, і зловмисництва, як вони кажуть — рафінованими методами провокації, слідження і дозору, —

від тих, що виловлювали італійських карбонаріїв, атентат-ників «Народної Волі» (і звичайно, наших Кирило-методіївців), словом усіх тих що десятиліттями підточували імперії Романових, Габсбургів і Гогенцолернів. Наука не пішла в ліс. Завдяки цьому — наша конспірація, якою б довершеною вона не була б, зазнає кінець-кінцем поразки. Тут діє і людський елемент, від якого ніхто не забезпечений та елемент випадку, збігу обставин. Словом, я тебе викликав, Оресте, щоб тебе рішучо перестерегти і зберегти від халепи, яка безумовно насувається... на всіх нас, а на тебе й Дзвінку в першу чергу. Я — старий лис, ще буду кульгати якийсь час, поки мене не переможуть оті загадані елементи випадку чи людської слабості...

— Що з Дзвінкою? — Орест напружену слухав його, Гордон озвався з холодно-безучасливим виглядом, знехотя, так що для кожного стороннього, обидва вони скидалися хіба що на заможних друзяк чи ділків, які ненароком, від нічого робити, зайшли в цю старовинну королівсько-шляхетську коршму; — телефон її мовчить уже декілька днів...

Дзвінка за моєю порадою, стиха промовив Гордон, залишила свою «святиню роздумів», мовляв Міцкевич, на алеї Шопена і перебуває в безпечному затишку, чекає тебе.. А ти, треба сказати, Оресте, для наших власті імущих одна із досить загадкових постатей але вже майже конкретних — такі мої відомості... Звичайно такі постаті можуть сподіватися щохвили виявлення та й, очевидчаки, знешкідливлення. Однак за деякими зовсім певними даними, на твій слід ще не натраплено... В тому відношенні, — Гордон озирнувся, але нічого тривожного навколо не було, сонце повзло по підлозі господи «Під Василіском» лінівими проміннями, люди, за своїми столами пили вино чи мед і мабуть філософували, — ти, Чорний, мабуть у кращій ситуації ніж Дзвінка...

— Я дещо прочував, сказав Орест, — фрески у Вілянові вже закінчено і я, як кажуть, відмельдувався з добрими побажаннями і похвалами в адміністрації... Тепер, я, Гордоне, живу між небом і землею, ніхто, крім тебе, не знає, де я і що зі мною...

Гордон безтурботно забавлявся містерною запальничкою.

— Все дуже добре, але зненацька може бути інакше. Слідчий суддя Демант також не в тім'я битий. Пам'ятай, що я тобі говорив про ефективність varшавських органів

державної безпеки. Осьде їм це значно легше ніж деінде, хоча б у Львові. Осьде краще сентралізовано розшук підозрілих суб'єктів, контроля населення значно посилен, особливо тепер, після замаху на міністра, а крім того наладнана співпраця з добровільними інформаторами, які це роблять з патріотичного, мовляв, обов'язку з двірниками кам'яниць, господинями квартир, домашньою службою, готельним персоналом, та й таке подібне. Але, як відомо, поляк завжди мудрий по шкоді. Вони Байду виявили відносно швидко, зідентифікували просто експресом, але не спіймали. Нині можуть йому насипати солі на хвіст. Він мабуть вже у Відні або у Празі, а потім подастися за океан...

— Говори мені про Дзвінку, нетерпляче мотнув чубом Орест, я втратив з нею контакт вже більше двох тижнів і мене непокоїть, що, кінець кінцем, із нею... Як вони дійшли до неї?

Спробуймо ось цього меду, спокійно сказав Гордон, цей мед пили либонь і король Ян Третій разом із своєю Марисенькою, саме тут, »Під Василіском»... В обсяг інтенсивного зацікавлення шановних панів, там на горі, і в слідчих кабінетах Речіпосполитої, Дзвінка попала відносно не так давно. Як знаєш, її чоловік, радник амбасади у Берліні, граф Г., загинув у автомобільній катастрофі. Справа його загибелі дещо і, можливо, більше скомплікована, бо ж покійний був, ніде правди діти, особою контроверсійною, але зараз не в тому справа. Він у Берліні щільно зійшовся з майстром всіляких провокацій і контррозвідки, колишнім морським офіцером з дещо підмоченою репутацією Гайдріхом, який сильно пішов угору з приходом до влади Гітлера і компанії. Знався наш граф Г. також і з такими добродіями європейської субверсії і шпигунства як полковник Ніколаї та адмірал Канаріс. Щільно співпрацюючи з ними радник амбасади Речіпосполитої, працював у напрямі його нав'язливої ідеї виявлення всіляких агентур, як він казав, підривних рухів, опозиції проти обожнюваного амбасадором нашого сивоусого «дідуся», який от-от встановить на зразок Гітлера ультра-праву військову диктатуру в Польщі. Фактично вона вже є, але треба, ще формальної апробати слухняного сойму. Менше з тим. В баражі загинулого радника амбасади в Берліні графа Г. виявлено цікаві папери, записки, нотатники. День і ніч працювали над ними шифрувальники «двійки» та інших установ і ствердили, що в цих нотатках фігурує постійно, як центральна

особа, якасъ «Чорна Пані». Добре, є, як є, — посміхнувся під своїм чорним вусиком Гордон і налив чарки, — ти мабуть чув про таку аферу Сосновського...

— Щось колись майнуло в газетах, пригадую...

— Отже цей капітан Сосновський, — продовжував Гордон, — військовий аташе Польщі в Берліні задурився у пре-гарній графині Фалькенберг, що була секретарем чи іншою важкою особою в різних міністерствах, зокрема у Головній Військовій Команді. Обидвое коханці ретельно працювали для когось виявляючи всілякі таємниці і секрети, в тому і Речіпосполитої й Німеччини. Аферу виявлено. Причинилися до того й адмірал Канаріс і новий шеф цих справ Гайдріх. Капітану Сосновському пощастило якимсь чином утікти (де він нині невідомо), а графиню Фалькенберг прекрасну німецьку Лорелай та її помічників, арештовано. Графині Фалькенберг відрубано як маркізі Дюбаррі, чи де Ламбаль її чарівну голівку. Тільки не на гльототині а просто сокирою в тюрмі Моабіт. Гайдріх не любить патичкуватися і не терпить історичних аналогій. Коротше кажучи наш граф Г. думав спочатку, що особа, якою він із свого уряду цікавився і яка, між нами кажучи, Речіпосполитії додала деяких турбот і є отся графиня Фалькенберг, що її голову нещадний катюга без жалю відділив від її прекрасного тіла. Але ні, це не була вона...

— Ти добре розповідаєш Гордоне, — засміявся Орест, — ти міг би писати успішні детективно-шпигунські романі в стилі Понсон де Терайлля або Конан Дойля...

— Чекай, може ще писатиму. Однак, як видно із нотаток, розшифрованих «двійкою», при першій зустрічі з Гайдріхом в ресторані на Унтер ден Лінден, цей катюга вияснив графові, що «Чорна Пані» це ніхто інший як одна особа жіночої статі, дуже близька до дипломатичних високих кіл Речіпосполитої і всієї пілсудчини, жінка, співробітниця-секретарша, чи коханка, яка є по суті українкою й являється однією з грана ватажків української ірриденти в Польщі, а навіть учасницею багатьох терористичних актів. Грім з ясного неба! Чому Гайдріх досі мовчав? Та тому, що тепер по лінії нової політики фюре-ра, яка прагне наладнати союз із Польщею, щоб разом вдарати на Схід і заволодіти його просторами, керівництво в Берліні не лише не симпатизує з українським диверсійно-ірридентським рухом як було колись, але всіми силами допомагатиме Польщі пана маршала у придушенні й ліквідації

такого руху. Все це гарно. Але хто ж ця загадкова, таємнича «Чорна Пані»? От що бентежило і займало ум нашого графа-амбасадора. Він сам, на власну руку без нічесі допомоги, розпочав інтенсивне розслідування. Він хотів прислужитися вітчизні, перш за все, а по друге розв'язати проблему, яка нуртувала, в'язнила і непокоїла його худерляве єство.

— І він дійшов...

— До нічого не дійшов, а як дійшов, то не сказав би нікому і не виявив. Це був би для нього скандал, кінець кар'єри.

— Мені про це говорила Дзвінка...

— То й я не буду говорити. Якщо знаєш, то знай. Однак уся ця справа після його загибелі, вже не була його, а державна. І капітан Єлень та й інші з «Двійки» постаралися. Їм належиться орден Віртуті Мілітарі. Радше не їм, а поручнику Дзевалтовському, геніальному шифрувальникові. І ось тут виходить на сцену, як деус екс махіна в старих п'єсах, слідчий суддя до винятково вагомих справ пан Демант...

— Мені говорила про нього Дзвінка. Він з нею був коротко на одному факультеті в Парижі...

— Хитрюша бестія, — аж зажмурив очі Гордон, — цей викопає тебе з-під землі...

Вони обірвали розмову, бо підійшов кельнер коршми «Під Василіском», в доломані і кунтуші XVII вічного панського гайдука, та спитав якого вина їм принести.

— Крайового, столітнього, хіба? Глянув невинно на Ореста Гордон, — але може на відміну вип'ємо імпортованого... Хоч ми польські патріоти, пане старший...

Старший засміявся.

— Тоді давайте «Лякріма Крісті», «Сльозу Христову»... Кельнер з'явився з новою пляшкою.

— Я так і зінав, — зареготав Орест, що «Лякріма Крісті» тобі буде до вподоби. Солодке, невинне сицилійське вино, що пахне терням. Ви всі галицькі терористи, тягнетесь аби хоч трохи, навіть і в коршмі, запахло клерикалізмом. Але до речі — що з тим Демантом? Я між іншим раз бачив його. Ми їхали з Мартою трамваєм і він був оподалік. Таке миршає єство, рудавий, з білими віямі. Ми говорили, з дурної голови, по українськи і він нахиливши голову підслуховував. Така от поліцейська ярига. Я це зауважив, і на першій зупинці ми висіли. Марта мені сказала, що це Демант.

Гордон спробував «Лякріма Крісті».

— Чудово, — сказав він, — ніхто ніде не виробляє такого вина як сицилійці.

— Тобто цій «Сльозі» вже майже дві тисячі літ, — озвався Орест, — говори далі, я слухаю.

— Отже той Демант це справжній сатана — продовжує Гордон, — який вдень і вночі мріє про те, якби зліквідувати нарешті всіх ворогів Речіпосполитої. Скорочено: коли йому дали тексти розшифрованих нотаток графа Г. він негайно наказав скласти альбом усіх жінок, які так чи інакше причетні до польської дипломатії: жінки, секретарки і тутті кванті, як я вже сказав. Утворилася шікава колекція, яку сегрегував сам пан слідчий. Це йому коштувало, я гадаю, багато днів і ночей. Спинилися на кількох дамах — всі пристійні, зазивні, хитрюші, влесливі, горді, неприступні, як взагалі бувають жінки такої високої кондиції. Еліміновано ще три, ще дві, залишалась врешті тільки пані графиня Г., дружина колишнього амбасадора в Бельгії, згодом у Берліні. Евріка! Ось де наш скарб, ось де наша краля. Негайно викликають евентуальних очевидців-свідків, полковнику Карашевичу, її доходячу-прислужку, зателеграфовано у Львів, негайно надіслати пані Майнгрубер Рахилю для конfrontації панни Блюменкранц, терористки з графинею Г. На жаль, пані Майнгрубер виїхала з чоловіком і всім майном та сім'єю до Палестини, бо налякалася погромів єндецьких студентів... Знов одне важливе звено відпало. Але комісар Білевич мав хоч і зайліні, але все ж достатньо переконливі фотографії з Делятина, Чернівців, Коломиї... Ідентичність стверджена. Конfrontація з фотографією з готелями, покоївками, шоферами. Тотожність стверджена. А найголовніше свідчення — Гайдріх. У них, у Гестапо є також альбоми українських терористів мабуть не без допомоги тієї Донці Боровської. Надзвичайно рідка колекція. Ідентичність стверджена. Що ж робить Демант? Встановлює шлодобове слідження, яке правду сказати нічого не дало. «Чорна Пані» має прекрасний хист конспірації. Діяв її, та й наш, конспіративний змисл, набутий, випробуваний роками. «Що ж, пора діяти, згодом все виясняється, — блимає білимі віямі чортівський Демант, передбачає свої майбутні розмови з тією легендарною «Чорною Панею», — бо це вона, безумовно вона, ніхто інший». Такий от тріумф шпіля з Божого покликання. І ось цими днями він видає рішучий наказ про докладний обшуку і затримання графині, що одобрено прокуратурою. «Нарешті», — зітхає Демант, але даремна радість: пташечка своєчасно покинула своє гніздечко і полинула у вирій...

— Скажи мені, Гордоне, — сперся ліктями об стіл Орест і дивився в Його безжурно усміхнені незбагнені очі, — звідки ти все це знов і знаєш? Ти ж не чортівський якийсь дух, щоб знати про всі Демантові заходи?...

— Нині не скажу тобі, хоч ріж, — холодно відповів із-за чарки «Лякіма Крісті» Гордон, — я вірю тобі, я вірю тобі як самому собі, але я не певен чи ти витримаєш все те, що тебе і Дзвінку чекало б. Ніяких тортур у стилі Кайдана, не биття, ніщо, тільки диявольська техніка, яка либо нь прийшла з Америки чи звідки, чи з лабораторії учених психіатрів і хеміків. Нині вони можуть, навіть не підогріваючи тебе електричним струмом, видобути від в'язня все, що їм треба. А по друге, ти нам ще потрібний. А у випадку твого арешту, то навіть коли б ти і мовчав, то тебе чекатимуть довгі роки в'язниці у Вісънічу чи в Равічу, а Дзвінку можливо щось більше, ніж оту нашу Мирославу, яку і ти знов.. Скажу тобі, я постарається все так наладнити, що у мене і у Деманта є свій, наш чоловічок... Він сірий, непоказний, але він перш за все — невловний, а вдруге — він вірний до самозабуття. Бувають же такі...

— Отже скажи, що з Дзвінкою, а тоді вийдемо звідси. Поперше тут стає душно, по друге, ті от там за тим столом, щось наполегливо до нас придивляються...

— Не бійся, це вони сп'яна. Вино декому затуманює так голову і все живе. Хоч вони дивляться, але не бачать нічого і нікого, хіба що зеленого змия. Дзвінка перебуває на лівих паперах у горах, в одному місці, зовсім безпечному. Вона чекає тебе. Я вийду за тобою до Львова, а відтак тобі скажуть, куди їхати далі й я з Мавкою зустрінемо тебе і Дзвінку на прикордонні...

— Ти чудесний організатор, Гордоне. Ти все можеш і все робиш.

Гордон посміхнувся.

— Я іноді дивуюся сам собі, коли у мене час на це все. Ні, це є добре друзі, молоді, просто криця, юнаки перша кляса. Ти знаєш — у нас зорганізовано купівлю зброї, ти б здивувався, хто нам її постачає. Власник тієї крамниці з зброєю — українець, що все життя прикладається поляком. Далі — ми організували виробництво гранат і бомб. Це ціла складна лябораторія. Ми маємо спеціалістів для спорядження документів... Ти розумієш, яка потрібна до цього всього операцівність, відвага... Я не хотів втягати тебе в усе те. Нехай

це роблять Ясень, Ярко, Галайда, Нечай і десятки інших, яких я знаю, яких я збагнув і перевірив наскрізь. Ти потрібний і не можна дозволити, щоб ти на довгі роки гнів у якісь тюремній ямі. Ти і Дзвінка для нас усіх на вагу золота. Вони вийшли на вулицю, де постояли, обдані сонцем. Після півмороку у підземеллі «Під Василіском», треба було прижмурити очі, щоб звикнути до цієї золотої ясності, що плила звідусіль того червневого, безжурного дня.

— Ідемо ще до Фраскаті, — сказав Гордон, — ще треба обговорити всі поточні справи...

— Ти знаєш, — сказав Орест, ідучи з Гордоном крізь шквали натовпу, що снував Театральною площею, — тобі, досконалій чоловіче, тобі людино з криці, не достає двох речей...

— Яких, Чорний?

— Перш за все любові. Я не думаю, щоб ти любив Мавку, яка за тобою блукає як причинна.

Гордон задумався і повернувши своє непорушне коване обличчя, до Ореста тихо засміявся.

— Твоя правда. Я нікого не любив і мабуть не буду любити. Зокрема жінок, які, в зasadі, є змінні, зрадливі і невідпорні на кущення. Мавка — можливо, виняток, як і деякі інші. Але в їхній істоті завжди є деяка зміїнність. *Frailty thy name is woman...* Так сказав Шекспір і я вірю йому. І на тому скінчімо розмову про жінок, що ж друге?

— А це те, що ти і твої найближчі та я не маємо виразного політичного ідеалу. Вас, тобто і мене, в тому числі можуть випередити і відштовхнути ті, що матимуть свою програму, хоча б і брутальну і шлковито не прийнятну, навіть нелюдську, суперечну у всьому нашему народові, його чудесній душі.

— Можливо, глянув на нього Гордон, але ні я, ні інші над тим не думали. Просто не було часу. Наше призначення — дія, а не ідеологічна базіканина, паперова демагогія, літання у хмарах. Наша мета — Україна, вільна і єдина. Україна — сонце народів, Україна — безмежна велич і прекрасні століття, що перед нами. А ми що? Ми тільки ті, що кладуть підвалини тієї небаченої споруди, що зависочиться над простором віків і над чергою поколінь... А що ти думаєш про це?

— Скажу тобі, коли сядемо в холодку, у Фраскаті.

Гордон спинився.

— Організаційний наказ, перед тим як будемо займатись

філософією. Сьогодні увечері ти залишиш Варшаву і, укладеш химерний маршрут, щоб почимчikuвати до Львова. Тобто всілякі пересілки, зміни поїздів. Документи тобі передаю. У Львові біля кінотеатру «Гражина» на Сапєги тебе через два дні о 8-ій ввечері зустріне Ясень...

*
* *

...Посміхнувшись, той самий сталелитий, нічим нестурбований Гордон сказав, що до Фраскаті, до пам'ятника Франческо Ніллью, вони не підуть.

— Ніколи не зустрічайтесь, якщо це для тебе важливо, з ким ти хочеш двічі на тому самому місці. Я це тобі вже говорив, Оресте. При теперішньому політичному напружені, не лише тут, але в усій підмінованій Європі, в кожному людському збіговиську, завжди буває один-два непомітних, але бистрооких спостерігачів. Вони мають дар винюхування і визорювання когось чи чогось, з чим варто побігти до влади імущих (а вони, звичайно, вже давно туди бігають) та поділитися з ними своїм підозрінням. Це вони роблять із «патріотизму» та й за невеличкі гонорари...

Вони спрямували до Krakівського Передмістя через Старе Місто.

— Говорити будемо по дорозі, станемо паріпетиками, уявимо, що ми мандруємо старовинними Атенами, слідами Демостена чи Сократа...

А тимчасом, минаючи старовинні кам'яниці, аркади, кружганки староміського Ринку, Підвалля, вулиці Фрета, Вузького Дунаю, — Гордон прецікаво знайомив Ореста з історією цих свідків давнини. Він, з докладністю ученого педанта, розповідав Струхманчукові, коли і ким збудовано катедру, найдавнішу у Варшаві, бо ще з XIII сторіччя, про костел Єзуїтів, фундатором якого був польський святий-чудотворець Боболя, про монастир Августинців з XIV сторіччя, про Старий ринок, де колись давно кипіло життя — там не тільки йшла торгівля, але був публічний форум і де час від часу відрубувано голови таким от як Пекарський, що намагався вбити короля Зигмунта III, та якийсь Лицинський, що був обвинувачений у атеїзмі. Гордон зізнав, що в кам'яниці, по правій стороні Ринку, жив неабиякий діяч Гуго Коллонтай, а трохи далі містилася друкарня завзятого ентузіяста французької ре-

волюції, якобінця і помічника генерала Костюшка, ксьондза Мейєра. В іншій кам'янці проживала письменниця Конопніцька, а ось у палацу «Під Бляхою» жив колись Юзеф Понятовський і гостював у себе Наполеона...

— Мабуть на цьому ж клятому ринкові і наш Наливайко прийняв муки, коли його закатували в розжевреному мідяному бику повільною і страшною смертю...

— І не його одного, — хмуро сказав Гордон, — катовано й голови рубано тут багатьом нашим землякам, — цим камінючям плила кров Остряниці і Павлюка і хмельничан і товаришів Семена Палія і гайдамаків... Польські пани за любки влаштовували осьтакі видовища та й варшавський люд мабуть ще поночі перся на цей ринок, щоб зблизька побачити, як то вмирають оті Хами, як називав нас іхній Сенкевич, що наважились повстати проти ясновельможних...

— Жорстокі ж то були часи...

— Не більш жорстокі ніж нинішні, — спокійно сказав Гордон, — і будуть ще жорстокіші... Нинішні катюги — рафінованіші й володіють новою технікою...

Вони минали мовчки Замкову площе з войовничим королем Жигмонтом III на високій колоні й ішли Krakівським Передмістям. Ішли мовчки по широкій панелі, що нею не поспішаючи, пихато і без журно, знаючи собі ціну, байдикувати всілякі гільтяї — столичні франти, спурхували стайками, цвірінъкаючи, пташини, тендітні як легіт — панії, дрімали візники на фіякрах на вильотах вулиць, сновигали автомобілі і — думав Орест, — була в цій димчастій блакитніяві передвечірнього виру, сумовита приреченість цього безтурботного міста.

І, знов мандруючи спрокволу широким, великопанським Krakівським Передмістям, Гордон говорив про костел святої Анни, відбудованої після шведського наїзду у стилі барока, як і костел Кармелітів і Візиток, показував на гордовиті фронтони палаців Радзівілів і Тишкевичів, Потоцьких і Замойських, що кам'янілі зачакловані кармазинними снами про давно прогремілі поліття.

— Нехай тебе дундер свисне, — засміявся Струхманчук, — я думав про тебе Гордоне, що ти тільки інженер, а ти й історик і то неабиякий... Звідки ти це все знаєш?

— Займаюсь історією у хвилини дозвілля, — сказав, осяявшишись Гордон, — історія мене іноді надихає, дає невимовну радість життя; техніка дає мені можливість жити, а історія

— мріяти. Я ще займусь нею більш наполегливо. Адже не без глупду старовинні ще в Римі говорили, що історія вчить жити. Тобто — розуміти сучасність і боротись за те, щоб вона була іншою і кращою, а це можна тільки засвоївши досвід минувшини...

Орест аж спинився, прислонюючи очі від соняшної поводі.

— Чого вчитися, мій добрий друже? Всі поліття і стопіччя, що за ними, просякли кров'ю, брудом, гноєм, труп'ячим сопухом, облудою, варварством і нікчемністю тих, що начебто творили ту історію. Від світанку нашої ери аж до нині, в ім'я лицемірних псевдоідеалів гнано на загибель, мордовано, катовано і гноблено здебільшого німих рабів, щоб тих, які ще залишилися при житті, пригнобити і закабалити ще більше... Ці всі війни, що ними хизується ота хвалена учителька-історія, від Пунійських до всіляких Столітніх, Тридцятилітніх, Семилітніх чи як їх там, оті прославлені хрестоносні походи, підкорювання Нового Світу в Америці і в Африці, ті всі Ганнібали, Цезари, Олександри Македонські, Кортези, Наполеони — все це жорстоке і нелюдяне, бо повертало людство всп'ять, знов у печерну добу, щоб покоління за поколінням, огризаючись як вовки, задихаючись від ненависті й жаги до вбивства, завжди перлися одне на одне, щоб палити, грабувати, гвалтувати, вбивати і лишати після себе чергове румовище залізяччя і людських костей... На славу чого і в ім'я кого? Поступу, може? Грядучого золотого віку творчої людини з великої літери? Ні — все задля того самого сопуху мерлятини, темряви, погною, чуми і голоду...

Гордон ішов, слухаючи його уважно.

— Не заперечиш, що були війни справедливі, такі, що встановлювали правду, були війни і для самооборони і для відсічі...

— Звичайно, що були. Я гадаю що коли б ми з тобою жили в ті часи, коли хижі завойовники, дикі орди з глибин Азії навалою йшли на нас, то ми так як ті, що в Києві, у Десятинній церкві, бились б до останнього, щоб захищати своїх жінок і дітей, а потім, коли бачили б, що не сила боротись далі, спалили б себе і всіх своїх. Так і ми були б з ними... Вибору не було б. Так само справедлива і праведна була справа, за яку під Вальмі і Жемаплом французька чернь відперла і геройсько перемогла армії європейської коаліції, що хотіла затоптати звершення великої революції. Спра-

ведливі були і селянські війни в Німеччині і війни нашого народу проти шляхетсько-магнатської Польщі, Наливайка і Павлюка і Остряници та й наша всенародна революція 1648 року... Але такими справедливими війнами твоя вчителька — історія здебільшого нехтує і хитромудро їх замовчує або інтерпретує на свій завжди її догідний спосіб. Вже хочби тим, що моральний капітал тих справедливих воєн віддавала в оренду тим, які з тими війнами і подвигом безіменних їх героїв нічого спільногого не мали...

— Тобто?

— Тобто осьтаке: яку силу духа, скільки снаги виявив наш народ, коли станув в обороні рідної землі в обличчі навали орд? Скільки незломної волі до тривання виявив він — про це свідчать не тільки літописи, але й німі сучасники того всенародного подвигу — руїни замчищ, оборонних твердинь, валів, міста, що нині зникли з лиця землі як Звенигород, Тустань, Червень і інші. Де ж були наші хвалені князі, що осліплювали, або стинали один одного і то підступно, аби тільки загарбати, присвоїти собі ще якусь волость. Ті князі, що на більш ніж два сторіччя прирекли нашу культуру на жалюгідне скніння і летаргію, а самі подавалися до ханських ставок з чолобитнями і присягами вірності. Їх нащадки продовжували їх справу, стаючи ренегатами лише задля того, щоб отримати з ласки королів Речі Посполитої, свої маєтності та тримати своїх підданих у покорі. І чи не розтратаила козацька старшина, оті паладини Хмельницького, весь капітал всенародного зризу знов таки із-за свого нещасного, з власного агоїзму, собішанства, обернувши всі досягнення знаменого поліття Хмельниччини у жахливу Руїну?... Чи у тієї історії маємо вчитися розуму?

— Історія має свою діялектику, — озвався Гордон, — але також і свою аксіоматичну правду. Відкриття її, розважливе і позбавлене патетики скороспілых дослідників, іноді може бути корисне. Analogії чи хочби тільки парадрафази бувають завжди, вони не мають віку так, як основні етичні і моральні принципи. І от до них варто вдаватись, щоб не робити помилок, вдруге, чи втретє...

— Сумніваюсь, чи це можливо, — перебив Його Орест, — історія це як ріка, що ніколи не пливе всп'ять. Її течія ніколи не вертається на те місце, яке вона проминула. Панта рей. Діялектика історії, якщо вона є, то сповнена протиріччями. Закономірності в історії нема, крім закону прогресу, іноді

опізnenого, іноді прискореного. Але він не виводиться з історичного досвіду чи тієї твоєї діялектики. Історія, на мій погляд, це цвінтарище ідей, ідеологій, подій, суспільних рухів, окремих постатей, що колись здебільшого силою випадку, відогравали певну роль у відносинах між суспільствами, націями, державами. Хто хоче може це цвінтарище вважати Пантеоном великих діл, або просто Некрополем давно вже зітлілих святощів і традицій. Ось поглянь — він показав на людей, що йшли повз них у безперервнім прибої натовпів, — скажи, чи історія, яка ж вона все таки багата — от у цих всіх людей, у всього цього польського народу, а чи навчила вона їх чомунебудь?...

— Ні, — посміхнувся Гордон, — це правда і в цьому я згоден з тобою. Вона, моя люба історія, їх нічому не навчила. А може вони просто не хотіли вчитися у неї...

— А може вона дала їм декілька лекцій, — Орест, як видно, якраз сьогодні хотів виговоритись, — але вони, тобто поляки, їх злегковажили. Ти подумай, Гордоне, яких двісті років тому осьде починалася доба рококо — без журного, життерадісного, квітчастого і над усе принадного стилю. Він зміняв спрокволу стиль барокко — тієї бурхливої і суверої але лицарсько-героїчної доби, що відходила в небуття. Ситуація змінялася; мало хто тут, у Польщі, уявляв собі що імперіальна доба, доба одчайдушних походів, приборкування Османської імперії, українських степів, ба й боярської Московії, проминула. Чи не час було зректися отих бундючних «мрій про шпату», як казав Жеромський? Але ні — олігархія, розпасена пихата магнатерія жила своїм без журним життям. У Потоцьких, Радзивіллів і всіх інших були безкраї лятивундії на Україні, на Білорусі, на Литві, сотні тисяч німіх рабів, грімучі потоки золота. Вони будували ось такі палаці, які ти мені нині показував, були задивлені на приклад без журності, — на Францію доби рококо з її Версалем і Тріаноном. Вони, ці панове, квіт польської нації, хотіли бути не гіршими, ба навіть ліпшими ніж їхні сучасники у Парижі, чи в Дрезні, чи в Петербурзі. Це були саксонські часи — з гаслом «їж і пий та відпускай пояса...» Ім байдуже було до стогону їхніх рабів і тут у Польщі й усюди, де простяглась їхня загрібуча лапа. Ім байдуже було до того, що в світі, і в Європі і в Америці, спалахують зірници нової доби. Вони осьде, як і ті, там у Версалі, не розуміли, що живуть у добі передгроззя. Яких кільканадцять років пізніше розкоти громовиці загреміли

нал Бастілією, яку штурмував повсталий народ. І щож? Три богом данні монархи Росії, Австрії і Прусії, цинічно з холодною розважливістю, здійснили перший, другий і третій розділ Польщі. Річ Посполита, ота, що колись виблискувала шабельками під Москвою, Псковом, Віднем і Києвом, перестала існувати. Це була перша вікопомна лекція твоєї любої учительки, Гордоне, — історії...

— А нині друга, — посміхнувся Гордон, — як видно з першої, осьде ніхто нічого не запам'ятав. Така ж безжурність як і в добі веселого рококо... Однак, чи не досить тих екскурсів у історію? Час би зайнятись сучасністю...

— Добре, — сказав Орест — поговоримо про сучасність, мій друже-парапатетику...

Вони стояли біля брами університету. Гордон запропонував зайти в подвір'я, а тоді в садок за головним будинком бібліотеки. Там буде затишно, здалека від юрби і від вкрадливого шемріння столиці.

...Вони сиділи у прохолодному затишку в університетському саду, по стежках якого ходили студенти, поодинці й невеличкими гуртками, мабуть оновлюючи в пам'яті формули римського права, або історичні дати, або основні пункти теорій Плянка чи Айнштайна. Був то час іспитів; усі були заняті своїми справами і ніхто не зважав на Гордона і Струхманчука. Крізь тремтливу листву просочувались сонячні проміні; за килимами квіття дзюркотіло джерельце. Звідси, з цього тихого закутку, куди долідав і дівочий сміх і туркіт голубів, де безперестані був легіт і гомін сонячної ідилії, не хотілось іти геть.

— Сучасність, це вікно у майбуття, — говорив Орест, — не минуле, яке треба залишити архівним та бібліотечним сновидам, а тільки сучасне вже нині накреслює ті магістралі, якими буде йти людство завтра.

— А що таке сучасність?

— Те, що його нині творить наука і техніка з їх епохальними, досі не всіми усвідомлюваними відкриттями, а одночасно увесь комплекс нової культури тобто письменство, образотворчість, театр, музика, що за формою і змістом є зовсім нові й різкокпротиставні дотеперішній культурі тієї передвоєнної, блаженної, патріярхальної доби. Далі йдуть величезні здиги і зміни суспільного порядку та й втіляються політичні концепції і системи, які іноді ще у формуванні, але якраз вони визначуватимуть тенденції майбутнього...

— Так, — промовив Гордон, — ми в добі вже цілком чітких переломів. Їх джерелом була війна і революція...

— Безглузда війна, що забрала мільйони життів, спровокована захланністю сильних світу цього. Вони ненажерливо прагнули нових колоній, нових ринків, нафти Мезопотамії і Кавказу. Їхня облуда не могла не пробудити свідомості мас. Старий лад тріснув як миляна банька; народи, що досі ходили в ярмі й у кайданах, запрагнули свободи; у вогні й гарпі революції виникла нова людина — ось, саме це визначає сучасність, Гордоне. Її проекція в майбутнє ще не така чітка як треба було б. Катаклізм війни і революції загнуздано безглуздими схемами нової Європи. А над цією Європою ось уже ціле поліття громадяться все нові й дедалі грізніші марева чергових Апокаліпсісів...

— Так, — вкинув Гордон, — твоя правда, — Європа на вулькані, мовляв. Але це трохи перебільшено, на мій погляд. Справа тільки в тому, що творці системи, заплянованої у Версалі, самі доклади в свої архітвір небезпечного для них самих вибухового матеріалу, який може незабаром стане діючим.

— Ти маєш на думці Німеччину, — озвався Орест, — націонал-соціалізм чи як там?

— Це всеодно як він зватиметься: пангерманізм, німецький чи тевтонський гегемонізм, експансіонізм; ідеал «народу без простору», який душиться на невеликому клапті землі, дарованому йому Версалем. Ні, справа далеко глибша. Це стосується не тільки спасіння Німеччини. Світова війна і революція на Сході, а також повалення архаїчних систем у Австрії і Німеччині, викликала з відкоркованої пляшки (тобто з мільйонами загиблих над Марною, під Верденом, над Ізонцо і Стоходом), генія маломістечкового міщанчука. Пролетаріят, ще з часів Маркса й Енгельса, та й раніше, в добу чартізму в Англії, мав у собі деякі перві гуманізму, що не могли не бути атрактивними для кожної порядної людини: тобто, 8-годинний робочий день, право на трейд-юніони, заборона затруднення дітей, врешті навіть диктатура пролетаріату. Нехай. Але «кляйнбюргер» — якого й у нас повно, нині міщанчук рветься далі. Він прагне самоутвердження, експанзії, тобто власного володіння. Уяви собі, що колись (не дай Боже) Україна була б німецькою колонією. Уряд у Берліні вишле туди як «райхсангалтера» якогось колись затурканого міщанчука, який повністю прийняв вчення Гітле-

ра. Він, згідно з книгою «Майн Кампф», трактуватиме український народ та й інших слов'ян як худобу, утворить собі княжий двір на зразок якогось африканського племінного вождика і буде вивозити у свій Райх пшеницю, та інші продукти нашої землі, яка здавен, ще за Фридриха Великого була «Шлярафенляндом», що мав би забезпечувати всім добром вибраний німецький народ. Отже, нині, ми маємо діло з повстанням дрібного міщанчука, який був нічим, а за Гітлера став і стає всім. Але справа не тільки в Німеччині. Це повстання малого міщуха відбувається всюди. Бо маломіщанчик — це втілення осътакого невеличкого хатнього демона. Те саме відбувається і в Англії й у Франції, та й уже давніше в Італії, й у Польщі і всюди, де гукають про реваншизм, ревізіонізм, про сильну владу, про свою вищість над іншими; це ті, що програли світову різню 14-18 років, і ті, що були віками упослідженні, а нині леліють імперіяльні мрії.

— Це просто реінкарнація диявола. Прибуття одного з вершників Алоказіси, — сказав насмішкувато Гордон, що уважно вислуховував Орестові тиради. — Нове середньовіччя, сказати б...

— Не іронізуй, друже, навіщо гомінкі словеса? Щодо диявола, то ти подекуди правий. Навіть по твоєму обличчі іноді блукає посміх великого кусителя. Подивися на фотографії тих усіх предтеч так званої Нової Європи — Гітлера, Гайдриха, Герінга, Геббелльса того кульгавого біса (як пророче 200 літ тому Лесаж вивів його в своєму «Кульгавому бісі»!) Ні — ти ще янголя, Гордоне. Але подумай, що буде з тими моїми міщанчуками чи парубками з безграмотної галицько-волинської глухомані, коли їм дадуть у руки автомата і, покликаючись на короля Данила, блаженної пам'яті, який у Києві посадив свого часу намісника-боярина Детька Дмитра, наситять наші доморослі ідеологи мессіянізмом, тобто цивілізуванням «диких полів»?

— Такий от парубчина, — продовжував Орест, — усвідомивши своє післаництво й убожество своїх богомданіх «вождів», не тільки виконуватиме їхні заповіді «вбий ляха, жида й москаля», але вони вб'ють свого брата й рідну матір, шоб довести віданість доктрині свого історичного післаництва, і себе самих, які понесуть цивілізаційну місію на Дніпром.

— Брехня, — вигукнув зневідповідно Гордон, — вони — це не Україна, таких я розстрілюватиму без надуми. Твоя теорія

про дрібних міщенчуків, що колись дорвуться до влади, не витримує критики. Не всі такі. Люди з якими я дію — кращі з кращих...

— Але всі навіщені тим самим еланом сатанізму, — сказав Орест, — в них закладена кінетична жага до влади, «Вілле цур Махт», як нині говорять у Німеччині. Залиш це, друже, колись ти сам збагнеш, що всіми твоїми людьми володіє сатанізм, жага до влади, презирство до будь-якої людської істоти, «Бо це вони — вибранці, які одні лише мають мандат на здійснення ідеї».

— Якої ідеї?

Гордон почав із знервування ходити по тихому затишку університетського подвір'я.

— ...України великої в своїй безмежній потенціяльності. України без ненависті і тугнівої пропагандистської демагогії. України, як десятки націй, підводяться нині, щоб ствердити свою ідентичність і волю до незайманого життя...

— Через кров і смерть...

— Налевно так. Всі твої теорії щодо демонізму, одержимості приречених — так як на аренах цезаря Нерона, — суцільна нісенітниця. Є народ, Богом даний і він здійснює своє призначення...

— Я — не вірю в неісповідимі шляхи, і призначення, Гордоне.

— А в що ти віриш, щікавий я знати, — спинився Гордон перед ним.

— У що я вірю, чи радше хочу? Я хочу України вільної і могутньої як той народ що її складає, що витерпів тисячеліття своїх і чужих гнобителів, я хочу України, що була б прикладом для всіх народів, які прагнуть до правди і справедливості...

— Це твоя політична програма? Надто куца...

— Більше-менше, — спокійно сказав Орест, — іншої не може бути. Якщо твоя організація скаже мені йти до тюрми на десяток років, я піду. Мені не треба милосердя, ні ласки. Я, так, як і ти, був воїном за розкріпашення нашого народу, осьде в цій займанщині і я прийму з покорою все, що скажете.

— Ні, — озвався Гордон, ніхто не хоче, щоб ти гнів у тюрмі.

— Тоді я піду в якесь безпечне місце, — мрійливо продовжував Орест, — у Рим чи в Париж і буду чекати тієї хвилини, коли всесіє над усім світом єдина правда...

— Дуже патетично. Яка правда, друже?

— Правда краси. Ось те про що говорив ще наш великий земляк, Достоєвський, з українського Поділля. Він сказав, що «світ врятує краса». От ій, цій красі, я хочу служити до кінця моїх днів. Хочеш більше?

— Ні, спинився перед ним Гордон, — я тебе не розумію. Але я й більше нічого від тебе не хочу... Перемога краси? Гай-гай, мій добрий друже... Ти мрієш про новий Ренесанс, — гірко посміхнувся Гордон, підвіся і дивився, прислонивши очі на університетський сад, на громади молоді, що блукала стежками та алеями, не то в піднесенні, не то в зосередженні; — те, що гряде та й либо усе наше сторіччя, третина якого вже за нами, ажніяк не скидається на нове відродження людини... Ні, ти просто знітився, Чорний...

«Дивна людина, думав Орест, скільки в ньому внутрішнього заряду, скільки назовні укриваних мудрих думок. В інші часи він міг би бути мудрцем, філософом, мислителем, а йому треба носити личину сильної людини, людини без нервів і хвилювань, без сумнівів і вагань».

— Я знаю, Гордоне, озвався Орест, — наша доба не іdealічна. Безумовно щось у ній є таки із демонізму середньо-віччя, з мандрівки народів, їх перегрупування, розціту і загибелі. Бо мета надто земна: нестремна захланність вижити, насолоджуватись життям, володіти, і розкошувати, нехай хочби на хвилину. Зваж: наше сторіччя — це повстання мас, які нарешті захотіли бути не погноєм, а чинником. Вони хочуть доступити до освіти, до самостверджень, до вирівнання кривди, що тривала віками. В цьому є своя містичка, чи радше одержимий фанатизмом зрив і похід мас до ще не зовсім усвідомленої мети. Дивись, що діється в Німеччині. Ці палаючі смолоскипи, ці тисячі піднесених правиць, тисячі безіменних натовпів, яких їхні ревучі вожді і вождики намагаються вже формувати в оскаженілі батальйони, обіцяючи їм вихід із зліденності буднів, із тісноти перелюднених, напівголодних, сонних одностайніх міст і сіл та проголошуючи тріумфальний похід для здобуття життєвих просторів; те саме в менших масштабах, може не так брутально і цинічно як у німців відбувається скрізь — і в Азії і в Африці і в Америці. Вже піднімаються колонії й всілякі кольорові нації, щоб скинути ярмо метрополій. Вже затремтіли й розколюються імперії. Прийшов кінець святенницькій добі всіляких Священих Союзів, династій, «европейського концерну рівноваги» так дбайливо укладених у минулому сторіччі Глад-

стонами, Дізраелі, Бісмарками... Але чи легко відладуть тим пробудженим стихіям мас свої володіння над світом оті таємні, безіменні сили, що вирішають про «бесси» і «госси» на всесвітніх біржах, що диригають невидимими оркестрами концернів, трестів і монополій, що мріють про що раз нові ринки збути для свого товару, про ще нічні скарби землі; що встановлюють за своєю подобою і скидають уряди, приборкують неслухняних і, коли треба, ведуть, раз-по-раз, на світову різню мільйони людей, спрямовують науку, мистецтво, культуру у бажані для них русла, які приносять їм нові доходи... І нині, коли вони усвідомлюють повстання мас, щоб їх укосякти і, приворожити для свого хісна, вони сприяють істеричному фанатизму, поверненню середньовічної темряви, насаджують звірячий націоналізм і расизм, підтримують шовінізм, антигуманізм, і антикультуру, щоб, коли треба буде, ці заворожені маси безіменних людей знову кинути в останній Армагедон, в якому гекатомби гарматнього м'яса, жертвувані над Марною і під Верденом, будуть дитячими іграшками при дедалі вдосконалюваною відкриттями машинерії масового вбивства...

Орест замовк, а Гордон стиха промовив.

— В загальному я згоден з тобою Оресте. А яке ж наше місце в тій гігантомахії, в цьому двобою?

— Нині це ще тільки пролог до тієї гігантомахії, — продовжив Орест, (у якого був сьогодні настрій до цього діялогу). — Але ти сам згоден з тим, що розгра, велика розгра наближається. Вся Європа підмінована чарториєм начебто нових, автім старих як світ ідеологій, політичних гасел, спрямованих начебто головним чином на вирівняння кривд, довершених творцями Версалю. Головна ж ідеологія — це стримати чи спрямувати бунт мас у потрібне для світової мафії імперіалізму річище. А що їм ще шкодить ще одне в історії цвінтаріше і ще одне чергове перекроєння карти світу? А що ми можемо — отої наш крихітний клапоть землиці Осьмомисла і Данила, відгороджені насильницькими кордонами від нашої праматері України Київської, Великої, Шевченкової? Сильні світа цього дали відновленій Речіпосполітії досить можливостей, щоб завести непогану армію, справні органи безпеки, поліцію, міцні мури тюрем, та інші засоби, щоб ними проводити час від часу акції «заспокоєння», а врешті — деморалізацію нашої так званої провідної верстви, що вже нині на повний голос теревенить про «норма-

лізациєю», тобто про погодження із «статусом кво», а по суті йде на запроданство, на угодовське замирення з польськими мріями про імперію, про лояльну «співпрацю з урядом». Це не нове: народ наш зраджували осьтак наші галицько-волинські бояри в середньовіччі, наші магнати як Вишневецькі, Чарторийські, ставали ренегатами, наша еліта допомагала приборкати у нас «весну народів» 1848 року і злеліяла міт «найяснішого цісаря» та вірнопідданого Габсбургам поштівого «рутенського народця». Наша «еліта» нині пройнята гедонізмом — вона хоче жити краще й заможніше; але тільки для себе одержати посольські мандати і з їх релятивним іммунітетом, іноді виголосити нічим не загрозливу промову в соймі, поїхати до Ліги Націй, щоб показувати фотографії із скривавленими спинами нашого, того самого поштівого народця, тай потиху, з підшепту всіляких трибунів «українського ріссордженменту», хващко оперуючих цитатами, плекати явне германофільство і мріяти про те, щоб вожді пангерманізму разом з польськими мрійниками про «шпагу» і про підкорення «Дикого Поля» України, вирушили на Схід здійсняти прадавню місію цивілізаторів-культуртрегерів... Вчора ці мрії плекано у Відні, нині в Берліні. А наша достойна еліта задоволиться ролею драбантів «нового ладу», який несе із собою відроджена пангермансько-тевтонська мітологія «вищої раси», «надлюдів», «руської бестії»...

— Я скажу тобі краще, словами одного еміграційного піти, що десь на пустелях чужини оспівує те, що гряде і чого він так жагуче чекає:

Вік страшний і великий!
Правнуки заздрити будуть
Тим, що обличчя твого бачили помсту і гнів!
Готські навали твої, фаланги нових Олександрів,
Цезарів очі палкі. Риму воскреслого мідь.
Поступ важких легіонів у димі із крові й заліза,
Тверду ходу тевтонів, що невблаганна як час...

— Ось маєш, Чорний, не треба й твого передчуття. Цей піти вже нині, раніше ніж ти, чує «тверду ходу» та її боготворить.

— Всі ці істеричні емігранти скавулять про «добу жорстоку як вовчиця»... Хіба ми того хотіли, Гордоне? Чи це була твоя, моя і всіх наших друзів, візія? Чи не видавалася

нам наша Чортівська Скеля чудесним храмом Грааля, де ми, нова дружина короля Артура, за криштальним келихом, прославимо між людьми дружбу, любов, милосердя, мир? На жаль, велика доба, що мала б принести народам свободу, братерство і щастя бути творчими і вільними, зійшла на манівці до того чорного шляху, що ним загrimотять оті хвалені готські навали... Ні, Гордоне, не заперечуй, воно так буде. І це що я кажу, це фантазування, це не істеричне скавуління того поета, що прожертий люттю і ненавистю. Це не видіння, а логічний висновок із спостерігання того похмурого передгроззя, що за ним насувається хуртовина, катаклізм, насичений кров'ю, пожарищами, руїною і поталою... Її викликають оті недолюдки, оті божевільні передвісники її, що як усе той самий десь у емігрантських закапелках поет, Україну сміє називати «покриткою» і переконує нас, що

Так і треба Україно,
Країно проклята моя,
Чужеє різати життя...

— Та ще й «у ім'я Бога і Христа»..., — додав Гордон.
Невже ж і ми тут, на своїй землі мали б бути разом із такими «передвісниками», Гордоне?

Гордон, що сидів підперши голову рукою, глянув похмуро на нього:

— Недавно ти оце згадав Достоєвського. А ти пам'ятаєш у його «Братах Карамазових» один епізод, який розповідає Іван Карамазов своєму братові Олексієві? Про одного поміщика генерала, який для власної розваги зацькував собаками на смерть хлопчика, не зважаючи на благання матері-кріпачки? Що робити з таким нелюдом як той поміщик, до того генерал? спитав свого брата Іван. І Олексій, той сумирний чернець, богобоязливий юнак, завжди вірний християнському вченню чоловіколюбства зблід і прошепотів: «Розстріляти...» Значить і християнське вчення призволяє бути жорстоким, коли того вимагає справедливість... Чи не так?

— Може й так, — задумано й тихо проказав Орест. І по хвилині мовчанки заговорив знов:

— Може й так, а то й напевно — так. Бо і ти і я, ми сказали те саме що і той Олексій Карамазов, бо що інше заслужив отої нелюд-генерал? Ти знаєш, що й я вбивав, але це була відплата за кривду. Розстрілювати, вбивати це дуже

важлива проблема. І її вирішає твоє сумління. І я не каюсь. Це був рафінований катюга, підлій гад, нелюд, наш ворог і не лише наш — усього людства. Він знущався, катував і довів до загибелі одну високу душу, одне повне серце. І моє сумління чисте. Вже скоро десять років як я з вами, Гордоне, і у мене нема каяття, хоч і я знат і бачив як убивають. Це все була наша відсіч, оборона великої справи. Революція завжди невблаганна і жорстока, але вона справедлива. Від наших куль гинули кати нашого народу, нелюди — звірі, що чинили і чинять кривду і зло цьому народові. Це не був і не є тероризм, як про нас кажуть вороги, а наша справедлива війна і покара тим, що її заслужили.

— Це не нове, що про нас кажуть, нехай, — сказав Гордон, — пам'ятаєш як відповів наш Шевченко історикові Скальковському, що називав гайдамаків «розбійниками і злодіями?...»

— «Брешеш людоморе, писав він, — говориться в «Холодному ярі»; — відповів Орест, — за святую правду — волю розбійник не стане, не розкує закований у ваші кайдани народ темний, не заріже лукавого сина, не розіб'є живе серце за свою країну...»

Обидва задумались.

— Так, — сказав Гордон, — Шевченко завжди з нами, це було високе серце і шкода, що тепер таких у нас нема...

— Ти ніколи не знітишся, Гордоне, поки ще думаєш про високе серце і про Шевченка...

— А ти от знітився, мені здається...

— Ні, я таки знов вертаюся до висновків: я сказав тобі, що я нічого не шкодую і в нічому не каюсь. Але я стривожений тією чорною хуртовиною, що висувається на всіх нас. Мені не хотілося вірити, щоб народ, який дав Шіллера і Гете, величного Бетховена і ніжно-людяного Моцарта, став звірюкою, яка виповзає із темної печери. З кров'ю налитими очима, з виттям вовкулака, що проймає тебе так неначе ти опинився на безлюдній пустелі, коли все живе — мертвє — і скрізь володіє лищ заглада і смерть.

— Знов пригадаю тобі того ж мудрого Тараса, — перебив його Гордон, — мабуть ти знаєш, що в 1845 році він був удруге на Україні і як здрігалось, як кривавилось його серце, коли він бачив тиранство всіляких поміщиків, таки нашого роду, все жахіття кріпаччини, слізози матерів, недолю покриток, злидні і горе безпросвітне людей... «Немає

жорстокішої людини, — запише він у своєму щоденнику, — ніж та, що піднялася на висоту з найнижчого стану»... Тобто з безпросвітньої темряви, убозства, злоби і ненависті до людей... Такі от ті нинішні тевтони, такі от ці варяги новітні, яких ослює отої наш «поет-історіософ»...

— І з цими варягами новітніми, як їхні ляндскнехти та лакизи, підуть мов гієни манівцями війни, неволі та безнадійності ті із наших, яких наші любомудри вже нині насичують ідеологією тваринної надлюдини, що не вагатиметься зарізати брата і рідну матір, якщо вони не приймають їх віри... Оце й є оті найнижчі і найжорстокіші серед нас, Гордоне. Про них писав Кобзар. І я боюсь, щиро боюсь, що вони нас, нашу «Чортівську Скелю» зметуть із свого кривавого шляху. Я боюсь, Гордоне, що навіть деякі твої друзі, серед яких є й юнаки відваги, криштального характеру і великої чистої віри в правду, можуть відступити від тебе та попадут у полон осьтієї нелюдської доктрини, що чинить із людини звіря...

— Я знаю про це, Оресте, але я буду на своєму опірному пункті до кінця. Я не подамся на чужину. Я ненавиджу еміграцію, її все поріддя, що метушиться по чужих задвірках, вистоює за подачками з чужих рук, оббиває пороги великих цього світу... Я витриваю до кінця, доки зможу, а тоді або піду у тюрму, або якусь пущу-глухомань, от хочби на Волинь чи на Полісся, де діяв наш лицар із криці і кришталю Зорянчук. Він, до речі, на жаль, помер цими днями у тюрмі, від ран... Та що ж. Без цього нема боротьби.

— Коли ви не хочете, щоб я також ішов у хурдигу, — сказав Орест, — то я вибираюсь на Захід. Я не втомився, Гордоне, не знітився, о ні! Але я ще хочу вчитись на Заході, хочу творити. Ти ж знаєш, що майстри Італії, Еспанії, Франції і тієї ж Німеччини, були остроронь від всіляких війн і міжусобиць. Вони, як Рафаель, Леонардо, Мікель Анджело, чи Гойя творили так, начебто навколо не було брязкоту стилетів, кривавої метушні отих найжорстокіших; ім не було діла до Борджів, до папів і цісарів та їхньої гризні і взаємної різні. Вони творили велике мистецтво, цю величаву невмірушу культуру Заходу, з якої завжди треба черпати снагу до життя і до вічного творчого непокою. Такої от культури недостає нам і тому нас так мало знають у світі і вважають безіменним, нетворчим людом, чи отарою вічних рабів і наймитів могутніх цього опідленого світу.

— Так і треба, Оресте, ти добре задумав, — меланхолійно сказав Гордон, — ми через те берегли тебе та й тепер ми не хочемо, щоб ти гнів у в'язниці або мав діло з емігрантським поріддям... Будь собою, це найголовніше.

— Я завжди з вами, — вкинув Орест, — коли я буду вам потрібний, покличте мене. Так як і Дзвінку.

Вони замовкли. Орест розглядав зірвану кимсь квітку, Гордон хмурив чоло. Він раптом підвівся.

XI

— Треба йти, Оресте. Сьогодні від'їжджаєш, а я ще осьде затримуюсь. Крім того тут вже розходяться помалу, а ось там сидить ще двойко молодих людей на лавці. Вони ж або шепочуться як ті голубки, або все ще пильно вивчають якісь тексти; а іноді споглядають на нас... Особливо ця дівчина з волошковими очима...

Вони підвелись і не поспішаючи йшли, заглиблені, кожний у своїх думах, Коли вони проходили повз камінну лавку, де сидів молодик і синьоока дівчина з книжками, вони їх затримали.

— Пробачте, панове, — сказала сміливо синьоока, — ви часом не філософи чи філологи? Може й доценти? Ми здалека спостерігали вашу досить жваву дискусію. Можна знати про що ви так сперечались?

Орест і Гордон засміялись.

— А от підбивали підсумки роздумів над однією проблемою. Але ми не доценти, на жаль.

— Ось у чому справа, — підвівся діловито студент з буйною чуприною, — ми оце б'ємося над вельмишановним Публієм Овідієм Назоном і не можемо вибрести із хаці і промінистості його «Метаморфоз», а це напевно буде потрібне нам при іспитах. Ми залюблені в антику, ви розумієте? А ось тут спіtkнулися і не рушимо далі. Це його «Епілог»...

— Книга П'ятнадцята, — сказав Гордон, — а нумо, погляньмо... Він взяв до рук книжку і декілька хвилин уважно перечитував.

— Що ж, — сказав він, — це квінтесенція усього твору, це одна із перлин античної поезії. Ось вислухайте... І він проказав читаючи латинський текст:

...«Ось завершено труд. Ні вогонь, ні залізо, ні злобна
Давність не владна над ним, ані гнів руйнівний

Громовержця.

Хай надлетить неминучий той день, що за правом
одвічним

Тіло бере — закінчиться лих никле моє існування:
В день цей ества свого кращою часткою знявшись

на досвітом,

Злину до зір і ніщо не стихне, не затре мого ймення.

Всюди, куди б на землі не прослалась Римська держава,
Буду в людей на устах і, якщо таки можна покластись,
На прозорливість співця — возвеличений житиму,

вічно...

— Чудово, ви просто майстер перекладу, — зашарілась дівчина.

— Я казав вам, — весело вкинув Орест, — він знає все, мій друг... А ви? звернувся він до дівчини з волошковими очима, влюблуючи в її мовленні інший акцент; звідкіля ви?

— Я з України, — зашарілась дівчина, — з Волині, з Крем'янця. Звати мене Наталя...

— Так мені зразу чомусь відалось, що ви українка, — промовив, приязно посміхаючись Гордон, — тому й прийшло до мене так безудержно натхнення перекладати Овідія...

— Молоді люди, хотіли ще розмовляти з ними, але треба було йти.

— Прощавайте, Наталю, — сказав Орест, — у всьому, у житті й у студіях антики і в серці, «щедро добром налитому», бажаю вам успіху...

— Ось бачиш, — сказав Гордон, — переступаючи браму університету, — як доречно вгадав старий Овідій наші сокровенні думи з тобою...

— Так, «труд завершено», — сумовито промовив Орест, — а чим ми станемо з тобою Гордоне, коли Громовержець пішло нам той неминучий день?... У що замінимось?... І обидва замовкли. Перед брамою університету. Гордон простиг руку Орестові.

— Не забудь гасла і відзвіву, коли будеш у Львові біля кіно Гражина: «Червень — Чортівська Скеля». Будь здоров, не прощавай; все що треба з тобою. Наши юнаки берегти-муть тебе в дорозі...

І він швидкою ходою пішов геть попід брамою, в далечину Krakівського передмістя.

XXII

Тільки в Осмолоді утікачі — Дзвінка, Мавка і Орест змогли відіхнути, бо на вузькорейковій залізничці ніхто нікого не перевіряв, ніхто не допитувався про папери. На останній станції, глибоко в горах і борах, — де митрополитчі маєтки, — де здалека чутно було поскрип пил на тартаках, вони вийшли і продовжували подорож пішки, через гори, у прикордонну зону. Струхманчук зустрівся з Ренатою в Krakові, куди викликано її з Закопаного. Вони перебули у давнього приятеля Струка, в його затишній хатинці на передмісті, а тоді подались далі. Орест хотів перейти кордон в тишині — досі вистачали б туристичні посвідчення. Але і Струк і Мавка впевняли, що зараз це ризиковано. Оскільки давніше контроль на кордоні був поверховий, навіть недбайливий, і в Чехословаччину можна було легко перейти по мості, подаючись за робітника, що працює по іншому боці, а живе за мостом, або прикидатись покупцем закордонного дріб'язку потойбіч, то вже нині там наче показилися. Затримують і тих, кого вартівники знали навіть із обличчя.

Доводилось поспішати іншим шляхом — на південний захід, поздовж Карпатів, на Самбір, Стрий, Ворохту. Мавка і Рената прикладалися селянами-мандрівницями, в хустках, з кошками і торбами, не викликали підозріння. Орест, часто пересідаючи і міняючи потяги та зверхній вигляд — раз робітник, раз студент, іншим разом — землемір, подорожував окремо, сам.

В Осмолоді їх чекав Гордон, все такий самий спокійний, з люльочкою, закусеною в роті, непоказний, з кепкуючим поглядом на всіх і на все, де треба осьтакий собі погідний туцулик, а то знов мандрівний крамарчук або сумирний учитель із Скваряві...

— Розгрому «Чортівської Скель» не сталося, говорив Гордон, коли вони манджали полониною, понад потоками, смerekовим ліском, — попався тільки бідолаха Галайда, за яким вже давніше стежила його львівська господиня і виказала його, також одна зв'язківка, з тих необачних, але мабуть не надовго, підстав особливих щоб їх затримати довше, мабуть нема. Зате і Ясень і Марта і Нечай — спокійні, все у них гаразд, Що ж до Мавки і мене, то у нас бетонні докази,

що ми були зовсім деінде, а не у Варшаві...

— Мистець ви, Гордоне, диявольськи невловний, вкинула Рената, що втішалася сонцем, квіттям і високою травою на полонині, а найбільше відпочинком після подорожі, що завжди вимагала бути насторожі, напоготові, — у вас чортівське передчуття...

Ніякого передчуття, ніяких передумов для загостреного телепатичного змислу, — засміявся Гордон, — я такий як ми всі, ніколи не певний, чи очуватиму вдома, чи в тюремній лірі. Можливо я давно там був би, якщо б не допомога Сіренського. Він кожночасно попереджував мене про можливість або таки певність обшуку, арештів та інших акцій політичної поліції...

— Хто такий той Сіренський?

— Це, можна вже нині сказати, такий собі Івасик, непомітний, нікому не впадаючий в очі сіренський урядничина, писарчук чи архіварій львівської поліції ще з блаженних австрійських часів... Людина кебетлива, проноза неабиякий, завжди непомітний і невловний завжди педантично пильний, наш давній однодумець і співробітник.. На жаль, у деяких справах, як хоч би у справі Ганджі, йому не щастило нас попередити... Місія його була делікатна і небезпечна. І маю враження на цей раз йому не пощастило. Розповідали мені що він тієї опівночі подався на мешкання Галайди, щоб його попередити про неминуче ув'язнення, а там була засідка. Можливо, що вже склонено і його. Він взагалі щез. Або його вивезено кудись далеко, або він сам вирішив щезнути, звичайно якщо він зміг викрутитися з тієї засідки...

— Стривай, — спинився Струхманчук, — я цього Івасика пригадав собі, я знаю його. Ми недавно ще розмовляли з ним на Валах...

— Він казав мені про тебе, це ж він своєчасно повідомив мене, щоб ти і Рената якнайшвидше щезли з поверхні і подалися за кордон... Його інформації були завжди певні і джерела перевірені... Нема сумніву, що хтось допоміг вас обидвох виявити і то остаточно...

— Кожний лзбан до пори воду носить...

Минуло ще декілька днів.

...Вони сиділи відпочиваючи, біля залишеної колиби на одному з верхів, чекаючи, як було умовлено, Шекерика, щоб він перевів, йому одному відомою стежкою, Ренату і Струхманчука через кордон.

Ренаті було приємно дивитись на них. Вони були молодші від неї і Ореста, у яких ще не зовсім, але таки відшумілі грози захоплення і пристрасті. І їй приємно було дивитись, як в'ється ця Мавка орлицею біля свого Гордона, що стояв, визорюючи, далечінъ, серед цих скель і гір, справді схожий на кречета, або на скельного беркута. Він був їхній — цих полонин, синіх гір, верхів.

До них ішов Шекерик, той самий що був колись взимку в колибі, на Чорногорі. Йшов легко в своїх ходаках, муркотів якусь пісеньку, перестрибував камінечки, вимахував топірцем. Обличчя його було як завжди погоже, привітне. І він пізнавав їх, наближаючись.

...Цікаво, — сказала Дзвінка, я тут ніколи не бувала, але мені здається весь час, що я все це знаю, що я все це колись бачила — оті далекі колиби, той срібний потік у долині, ці скелясті верхи...

— Ти таки була тут, — посміхнувся Орест, тільки ти забула. Ти забула й чвал на конях з розвіяними гривами у вітрі, забула й пісеньку нашу про чимбарію... Ти ж Дзвінка моя...

— Була, хіба що у сні...

...Треба було збиратись. Шекерик наказав залишити рюкзаки, клунки, і йти по легкому. Може доведеться перевічувати у кущах, над потоком, може треба буде завмирати, коли проходитиме ненароком прикордонна варта. Але він був певний що вони перейдуть. З ним перейдуть.

Друзі обнялисі, стиснули руки. Дзвінка прошалась з Мавкою, а у тієї на очах блиснули слізинки.

— Прощай, «Чортівська Скелє!»

— Прощай Україно, — сказав озираючись, Орест.

— Не прощай, а будь здоровਾ Україно, — гукнула Дзвінка.

— ...будь вільна й могутня...

— Веди їх добре, братчику Шекерику, — озвався Гордон.

— Не бійся, нанашку, поведу й доведу...

Сходячи вниз до потока, і Орест і Дзвінка разом озирнулись. Мавка і Гордон на схилі гори, на тлі суворого скелястого верху стояли ще і дивились їм услід. Хмарилось і хмарки плили, низько черкаючи скелі.

— Ми ще повернемось сюди, неправда ж, Оресте? — прошепотіла до нього Дзвінка.

— Неодмінно повернемось... До Чортівської Скелі.

